

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XVIII. évfolyam | 2021 | 3-4. szám

POLYMATHEIA

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XVIII. évfolyam, 2021. 3-4. szám

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

A KODOLÁNYI JÁNOS ÉGYETEM FOLYÓIRATA

Felelős kiadó:

SZABÓ PÉTER OTTÓ rektor

Szerkesztőség:

Simándi Irén főszerkesztő, Koudela Pál főszerkesztő-helyettes, Kováts-Németh Mária, Monok István, Solymosi László, Tüske László, Valuch Tibor

Szerkesztőbizottság:

SZABÓ PÉTER OTTÓ, a szerkesztőbizottság elnöke
AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN (Pécs), CSORBA LÁSZLÓ (Budapest),
CSURGAI-HORVÁTH JÓZSEF (Székesfehérvár), GÉCZI JÁNOS (Balatonalmádi),
JUHÁSZ ERIKA (Debrecen), KELEMEN ELEMÉR (Budapest),
KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA (Győr), LIPCSEI IMRE (Szarvas),
MONOK ISTVÁN (Szeged), SÁNTHA KÁLMÁN (Székesfehérvár),
SOLYMOSI LÁSZLÓ (Budapest), SZATMÁRI PÉTER (Budapest),
TORGYIK JUDIT EMESE (Budapest), TÜSKE LÁSZLÓ (Piliscsaba),
VALUCH TIBOR (Eger), VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (Székesfehérvár),
ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN (Budapest)

Nemzetközi szakértői testület:

KOVÁCS KISS GYÖNGY (Kolozsvár), LORMAN, THOMAS (London),
SEIDLER, ANDREA (Bécs), TOTH, ANDREJ (Prága), YOO JINIL (Szöul)

Szakmai támogató:

Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság,
Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Bizottság,
MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság Neveléstörténeti
Munkabizottsága

Főszerkesztő:

SIMÁNDI IRÉN

Főszerkesztő-helyettes:

KOUDELA PÁL

A szerkesztőség munkatársai:

BESSENYEI JÁNOS technikai szerkesztő
JEDLICA, IAN angol anyanyelvi lektor
SZABÓ ANDREA szerkesztőségi titkár
TISZÓCZI TAMÁS olvasószerkesztő

Borító:

HERVAI LAURA

A kötetet tervezte:

BESSENYEI JÁNOS

Nyomdai kivitelezés:

Quadrat '64

Kiadó:

Kodolányi János Egyetem; 8000 Székesfehérvár, Fürdő u. 1. Telefon: +36 30 478 52 79

Szerkesztőség:

Kodolányi János Egyetem; 1139 Budapest, Frangepán u. 50-56. Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com

Honlap: www.polymatheia.hu

HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott)

HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	5
<i>Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar - Prantner Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja az egyiptomi állami sajtóban (Echoes of the 1956 Hungarian Revolution in the Egyptian state press).....</i>	5
<i>Csatári Bence: A Tájékoztatási Hivatal lapengedélyezési eljárásai Gyáros László elnöksége alatt (Newspaper licensing procedures of the Information Office under the presidency of László Gyáros)</i>	24
<i>Fabó Edit: A nyilvános megemlékezések kereteinek kialakulása az önkényuralomtól a dualizmus korának kezdeti szakaszáig (The formation of the framework for public commemorations from authoritarianism to the initial period of the Age of Dualism).....</i>	40
<i>Kovácsné Magyari Hajnalka: „A vágy titokzatos tárgyaiként néztek ránk...” Modellek, manökenek világa a szocializmus idején (“They looked at us as mysterious objects of desire...” The world of models and mannequins in the period of socialism)</i>	64
<i>Pál István: Egy magyar hírszerző Amerikában. Pozsonyi István rendőr alezredes beszámolója az Amerikai Egyesült Államokban szerzett tapasztalatairól (A Hungarian Intelligence Officer in America. The Account of Police Lieutenant-Colonel Istvan Pozsonyi on His Experiences in the United States)</i>	91
<i>Seres Attila: Menedék Andersen földjén. A dániai magyar menekültközösség történetének kezdetei magyar levéltári források tükrében 1956–1961 (Shelter in the land of Andersen. The beginnings of the history of the Hungarian refugee community in Denmark in the light of Hungarian archival sources 1956–1961).....</i>	104
<i>Simándi Irén: Események, sorsok hetven évvel ezelőtt (Events, destinies seventy years ago)</i>	141
<i>Szatmári Péter: Az osztrák legitimisták az önálló Ausztria védelmében (Austrian legitimists in defense of independent Austria).....</i>	164
NEVELÉSTÖRTÉNET.....	185
<i>Rácz János: A magyar közoktatás dilemmái az 1956-os forradalom után (The dilemmas of Hungarian public education after the 1956 revolution).....</i>	185

TEHETSÉGGKUTATÓ.....	203
<i>Héjjas Flóra: A naplók helye a történettudományban (Personal resources in the science of history)</i>	203
<i>Popovics Jánosné Farkas Ilona: A francia filmek mint egy korszak főszereplői (French Films as the Protagonists of an Era)</i>	220
MEGEMLEKEZÉS.....	256
<i>Kováts-Németh Mária: Mészáros István, az ezeréves magyar oktatás- és nevelésügy művelődéstörténésze (István Mészáros, the cultural historian of the millennial Hungarian education)</i>	256
KÖNYVISMERTETÉSEK.....	263
<i>Rácz János: Bordás Sándor: A magyar kultúra történelmi traumái. (Historical traumas of Hungarian culture)</i>	263
<i>Réfi Oszkó Dániel: Róma mindig győztes. Sólyom Márk: Festus: A római nép viselt dolgainak breviáriuma. (Roma semper victrix. Festus: Breviary of the accomplishments of the Roman people)</i>	269
<i>Sólyom Márk: Ki kicsoda az ókori Pannonia elitjében? Agócs Nándor: Dignitas, Auctoritas, Maiestas és Potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig. (Who is who in the elite of ancient Pannonia? Nándor Agócs: Dignitas, Auctoritas, Maiestas and Potestas in Pannonia. The well-known Pannonian and local possessors of political, religious, and economic power in the Pannonia region from Augustus to the time of Iustinian)</i>	274
SZERZŐINK.....	279

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM VISSZHANGJA AZ EGYIPTOMI ÁLLAMI SAJTÓBAN

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner Zoltán¹

Összefoglaló:

Az 1956. őszi párhuzamos krízis ideje alatt a világ közvéleményének figyelve egyszerre irányult a szuezi konfliktusra, illetve a magyarországi eseményekre. A hidegháborús viszonyok között a különböző országok médiájában eltérő magyarázattal és ideológiai megközelítéssel jelentek meg riportok, valamint elemzések az eseményekről, amelyek feldolgozása kapcsán számos elismerésre méltó eredmény született az elmúlt évtizedek során. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy az egyiptomi közvélemény is napi szinten követte nyomon a magyar forradalom és szabadságharc fejleményeit a válság alatt a korabeli sajtóorgánumok beszámolóinak és kommentárjainak köszönhetően. Jelen tanulmányban három meghatározó egyiptomi napilap, az ad-Dzsumhúrja, az al-Ahrám és az Ahbár al-Júm tudósításai alapján kívánjuk bemutatni, hogy milyen ismeretekkel és véleménnyel rendelkezett az egyiptomi közvélemény a magyarországi eseményekről 1956. október–november folyamán.

Kulcsszavak: szuezi válság, 1956-os magyar forradalom, ad-Dzsumhúrja, al-Ahrám, Ahbár al-Júm

Abstract:

The world's public attention focused on the Suez conflict and the events in Hungary during the parallel crisis in the autumn of 1956. Reports and analyses of events with different explanations and ideological approaches appeared in the media of various countries according to the Cold War conditions, the processing of which has yielded a number of commendable

¹ A tanulmány a Tempus Közalapítvány támogatásával készült. A szerzők egyikének, dr. Abdallah Abdel-Ati Al-Naggarnak az eredeti munkahelye az Egyiptomi Tudományos Akadémia, jelenlegi kutatóhelye Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

results over the past decades. At the same time, it is little known that the Egyptian public also followed the developments of the Hungarian Revolution and the War of Independence during the crisis on a daily basis, thanks to the reports and comments of the contemporary Egyptian press. In this study, we intend to present the knowledge and opinion of the Egyptian public about the events in Hungary during October–November 1956, based on the reports of three major Egyptian dailies, Al Gomhuria, Al Ahram and Al Youm.

Keywords: Suez crisis, 1956 Hungarian Revolution, Al Gomhuria, Al Ahram, Al Youm

Bevezető

Az egyiptomi, valamint vele együtt a világ közvéleményének és politikai vezetésének figyelmét 1956 nyarán és őszén számos meghatározó bel- és külügyi esemény kötötte le. Kiemelkedtek közülük többek között az asszuáni magas gát megépítésére vonatkozó finanszírozási problémák és válságok, a Szuezi-csatorna Társaság államosítása, illetve az Egyiptom ellen intézett brit–francia–izraeli támadás. A nagy horderejű események mellett ugyanakkor jelentős teret kaptak a magyar forradalommal kapcsolatos hírek és kommentárok is az egyiptomi sajtóban. Az összes korabeli egyiptomi sajtóorgánium írt a magyarországi helyzetről, és napról napra követték a folyamatosan érkező információkat. Ezt a kiemelt figyelmet jól érzékelteti, hogy sokszor naponta akár több hírt is közöltek a forradalmi eseményekről, ami a magyarok számára esetenként egyfajta morális támogatás megnyilvánulását jelentette.

Az 1956-os magyar forradalom külföldi sajtóvisszhangjáról több *magas színvonalú* elemzés és értekezés látott napvilágot a legutóbbi időkben.² Jelen tanulmányban arra koncentrálnánk elsősorban, hogyan látta vagy láttatta az egyiptomi sajtó az 1956-os magyarországi eseményeket, illetve az utóbbival kapcsolatos támogató vagy éppen ellenforradalmi híreket, állásfoglalásokat. Az egyiptomi állami újságok közül az *ad-Dzsumbhúrja*, az *al-Abrám*, valamint az *Abbár al-Júm* vonatkozó cikkei kerültek felhasználásra, mivel ezek a sajtóorgánumok számítottak a

² Pl. *Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban.* (szerk.): Tischler János. 1956-os Intézet, Budapest. 2006.; Pallai Péter – Sárközi Mátyás (2006): *A szabadság hullámhosszán. Az 1956-os magyar forradalom története a BBC elmondásában.* Helikon, Budapest.; Simándi Irén (2006): *Nemzetközi sajtószemle a Szabad Európa Rádióban. 1956. október 22. – november 10.* Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest.; Szilágyi Ágnes Judit (2007): *Az „O Estado de São Paulo” című újság kommentárjai a magyar '56 forradalmi napjaiban.* Acta Hispanica tomus XII., Szeged. 143–159.

legnagyobb példányszámban megjelent arab nyelvű napilapoknak a vizsgált időszakban.

Az említett periodikák kiválasztásánál választásunkat az indokolta, hogy a korabeli Egyiptom, illetve az arab világ legnagyobb és legismertebb, államilag támogatott napilapjai voltak. Mindegyik nagy múlttal rendelkező, nemzetközi hírű hírlap volt, amelyek kimondottan a nagy célközönségnek szóltak. Forrásértéküket növeli, hogy hasábjaikon főként politikai témával foglalkozó írások szerepeltek, amelyek egyszerre feleltek meg a valódi oknyomozó újságírás és a tárgyyszerű politikai elemzés ismérveinek. Legvégül ezek a kiadványok foglalták magukban a legtöbb beszámolót a magyar forradalomról, amelynek eseményeit három, egymástól eltérő megközelítésből elemezték.

Az egyiptomi helyzet az 1956-os szuezi krízisig

A Szabad Tisztek Mozgalmának³ 1952 júliusában végrehajtott sikeres forradalmát⁴ követően az új egyiptomi vezetés eleinte próbált kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápolni az Egyesült Államokkal, abban a reményben, hogy Washington anyagi támogatásával modernizálni tudják az ország gazdaságát és hadseregét, valamint valóra válthatják az asszuáni vízi erőmű megépítésére vonatkozó elképzelésüket. Az együttműködési készség jóval kevésbé jellemezte az amerikai oldalt, így Kairó titokban megkezdte felmérni a lehetőségeket az alternatív kapcsolatok kialakítására a szocialista tömb országaival. A Nyugattól való elfordulást felgyorsította, hogy az 1954-ben hivatalosan is az arab állam vezetőjévé vált Gamál Abdel-Násszernek és követőinek arab nacionalista érzéseit mélyen sértette a beigért támogatások feltételekhez kötése. A keleti blokkhoz való közeledés szükségessége rövidesen újabb és újabb megerősítést nyert az olyan meghatározó események hatására, mint a Bagdadi Pak-

³ A Szabad Tisztek Mozgalma a fegyveres erők nacionalista érzelmű fiatal tisztjeiből jött létre Egyiptomban az 1930-as évek végén. A titkos szervezkedés az első arab–izraeli háborúban elszenvedett vereséget követően aktivizálódott politikai értelemben. Az 1940-es évek gazdasági–politikai mélypontjai, valamint az ország inkompetensnek és korruptnak tartott vezetői a hadseregben is elégedetlenséget váltottak ki, ezért a mozgalom tagjai eltökélték magukat a rendszer megdöntése mellett. Az 1950 januárjában megalakított Végrehajtó Bizottságban többek között olyan meghatározó személyek foglaltak helyet, mint Gamál Abdel-Násszer vagy Mohamed Anvar asz-Szadát alezredek, Egyiptom későbbi államfői.

⁴ Az 1952. július 23-án lezajlott hatalomátvétel megítélése még napjainkban is rendkívül eltérő. A nyugati források ugyanis többnyire puccsként aposztrófálták a történetet, ami jelenleg is bevett terminusnak számít gyakran az e tárgyról szóló értekezésekben, illetve megnyilatkozásokban. Az arab köztudatba ezzel szemben forradalomként, mozgalomként vagy áldott mozgalomként került be és maradt meg. Jelen tanulmány szerzői mindezek okán a forradalom kifejezés használatát tartották indokoltnak.

tum⁵ létrejött, az 1955-ös gázai konfliktusok és a bandungi konferencia. Mindezekkel párhuzamosan a szocialista országok Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után változtattak addigi politikájukon a térség vonatkozásában. Egyiptom esetében ez elsősorban a gazdasági kapcsolatok fejlődésében mutatkozott meg a leglátványosabban, mialatt a háttérben már javában zajlottak a tárgyalások egy esetleges fegyvervásárlásról. A megbeszélések eredményeként 1955. szeptember 20-án megállapodás jött létre a felek között Varsóban, amivel Nászser elnök gyakorlatilag túllepett a nyugati hatalmak által még 1950-ben kialakított status quo keretein.⁶

Egyiptom önálló szereplőként történt megjelenése komoly aggodalmakat keltett az amerikai és a brit politikai döntéshozók között. Térségbeli érdekeltségeik megóvására eleinte igyekeztek túllícitálni a nyilvánosságra került szocialista ajánlatokat a kiszámíthatatlannak tartott kairói vezetés megnyerése érdekében. Ez volt az alapvető oka annak is, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Világbank 1955 decemberében közös támogatásukról biztosították az arab államot az asszuáni gát felépítéséhez. A kilátásba helyezett anyagi közreműködés ellenére sem sikerült azonban kimozdítani a holtpontról a közel-keleti békefolyamatot. Ráadásul brit részről Nászsert feltételezték a háttérben, amikor a jordániai uralkodó előbb elbocsátotta Glubb pasát (Sir John Bagot)⁷ az Arab Légio éléről 1956. február 28-án, majd pedig júniusban csatlakozott a Bagdadi Paktum ellenpárjaként létrehozott, Egyiptom, Szaúd-Arábia, Szíria és Jemen alkotta katonai szövetséghez. Nyugati körökben mindezek okán Nászser megnyerése helyett fokozatosan az egyiptomi vezető

⁵ A Bagdadi Paktumnak elkeresztelt kölcsönös együttműködési szerződés 1955. február 24-én jött létre Irak és Törökország között szovjetellenes éllel. A részt vevő államokhoz még az év végén csatlakozott Irán, Pakisztán és Nagy-Britannia. Az Egyesült Államok nem lépett be, és csak megfigyelővel képviseltette magát a vezető testület ülésein. Külön kétoldalú megállapodásokat kötött ugyanakkor a szövetség tagállamaival, amelyek fegyverekkel és egyéb katonai felszerelésekkel való ellátására kötelezettséget vállalt. A Paktum hatalmas ellenszenvet és felháborodást váltott ki az arab világban, és végső soron a semleges, nacionalista irányzat további erősödéséhez vezetett a térségben.

⁶ Krajcsír Lukács (2015): Az 1955-ös cseh-szlovák–egyiptomi fegyvervásárlási egyezmény és következményei: Nászser „keleti nyitása”. *Belvedere Meridionale*, 27. évf. 3. sz. 23–33.

⁷ Sir John Bagot altábornagy, alias Glubb pasa (1897–1986) brit főtiszt, tudós és író volt. A nevéhez köthető az Arab Légio (1939–1956) megszervezés és vezetése Transzjordániában. Parancsnoksága alatt a Légio az arab koalíciós erők legütőképesebb egységeként került bevetésre az első arab–izraeli háborúban a Ciszjordániáért folytatott heves harcokban. Idővel rendkívül népszerűtlenné vált az arab nacionalisták között, akik a brit elnyomás egyik letéteményeseként tekintettek rá. Huszein jordán király végül a közvélemény növekvő nyomásának engedve menesztette, az Arab Légio több magas rangú brit tisztjével egyetemben. Leváltása ellenére a jordán uralkodó közeli barátja maradt, élete hátralévő részében pedig főleg a Közel-Keletről és a térségben szerzett személyes élményeiről jelentetett meg könyveket és cikkeket.

megfékezése vált követendő irányelvvé. A kemény kéz politikáját szorgalmazók álláspontját látszott igazolni az Egyiptom, Szaúd-Arábia és Jemen között 1956 áprilisában létrejött katonai egyezmény, míg a diplomáciai kapcsolatok májusi felvételét a Kínai Népköztársasággal már nyílt hadüzenetnek tekintették. Ráadásul az amerikaiak diplomáciai nyomásgyakorlására Násszer ekkor már nem volt hajlandó meghátrálni. Helyette egyszerre hangsúlyozta országa külpolitikai semlegességét, valamint elkötelezettségét a szocialista országokkal kialakított kapcsolatok bővítésére. Válaszként előbb Washington és London, majd pedig a Világbank is hivatalosan visszavonta az asszuáni gát finanszírozására tett ajánlatát 1956 júliusában.⁸

Az egyiptomi kormány újabb megaláztatásként élte meg az amerikai elutasítást a nyugati fegyvervásárlás kudarca után. Válaszként Násszer elnök a Szezi-csatorna Társaság államosítása mellett döntött, amit az Alexandriában elhangzott beszédében jelentett be július 26-án.⁹ A szónoklat hatalmas visszhangot váltott ki bel- és külföldön egyaránt. A szocialista országok támogatásukról biztosították az egyiptomi vezető döntését, aki iránt nyíltan szolidaritásukat fejezték ki. Ezzel szemben a nyugati államok, azon belül is különösen Nagy-Britannia és Franciaország, rendkívül hevesen reagáltak, mivel a vízi út feletti ellenőrzés elvesztése komoly fenyegetést jelentett folyamatos kőolajellátásukra.¹⁰ London és Párizs emellett a Csatorna Társaság fő részvényesei is voltak, aminek nacionalizálásával tekintélyes bevételi forrástól estek el. Az anyagi károk mellett ugyanolyan, ha nem fájóbb pont volt számukra a politikai presztízvesztés. A történetek egyértelműen bizonyították a világ szemében a térség felett addig gyakorolt ellenőrzésük elvesztését, ami tovább gyengítette nagyhatalmi státuszukat. A francia vezetők az algériai felkelők deklaráltan felvállalt támogatása miatt az egyiptomi vezetés fegyveres úton történő eltávolítása mellett döntöttek, ami végül a közös brit–francia–izraeli agresszió megindulásához vezetett 1956. október végén.¹¹

A szuezi háború kirobbanását megelőző hetekben az egyiptomi sajtó figyelmének fókuszában – érthető módon – a diplomáciai krízis fejleményei álltak. Megfigyelhető volt ugyanakkor a lengyelországi és magyarországi mozzanatokról szóló beszámolók növekvő száma az angol és a francia nyelvű lapoknál, amelyeket belső oldalakon, kommentár nélkül

⁸ Gazdik Gyula (2013): *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből*. Dialóg Campus, Budapest. 79–81.

⁹ Az alexandriai beszédet lásd: Lugosi Győző (szerk.): (2006): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. LHarmattan, Budapest. 324.

¹⁰ Nyugat-Európa kőolajszükségletének több mint 70%-a haladt át a Szezi-csatornán a tárgyalt időszakban!

¹¹ J. Nagy László – Ferwagner Péter Ákos (2004): *Az arab országok története*. JATEPress, Szeged. 85–86.

közöltek október 23-ig. A prominens nemzetközi hírügynökségektől átvett és a különböző követségektől nyert információk kitertek többek között a magyar állami vezetésben bekövetkezett változásokra, valamint a reformokat követelő egyetemi ifjúság szervezkedésére.¹² A távolságtartó semleges viszonyulás oka ebben a periódusban vélhetően Násszer elnök még júliusban bejelentett kelet-európai körútja volt, amelynek során tervbe vették az egyiptomi vezető hivatalos magyarországi látogatását is.¹³ Ez ugyanis egyszerre szolgálna magyaráztatként arra az érdeklődésre, amit az egyiptomi vezetés és közvélemény mutatott Magyarország iránt (azaz a tervezett látogatás esetleges jövőbeli realizálódása esetén milyen belpolitikai állapotok, illetve álláspontot valló magyar vezetés fogadná az egyiptomi delegációt), valamint a sajtóhírek tényszerű, tömör beszámolóira, amelyek nem érték el azt a kritikus szintet, ami képes lett volna bármilyen kétségeket vagy ellenérzést kiváltani a szocialista tömb országában. Utóbbi szempont a nemzetközi feszültség növekedésével prioritást kapott Kairó számára annak a diplomáciai támogatásnak köszönhetően, amivel a kommunista államok együttesen pártfogolták Násszer elnököt a szuezi válság miatt kialakult helyzetben. Ebben a tekintetben a magyarországi fejlemények alakulása abból a megközelítésből is kulcsfontosságúvá vált, hogy egy esetleges magyarországi rendszerváltozás bekövetkezte egyszerre kockáztatta az addigi magyar támogatás elvesztését, a keleti blokk figyelmének megoszlását és ebből fakadóan az Egyiptom melletti addigi kiállításának csökkenését, valamint a nemzetközi közvélemény érdeklődésének áthelyeződését a közép-európai térségre.¹⁴

Az arab nyelvű hírforrások

A kairói székhelyű *ad-Dzsumhúrja* már a korabeli viszonyok között is az egyik legbefolyásosabb és legközismertebb, állami irányítás alatt álló napilapnak számított az arab világban. A későbbi egyiptomi elnök, Mo-

¹² J. Nagy László (2017): *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. JATEPress, Szeged. 41.

¹³ Az egyiptomi államfő a tárgyban folytatott egyeztetések eredményeként szeptember 1-én érkezett volna Prágából Budapestre, ahonnan kétnapos tartózkodást követően Bukarestbe utazott volna tovább. A tervezett magyarországi látogatás előkészületeivel és programjával kapcsolatban részletesebben lásd: Sáringer János – Abdallah Abdel-Ati Abdesz-Szalám Mohamed (szerk.): (2017): *A szuezi válság és Magyarország 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez*. Magyar Napló Kiadó, Budapest. 112–119.

¹⁴ Fentieket igazolta többek között az *as-Saab* egyiptomi napilapban 1956. október 27-én megjelent vélemény, ami szerint akkor már a lengyel és magyar események kerültek az érdeklődés középpontjába, míg „a csatorna ügye háttérbe szorult”. J. Nagy László: i. m. 41.

hamed Anvar asz-Szádát¹⁵ alapította 1954-ben. A lap rövid idő alatt az új egyiptomi politikai rendszer kommunikációs eszközévé vált. A köztudottan igényesen és körültekintően megszerkesztett lap később is híres volt arról, hogy mindvégig az éppen aktuális kormány befolyása alatt állt, és megjelentetett írásaival a kormányzati politikát támogatta.¹⁶ Az 1956-os forradalom napjaiban jórészt nagy hírügynökségektől átvett anyagokból dolgozott, általában egynapos átfutással.¹⁷ Az újság emiatt szovjetellenes híreket és véleményeket is publikált a magyar forradalom kapcsán. Fontos ugyanakkor ehhez rögtön hozzáfűzni, hogy az arab szerzők még ezekben az esetekben is következetesen törekedtek arra, hogy véletlenül se tűnhessenek a magyar forradalom híveinek vagy szimpatizánsainak. Nagyon körültekintően fogalmazták meg emiatt gondolataikat, amelyeket kevésbé konkrét, inkább általánosíthatónak tekinthető arab kifejezésekkel írtak le. Habár ezzel kritikai észrevételeik jelentősen veszítettek erejükből, mégis sikerült általuk bizonyos szintű kiegyensúlyozottságot teremteni a hírek menetében és hangvételében.

Az *al-Abrám* – az egyik legnagyobb és legolvasottabb *egyiptomi, illetve arab napilap* – szintén a mindenkori kormánypárt szócsövének volt tekinthető. Szerkesztőségéhez több hetilap és havi magazin tartozott. Az eredetileg hetilapnak indult *al-Abrámot* Bisára Tekla¹⁸ és Szelím Tekla¹⁹ alapította Alexandriában 1875 decemberében. Az első szám 1876. augusztus 5-én jelent meg. Öt évvel később napilappá alakult át, majd 1900-ban a székhelyét áthelyezték Kairóba. Első főszerkesztője, Szelím Tekla tizenhét évig állt a lap élén, a helyét öccse vette át. 1928-tól az *al-Abrám* már nemcsak Egyiptomban, hanem a Közel-Keleten és Európában is megjelent. Terjedelme 1931-ben tizenhat oldalra bővült, és 1932. január 1-jétől már fotókat is közölt az első és utolsó oldalon. A napilap fennállásának immáron több mint 140 éves története alatt kiküldött tudósítókkal is rendelkezett elsősorban Libanonban, Szíriában és Irakban,

¹⁵ Mohamed Anvar asz-Szádát (1918–1981), Egyiptom harmadik elnöke (1970–1981). Oszlopos tagja volt Szabad Tisztek Mozgalmának, amely az 1952-es forradalomban megbuktatta Fárúk egyiptomi királyt.

¹⁶ Az *ad-Dzsumbúrja* jelenleg is napi rendszerességgel jelenik meg. A Dár at-Tehrír sajtóalapítványhoz tartozik a *Le Progrès Egyptien*nel és az *Egyptian Gazette*-tel együtt, amelyeket a két legrégebb francia és angol nyelvű kiadványként tartanak számon a Közel-Keleten.

¹⁷ Az *ad-Dzsumbúrja* hírforrásai közé tartozott többek között a szovjet-orosz állami TASSZS, a londoni székhelyű Reuters világhírügynökség, a jugoszláv TANJUG, az amerikai Associated Press, a bécsi Austria Presse Agentur, valamint a Magyar Távirati Iroda.

¹⁸ Bisára Tekla (1852–1901) Bejrútban tanult, később körülbelül két évig tanított az Eintúra libanoni iskolában, majd 1875-ben Alexandriába költözött, és testvérével, Szelímmel megalapította az *al-Abrámot*.

¹⁹ Szelím Tekla (1849–1892) libanoni újságíró, aki tanárként is dolgozott a libanoni iskolákban, ahol arab nyelvet és irodalmat oktatott.

illetve Európában.²⁰ Az általuk megküldött beszámolók mellett számos kiemelkedő egyiptomi irodalmár és politikus publikációi szintén megjelentek a napilapban. Főszerkesztőségi posztját általában az arab ország egyik legnevesebb újságírója nyerte el.²¹ Az 1956-os magyar forradalom időszakában az újság egyiptomi tudósítója mindvégig Magyarországon tartózkodott.²² A sajtómunkatárs bizonyos napokon akár 4-5 különböző tájékoztatást is megküldött a szerkesztőségnek, köztük számos olyan közleményt is, ami az arab világ hírlapjai közül kizárólag csak itt jelent meg. Ez a lap jelentette meg emiatt a legtöbb és a legpontosabb hírt a forradalom momentumairól, többnyire a második oldalon. Az írások jelentős terjedelmet szenteltek a változó helyzet bemutatásának, ebből adódóan az egyiptomi és arab olvasóközönség az *al-Abrám*ban első kézből kaphatott részletekbe menő, friss információkat a magyarországi események előzményeiről, lefolyásáról, vagy Nagy Imre és Kádár János szerepéről. A híradások és kommentárok értékét növelte, hogy összességében ideológiamentesek, semlegesek és szakmailag professzionálisak voltak. Elfogulatlanságukat jól mutatta, hogy a forradalommal kapcsolatos, egymástól nemegyszer markánsan eltérő vélemények és álláspontok egyaránt helyet kaptak bennük, hogy az olvasók árnyalt képet tudjanak kialakítani.

Az *Abbár al-Júm* napilapot a modern arab újságírás atyáinak tartott Amín testvérek (Ali²³ és Musztafa²⁴) alapították 1944. november 6-án. Először hetilap, majd később napilap formátumban jelent meg. Jelen-

²⁰ Júnán Labíb Rizk: *Al-Abrám diván al-baját al-muszavvara 1876–1882* [Al-Abrám, történeti képeskönyv 1876–1882]. Al-Abrám, El-Káhira, 109.; Nagvá Kámil: Mahmúd Azmi ráid asz-szeháfa al-maszrúja [Mahmúd Azmi, az egyiptomi sajtó vezéralakja]. Dár al-Máref, El-Káhira. [é. n.] 9. Magyarul lásd: Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed (2015): *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. JATEPress, Szeged. 9.

²¹ A főszerkesztők közül különösen említésre méltó Halíl Mutrán, Fikri báza, Ihszán Abdel-Kuddúz vagy Mohamed Haszánejn Hejkel. A lapban mindig a legjobb újságírókat alkalmazták, akik közül többen jelentős irodalmi tevékenységet is folytattak. Utóbbiak közül kiemelkedett Ahmed Lutfí asz-Szejjid, Taha Husszejn, az irodalmi Nobel-díjas Nagíb Mahfúz vagy Ahmed Savki, mindannyian az arab költészet vezéralakjainak számitottak.

²² Lásd pl.: a „Függetlenségi mozgalom Magyarországon” című cikket (*al-Abrám*, 1956. október 24. 2.) és az ezt követő számokban megjelent magyar vonatkozású cikkeket.

²³ Ali Amín Júszuf (1914–1976) a kairói amerikai egyetemen tanult, majd mérnöki tanulmányokat folytatott Angliában 1931–1936 között. 1941-ben az élelmiszerügyi miniszter irodavezetője, 1942-ben pedig a közlekedési és pénzügyminiszter irodavezetője volt. 1962-ben ő töltötte be a *Dár al-Hilál* igazgatói tanácsának elnöki tisztét, majd 1964. április 18-tól az *Abbár al-Júm* főszerkesztője volt.

²⁴ Musztafa Amín Júszuf (1914–1997), liberális beállítottságú, népszerű egyiptomi újságíró, író, regényíró. Politológiát tanult az amerikai Georgetown University egyetemen. Később több olyan egyiptomi napilapnak és magazinnak dolgozott, mint a *Rúzá al-Júszuf*, az *Abír Szaa* vagy az *Al-Isznain*.

leg az állami *Dár Abbár al-Júm* sajtóalapítvány fő kiadványa. Napjainkban a Közel-Kelet és az arab világ leghíresebb újságjai közé tartozik. Az *al-Abrámmal* ellentétben nem rendelkezett helyszíni tudósítóval az 1956-os magyarországi események idején, értesüléseit emiatt különböző nemzetközi hírügynökségektől szerezte be. Cikkei döntően a bekövezett eseményekre, illetve azok következményeinek ismertetésére fókuszáltak. A lap igazi jelentőségét igazán nem is a tudósításai adták – amelyek számukat tekintve jócskán elmaradtak *al-Abrám* beszámolóitól, tartalmuk pedig alig különbözött a nemzetközi sajtóban megjelent publikációkétól –, hanem azok a különlegesnek és rendkívülinek tekinthető lépések, amelyekkel egyértelműen kinyilvánította szimpátiáját a magyar ügy iránt.

Az ad-Dzsumbúrja hírei és kommentárjai a magyar forradalomról

A magyar forradalom első két napján, azaz 1956. október 23-án és 24-én, az *ad-Dzsumbúrja* nem közölt semmiféle információt a magyarországi eseményekről. Mindössze egy érdekes említést tett arról, hogy két nemzetközileg ismert magyar színész felajánlotta segítségét az egyiptomi filmipar színvonalának növelésére. Emellett egy hosszú és nagyméretű kereskedelmi jellegű, képpel ellátott hirdetést is megjelentettek a „különleges, hosszan tartó, extra erős, a rögzítés és a rugalmasság közötti tökéletes egyensúlyt biztosító” magyar liftekről.²⁵

1956. október 25-ére azonban már szinte mindegyik arab sajtóorgánium közölt cikkeket a magyarországi fejleményekről. A tudósítások elmaradása miatt kellemetlen helyzetbe került *ad-Dzsumbúrja* azonban nem akart lemaradni mögöttük, ezért onnantól kezdve már *ők* is érdemben foglalkoztak a romló magyarországi helyzettel a hasábjain. Még az említett napon egy terjedelmes tudósítást adott ki, amiben részletesen beszámolt a Magyarországon bevezetett rendkívüli állapotról, a budapesti utcai harcokról és a halálos áldozatokról, a kijárási tilalom elrendeléséről, Nagy Imre ismételt hatalomra kerüléséről, valamint a Magyar Rádió és a karhatalmi alakulatok ellen indított fegyveres támadásokról is. Közölték azt is, hogy Nagy Imre fegyverletételre szólította fel a forradalmárokat, akiknek a képviselőit később személyesen fogadta. Közölte azt is, hogy a megbeszélések eredményeként az új kormányfő teljes amnesztiát adott a felkelőknek, akiknek a többsége ezt követően megadta magát a rendfenntartó erőknek. Továbbá azt állította a hír, hogy:

„a magyar kormány felkérte a Magyarországon állomásozó szovjet had-

²⁵ Két magyar színész ajánlja fel segítségét Egyiptomnak. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 24. 1038. 5.

erőket, hogy tartsák fenn az országban a közbiztonságot és a –rendet. A kiadott parancs megszegőit katonai bíróság elé kell állítani az alábbi vádpontok alapján:

- a demokratikus kormánya megdöntésére tett kísérlet,
- zavargások megszervezése,
- demonstrációk és tüntetések szervezése, illetve kormányellenes felhívások sugárzása,
- a közbiztonságot zavaró bűncselekmények (gyilkosság, gyújtogatás, löfegyverrel való visszaélés) elkövetése,
- támadások állami alkalmazottak ellen.”²⁶

Másnap az *ad-Dzsumbúrja* már azt közölte, hogy a magyar és a szovjet erőknél sikerült véglegesen felszámolni a forradalmat és fenntartani a közrendet, és mindössze néhány elszigetelt csoport követett már csak el kisebb fajsúlyú bűncselekményeket.²⁷

Ezt követően egy napos hírszünet következett a magyar események kapcsán, ami alapján úgy tűnhetett, hogy teljesen rendeződött a helyzet. Október 28-án azonban ismét visszatértek a magyar témára, amellyel kapcsolatban egyszerre három, eltérő tartalmú cikk jelent meg. Az elsőben részletesen beszámoltak arról a szovjet vádról, amely szerint Amerika tervelte ki és szította a magyar forradalmat, és amivel ítéletet mondott az amerikai propaganda és pénzügyi támogatás, valamint az antikomunista elemek támogatása felett. Idézték a Moszkvai Rádiót, amely szerint „a kudarcot vallott puccs vezetői szoros külföldi kapcsolatokkal rendelkeznek”.²⁸ Ennek a számnak egy másik írásában szót ejtettek a magyarországi ügyekbe való szovjet katonai beavatkozás elleni spanyol tiltakozásról és az ENSZ közbenjárását sürgető követelésekről.²⁹ A harmadik hírben a szerző a Moszkvai Rádióra hivatkozva indokolta a szovjet fegyveres erők magyarországi állomásoztatásának jogszerűségét, egyúttal pedig nyomatékosította azt, hogy a Varsói Szerződés „előírja a kelet-európai kormányok együttműködését és egymás segítését a belső és a külső védelemben”.³⁰

A magyarországi helyzetről szóló következő hírek két nappal később, az október 30-ai kiadásban jelentek meg. Az egyiptomi olvasóközönség

²⁶ Magyarországon érvényben van a rendkívüli állapot. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 25. 1039. 2.

²⁷ A magyar és a szovjet erők leverik a forradalmat. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 26. 1040. 2.

²⁸ A Szovjetunió azzal vádolja a nyugati országokat, hogy a csehszlovák népet lázadásra buzdítják, Amerikát pedig azzal, hogy ők szították a magyar forradalmat. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 28. 1042. 2.

²⁹ Spanyolország tiltakozik a Szovjetunió magyarországi beavatkozása ellen. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 28. 1042. 2.

³⁰ Miért állomásoznak a szovjetek Kelet-Európában? *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 28. 1042. 2.

ezekből tudomást szerezhették a szovjet erők budapesti kivonulásáról, a munkába való visszatérésre vonatkozó felszólításokról, a titkosrendőrség³¹ felszámolásáról, a Biztonsági Tanács döntéséről, valamint Selwyn Lloyd külügyminiszternek a brit parlament alsóházában elhangzott, a magyarországi eseményekkel kapcsolatos felszólalásáról.³² Ugyanebben a számban említi a lap a magyarkérdés ENSZ-vitáját és annak romániai visszhangját is: „...a Bukaresti Rádió [...] határozottan ellenezte a kérdés megvitatását, és a szovjet véleménnyel értett egyet.”³³ A politikai fejlemények és következményeik részletes ismertetésén túlmenően a lap a 6. oldalon, a sportrovatban tudósított arról is, hogy Magyarország részt fog venni a melbourne-i olimpiai játékokon, ahol várhatóan száznál is több magyar versenyzővel és adminisztrátorral fogja magát képviseltetni.³⁴

Az *ad-Dzsumbúrja* október végéig tapasztalt növekvő érdeklődése a magyarországi események iránt szinte teljesen visszaszorult november elejétől, döntően az időközben Egyiptom ellen megindított brit–francia–izraeli intervenció miatt. A napilap hasábjait a szuezi háborúval kapcsolatos események, nyilatkozatok és diplomáciai manőverek töltötték meg, amelyek mellett csak elenyésző figyelmet szenteltek a karhatalmi erőszak alkalmazására és a magyar forradalom november 4-i leverésére. Moszkva egyiptomi befolyásának növekedését és a kairói politikai vezetés álláspontját ugyanakkor jól mutatta a kérdésben az az 1956. december 2-ai kiadásban megjelentetett vélemény, ami szerint „*politikai körök szerint a Szovjetunió belügynek tekinti a magyar eseményeket, amibe senkinek sem szabad beavatkoznia*”.³⁵ Két nappal később a lap már K. P. S. Menonnak, India moszkvai nagykövetének magyarországi útjáról tudósított, valamint beszámolt azokról a tárgyalásokról, amelyeket az indiai külképvisező a Kádár-kormány tagjaival és más magyar személyiségekkel folytatott Nehru indiai miniszterelnök különleges megbízottjaként.³⁶ A politikai

³¹ A „titkosrendőrség” kifejezés az Államvédelmi Hatóságra vonatkozott, aminek a felszólítását október 28-án jelentették be.

³² Az *Ad-Dzsumbúrja* bővebben foglalkozott Selwyn Lloyd brit külügyminiszter hozzászólásával, aki a beszédében többek között hangsúlyozta, hogy álláspontja szerint a Varsói Szerződés nem indokolta volna a szovjet erők magyarországi beavatkozását. Elmondta továbbá, hogy bizonyos szovjet egységek a szükségesnél és az indokoltnál jóval radikálisabban kezelték a helyzetet, amelyek támogatására és ellátásra a szomszédos országokból is érkezett utánpótlás. Elismerte ugyanakkor azt is, hogy a körülmények rosszabbra fordulásával a magyar kormány kérte a szovjetek katonai segítségét. A brit külügyi vezető idézett nyilatkozatát részletesebben lásd: *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 30. 2.

³³ Magyarország a forradalmat követően. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 30. 1044. 2.

³⁴ Magyarország részt vesz a melbourne-i olimpiai játékokon. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. október 30. 1044. 6.

³⁵ Bulganyin elutasítja a beavatkozást a magyar kérdésbe. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 2. 1077. 2.

³⁶ India képviselője kivizsgálja a magyarországi eseményeket. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. de-

légkör átalakulását, a magyar forradalmi eseményektől való csendes elhatárolódást, valamint az új, kádári vezetés iránti bizalmatlanságot és kétségeket jelezték emellett az újságban szórványosan felbukkant apróbb, pár soros hírfoszlányok, amelyek szinte egytől egyig elhanyagolható fontossággal bírtak és politikailag semlegesek voltak. Ennek megfelelően a december 6-ai számban is mindössze csak annyit lehetett olvasni, hogy „Magyarország nagyszámú dízelmozdonyt és vasúti személykocsit, valamint ezekhez való pótalkatrészeket szállít az egyiptomi vasúti hatóság részére”.³⁷ Két nappal később ugyancsak egy rövid, tömör közlés jelent meg az indiai nagykövet újtjáról, aki jelentést nyújtott be Nehru miniszterelnöknek a magyar ügyről. A lap az eseményről egyéb részletet nem közölt, és nem fűzött hozzá magyarázatot.³⁸

A magyarországi politikai folyamatok bemutatása helyett az *ad-Dzsumbúrja* egyre nagyobb teret szentelt a magyar ügy megoldása körül az ENSZ-ben kibontakozott vita bemutatására. A december 9-ei lapszám már a Dag Hammarskjöld által vezetett ENSZ kudarcáról számolt be a várt átütő eredmény elmaradása miatt.³⁹ Ezt egy másik, önálló tudósítás szerint „tizennégy ENSZ-tagsággal rendelkező ország egyetért abban, hogy Magyarországot el kell távolítani a Közgyűlésből, ha nem engedi be az ENSZ-megfigyelőket az országba. A tizennégy ország új határidőt tűzött ki a magyarok és a szovjetek számára az ENSZ-megfigyelők beengedése ügyében, de egyelőre nem zárják ki Magyarországot az ENSZ-ből.” Az idézett írás további érdekessége volt, hogy abban – az addig általánosan alkalmazott gyakorlattal ellentétben – helyet kapott a Magyar Szocialista Munkáspárt programpontjainak ismertetése is.⁴⁰ Az egyiptomi lapok ugyanis addig következetesen tartózkodtak attól, hogy említést tegyenek bármelyik külföldi párt programjáról.

A szokatlan lépés hátterében, különösen az *ad-Dzsumbúrja* erős kormánykötődése miatt, ismét a kairói politikai vezetés állt, amely ezzel kí-

ember 4. 1079. 2.

³⁷ Mozdonyok és vasúti kocsik Magyarországtól Egyiptomnak. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 6. 1081. 5.

³⁸ Indiai jelentés a magyarországi helyzetről. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 8. 1083. 4.

³⁹ Hammarskjöld bejelentette, hogy kudarcot vallott a magyarkérdés megoldásában. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 9. 1084. 1.

⁴⁰ A lap a Magyar Rádiót idézve az alábbiakban foglalta össze az MSZMP programját: „1. A forradalom ellenségei leleplezésének és az azok elleni – akár fegyveres – harcnak a kötelezettsége. 2. A pártnak a munkástanácsokat segítenie kell, miután megtisztították azokat a fasiszta elemektől. 3. A kommunistáknak a munkásokat meg kell védeniük az álcázott ellenségektől. 4. Egy olyan gazdasági program elkészítése, amely megfelel az ország képességeinek, illetve a munkások és a parasztek érdekeinek. 5. Meg kell erősíteni a köz- és állambiztonsági szerveket a demokrácia és a néphatalom védelme érdekében. 6. Le kell fektetni a szocializmus tudományos alapjait.” Egyelőre nem zárják ki Magyarországot az ENSZ-ből, ha nem engedi be a nemzetközi megfigyelőket. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 9. 1084. 2.

vánta megalapozni az óvatos nyitást Budapest irányába. Ezt a szellemiséget képviselték a decemberben megjelent további cikkek is, amelyek akkora már nyíltan átvették és alkalmazták az új magyar vezetés által használt kifejezések és retorikai fordulatok arab megfelelőit. A december 10-ei szám szerint „a Magyar Rádió bement, hogy hivatalosan is kihirdették a statáriumot Magyarországon, mivel sok összecsapás történt a fegyveres ellenforradalmi csoportok és a rendőrség között”.⁴¹ December 12-én a lap visszatért a magyarkérdés ENSZ-beli vitájára, amivel kapcsolatban közölte, hogy „a magyar küldöttség ma elhagyta az ENSZ közgyűlésének ülését, a belügyeikbe való beavatkozás elleni tiltakozásul. Arra hivatkoztak, hogy maga az ENSZ-alapokmány tiltja az ENSZ számára a tagállamai belügyeibe való beavatkozást.”⁴² December 14-én már azt írta, hogy „az ENSZ Közgyűlése elítélte a Szovjetuniót, amely megsértette az ENSZ Alapokmányát azzal, hogy megfosztotta Magyarországot a szabadságától és függetlenségétől, illetve a magyar népet az alapvető jogai gyakorlásától”. Tudatta azt is, hogy az ENSZ lépésére reagálva „Magyarország visszahívta küldöttségét, és tiltakozást nyújtott be a Közgyűlésnek a belügyeibe való beavatkozás miatt. [...] a magyar küldöttség egyik képviselője átadott egy jegyzéket Dag Hammarskjöldnek, amelyben Magyarország elutasítja a főtitkár által javasolt küldöttség Budapestre való látogatását.”⁴³

Az *Ad-Dzsumbúrja* decemberi lapszámaiban a fentiek mellett részletesen ismertette a szocialista államoknak az új magyar szocialista vezetéssel kapcsolatos állásfoglalásait és nyilatkozatait is. Mivel a napilap – a többi egyiptomi sajtóorgánumhoz hasonlóan – ekkor már szinte kizárólag a keleti blokk hírügynökségeitől származó tájékoztatásokat vett át és közölte, a beszámolók már számos téves információt foglaltak magukban. A december 23-i számban például az volt olvasható, hogy „az oroszok a jelek szerint nem kívánnak tovább beavatkozni Magyarországon belügyeibe. A Lengyelországban alkalmazott politikájukhoz hasonló politikát kívánnak követni Magyarországon is, [...] az orosz katonai erők vonatokkal térnek vissza a Szovjetunióba, és gépesített egységekkel helyettesítik őket.”⁴⁴ A másnapi számban azt írták, hogy a magyar ellenforradalmi elemek szabotázsakciója miatt szénhiány alakult ki, aminek következtében az egyik vas- és acélipari gyár⁴⁵ működését már kénytelenek voltak felfüggeszteni, és nem kizárható az esélye annak sem, hogy a kialakult helyzetben további

⁴¹ A statárium kihirdetése Magyarországon és a munkástanács feloszlatása. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 10. 1085. 2.

⁴² A magyar küldöttség elhagyta az ENSZ-közgyűlés ülését. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 12. 1087. 2.

⁴³ Az ENSZ új intézkedéseket tesz a magyar probléma megoldása érdekében. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 14. 1089. 2.

⁴⁴ Új politika Magyarországon. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 23. 1098. 2.

⁴⁵ A cikk írója vélhetően a Dunai Vasműre gondolt.

gyárak is leállásra kényszerülnek.⁴⁶ December 25-én Csou En-lajnak a magyar eseményekkel kapcsolatos kijelentéseit is részletesen megismerhette az egyiptomi közvélemény. A lap hosszasan ecsetelte, hogy a kínai miniszterelnök szerint az ázsiai vezetőkkel folytatott tárgyalásai során egyetértettek a magyarkérdés számos vonatkozásában, „*de azt tapasztaltam, hogy az ázsiai vezetők többségének véleménye szerint a nyugati országok romboló tevékenységet folytatnak a magyar kormány megbuktatása céljából*”.⁴⁷

Legvégül a nyugati sajtóban nagy visszhangot kapott magyar menekültkérdés szintén felbukkant a napilapban, igaz, csak érintőlegesen és akkor is a szocialista álláspontnak megfelelően. A december 26-ai számban arról írtak, hogy „*bétezer magyar menekült követelte, hogy visszatérhessen Magyarországra. [...] a menekülttáborok túlszűfolttsága és az infrastruktúra hiánya miatt szeretnék a menekültek visszatérni Magyarországra*.”⁴⁸ Az írások ugyanakkor hallgattak azoknak a százezreknek a megpróbáltatásairól és hányattatásairól, akiknek emigrációban kellett új életet kezdeniük, és legfeljebb csak az 1980-as évek végén térhettek ismét vissza a hazájukba.

A magyarországi események az *al-Abrám* hasábjain

A napilap 1956. október közepétől követte fokozott érdeklődéssel a magyar eseményeket; beszámolt többek között a korábban kizárt Nagy Imre visszafogadásáról a Magyar Dolgozók Pártjába.⁴⁹ Október 16. és 20. között részletesen tudósított emellett a magyar–jugoszláv kapcsolatokról és kölcsönös látogatásokról, illetve a magyar egyetemisták reformpárti közösségeiről és a Rákosi Mátyás esetleges felelősségre vonására vonatkozó követelésekről. A felforrósodott belpolitikai élet mellett ugyanakkor a stabil közállapotokat mutatta többek között az október 21-én megjelent riport is, amely szerint az akkor Budapesten szolgálatukat teljesítő külföldi diplomaták az országban belül továbbra is korlátlanul rendelkeznek a szabad mozgás és ott-tartózkodás jogaival.⁵⁰

⁴⁶ Leálltak a gyárak Magyarországon. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 24. 1099. 2.

⁴⁷ A nyugati országok romboló tevékenységet folytatnak Magyarországon. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 25. 1100. 2.

⁴⁸ A magyar menekültek a hazájukba való visszatérést követelik. *Ad-Dzsumbúrja*, 1956. december 26. 1101. 2.

⁴⁹ Nagy Imre újra csatlakozik a Szocialista Párthoz. *Al-Abrám*, 1956. október 15. 25517 2.

⁵⁰ Teljes szabad mozgással rendelkeznek a külföldi diplomaták Magyarországon. *Al-Abrám*, 1956. október 21. 25523. 2.

A magyar forradalom kitörését követő napon, azaz október 24-én az *al-Abrám* részletesen szólt a „függetlenségi mozgalomról” és a „Szocialista Párt”⁵¹ által támogatott Nagy Imre „hatalomátvételeéről”.⁵² Az 1956. október 25-i lapszámában az *al-Abrám* négy, egymástól különálló hírben már azt jelentette, hogy Magyarország forradalma majdnem véget ért. Részletesen kitért emellett a megelőző nap forradalmi eseményeire, a következő napokra, valamint a halottak és sebesültek számára. Mindezekhez egyúttal hozzátette azt is, hogy fegyveres elemek támadásokat intéztek az állami intézmények, a rendőrkapitányságok és az állambiztonsági egységek ellen. A varsói Magyar Nagykövetség közelében kirobbant harcokról ugyancsak szójt ejtett.⁵³ A következő napi kiadás újabb négy hírt közölt, amelyekben részletesen bemutatták a magyar kormány reakcióját a kialakult helyzetre, a budapesti zavargásokat, valamint Dwight David Eisenhower amerikai elnöknek a sajnálatos magyar és lengyel események, illetve a szovjet beavatkozások iránti érdeklődését.⁵⁴ Az *al-Abrám* október 27-i tudósítása már a magyar belpolitikai állapotok robbanásszerű átalakulásáról számolt be, amikor arról tudósított, hogy a munkások ország-szerte sztrájkba léptek és tömegesen csatlakoztak a forradalmárokhoz, akik növekvő számban hajtottak végre akciókat.⁵⁵ A krízis elmélyülésére utalt egy másik beszámoló is, amely szerint megszűnt a közvetlen távirati és telefonos kapcsolat a budapesti amerikai követség és Washington között.⁵⁶ Az újság október 28-i kiadása már öt különböző kisebb-nagyobb hírt közölt a magyarországi eseményekről, amelyek kitértek a magyar forradalmárok tömeges budapesti megjelenésére,⁵⁷ a nyugati országok vitájára az ENSZ-ben a magyarkérdésről, a magyar válságnak az ENSZ Biztonsági Tanácsában történő tárgyalására, az Egyesült Államok Magyarországnak és Lengyelországnak ígért érdemi támogatásra, valamint a csehszlovák-magyar határszakasz teljes lezárására.⁵⁸ A kimerítő helyzetismertetés másnap is folytatódott az *Al-Abrám* hasábjain, ahol olvasni lehetett a szovjet erők Budapestről történő kivonulásáról, Nagy Imre fegyverletételre vonatkozó parancsáról, a magyarkérdés ENSZ-beli tárgyalása elleni tiltakozásról, Nehru indiai miniszterelnöknek a magyar és

⁵¹ Pontosabban a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége. Az arab különtudósító következetesen a szocialista jelzöt alkalmazta a kommunista párt megnevezésére, ami arra enged következtetni, hogy felületes ismeretekkel rendelkezett a magyar pártpolitikai viszonyokról.

⁵² Függetlenségi mozgalom Magyarországon. *Al-Abrám*, 1956. október 24. 25526. 2.

⁵³ Bővebb információért lásd: *Al-Abrám*, 1956. október 25. 25527. 2.

⁵⁴ Lásd: *Al-Abrám*, 1956. október 26. 25528. 2.

⁵⁵ Sztrájkolnak a magyar munkások. *Al-Abrám*, 1956. október 27. 25529. 2.

⁵⁶ A budapesti amerikai követség. *Al-Abrám*, 1956. október 27. 25529. 2.

⁵⁷ Az egyiptomi különtudósító itt vélhetően a Budapesten ezekben a napokban szerveződött felkelőcsoportokra gondolt.

⁵⁸ Lásd: *Al-Abrám*, 1956. október 28. 25530. 2.

lengyel események tárgyában kommunikált álláspontjáról, illetve a Buenos Aires-i szovjet nagykövetség elleni magyar támadásokról.⁵⁹

Az október 30-i számában a napilap ismét négy önálló hírben taglalta a magyar eseményeket. Az elsőben összefoglalták a forradalom addigi fejleményeit és emberveszteségeit, amit mintegy háromezer halottra és ötezer sebesültre becsültek. A második híradás szerint a magyar forradalmárok számos akciót hajtottak végre Budapesten, amit előzetesen kitűzött céljaik valóra váltásáig folytatni akarnak. A harmadikban a magyar ügy kapcsán kiadott amerikai nyilatkozatok szerepeltek, valamint az, hogy az USA kormánya mindent megtesz a magyar nép támogatásá-*ra*. A negyedik hírközlés az ENSZ BT szovjet képviselőjének véleményét ismertette, aki a kérdésben kialakított kommunista álláspontnak megfelelően elmarasztalta az angolokat az emberi jogok megsértéséért, a Nyugatot pedig azzal vádolta, hogy ők ösztönözték a magyarországi „reakciós elemeket” az „ellenforradalmi” akciókban való részvételre.⁶⁰ Az egyiptomi helyszíni tudósító október 31-én megjelent riportja már a Vörös Hadsereg páncélos erőinek Csehszlovákián keresztül a magyar területek irányába történő felvonulásáról számolt be.⁶¹ A csapatmozgások láttán a szerző ekkor helyesen következtetett arra, hogy a szovjet fegyveres erők megkezdték a felkészülést a magyar szabadságharc leverésére és a politikai helyzet konszolidálására.⁶²

Az Egyiptom ellen október 29-én megindított izraeli támadás, majd a két nappal későbbi brit–francia légitámadások ellenére az *al-Abrám* a korábban megszokott rendszerességgel és alapossággal számolt be az aktuális magyarországi eseményekről november és december folyamán, amelyek további részletes ismertetésétől azok magyarországi ismertsége, valamint területi korlátok miatt eltekintünk.

Az Abbár al-Júm szolidaritásvállalása az 1956-os forradalommal

Az *Abbár al-Júm* esetében nem ejtünk szót a lap Magyarországgal kapcsolatos beszámolóiról. Ugyanakkor szeretnénk két konkrét példára kitérni, ami híven tükrözte a napilap kiállását a magyar forradalom és szabadságharc mellett.

⁵⁹ Lásd: *Al-Abrám*, 1956. október 29. 25531. 2.

⁶⁰ Lásd: *Al-Abrám*, 1956. október 30. 25532. 2.

⁶¹ *Al-Abrám*, Orosz tankok lépik át a csehszlovák határt Magyarországra felé. 1956. október 31./25533. 2.

⁶² A szovjet katonai intervenció megindításáról és a magyar forradalom fegyveres erővel történő leveréséről a végső döntés október 31-én éjjel született meg Nyikita Hruscsov pártfőtitkár javaslatára a Központi Bizottság ülésén.

Az első demonstratív állásfoglalásnak Mohamed Haszánejn Hejkel⁶³ írása tekinthető 1957. január 19-én. A szerző – a megváltozott nemzetközi körülmények között különösen bátor hangvételűnek tekinthető – értekezésében nyíltan párhuzamot vont az egyiptomi és a magyarországi események között, az utóbbival kapcsolatos hivatalos kommunista álláspontot pedig nyíltan megkérdőjelezte. Meggyőződése szerint ugyanis „*az egyiptomi küzdelmet Port Szaíd-i csatának hívták, az aznap Budapesten zajló ütközetet pedig a szabadság csatájának nevezték el*”.⁶⁴ Ugyancsak Hejkel volt az az egyiptomi újságíró, aki az arab világban elsőként tett közzé egy hosszas elemzést az amerikai és szovjet filmek betiltásának hátteréről 1957. január 26-án. Írásának igazi jelentőségét az adta, hogy amíg a többi arab újságíró – politikai meggyőződésének megfelelően – vagy az amerikai, vagy a szovjet filmhíre összpontosított, addig ő a két eseményt nem választotta szét egymástól. Logikus érvelésében lényeges összefüggésekre mutatott rá, egyúttal pedig jól érzékeltette azt, hogy még hónapokkal a szabadságharc leverését követően is rendkívül kényes kérdésnek számított kairói politikai körökben a magyar ügy: „*Ugyanis az egyiptomi belügyminisztérium kifogásolt egy amerikai filmet, amely a magyarországi forradalom eseményeit ábrázolja. Nem engedélyezték a film bemutatását az egyiptomi mozikban. A belügyminisztérium érvelése szerint az egyiptomi emberek azáltal vannak elfoglalva, hogy mi történt velük Port Szaíd városban, nem azáltal, ami másokkal történt Budapesten. Azt is állította a belügyminisztérium, hogy a magyarországi forradalom eseményeit szándékos és szervezett propaganda kísérté. Egyébként miért nem keltették fel Port Szaíd eseményei a figyelmet, ugyanúgy, mint a budapesti események – ha csak a hírértékről és a humanitárius értékről van szó? Amerikában például zsúfoltak a filmszínházak, míg ezen a hatalmas kontinensen egyetlen mozi sem mutatott semmit arról, hogy történt Port Szaídiban vagy a Sínai-félszigeten. [...] Az egyiptomi belügyminisztérium ugyanis most öt filmet kifogásolt, de ezúttal ezek mind orosz filmek. Orosz filmbetét hirdettek Egyiptomban, amelyet nem az orosz nagykövetség szervezett, hanem egy politikamentes kereskedelmi szervezet. A bemutatás dátumát kitűzték... És jöttek a filmek. A belügyminisztérium azonban tiltakozott. Érvelése szerint ezek a filmek kommunista propagandát terjesztenek, és a kommunizmus népszerűsítése Egyiptomban tilos. [...] De azok az újságírók, akiknek rosszindulat látszott a szemükben, amikor a belügyminisztérium*

⁶³ Mohamed Haszánejn Hejkel (1923–2016) vezető egyiptomi újságíró, aki az *Abbár al-Júm* szerkesztőjeként dolgozott. Később, 1956–1957-ben a kairói *Al-Abram* főszerkesztőjeként szerzett hírnevet magának 1957–1974 között. Személyes barátság fűzte Nászser elnökhöz és Szádát elnökhöz, valamint információs miniszterként is dolgozott 1970–1974 között. Nasszerista nézetei és egy Szádátot kritizáló cikke miatt 1974-ben megfosztották addigi tisztségeitől, és hazaárulás vádjával bebörtönözték. Szabadulását követően szabadúszó újságíróként dolgozott.

⁶⁴ *Abbár al-Júm*, 1957. január 19.

*kifogásolta a magyar filmet, és ugyanazok, akik tele voltak bizalmatlansággal, amikor a belügyminisztérium kifogásolta az öt kommunista film vetítését, bebizonyították, hogy nem tudnak semmit az igazságról Egyiptomban. Csak a dolgok felszínén járnak. Ez pedig a szélsőbalra tolja őket, vagy esetleg a szélsőjobbra. Mindkét esetben elveszett az igazság! De mi az igazság?*⁶⁵

Ugyancsak a napilap őszinte elköteleződését mutatta az 1956-os magyar szabadságharc mellett, hogy arab nyelvre fordították le, majd 1959-ben Kairóban megjelentették a *Hungary's Fight for Freedom*⁶⁶ című kötetet. Az arab kiadás *Amikor megjelenik egy országban a kommunizmus* címet⁶⁷ viselte, amelyhez az Amín testvérek írtak másfél oldalas bevezetőt.⁶⁸ A 91 oldal terjedelmű könyv meglepően sikeresnek és keresettnak bizonyult Kairóban és Bejrútban, ahol arab sajtójelentések szerint az eladott példányok száma meghaladta a 300 000 darabot. Az egyiptomi állami számítógépes rendszer és adatbázis szerint azonban napjainkra már csak 11 példány maradt fenn belőle a *Dár ak-Kutub val-Vaszáik al-Kavmíja* (Egyiptomi Országos Levéltár és Könyvtár) központi épületeiben és a tagintézményekben.

Összefoglalás

A fentiek alapján megállapítható, hogy az arab nyelvű egyiptomi állami sajtó figyelme 1956 októberében eleinte az észak-afrikai eseményekre és a közel-keleti fejleményekre koncentrált. A Magyarországgal kapcsolatos tudósítások emiatt csak az angol és francia nyelven megjelentett publicisztikában kerülhettek a fókuszba. Egyiptom három legjelentősebb és legolvasottabb sajtóorgánuma eleinte nem tulajdonított különösebb jelentőséget a magyarországi eseményeknek. Címlapjaikon – Egyiptom érintettsége okán teljesen érthető módon – a szuezi krízissel kapcsolatos nyilatkozatok, diplomáciai manőverek, politikai fejlemények és katonai előkészületek kaptak helyet. Alapvető változás következett be azonban ebben a tekintetben október 24–25-én. Onnantól ők is kiemelt érdeklődéssel követték nyomon a forradalom alakulását, amelynek különböző aspektusairól naponta akár több alkalommal is beszámoltak, amivel az egyiptomi olvasók gyakorlatilag teljes képet kaphattak az

⁶⁵ Hol vagyunk? Merre induljunk? Mi az úticél? *Abbár al-Júm*, 1957. január 26.

⁶⁶ Az angol nyelvű eredeti kiadás címe magyarul: *Magyarország harca a szabadságért. (Különleges beszámoló képekben)*. Enno Hobbing és Robert Wallace. (szerk.): Henry R. Luce, Kenneth MacLeish, Robert Wallace. Fotó: John Sadovy és Michael Rougier. Time Inc., New York.

⁶⁷ A Kairóban megjelent arab nyelvű kötet címe: ادلب هي عويش لال خدت ام دن ع.

⁶⁸ A kötet arab nyelvű változatában Dár Ahbár al-Júm, valamint Musztafa és Ali Amín került szerzőként feltüntetésre. Egyébiránt nem szerepelt semmilyen utalás az eredeti alkotókra, a kiadóra vagy a kiadás helyére.

1956-os magyarországi forradalomról. A különböző forrásokból beérkezett hírek alapján az eseményeket különböző nézőpontból ítélték meg, így az 1956. őszi történéseket egyesek „forradalomnak” és „felkelésnek” tekintették, míg mások „ellenforradalomnak” és „lázádsnak”. A cikkek eltérő megközelítésük ellenére viszont október 31-én már egységesen a magyar „forradalom”⁶⁹ győzelméről és a szovjet csapatok budapesti kivonulásáról számoltak be. Hangvételüket egyaránt jellemezte egyfajta aggodalom és bizonytalanságérzet is, amit a magyarországi események alakulása, Moszkva magatartása, majd pedig a szovjet katonai intervenció váltott ki. A kétségek ellenben nem kaptak nagyobb teret az időközben kirobbant szuezi háború miatt. A kialakult „párhuzamos krízisben” a világ közvéleményének figyelmét immáron a közel-keleti térség kötötte le, míg a magyarkérdés háttérbe szorult.

A Magyarország iránti érdeklődés észrevehetően veszített addigi erejéből a közel-keleti fegyveres konfliktus periódusa alatt, ennek ellenére rendszeresen napvilágot láttak róla különféle hírek november 4-ét követően is. A szuezi háború számos következményeinek egyikeként ellenben a Szovjetunió és Kína igen nagy népszerűsége tett szert az arab államban, míg a nyugati sajtótermékek elvesztették hitelességüket az egyiptomi közvélemény szemében. A lakosság emiatt gyakorlatilag kritika nélkül elhitte és közölte a szocialista tábor hírügynökségei által kiadott egyoldalú, ideológiai megközelítésből tárgyalt híreket, amelyek a történeteket többnyire hiányosan és félremagyarázva, lényegüket pedig elferdítve próbálták visszaadni. Mindez érdemi befolyást gyakorolt az 1956 őszi lezajlott magyarországi események és a hatalomra került kádári vezetés megítélésére is.

⁶⁹ A különböző egyiptomi lapok ekkor már egységesen és kizárólag a forradalom kifejezést alkalmazták a magyarországi eseményekre.

A TÁJÉKOZTATÁSI HIVATAL LAPENGEDÉLYEZÉSI ELJÁRÁSAI GYÁROS LÁSZLÓ ELNÖKSÉGE ALATT

Csatári Bence

Összefoglaló:

Jelen tanulmány a hazai intézmény- és médiatörténet fontos Kádár-kori kormányzati szereplőjének, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának (TH) a történetéből villant fel részleteket. Mivel levéltári forrásai gazdagok, a dolgozat kifejezetten arra az időszakra, alig több mint egy esztendőre koncentrál, amikor a Külügyminisztérium korábbi szóvivője, Gyáros László állt a hivatal élén (1958–1959). Ebből az egy-másfél évből is a TH-nak legfőképpen azt a tevékenységét vettük górcső alá, amelynek során a lapengedélyezési ügyeket vezette. Ezt pedig az indokolja, hogy a TH az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályával együttműködve, illetve instrukcióit végrehajtva alapjaiban határozta meg a tömegkommunikáció tematikáját azzal, hogy egyes sajtóorgánumokat engedélyezett, másokat nem, valamint az engedélyezettek között is súlypontosított a példányszámuk meghatározásával, mégpedig a politikai fontosságukat mérlegelve. Mindezt tette az 1956-ot követő súlyos újságpapírhiány közepette, ami egyúttal jó hivatkozási alapul szolgált bizonyos lapok betiltására, illetve kiadási engedélyének megvonására. A kutatás jórészt a TH Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található iratanyagán nyugszik, amelynek feldolgozása, illetve publikálása a jelenkortörténet egyik fontos szeletével ismerteti meg a történelemszakmát.

Kulcsszavak: állampárt, lapengedélyezés, tömegkommunikáció, propaganda, Agitációs és Propaganda Osztály

Abstract:

This study flashed out the history of an important Kádár-era governmental actor in the history of Hungarian institutions and media, the Information Office (IO) of the Council of Ministers. As its archival sources are rich, the dissertation focuses specifically on the period of just over a year when László Gyáros, a former spokesman for the Ministry of Foreign Affairs, was in charge (1958–1959). From this year and a half, we also focused on IO's activities, during which it led the newspaper licensing affairs. This is justified by the fact that the IO, in cooperation with the Agitation and Propaganda Department of the Central Committee of the Hungarian Socialist People's Party and implementing its instructions, fundamentally defined the topic of mass communication by allowing some and not

allowing others. It also weighted among the licensees, by determining their number of copies, considering their political importance. The IO did all this amid a severe shortage of newsprint after 1956, which was also a good reference for banning certain papers and revoking their publishing license. The research is largely based on the documents in the National Archives of the IO Hungarian National Archives, the processing and publication of which introduces the profession of historian to one of the important slices of contemporary history.

Keywords: state party, newspaper licensing, mass communication, propaganda, Department of Agitation and Propaganda

Bevezetés helyett: Az állampárt médiairányítása

A kádári médiapolitika pártállami irányítással működött, így kettős nyomás alatt állt: egyrészt az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya (APO), másrészt a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala (TH) gyakorolt rá befolyást. Az 1956 utáni megtorlás lelegejének alig több mint egyéves szakaszától eltekintve az APO dominált a kettős médiavezetésben – előtte még nem dőlt el, melyik szerv lesz a domináns, és bizonyos pillanatokban úgy állt a helyzet, hogy ezt a mérkőzést a TH nyeri meg, ami végül nem következett be¹ –, ám a TH is kapott némi feladatot, természetesen szinte minden esetben az APO-val egyeztetve. Mindezt természetesen szovjet mintára alakították ki a Kádár-érában, amikor a sajtó működésével kapcsolatos legfontosabb, stratégiai súlyú kérdéseket az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) ülésein határozták meg. Ennek megfelelően a pártállami sajtóirányítás² az aktuális híreket úgy tálaltatta a médiumokkal, hogy előnyös színben tüntesse fel a kommunista berendezkedést politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt, miközben elvárta, hogy a nyugati életformáról negatívan írjanak.³ A kommunista rezsim melletti agitáció így prioritást élvezett a hírérték felett.

A hírek megfogalmazásában így nem feltétlenül a tényyszerűsége helyezték a legnagyobb hangsúlyt, hanem arra, hogy a közvéleményben – hamisan – az a kép alakuljon ki, hogy a keleti blokk országaiban a létező

¹ Erről részletesen: Csatári Bence (2015): *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.

² A magyar sajtó általános történetéhez. Lásd: Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története 1948-tól 1988-ig*. In: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor (szerk.): *A magyar sajtó története*. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest. 201–229.

³ Brown, J. A. C. (1971): *Techniques of Persuasion. From Propaganda to Brainwashing*. Penguin Books, London. 26–28.

világok legjobbját építik.⁴ Noha a tömegkommunikációnak meg kellett felelnie az állampárt elvárásainak, elmondható, hogy utóbbi is úgy adagolta az információkat a sajtónak, hogy rendszerhű cikkek és hírek szülessenek, az ettől való eltérést pedig akár szilenciummal is szankcionálhatták. Ezen körülmények miatt az 1949. évi XX. törvénnyel életbe lépett, szovjet mintára készült magyar alkotmány által deklarált lelkiismereti, szólás- és sajtószabadság csupán pusztába kiáltott szó maradt, hiszen a médiának a kommunista pártállami elvárásoknak kellett eleget tenniük. Ezt a tényt támasztja alá a sajtóról szóló 1959. február 13-án hozott PB-határozat, miszerint „nem a szenzációéhség vagy érdekesség szempontjai, hanem politikai megfontolások döntenek el, hogy bizonyos fontos, főleg belpolitikai anyagok megjelenhetnek a lapokban vagy sem”.⁵

A TH a hatalmi apparátusban operatív szerepet betöltve segítette a legfelső politikai vezetés elvárásainak teljesülését a médiapolitikában. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a TH-nak a végrehajtó szerepét szánták, a nagy horderejű döntések lényegi előkészítése a médiapolitikában az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságában, illetve az APO-n születtek. A TH adminisztrációján keresztülmentek egy szignálás erejéig a Minisztertanács által tárgyalt előterjesztések, de a határozatok előterjesztésének véglegesített formájáról mindig az APO hozott döntést, illetve ez utóbbi szerv hagyta jóvá azokat az ügyeket is, amit a média területén a kormány tárgyalt. Ugyanakkor a különböző nemzetközi sajtodelegációkban helyet foglaltak mind az APO, mind a TH képviselői,⁶ és a média berkein belül elhíresült főszerkesztői értekezleteket is rendszerint a parlamenti székhellyel rendelkező TH szervezte, illetve készítette elő. Itt fogalmazták meg a pártállami vezetés utasításait az újságok és a Magyar Rádió és Televízió vezetőinek, nemegyszer meglehetősen keresztlen stílusban, amikkel nem lehetett szembeszegülni. Összességében

⁴ Sparks, Colin – Anna Reading (1998): *Communism, Capitalism, and the Mass Media*. Sage, London. 43.

⁵ Vass Henrik – Ságvári Ágnes (1973): (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Kiadó, Budapest. 312.

⁶ Takács Róbert (2012): *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest. 128. A pártállami tömegkommunikáció kialakulásáról. Lásd továbbá: Romsics Ignác (2002): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 359–376.; Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 66–89.; Lázár Guy (1988): A szocialista nyilvánosság történetének alapvonalai. *Kritika. Művelődéspolitikai és kritikai lap*, 17 (10): 19–22.; Bajomi-Lázár Péter (2005): Médiapolitika. In: uő (szerk.): *Magyar médiatörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–51.; Heller Mária – Némedi Ágnes – Rényi Ágnes (1992): A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Somlai Péter (szerk.): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest. 109–118.; A polgári demokráciák tömegkommunikációjának alapvetéseiről. Lásd: Jürgen Habermas (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Budapest.

megállapítható, hogy a TH a PB 1958-as határozata⁷ alapján az állami szervek működése során keletkezett utasításokról tájékoztatta, általában havi rendszerességgel, a sajtó vezető munkatársait, így a Minisztertanács, az Elnöki Tanács és az országgyűlési bizottságok döntéseit osztották meg velük. Pártvonalon ugyanezt szintén havonta az APO végezte el, illetve negyedévente a KB propagandát felügyelő titkára. Kádár János az MSZMP Központi Bizottság (KB) első titkáráként megtehetette volna, hogy félévente összehívja a sajtó képviselőit, de csak nagyon ritkán élt ezzel a lehetőséggel, a tömegkommunikáció kérdéseit legtöbbször informális úton intézte.

Az újságírók hatalom mellé állítása 1956 után

A párt legfelső vezető szerve, a PB 1958. január 21-én hozott határozatot a sajtóról,⁸ amely a hatalmi erőviszonyokat is tisztázta ezen a téren, valamint a politikai rendszer megszilárdulásának folyamatáról is adott egyfajta speciális látképet. A politikai újságírás irányítását a pártközpont tematikus szervére, az APO-ra bízta, a pártállami koordinációt pedig továbbra is a TH végezte. Mivel az operatív teendők jó része a TH-ra hárult, így óhatatlan volt, hogy ezzel a szervvel meg kellett osztani a legfelső pártvezetés idevonatkozó intencióiról, döntéseiről szóló információkat, hogy a határozatok betűit aprópénzre tudják váltani. A PB 1958-as sajtóhatározatának tapasztalatairól szóló, 1959. február 24-én született újabb, szintén erről a témáról szóló PB-határozat⁹ tartalmát éppen ezért közölték a TH-val is.¹⁰ Ebben egyebek között megjegyezték, hogy javult egy év alatt az újságírók elvi meggyőződése, és az ezen a téren jelentkező bizonytalanságokat sikerült felszámolni, ami csak úgy ér-

⁷ Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata a sajtó helyzetéről, feladatairól, 1958. In: Vass Henrik – Ságvári Ágnes: i. m. 174–175.

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/63. ó. e. (Az MSZMP PB iratai) 101–103.

⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/119. ó. e. 98–100. A határozat tapasztalatairól a különböző orgánuk is beszámoltak a területileg illetékes pártbizottságokon keresztül az APO-nak. Így tett a *Népszava* is 1960. március 4-én, amikor lojális módon megállapították, hogy a szerkesztőség igyekezett megszívlelni a határozatban foglaltakat. Egyúttal számba vették, miben javult a munkájuk, illetve miben kell még javulniuk. MNL OL M-KS 288. f. 22/1960/9. ó. e. (Az MSZMP KB APO iratai) 1–9.

¹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 22/1959/6. ó. e. 1–9. Nem egészen egy évvel ezután a TH is összegezte tapasztalatait az 1959-es PB-határozatról. Ebben Naményi Géza leírta, hogy a politikai eredmények propagálása a sajtónak is köszönhető, de a negatív észrevételeit sem rejtette véka alá a publicisztika műfajáról és az ideológiai munka hiányosságairól. Furcsamód még a bíráló cikkek alacsony számát is rossznak tartotta, holott – ezt az alábbiakban láthatjuk majd – a minisztériumok éppen a negatív kritikák újságokban való megjelenését nehezményezték a legjobban. MNL OL M-KS 288. f. 22/1960/10. ó. e. 153–158.

telmezhető, hogy a zsurnaliszták közösségét sikerült erőnek erejével vagy szép szóval a Kádár-rendszer oldalára állítani. Ennek eredménye lett – ahogy fogalmaz a PB-határozat – a „pártos légkör” a szerkesztőségekben.

Az 1959-es PB-határozat örömmel konstatálta, hogy az 1958-as esztendőben a párt politikáját szolgálták a médiumok, amelyek arra törekedtek, hogy a Kádár-rendszer politikáját népszerűsítsék. Még azt is megkockáztatta a dokumentum, hogy a sajtó kivette a részét az 1958-as év „választási” győzelméből, ami azért kétes értékű megállapítás, mert az egypártrendszerben működő választási szisztéma logikája szerint más eredmény elképzelhetetlen lett volna, bár kétségtelenül volt mozgósító ereje a sajtónak. A valóságot jelentősen elferdítve arról is szóltak, hogy a társadalom jelentős része 1956 után nagyon érdeklődött a politikai iránt, ami nem volt igaz, hiszen épp az ellenkezője történt: az emberek politikai értelemben apátiába zuhantak, bezárkóztak, és bizalmatlanok lettek még legszűkebb körben is egymással szemben. A határozat büszke volt a másfél milliós példányszámú politikai napilapokra, holott ezek egy része kötelezően előfizetett újság volt, másik, ennél jóval nagyobb hányada pedig a társadalom részéről a rendszernek való, a bezárkózásból is fakadó megfelelési kényszerből eredt.¹¹

Az 1959-es PB-határozat az 1958-as esztendő tapasztalatait leszűrve arra is kitért, hogy a sajtó munkája nem volt elegendően kezdeményező, valamint nem állt teljes mellszélességgel a termelősövetkezetesítés mellett. A negatívumok közé sorolta, hogy kevés üzemi riport látott napvilágot, ami viszont érthető, hiszen az olvasók szabadidejükben nem a saját munkájukról, illetve a másokéról szerettek volna tájékozódni, és ezt hamar felismerték az újságírók és a szerkesztők is. A dokumentum viszont azt róttá a szemükre, hogy nem jártak kellő intenzitással a „dolgozó nép” között, emiatt is maradhattak el az üzemi tudósítások. A határozat a pártállami ideológiai elvárásoknak megfelelően hosszasan elemezte a sajtó ipari, termelési agitációban, a mezőgazdasági politikában és a kultúrpolitikában való hiányosságait, valamint szóvá tette, hogy gyenge lábakon álltak az elméleti írások. A külpolitikai cikkek között hiányolta az anti-imperialista propagandát, leginkább pedig a „német militarizmus” elleni harcot. Azt is nehezményezték, hogy a negatív társadalmi jelenségeket a maguk természetességében közölték a lapok, mintha azok a szocialista társadalom velejárói lettek volna, ami a PB részéről a pártállami prudéria megjelenésének jele. Ezen jelenségek és – pártállami szempontból – hiányosságok felszámolását várták el a sajtó munkatársaitól a pártvezetésben, amit a PB-határozatok szokásos befejező, feladatokat összegző részében rögzítettek.¹² Ezeknek a céloknak a megvalósítása érdekében

¹¹ MNL OL M-KS 288. f. 22/1959/6. ó. e. 1.

¹² Uo. 2–9.

pedig számos intézkedést tett a pártállami sajtóirányítás a TH segítségével és koordinálásával, amelyeket az alábbiakban részletezünk, egyebek mellett a lapengedélyezési ügyek és egyéb végrehajtott retorziók megvilágításával.

A TH Gyáros László elnöksége alatt (1958–1959)

1958 elején személyi változások történetek a TH élén. Az első és egyben utolsó dokumentum, amely Darvasi Istvánt¹³ nem elnökhelyettesként, hanem már elnökként említi, 1958. január 27-én kelt, a későbbi elnök, Naményi Géza pedig a Tájékoztatási Osztály vezetőjeként szerepel.¹⁴ Február 4-én azonban egy dokumentumot, amely a Magyar Távirati Iroda (MTI) sajtóorgánumok számára történő eseménynaptár-összeállítási kötelezettségét tartalmazza, a korábban a TH-nál a Sajtó Osztályt vezető Gyáros László¹⁵ írt alá, mint a TH elnöke,¹⁶ egy 1959-es dokumentum pedig Naményi Gézát már a TH elnökhelyetteseként említette.¹⁷ A szervezet struktúrájában ekkor a vezetői posztokon bekövetkezett személycseréken kívül nem történt érdemi változás, az ügyeket hasonló tematikájú struktúrában vitték tovább, mint a korábbi években, az osz-

¹³ Darvasi István végül 1958 elején átkerült az APO osztályvezető-helyettesének, ahol Szirmai István 1958–1959 folyamán továbbra is közvetlen felettese maradt, mivel ő lett az APO vezetője egészen addig, amíg ki nem nevezték a propagandáért és kultúráért felelős KB-titkárnak 1959-ben. MNL OL XIX-A-24-a (Tájékoztatási Hivatal általános iratai) 3. d. 235/1959. Darvasi István, mielőtt a TH alelnöke lett volna, berlini tudósítást is vállalt az MTI részére egy 1957. február 15-én kelt dokumentum szerint. MNL OL XIX-A-24-b-396/1957.

¹⁴ Az irat Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) elnökétől származik, amelyben azt kéri a TH-tól, hogy tegyék lehetővé körzeti rádióstúdió létrehozását a városban. MNL OL XIX-A-24-a-59/1958. Ez év január 24-én még az *Esti Hírlap* munkatársa helyettes vezetőnek aposztrofálta Darvasit egy olyan ügy kapcsán, amelynek során elmarasztalták a lapot, mert az Országgyűlés bizottságainak munkájáról túl korán (!) adott hírt. MNL OL XIX-A-24-a-54/1958. A TH-n belüli hatalmi viszonyok tisztázását egy másik dokumentum tovább bonyolítja. Ebben 1957. szeptember 19-ei dátummal Siklósi Norbertet aposztrofálták a TH helyettes vezetőjének. MNL OL XIX-A-24-b-1264/1957. Ez utóbbi állítást cáfolja egy másik irat, amelyben Siklósi Norbert neve TH-osztályvezetőként szerepelt 1957. október 16-án. MNL OL XIX-A-24-b-1258/1957.

¹⁵ MNL OL XIX-A-24-a-313/1957.

¹⁶ MNL OL XIX-A-24-a-74/1958. Az iratot megkapta az állampárti vezetők közül Benke Valéria művelődésügyi miniszterhelyettes, Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) főtáskára, Komócsin Zoltán, a KISZ KB első titkára és Ortutay Gyula a Hazafias Népfront képviselőjében. Gáspár Sándor egyébként néha kérelemmel fordult a TH-hoz. Ezek egyike volt, amikor 1957. augusztus 5-én a Szakszervezetek Országos Szövetsége számára kért engedélyt egy öt nyelven megjelenő havi folyóiratra, de nem kapta meg. MNL OL XIX-A-24-b-1130/1957.

¹⁷ MNL OL XIX-A-24-a-285/1959.

tályok közül pedig egyértelműen a Tájékoztatási Osztály játszotta a vezető szerepet. Bizonyos létszámnövekedésen ugyanakkor keresztülment az intézmény, amikor 1958. április 26-án a TH elnöke azt kérte a Pénzügyminisztérium Költségvetési Főosztályától, hogy a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzését ellátó csoport létszámát 4 fővel emeljék, mivel az innen származó információk mennyisége jelentősen megnövekedett. Ez a csoport egyébként 1956-ban még a Művelődésügyi Minisztériumban látta el feladatát, amely funkciót 1957 májusában vett át a TH.¹⁸

Az iratokból kitűnik, hogy Gyáros Lászlónak sikerült megszilárdítania a TH vezetőjeként betöltött pozícióját, ami a fenntartó Minisztertanács egyes tagjaihoz való jó kapcsolataival magyarázható, ez pedig arra vezethető vissza, hogy ezt megelőzően a Külügyminisztériumban is dolgozott szóvivőként. Már az ő aláírásával születtek meg 1958. április 25-én azok az intézkedések, amelyekkel egyes sajtóorgánumok vezetőinek fizetését megállapította a TH. Mai szemmel nézve meglepő, és a pártállami diktatúra jegyeit viseli magán az a tény, miszerint a *Magyar Nemzet* főszerkesztői állásával Mihályfi Ernőt bízták meg, aki addig művelődésügyi miniszterhelyettes¹⁹ is volt, s a média területén betöltött posztért havonta 4600 forintot állapított meg számára a TH.²⁰ Ennek felét a lapot megjelentető Lapkiadó Vállalatnak kellett magára vállalnia, amiről Gyáros László szintén értesítette Sala Sándort, a Lapkiadó Vállalat vezetőjét.²¹ Ehhez hasonló eset játszódott le 1959. október elején, amikor Szabolcsi Miklóst az Élet és Irodalomhoz kellett elhelyezni felelős szer-

¹⁸ MNL OL XIX-A-24-a-168/1958.

¹⁹ Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszter is volt 1947-ben, majd ezzel részben egy időben a külügyi tárcát is vezette. Az országgyűlésben az alelnöki posztot töltötte be 1948–1949-ben, ezt követően egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig az Elnöki Tanács tagja volt. Ez a funkció azonban nem akadályozta meg abban, hogy 1951–1957 között népművelési, ezután pedig egy esztendőn keresztül művelődésügyi miniszterhelyettes legyen. Bölöny József (1992): *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 350.

²⁰ Ez a kor színvonalánál messze magasabb fizetést jelentett, egy átlag értelmiségi ennek hozzávetőleg a harmadát kereste. Ehhez képest a többi felelős szerkesztői kinevezések” dömpingje a következő anyagi juttatásokat mutatja: Gál György: *Füles* – 3200. Gergely Márta: *Kisdobos* – 2700. Rákos Klára: *Dörmögő Dömötör* – 1900. Gáspár László: *Népszerű technika* – 2700. Vadász László: *Magyar Ifjúság* – 3200. Szirmai Györgyné: *Pajtás* – 2800. Kun Anna: *Tábortűz* – 2700 forint. MNL OL XIX-A-24-b-293-299/1957. Éppen ezen a napon javasolta Szirmai István az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának, hogy néhány lapot indítsanak újra: *Ludas Matyi; Film, Színház, Muzsika; Képes Sport; Fórum; Kisiparosok Lapja; Kisipari Szövetkezetek Lapja*. MNL OL XIX-A-24-b-277/1957. Ezt megelőzően már 1957. január 30-án is voltak kinevezések, Gelléri Andorné az *Ez a divat*, Hernádi György az *Újítók Lapja*, Perlai Rezső a *Tanácsok Lapja*, Kocsis Ferenc pedig az *Élet és Tudomány* élére került. MNL OL XIX-A-24-b-240–244/1957.

²¹ MNL OL XIX-A-24-a 2. d. 172/1958. Gyáros László ugyanebben a dokumentumban arról is intézkedett, hogy a szintén a *Magyar Nemzet*hez felelős szerkesztői kinevezést nyert Révész Jenő 4500 forintos illetményt kapjon.

kesztő posztra, de csak félállásban (!). Itt az ügymenet egészen világos és egyértelmű volt: Aczél György a művelődésügyi miniszter első helyetteseként²² Naményi Gézárt kérte meg arra, hogy nevezzék ki Szabolcsi Miklóst, ezt valószínűleg megelőzte egy szóbeli, akár telefonos egyeztetés, ami után már nem érte a kérés váratlanul a TH-t. Ezt természetesen azonnal teljesítették: Aczél október 2-án írta meg kétsoros levelét ez ügyben, az illetőt pedig visszamenőleges hatállyal, október 1-jétől nevezték ki, erről pedig október 5-én értesítették Sala Sándort, akinek még azt is megírták, hogy havi 1700 forintos fizetéssel vegyék fel. Ez utóbbi már a TH jogköre volt, de szinte kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy még ebben is lehetett egyeztetés Aczéllal.²³

A munka mindezzel együtt hasonlóképpen ment tovább a TH-ban, mint az 1956 végén kezdődő időszakban: a hivatal továbbra is tartotta a kapcsolatot a média minden szóba jöhető intézményével, igyekezett a különböző sajtópolémákat mederbe terelni, a minisztériumokat azok Sajtó Osztályain keresztül a lapok által felvetett problémák megválaszolására és megoldására ösztönözte, a lapokat pedig instruálta a politikusoknak feltett kérdések megfogalmazásában, továbbá a médiairányítás kérdéseit is igyekezett artikulálni. Ugyanígy az államigazgatás szerveként igyekezett befolyásolni a szakmai döntéseket, a lapkiadási engedélyek megadásával, illetve megvonásával és megtagadásával pedig arról is dönthetett, mely lapok jelenhettek meg, és melyek nem. Ezenkívül a TH hozzájárulása nélkül senkit sem alkalmazhattak egyik lapnál sem,²⁴ sőt, az újságírók prémiumait is a TH hagyta jóvá,²⁵ illetve az egyes külföldi kiküldetések ügyében is döntött.²⁶ A személyi kérdésekben egyenesen odáig terjedt a hatásköre, hogy az egyes lapokat tájékoztatta az újonnan felveendő újságírókról (legfőképpen a pályakezdőknél volt ennek jelentősége), káderanyagokat küldve róluk a szerkesztőségeknek.²⁷ Az újságírók alkalmazásával sem szűnt meg azonban a TH felügyelete az újságírók fölött, ugyanis a különböző bérbesorolásokat is ők végezték. Gyáros László el-

²² Aczél György 1957–1958-ban művelődésügyi miniszterhelyettes, 1958–1967 között pedig a művelődésügyi miniszter első helyettese volt, ezt követően lett a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) kulturális ügyeket felügyelő titkára 1967–1974 között. A Minisztertanács elnökhelyettese volt az 1974 és 1982 közötti időszakban, majd újra KB-titkárként irányította a kultúrpolitikát 1982-től 1985-ig. Ezután egészen 1989-ig az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet igazgatójaként regnált. Bölöny József: i. m. 251–252.

²³ MNL OL XIX-A-24-a 3. d. 187/1959. Szabolcsi Miklós előtt nem kisebb személyiség, mint Mesterházi Lajos töltötte be a lapnál ezt a posztot. MNL OL XIX-A-24-b-1160/1957.

²⁴ MNL OL XIX-A-24-a-275/1959.

²⁵ MNL OL XIX-A-24-a-266/1959. és MNL OL XIX-A-24-a-73/1960.

²⁶ MNL OL XIX-A-24-a-77/1960.

²⁷ MNL OL XIX-A-24-b-636/1958. Ugyanígy a már alkalmazott gyakornokok státuszba való felvétele is a TH hatáskörébe tartozott. MNL OL XIX-A-24-b-570/1958.

nöksége alatt történt ezzel kapcsolatban egy kirívó eset is, melynek során el nem végzett munkáért fizettek a *Magyar Nemzet*-nél Parragi György újságírónak, s emiatt a kifizetést végző Lapkiadó Vállalat igazgatója, Sala Sándor tiltakozott a TH elnökénél. Az illetőt azonban megvédte a befolyásos Mihályfi Ernő főszerkesztő, aki úgy tájékoztatta Gyáros Lászlót, hogy Parragi György honoráriumra kifizetendő, mert havi kétezer forintot honoráriumról szolt a szerződése. Erről Gyáros László tájékoztatta Sala Sándort, mégpedig úgy, hogy a lap cikkhonorárium-keretének terhére kell kifizetni az ominózus összeget.²⁸

Lapengedélyezési ügyek, retorziók Gyáros László elnöksége idején

A Hírlapkiadó Vállalat TH-nak is megküldött 1958. március 1-jei jelentéséből kiderül, hogy a sajtó alapanyagául szolgáló papír hiánya a korábbi időszakkal megegyezően nem enyhült még 1958 elején sem. A vállalat igazgatóhelyettese, Csollány Ferenc megállapította, hogy „*a korlátozás következtében kialakult helyzet nagyon súlyos és komolyan akadályozza a pártszervezetek politikai munkáját*”,²⁹ valamint rendszerhű hivatalnok mivoltát is bizonyítandó, kérte, hogy a TH szorgalmazza a pártlapok példányszámának növelését. Kitért arra, hogy a központi utasításra történt példányszámcsökkenés miatt az emberek igyekeztek magukat bebiztosítani, és inkább előfizettek kedvenc lapjaikra, semmint hogy az újságárusoknál ne kapják meg azokat. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a terjesztésre³⁰ hivatott árusítóhelyeken sokszor már délelőtt elfogytak az újságok. Akadt példa arra, hogy a Flórián téren rendőrt kellett hívni, mert az érdeklődők nem hitték el az árusnak, hogy nem volt nála már több újság, és fenyegetőzni kezdtek, a Szent István körút és a Pozsonyi út sarkán pedig tetteleg bántalmazták is az eladót. Ilyesmi egyebek mellett Fejér megyében is előfordult. Olyan postás is volt, aki kerülte az embereket, mert nem tudott volna érdemben válaszolni az újságok hollétét firtató kérdéseikre. A Mártírok útján (ma: Margit körút) lévő árus azt is elmondta a feljegyzés szerint, hogy bódéjából a laphiány miatti szegye-
nében csak akkor mert kijönni, amikor már a reggel 6 órára a Klement Gottwald Gyárba érkező munkások elhaladtak mellette. Szinte megszo-

²⁸ MNL OL XIX-A-24-b-597/1958.

²⁹ MNL OL XIX-A-24-a-122/1958. A levélből kapott a legfelső pártvezetés jó része, mások mellett Marosán György, Fehér Lajos, Fock Jenő, Kállai Gyula, Szirmai István, de Kádár János bizalmi embere, a titkárságának vezetője, Sándor József is.

³⁰ A terjesztés sokszor a már meglévő, kinyomtatott lapok esetében is gondot jelentett. Ezzel kapcsolatban Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője a szaklapok tárgykörében felvetette a Magyar Posta terjesztési monopóliumát megtörő ügynökhálózat létrehozását, ám ezt az ötletet a TH lesöpörte az asztalról. MNL OL XIX-A-24-b-691/1958.

kottá vált vasárnaponként, hogy érdeklődők Zuglóból egészen a Keleti pályaudvarig bejöttek, hogy *Népszabadságot* vegyenek maguknak, vidéken pedig a *Szabad Földet* keresték előszeretettel, még egy ideig hiába, sok helyen pedig pult alól árusították a lapokat. A kormányzati szükség-szerű intézkedések nyomán tehát a hiánygazdaság tipikus megnyilvánulásainak lehetünk tanúi.

A papírhiány sem akadályozta meg azonban – érthető módon – az ideológiailag fontos lapok kellő példányszámú megjelentetését. Így a Kossuth Kiadó igazgatója, Vass Henrik által a TH-nak 1958. július 14-én *A béke és a szocializmus kérdései* című elméleti és tájékoztató folyóirat engedélyezése tárgyában beadott kérvényre pozitív válasz született két héten belül, Naményi Géza TH-elnökhelyettes aláírásával. A lap már 1958 augusztusától megjelenhetett havonta egyszer, 25-30 ezer példányban. Az engedélyezéskor a folyóirathoz még ekkor is szükséges volt mellérendelni a szükséges papírmennyiséget³¹ (ez esetben negyedévente 7, illetve 10 és fél tonna papírt), valamint az előállítását végző üzemet (ennél a lapnál a Zrínyi Nyomdát).³² Ugyanígy a hatalom ideológiai kiszolgálását jelentette a *Szovjetunió* című lap, amely mellékletének előállításához soron kívül biztosították a papírt Ács József, a Lapkiadó Vállalat igazgatóhelyettesének kérelmére. A dokumentum szerint a levélben megfogalmazott kérést már szóban előzetesen megtárgyalták.³³ Ahhoz, hogy a megfelelő minőségben elő tudják állítani a lapot, a TH részéről Lengyel Ferenc arra kérte a Könyvüipari Minisztérium Nyomdaipari Igazgatóságát, hogy a többi folyóirat tartalékkerete terhére fél tonna úgynevezett írónyomó papírt biztosítsanak. Ebből az 1958. április 17-én kelt levélből tudható meg az is, hogy a négyoldalas mellékletre azért volt szükség, mert szovjet vezető államférfiak látogattak Magyarországra.³⁴ A párt céljait közvetlenül nem szolgáló lapok azonban változatlanul nehezen jutottak megjelenési lehetőséghez, és ha ki is adták őket, akkor sem lehetett egyik főszerkesztő sem biztos abban, hogy hosszú távon is változatlan példányszámban megjelenhetnek. A takarékoskodásnak esett áldozatul az IBUSZ gondozásában megjelenő *Képes Magyarország* című

³¹ Ez a gyakorlatban úgy zajlott, hogy a kiadók a TH-nál negyedévente előre jelezték, mely kiadványaikra mekkora papírmennyiséget szántak, és ezt jóvá kellett hagyatniuk a hivatallal. Példa erre a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, amely 1958. július 2-án küldte el a TH-nak a negyedik negyedévre szóló tervét, benne húsz lap papírigényével. MNL OL XIX-A-24-b-670/1958.

³² MNL OL XIX-A-24-b-692/1959.

³³ MNL OL XIX-A-24-b-421/1958.

³⁴ MNL OL XIX-A-24-b-430/1958. Gyáros László a szovjet delegáció távozása után a Soproni János főszerkesztőnek írt levelében 1958. április 24-én külön, név szerint felsorolta, hogy a Budapest Filmstúdióon belül mely szerkesztőknek, rendezőknek, operatőröknek, vágóknak, gyártásvezetőknek és felvételvezetőknek mondott köszönetet az áldozatos munkáért. MNL OL XIX-A-24-b-455/1958. 1–2.

havilap, amelynek megjelentetését a TH utasítására 1958. július 1-jétől meg kellett szüntetni. A sajtóirányítás hatalommegosztására jellemző, hogy a KB APO vezetője, Szirmai István³⁵ is beleszólt az ügybe, mégpedig a TH megállapításával egyetértve, a sajtó „nehéz papírhelyzetére” hivatkozva.³⁶

A TH részéről nem volt teljesen egyértelmű az engedély megadása a Fővárosi Mozgóképzési Vállalat (FŐMO) hetenként megjelenő propagandafüzetével kapcsolatban. Szőnyi József, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága (VB) Népművelési Osztályának osztályvezető-helyettese 1958. március 6-án a TH-nak írt levelében hosszasan ecsetelte a filmszínház-látogatottság emelésének fontosságát, amelyet érvelése szerint kifejezetten hatékonyan lehetne növelni reklámtevékenységgel. Leginkább az utánjátszó mozik esetében ítélte meg úgy, hogy van mit javítani a nézőszámon. Azt is felhozta, hogy műsorfüzetük beindításához nem volt szükségük állami támogatásra, ami valószínűleg sokat nyomott a latban a pozitív elbíráláskor. A levelezésben nem tesznek ugyan konkrét utalásokat a folyamatban lévő ügy háttérbeszélgetéseire, de minden bizonnyal ennek tudható be, hogy menet közben a FŐMO megváltoztatta igényét, és megelégedett az eredetileg kért 32 A/5-ös formátumú oldal helyett 16 oldallal. Ezt a módosítást 1958. március 26-án nyújtották be a TH-hoz, amelyre március 31-én meg is kapták a választ Gyáros Lászlótól. Ebben a TH elnöke leírta, hogy a műsorfüzet kizárólag a FŐMO mozijainak műsorait, ezen belül pedig a filmek rövid tartalmát közölheti, ezenkívül csak hirdetéseket hozhat. Azt, hogy mennyire

³⁵ Szirmai István 1945. decembertől 1947. novemberig a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége (KV) Tömegszervezetek Osztályát, 1947. októbertől egy évig a Nő- és Ifjúsági Titkárságot, 1949. február és 1950. április között az Ifjúsági, Nő- és Sportbizottságot, valamint 1947. szeptember és 1949. június között a Szervező Bizottság (SZB) Titkárságát is vezette. A Magyar Dolgozók Pártja alakuló ülésén a KV és az SZB póttagjává választották. 1949 szeptemberében kinevezték a Magyar Rádió elnökévé. 1953. január 28-án az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, de 1953. november 18-án tárgyalás nélkül szabadon bocsátották. 1956 nyarán kinevezték az *Esti Budapest* főszerkesztőjévé. 1956. decembertől a Kádár-bábkormány Tájékoztatási Hivatalát vezette, Az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén beválasztották a Központi Bizottságba, 1957. júliusban a KB APO élére állították, de 1958. januárig még ő vezette a Tájékoztatási Hivatalt is. 1959 végén a Politikai Bizottság póttagjává, a KB Titkárságának egyik tagjává, valamint a KB mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság vezetőjévé választották. 1962. novemberben a PB rendes tagja lett. Az MSZMP IX. kongresszusán 1966-ban felmentették KB-titkári posztja alól, de 1969. márciusig a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága elnöke és 1969. szeptemberi haláláig PB-tag maradt. <https://neb.hu/hu/szirmai-istvan> (letöltés dátuma: 2021. 07. 22.) Lásd még: Simándi Irén (2014): *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1949-1952*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–55. ; Simándi Irén (2016): *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1953-1956*. Gondolat Kiadó, Budapest. 2016.13–21.

³⁶ MNL OL XIX-A-24-b-649/1958.

nehezen adták meg az engedélyt, az is jelzi, hogy Gyáros László gyakorlatilag megfenyegette az engedély kiadásakor a FŐMO-t, hogy ha ettől eltérő jellegű írásokat adnak közre, megvonja tőlük az engedélyt. A műsorfüzetet nem lehetett utcai árusításba bocsátani, csak a mozikban terjeszthették. Még inkább mutatja a hatalom részéről megnyilvánuló bizalmatlanságot az, hogy április 8-án Detre László TH-osztályvezető arra kérte nem is a FŐMO-t, hanem a fővárosi tanács szakigazgatási szervét, hogy a műsorfüzet első számának megjelenése előtt a kefelevonatot küldjék be a TH-hoz, egyenesen Detre László kezébe. A dokumentumokból mindenesetre a szinte túlzásba vitt óvatosság figyelhető meg, de az engedélyt végül megadták.³⁷

Korántsem volt ennyire nehéz dolga a *Műemlékvédelem* című lapnak, mert mögötte Trautmann Rezső építésügyi miniszter³⁸ támogatása állt, sőt a levelezés szövegéből arra következtethetünk, hogy a tárcavezetőjének szívügye volt ez a kiadvány. A papírhiányra hivatkozva ugyanis a TH 960-ról 610 kilogrammra akarta csökkenteni felhasználható papírmennyiségüket, de ezt Trautmann Rezső megvétózta arra hivatkozva, hogy elnyerték a hazai olvasóközönség tetszését és a külföldi műemlékvédelmi intézetek elismerését. A tárcavezető ezenfelül is jó taktikusnak és kompromisszumkészeknek bizonyult: felajánlotta, hogy ne 610, hanem 750 kilogrammra csökkentsék keretüket, és akkor még a színvonalat is tartani tudják, igaz, másfajta nyomdai eljáráshoz kell folyamodniuk. A manőver – és persze a hatalmi nyomás – bevált, melynek következtében Gyáros László belement az alkuba. 1958. március 31-én arról tájékoztatta Trautmann Rezsőt, hogy 750 kilogrammban állapítják meg papírkeretüket.³⁹

Ehhez hasonló, miniszteri nyomás oldotta meg a Földművelésügyi Minisztérium *Mezőgazdasági Értesítő* című kiadványának papírszükségletét is. Az történt ugyanis, hogy a termelészövetkezetek szervezésének felgyorsuló üteme szükségessé tette számos jogszabály meghozatalát, amelyek szakmai közlése a lapra is hárult. Mivel azonban papírkeretüket ezáltal túllépték, elvileg nem lehetett volna több számot megjelentetniük.

³⁷ MNL OL XIX-A-24-b-373/1958.

³⁸ Trautmann Rezső 1951–1957 között építésügyi miniszterhelyettes volt, majd 1957-től tíz éven keresztül ugyanezt a tárcát első számú emberként vezette, illetve ezt követően egy éven keresztül építésügyi és városfejlesztési miniszter volt. Pályafutását az Elnöki Tanácsban folytatta, amelynek 1971–1975 között tagja, majd 1975-től egészen a III. Köztársaság kikiáltásáig helyettes elnöke volt. Bölöny József: i. m. 408.

³⁹ MNL OL XIX-A-24-b-284/1958. A papírhiányról az APO is készített feljegyzést a KB Titkársága számára, amelyben leszögezték: a sajtó papírkeretének csökkentése jelentős politikai kárt okozna. Azt viszont reálisan látták, hogy az ország 1957-ben gazdasági helyzetéhez képest túlvállalta magát a sajtó papírmennyiségét illetően. MNL OL M-KS 288. f. 22/1958/6. ő. e. 49–67. 1959-ben azonban már a papírellátás hiányosságainak enyhüléséről és egyes lapok példányszámemeléséről döntött az APO. MNL OL 288. f. 22/1959/6. ő. e. 10–12.

A hatalom számára is paradox helyzet megoldására ragadott tollat Dögei Imre földművelésügyi miniszter,⁴⁰ amikor 1958. március 10-én 200 kilogramm papír pótkiutalását kérte, amit természetesen meg is kapott, hiszen az a pártállam részéről sem volt senkinek az érdeke, hogy ne kommunikálják kellő intenzitással és kommunista „szakmaisággal” a magyar parasztság kisemmizését jelentő téveszesítést.⁴¹

Kisebb volumenű, de alapvetően gazdasági jellegű ügyekkel is megke-resték alkalomadtán a TH-t. Ez történt 1959. november 20-án is, amikor Gyáros Lászlónak azzal írt levelet Kiss Kálmán, a Magyar Rádió elnöke, hogy a náluk rendszeresen szereplő Molnár Antal Kossuth-díjas zenetörténész azt kérte tőlük: ismeretterjesztő előadásai után kapott honoráriumait bejelentési kötelezettség nélkül vehesse fel a rádióban, és kapjon felmentést a nyugdíjrendelet többletkereseti rendelkezései alól. (Ezzel kapcsolatban a zenetörténész közvetlenül is megkereste levélben Gyáros Lászlót.) Ezt a dokumentum alapján a rádió elnöke nem merte saját hatáskörében eldönteni, ezért kereste meg a TH-t az engedély megadása érdekében, amelyet azzal indokolt, hogy a zenetörténész előadásai eredetiek és alkotó jellegű munkának tekinthetők, emellett szerves részét képezték a médium zenei ismeretterjesztő programjának. A TH részéről azonban nem Gyáros László, hanem csak helyettese, Naményi Géza intézkedett az ügyben, úgy válaszolva, hogy ők nem dönthetik el saját hatáskörükben a kérdést, hanem a Munkaügyi Minisztériumnak kell ezt megtenni, ezért írtak Keszler Istvánnak, a tárca osztályvezetőjének. Az ügyben született döntéséről végül az iratok alapján nincs tudomásunk, ugyanakkor érdemes felidézni ezt az esetet annak példaként, hogy a különböző szervek és hivatalok, ideértve a TH-t is, mennyire nem merték felvállalni a döntések ódiúmát.⁴²

A retorzió kategóriájába esik az az ügy, miszerint Aczél György 1959. december 12-én arra szólította fel Gyáros Lászlót, hogy a *Muzsika* című lap felelős szerkesztőjének ne engedjék kiutalni a 3. negyedévi prémiumot, mert a kultúrpolitika mindenható ura szerint a magazin nívója számról számrá csökkent, az újság tartalma pedig nem felelt meg a követelményeknek. A *Könyvtáros-Könyvbarát* című lap felelős szerkesztőjének prémiumát pedig csak 75 százalékban engedélyezte Aczél György kifizetni, a pénz visszatartását pedig az indokolta, hogy az az évi 7. számukban Marek Hlasko disszidens lengyel íróról magasztaló híradást adtak, holott tudniuk kellett volna az illető személyes hátterét. Gyáros László Aczélnek írt válaszlevelében egyetértett a retorzióval, és biztosította a

⁴⁰ Dögei Imre már az első Kádár-kormány tagja volt annak megalakulása óta, majd a kormányátalakításkor, 1957-ben lett földművelésügyi miniszter, amely posztot 1960-ig töltötte be. Bölöny József: i. m. 283.

⁴¹ MNL OL XIX-A-24-b-285/1958.

⁴² MNL OL XIX-A-24-a-241/1959.

művelődésügyi miniszter első helyettesét, hogy a szankciókat végrehajtják. Egyúttal megjegyezte, hogy a *Muzsika* című lap munkatársai számos más helyen dolgoznak még, ami rontja a lap színvonalát, illetve hogy ő – micsoda megfelelési kényszer – még súlyosabb szankciót alkalmazott volna a könyvtárossal szemben. Végül ez utóbbi felelős szerkesztője összesen csak ezer forint prémiumot kapott.⁴³

Kisebbségi retorzió alá esett a *Balaton Napló* című újság, amely a TH engedélye nélkül látott napvilágot 1958-ban. Nem lehet pontosan tudni, honnan értesült a hivatal a lap létezéséről, de a monolit politikai rendszerben, amely feltételezte az egycsatornás kommunikációt, azaz minden médiumnak bejelentési, illetve engedélyeztetési kötelezettsége volt a pártállami szakszervek felé, nem lehetett könnyű megjelentetni úgy egy lapot, hogy a helyi pártapparátcsikok ne szerezzenek róla tudomást. Ez történt ezzel a veszprémi kiadvánnyal is, amelynek egyik példánya valamilyen úton-módon – a megyei APO, a megyei, illetve városi tanács hivatalnokainak ügybuzgósága folytán, a belügyi hálózaton keresztül vagy egyszerűen csak egy „jóakaró” közbenjárásával – a TH alkalmazottainak kezébe került. Nem is maradt megtorlatlanul a partizánakció: a Lengyel Ferenc TH-osztályvezető által jegyzett dokumentum megállapította, hogy a veszprémi nyomda nem nyomtathatta volna ki ezt a lapot, mert a szerkesztőségnek nem volt engedélye a kiadásra. Nem azért, mert kértek és nem kaptak engedélyt, hanem pusztán amiatt, mert nem is folyamodtak érte. Nem maradt tehát titokban a kezdeményezés a TH előtt, amely 1958. július 18-án felszólította a veszprémi nyomda – néven nem nevezett – igazgatóját, hogy szüneteltessék a *Balaton Napló* nyomtatását mindaddig, amíg a lap munkatársai fel nem mutatják a TH írásos nyilatkozatát az engedélyről. A hivatal egyúttal azt is kérte a veszprémi nyomdaigazgatótól, hogy közöljék velük, hány alkalommal és számonként mennyi példányban nyomtatták az újságot, valamint azt is, hogy papírszükségletüket miből fedezték. A papírhányos időszakban ugyanis egyáltalán nem volt mindegy, hogy a tervgazdálkodás keretei között a drága papírt hogyan osztják be, nem melleleg pedig még a gyanú is felmerülhetett, hogy esetleg más újság rovására adták ki a *Balaton Naplót*.⁴⁴

Nem mutatható ki ugyan retorzió a kereskedelemmel kapcsolatos cikkek íróival szemben, az ügyeket mégis jelentőssé teszi az, hogy a TH elnökénél maga a belkereskedelmi miniszter, Tausz János⁴⁵ jelentkezett

⁴³ MNL OL XIX-A-24-a-268/1959. 1–3.

⁴⁴ MNL OL XIX-A-24-b-695/1959.

⁴⁵ Tausz János már 1951–1953 között belkereskedelmi miniszterhelyettes, majd további egy éven keresztül bel- és külkereskedelmi miniszterhelyettes volt. A belkereskedelmi miniszteri posztot 1954–1956 között töltötte be, ezt a pozícióját a második Nagy Imre-kormányban is megőrizte 1956. október 31-ig. Ezután 12 napos megszakitás következett a pályafutásában, majd 1956. november 12-én a Kádár-bábkormány Belkereske-

reklamációkkal 1959. szeptember 3-án, mintegy összegyűjtve az akkoriban ezen a szektoron esett vagy vélt sérelmeket.⁴⁶ Ismerve a korabeli kereskedelem buktatóit és az ellátás a nyugatihoz képest általánosságban véve gyenge színvonalát, megállapíthatjuk, hogy noha a cikkírók kritikája nem feltétlenül volt elfogulatlan, alapvetően a társadalom jogos igényeire próbálták felhívni a figyelmet. A Gyáros Lászlónak írt levelében Tausz János ennek tudatában igen tisztelettudóan fogalmazott, amikor arról írt, hogy általánosságban jobb lett a média és a kereskedelem viszonya, ám az utóbbi időkben elszaporodtak az ezzel szembenes tendenciák. Elsőként említette meg a *Népszabadságban* megjelent cikkeket, amelyekben szerinte valótlan állításokat fogalmaztak meg az újságírók. Egyebek mellett az jelent meg a legfontosabb pártlapban, hogy irracionálisan szervezték át a budapesti belvárosi lámpaszaküzletek elhelyezkedését, hogy fogasokat csak nagyobb tételben lehetett vásárolni, hogy nem lehetett kapni néger babát, illetve hogy hiánycikk volt a játékbútor is. Ezeket az állításokat tételesen cáfolta a miniszter, ugyanakkor el kell ismerni, hogy ezek a problémák adottak voltak, csak éppen beállítás kérdése volt, mennyire vették azokat komolyan. Méltatlankodott Tausz János a TH vezetőjénél a *Szabad Föld* cikkével kapcsolatban is, amely az autócsapágyak kereskedelméről sugallta, hogy korrupcióval van átszóve, ezenkívül a *Figyelőben* leírtakkal is vitatkozott, hangsúlyozva, hogy az üvegviszaváltás problémáját már megoldották, az élőcsirke súlyának mérésével pedig szerinte nem volt probléma (holott a felvetés életszerűnek hangzik). A Magyar Rádió 1959. augusztus 31-ei műsorával szemben is felemelte a hangját, leírva, hogy a kereskedelemnek igenis sokat kellett harcolnia, hogy nyitva tarthassanak az üzletek szombat délután és vasárnap délelőtt is. (Ez sem teljesen életszerű, hiszen a szocialista viszonyok között a vendéglátás kevésbé volt szolgáltatás-központú.) A miniszteri levél hatására mindenesetre nem következett komoly megtorlás, a dokumentumot iktatták és irattárba helyezték, ugyanakkor a margójára írtakból kiderül, hogy 1959. szeptember 18-án a TH által vezetett főszerkesztői értekezleten szóba hozták a megjegyzéseket, erről pedig értesítették Tausz Jánost is, aki az eljárás illetén módjával egyetértett.⁴⁷

Maga Gyáros László írt levelet 1958. augusztus 15-én, kifejezve nemtetszését a Magyar Hirdető Vállalat (MAHIR) igazgatójának, Zsigmon-

delmi Minisztériumát vezette egészen 1966-ig. Bölöny József: i. m. 402.

⁴⁶ MNL OL XIX-A-24-a-179/1959. 1–6.

⁴⁷ Tausz János nem volt mindig ennyire kritikus a lapok belkereskedelméről megjelent cikkeivel kapcsolatban. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége belpolitikai szakosztályának vezetősége tett látogatást nála 1960 márciusában, és ott elmondta, hogy a *Magyar Nemzet* igen sokat tett azért, hogy a közvélemény kapjon pozitív képet is a kereskedelem alakulásáról, ezért pedig külön köszönetét fejezte ki Mihályfi Ernőnek, a lap főszerkesztőjének. Tausz János egyedül a lapok ipari rovatainak működésével kapcsolatban fogalmazott meg kritikát. MNL OL XIX-A-24-a-316/1960.

di Endrének amiatt, hogy nem kellőképpen ellenőrizték az ipari tanfolyamok esetében, megvolt-e az állami engedélyük az oktatásra. Gyáros a 21/1952-es, március 23-án kiadott minisztertanácsi rendeletre hivatkozott, amely ezt kötelezővé tette, ugyanakkor hozzátette: a MAHIR-nek kötelessége lett volna addig is meggyőződni arról, hogy hirdetői rendelkeztek-e oktatási engedéllyel a területet felügyelő minisztertől.⁴⁸ A TH elnöke ugyanis ezt megelőzően két nappal arról szerzett tudomást Nagy Jánostól, a Kisiparosok Országos Szervezete budapesti központjának főtitkárhelyettesétől, hogy többek között a *Népszabadság*ban egy szabómester hirdetett tanfolyamot úgy, hogy nem volt oktatási engedélye, erről pedig a Könnyűipari Minisztériumtól kaptak információt. Az ügy a magánkisiparosok üldözésébe is betekintést enged, ami mögött pedig az a megfontolás húzódott, hogy az egyéni tanulók nem voltak ellenőrizhetők a pártállam részéről, ráadásul az 1945 előtti rendszert idézte ez a képzés. Álságos módon persze hozzátette Nagy János azt is, hogy a magánoktatásban a színvonalat sem lehetett feltétlenül garantálni. Az eset körlevélben végződött: a lapkiadó vállalatokat értesítették a jelenségről, és kérték, hogy akadályozzák meg az ilyen jellegű oktatás hirdetését.⁴⁹

⁴⁸ A Művelődésügyi Minisztériumot ekkor, 1958–1961 között Benke Valéria vezette, aki 1967–1971 között az Elnöki tanács tagja volt. Bölöny József: i. m. 265.

⁴⁹ MNL OL XIX-A-24-b-397/1958. 1–2.

A NYILVÁNOS MEGEMLÉKEZÉSEK KERETEINEK KIALAKULÁSA AZ ÖNKÉNYURALOMTÓL A DUALIZMUS KORÁNAK KEZDETI SZAKASZÁIG¹

Fabó Edit

Összefoglaló:

A Magyarorsággkutató Intézetben egy olyan emlékezettörténeti kutatás indult, amely az alaposan feltárt magyar dualizmus korának új megvilágítást ad. A korabeli közgondolkodást elsődlegesen a sajtó hasábjai tükrözik, ezért a vizsgálat a korszakon átívelő fontosabb politikai és közművelődési újságokra terjedt ki. A keresett tartalmak két nevezetes történelmi eseményhez köthetőek: az egyik az 1848. március 15-i forradalom napja, a másik az augusztus 20-i Szent István-nap. Míg az augusztus 20-i évforduló központilag bonyolódott egyházi-szakrális keretek között évszázados hagyományok alapján, addig a március 15-i megemlékezések alulról szerveződtek kisebb polgári és egyetemi ifjúsági körökben, asztaltársaságokban, és csupán másfél évtizedes (illegális, tiltott) múlttal rendelkeztek. A résztvevők azonosulhattak azokkal az értékekkel, erényekkel és eszmékkel, amelyeket nemesnek, dicsőségesnek tartottak, és amelyekkel közösséget vállalhattak, megteremtve az összetartozás közös élményét. Az ünnepi alkalmakkor kifejeződhetett az ember, a hit és történelem méltósága, illetve megerősítette azt az identitástudatot, amely a jövő felé mutató orientációs bázist képezi.

Kulcsszavak: nemzeti ünnep, identitás, Magyarország, történelem, jövő

Abstract:

The research into the history of memory has been launched at the Institute for Hungarian Studies, which sheds new light on the age of the thoroughly explored Hungarian dualism (Dual Monarchy [1867–1918]). Contemporary public thinking is primarily reflected in the columns of the press, so the study covered major political and cultural newspapers spanning the era. The content sought can be linked to two

¹ A tanulmány a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjában a Tématerületi Kiválósági Program (2020–4.1.1–TKP2020) keretében a „Dualizmus kori emlékezettörténet” címmel folyó kutatás részeként készült. A megállapítások támaszkodnak a *Hazaifiai voltak: Az ember, a hit és a történelem méltósága az 1867. évi kiegyezés utáni nemzeti ünnepeken* címmel a Magyarorsággkutató Intézet kiadásában, 2020-ban megjelent tanulmánykötetben foglaltakra.

notable historical events: one is the 1848 Revolution Memorial Day on March 15, and the other is Saint Stephen's Day on August 20. While the anniversary of August 20th was celebrated within a sacral framework based on centuries-old traditions, the commemorations of March 15th were organized from below in smaller civic and university student circles, friend groups, and had only one and a half decades of (illegal, forbidden) history. Participants were able to identify with the values, virtues, and ideas that they regarded as noble, glorious, and with which they could engage, creating a shared experience of togetherness. During the festive occasions, the dignity of man, faith and history could be expressed and the sense of identity that formed the basis of future-orientation has been strengthened.

Keywords: national holiday, identity, Hungary, history, future

Bevezetés

A magyar történelemnek az Osztrák–Magyar Monarchiára eső korszaka, a közkeletűen dualizmusnak vagy „boldog békeidőknek” nevezett periódusa nagyon alaposan kutatott területnek számít. Az említett időszak azért is különleges, mert ekkor épült ki az úgynevezett modern – azaz a mai – állam intézményrendszere, társadalma, gazdasága. A történészek számára valóságos kincsebánya, hiszen bővelkedik a hozzáférhető forrásokban, s nagyon részletes feltárásokat tesz lehetővé. S tekintve azt a tényt, hogy napjaink izgalmas kérdéseinek jó része a „nemzet” és az „állam” fogalmai körül forog, érdekes kihívásnak tűnt azt megnézni, hogy ezekről hogyan gondolkodtak közel ötven éven át, amikor a mai ismérveknek megfelelő állami lét kialakult. A korabeli közgondolkodást elsődlegesen a sajtó hasábjai tükrözik, ezért a vizsgálat a korszakon átívelő fontosabb politikai és közművelődési újságokra terjedt ki. A keresett tartalmak két nevezetes történelmi eseményhez köthetőek: az egyik az 1848. március 15-i forradalom napja, a másik az augusztus 20-i Szent István-nap.

Az előzetes anyaggyűjtés hozta az első meglepetést. Hiszen kiderült, hogy mindkét történelmi évfordulóról végig megemlékeztek, és azokat nemzeti ünnepnek tekintették, holott az állam csak a korszak vége felé rendelkezett róluk. A történettudomány is többnyire a hivatalos dátumtól tárgyalta az ünnepeket, illetve az átfogó összefüggésekre koncentráló történeti munkákból ezek a részletek kimaradtak, mert elhanyagolhatónak látszottak, s végül elfelejtődtek. A két nevezetes nap emléke egyaránt képviselte az önálló államiságot és az önrendelkezést, az ünneplés módjaiban mégis eltértek egymástól. Míg az augusztus 20-i évforduló központilag bonyolódott egyházi-szakrális keretek között évszáza-

dos hagyományok alapján, addig a március 15-i megemlékezések alulról szerveződtek kisebb polgári és egyetemi ifjúsági körökben, asztaltársaságokban, és csupán másfél évtizedes (illegális, tiltott) múlttal rendelkezett.

A feltárás egyelőre a kiegyezés évétől (1867) az 1875-ben induló Tisza-korszak elejéig (1876) mutatja be a két nemzeti ünnep megtartását, sajtóvisszhangját. A dualizmus első éveinek március 15-i összejövetelei a magántársaságokból, illetve Szent István-napjai az egyházi keretek közül a szélesebb nyilvánosság tereire kerültek 1875-re. A Tisza-kormányzat elnyerte Ferenc József bizalmát, amelynek köszönhetően a közhangulat is megváltozott, így lassan felvetődhetett a nemzeti jelképhasználat ügye s később törvényi rendezése. A viszonylagos állandóságot jelentő légkör teremtette meg annak a lehetőségét is, hogy tárgyalható legyen a felekezeti, nemzetiségi, zsidó- és szociális kérdések mentén egyre inkább széttagolódó magyar(országi) társadalom egy kiteljesítendő liberális vagy keresztény (főként katolikus) megállapodás alapján egyesíthető-e. Azonban éppen ezért az 1875 utáni események értelmezése már egy új kutatási fejezetbe kívánkozik.

Az évfordulók

A két évforduló közül az augusztus 20-inak van elsőbbsége, hiszen ez a legrégebbi ünnep Szent István és az államalapítás emléknapja. Magyarország ezeréves fennmaradásában, a megpróbáltatások során fontos szerepe volt az államalapító Szent István-i életmű példájának.²

Árpád-házi I. (Szent) István (1000–1038) király életművének lényege, hogy a Kárpát-medencei törzsi fejedelemségből megszervezte a keresztény magyar államot. Az általa kialakított vármegyerendszer egészen 1949-ig fennállt, a katolikus egyházmegyerendszer pedig egészen 1993-ig működött kisebb változtatásokkal.³ Az ország írott törvényeinek ezeréves sora az ő rendelkezéseivel kezdődik, és fiához címzett uralkodói megfontolásai (Intelmek) örök érvényű erkölcsi alapvetéssé váltak. A hitében elkötelezett, erős kezű király tíz rövid fejezetben foglalta össze cselekedeteinek mozzgórugóit.⁴ Az első három tételben a vallásos-

² Karsai Géza (1938): Szent István tisztelete. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 155–256.; Szekfű Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In: uo. 1–80.

³ Thoroczkay Gábor (2002): Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. 492.

⁴ Szent István király intelmei Szent Imre herceghez. In: Tarnai Andor (szerk.): (1992): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor, 1000–1530*. Tankönyv-

ság elsődlegessége fogalmazódott meg, amely az apostoli hit példamutató megőrzésében, az egyházszervezet gyámolító megbecsülésében, a főpapatok övező tiszteletben nyilvánult meg. A negyedik passzus a főemberek és vitézek megbecsülését emelte ki. Az ötödik megállapítás az ítélkezés igazságosságáról és méltányosságáról szólt. A hatodik meglátás a vendégek befogadását és megsegítését ajánlotta. A hetedik tétel a bölcs és tekintélyes tagokból álló tanács szerepét méltatta. A nyolcadik az elődök példájának követését és szokásainak következetes megtartását elengedhetetlen feltételnek szabta. A kilencedik tanács a rendszeres imádságot ajánlotta annak megtisztító és felszabadító ereje miatt. Az utolsó, tizedik tétel a kegyességre, az irgalmasságra és más erények gyakorlására hívta fel a figyelmet. Az eltelt idők során a felsoroltakból talán a hatodikat és a nyolcadikat idézték a legtöbbször. Az előbbit azért – soknemzetiségű ország lévén –, mert a király rávilágított arra is, hogy mások nyelvének, kultúrájának ismerete erős támaszt jelent a hatalom, illetve az állam számára. Az utóbbira pedig azért hivatkoztak, mert az elődök követésében látták a folytonosságot, a megmaradás zálogát. Szent István további rendelkezéseivel, azaz törvényeivel teljesen átszervezte az állam addigi életét a hatalom csúcsától egészen a legutolsó kis faluig, hiszen – többek között – bevezette a pénzverést, az adófizetést, rendezte az örökösödést, vagy előírta, hogy minden tíz falu építsen egy templomot.

Hatalmát 1000 előtt sikerült megerősítenie egy pápai áldással és koronaküldéssel. Az utódnak szánt fiát, Imre herceget idő előtt utolérte a végzet: vadászbaleset áldozata lett. Az államalapító nagy királynak élete legnagyobb csapásaként el kellett temetnie saját gyermekeit, emiatt nem tudta folytatni azt az elsőszülöttségi utódlást, amellyel – a korábbi szokással szakítva – ő maga is trónra került. A Magyar Királyságot is bizonytalansággal fenyegető családi tragédiába belebetegedett, ekkor döntött úgy, hogy az országot Szűz Mária oltalmába helyezi. Az elhatározás még adott neki annyi erőt, hogy betegágyából megtegye felajánlását a Szűzanyának. Miután utolsó, nagy elszánását véghezvitte, Nagybaldogasszony napján, 1038. augusztus 15-én elhunyt. Az államalapító király kétségbeesett lépésével kitüntetett helyre emelte a teremtés női minőségét a magyarországi keresztény szakralitásban. A legendák szerint István királyt már a születése előtt, majd életében és később a halálában is csodás események övezték. Ezért 1083. augusztus 20-án Árpád-házi I. (Szent) László király kezdeményezésére VII. Gergely pápa szentté avatta, fiatalabb fiával, Imre herceggel és Gellért püspökkel együtt. Első királyunk egyúttal Magyarország fő védőszentje lett. Augusztus 20-i emléknapját először Szent László király jelölte ki, később II. András az

Aranybullában (1222-ben) erősítette meg esztendei tiszteletének rendjét, majd évszázadok múltán, 1771-ben Mária Terézia királynő nemzeti ünneppé nyilvánította, illetve az uralkodó Szent Jobbját a dalmáciai Raguzából visszazerezve, az ereklyét Budán helyezte el. A szent király alakja egybefonódott az önálló magyar államiság eszméjével. Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után, a Habsburg-önkényuralom idején betiltották az ünnepet, mert a függetlenség gondolatát hordozta. 1867 után és főként az 1920. évi trianoni döntés nyomán szellemisége virágzott a két világháború között,⁵ illetve a rendszerváltás óta egyre élénkebben ápolják örökségét.

A másik évforduló viszonylag „fiatal”, hiszen a történelmi esemény az 1848-as európai forradalmi hullám sorába tartozott. Magyarországon azonban azt megelőzően már évszázadok óta nem élvezhette a teljes önállóságot, az 1848. március 15-i forradalom és szabadságharc egyaránt jelentette a függetlenséget és a nemzetlétet. Az Ellenzéki Kör fiatalsága, a „márciusi ifjak” 15-én reggel a Pilvax kávéházban gyülekeztek, ahol a 12 pontba szedett követeléseket felolvasták.

Mit kíván a magyar nemzet.

Legyen béke, szabadság és egyetértés!

1. Kivánjuk a' sajtó szabadságát, censura eltörlését.
2. Felelős ministeriumot Buda-Pesten.
3. Évenkinti országgyűlést Pesten.
4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.
5. Nemzeti őrsereg.
6. Közös teherviselés.
7. Urbéri viszonyok megszüntetése.
8. Esküdtszék, képviselőlet egyenlőség alapján.
9. Nemzeti Bank.
10. A' katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a' külföldieket vigyék el tőlünk.
11. A' politikai statusfogylok szabadon bocsáttassanak.
12. Unió [egyesülés Erdéllyel].

Egyenlőség, szabadság, testvériség!

A fiatalok felkeresték az egyetemet, a Nemzeti Múzeum előtt népgyűlést tartottak, ahol felolvasták a követeléseket, és elszavalták Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című költeményét, melyeket a közeli nyomdában ki nyomattak. Majd elérték, hogy az akkor egyetlen politikai fogolyként bebörtönzött Táncsics Mihályt szabadon engedjék. Este a sikernek örven-

⁵ Zeidler, Miklós (2002): Irredentism in Everyday Life in Hungary during the Inter-war Period. *Regio*, 5. évf. 1. sz.

dező tömeg a Nemzeti Színház Katona József *Bánk bán* című drámájának előadásán ünnepelt. Az elért eredményeket azonban korántsem ilyen békesen, később már fegyveresen kellett megvédeni.

A „szabadság, egyenlőség, testvériség” szabadságjogának eszményítésével és követelésével erőteljesebbé vált az európai államok társadalmi, gazdasági berendezkedését átalakító folyamat, amely további konfliktusok kiindulópontjává vált.⁶ A nemzetekre vetített jogérvényesítés jelentős akadályokba ütközött, hiszen az országok nem nyelvi vagy etnikai alapon szerveződtek. A magyarság több évszázada az államalkotó nemzetek közé tartozott, az ekkor öntudatra ébredő nemzetiségekkel szemben előnyben volt, s „csak” a történelemben is igazolt függetlenségét kellett volna visszanyernie. A magyar szabadságharcot Ausztria nem tudta leverni, Oroszország segítségét kellett kérnie. Az Osztrák Császárság a fegyveres harchoz vezető függetlenségi mozgalmat kegyetlenül megtorlta: kivégzéseket, börtönbüntetéseket alkalmazott, gyülekezési tilalmat vezetett be.

Az elrettentő Habsburg önkényuralmi rendszer alig engedett. A vérbe fojtott forradalom és szabadságharc áldozatai hőssé váltak a kortársak és a közvetlen utókor szemében. Az eszme és a cél melletti kitartásuk, elkötelezettségük követendő példává nemesedett. Az 1860-as év szomorú adalékkal szolgált a forradalmi örökség őrzőinek, hiszen különösen a fiatalok, főként az egyetemisták körében a hősiek kiállás emléke élénken élt. A hatalom értesült az általuk szerveződő fővárosi március 15-i megemlékezésről, ezért fegyveres erővel vonult ki az oszlatásra. A tüntetőknek tekintett sokaságban hatan sebesültek meg. Közülük Forinyák Géza olyan súlyosan megsérült a térdét eltaláló lövés miatt, hogy 19 nap múlva elhunyt. A joghallgatót a szabadság ünnepére emlékezők a kegyelettel tisztelt hősök sorába emelték. A kiegyezés után tartott fővárosi március 15-i temetői kivonulások alkalmával az ő sírjához is elzarándokoltak, koszorúkat mondtak, és koszorúkat helyeztek el.

Az 1860-as év során a hatalom lazítani kívánt az addigi szigoron, ezért engedélyezték az augusztus 20-i Szent István-napot. A rendezvényt központilag szervezték: kedvezményes menetdíjű vonatokat indítottak, az ünnepet ismertető programfüzetet adtak ki. Az ünnepség azonban egyértelműen nemzeti megmozdulássá szélesedett, amely miatt ismét betiltották.

⁶ A folyamat árnyaltabb elemzését lásd: Hobsbawm, Eric (1964): *A forradalmak kora: 1789–1848*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Megemlékezések az új államrend kiépítésének idején (1867–1868)

1867 elejétől felgyorsultak az ország alkotmányos rendjének helyreállítására tett intézkedések. Az első magyar kormány miniszterelnökét, az emigrációt is megjárt gróf Andrássy Gyulát 1867. február 17-én nevezte ki az uralkodó, amivel véget ért a közéletet erősen korlátozó tilalmak korszaka. Közel egy hónap múlva személyesen is ellátogatott Pestre és Budára, hogy részt vegyen a törvények előkészítésében. Ferenc József március 12-i megérkezését káprázatos ünnepségsorozat kísérte, amely teljesen áthangolta március 15. emlékét.

A dualizmus idején az 1848-as évfordulós megemlékezéseket általában különböző, alulról szerveződő polgári körök, ifjúsági körök, asztaltársaságok rendezték. A korabeli lapokban a márciusi események felidézése együtt járt a sajtószabadság éltetésével, Petőfi emlékének felidézésével, és a valamikori szabadságharcos honvédek megsegítésének kérdésével. A '48-as mozgásteret visszanyerő szerkesztőségek mértéktartással tudósítottak az addig tiltott megmozdulásokról. A korábbi tiltás a megtűrttség állapotává enyhült. A vizsgálatba vont és a korszakon átívelő hírlapoknál leginkább így volt ez a kezdetben kormánypárti, majd innen kiváló, konzervatív *Pesti Napló* esetében. Az ellenzéki és liberális *A Hon* már bátrabban tudósított március 15. emlékének ápolóiról. Az egyértelműen ellenzéki, '48-as szellemiségű *Magyar Újság* (és utódja, az *Egyetértés*) pedig, ha tehette, beszámolt a megemlékezésekről. A hősi időknek kijáró méltatással adtak helyet a témának a „közművelődési” lapok, így a *Fővárosi Lapok* és a *Vasárnapi Újság* is.

A kiegyezés éve az 1849. utáni évek lefojtottságának feloldását hozta. A tudósítások az egykori forradalmi nap gyümölcseként láttatták a politikai élet fejleményeit.⁷ A nevezetes évforduló estéjén a királyi várhoz, Budáról Pestre tartó fáklyásmenetet rendeztek, ahol éltették az uralkodót, majd elénekelték a Himnuszt és a Szózatot.⁸ A fővárosi újságírók a visszaszerzett sajtószabadság alkalmából nagy ünnepi vacsorát szerveztek.⁹ A szerkesztőségek a '48-as honvédek nyugellátásának és a Petőfi-szobor felállításának ügye mellé álltak.¹⁰

A kiegyezés utáni augusztus 20-i időpontnál figyelemre méltó körülmény, hogy a király, Habsburg I. Ferenc József születésnapja is e hónap 18-ára esett, amelyről a Monarchiában, azon belül Magyarországon is

⁷ Martius tizenötödike! *A Hon*, Reggeli kiadás. 1867. március 16. 1.

⁸ A tegnap esti fáklyásmenet... *Pesti Napló*, 1867. március 16. 2.; A fáklyásmenet... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1867. március 16. 3.

⁹ A sajtószabadságnak... *Fővárosi Lapok*, 1867. március 13. 239.

¹⁰ A volt honvédek... *Fővárosi Lapok*, 1867. március 9. 228.; A Petőfi-szobor... *Fővárosi Lapok*, 1867. március 10. 231.

megemlékeztek, de a két ünnep nem mosódott össze. Külön rendje volt mindkét napnak, a közbeeső nap hétköznapisága, „semlegessége” – a sajtóközlemények alapján – ünnepeket elválasztó szerepet töltött be. A nevezetes nap reggel a Szent Jobb-körmenettel kezdődött, amely a Budai Vár területén zajlott: a Zsigmond-kápolnától indult a Nagyboldogasszony-templomig, és onnan tért vissza. A körmenetben meghatározott rendben vonultak az egyházfik, az előkelőségek, a városvezetők, a hivatalnokok és az egyéb előljárók, felekezeti hovatartozás nélkül. A szertartás végén a Szent Jobbot felemelték, és visszavitték a vártemplomba, s a rendezvény a Te Deummal ért véget.¹¹ Az ünnepi búcsún megjelentek a szertartás végeztével szétszéledtek a számos látványosságot, mulatságot, kikapcsolódást nyújtó szórakozó- és kirándulóhelyekre. Ezek már felkészülten várták a vendégeket Budán és Pesten, ahol közkedvelt célpont volt a Margitsziget és a Városliget. Az ünnep sajtóbeli elfogadottsága fokozatosan alakult ki.

Az újságokat szemlélve úgy tűnik, hogy ebben az időben még tisztázatlan, illetve bizonytalan volt a szerkesztőségek álláspontja az augusztus 20-i tudósításokat illetően. *A Hon* közvetlenül az ünnepet megelőzően két hirdetést adott közre a Szent István-ünnep alkalmából Pestre-Budára utazóknak a kedvezményes díjszabású vonatok menetrendjéről,¹² majd a hazai beszámoló helyett egy párizsi Szent István-napi összejevetelről szóló levélnek adott helyet.¹³ A *Pesti Napló* csupán néhány sorban tájékoztatta a nagyközönséget arról, hogy a megemlékezés nagy érdeklődés mellett a „szokott fénnel” lezajlott, ágyúk dördültek, katonazene szólt, az egyházi szónoklatot az esztergomi apátkanonok tartotta, illetve az egyházi zenét maga a zeneszerző vezényelte.¹⁴ A *Vasárnapi Újság* azonban részletes tudósítást közölt.¹⁵

A közéletet jelentősen meghatározta az emigrációban élő egykori kormányzóinak, Kossuth Lajosnak a kiegyezést ellenző nyílt levele, amelyet a *Magyar Újság* leközölt 1867 májusában. Az újság főszerkesztőjét, Böszörményi Lászlót perbe fogták és elítélték. Börtönbüntetése alatt, 1869-ben hunyt el. Halála után még évekig a sajtószabadság mártírjaként emlegették, és március 15-én az ő sírját is megkoszorúzták. Kossuth Lajos pedig, aki évekkel korábban, 1862-ben a nemzetiségi ellentétek feloldására a szomszéd népekkel alkotott Dunai Államszövetséget javasolta, a nemzeti függetlenség élő letéteményesévé vált.

1868-ban a március 15-i forradalom húszéves évfordulója virágvasár-

¹¹ Gábor Gyula (1928): *Szent István-nap ünnep története*. Franklin, Budapest.

¹² *A Hon*, Reggeli kiadás, 1867. augusztus 17. 6. és augusztus 18. 6.

¹³ H. Á.: Szent István napja Párisban. *A Hon*, Esti kiadás. 1867. augusztus 24. 2.

¹⁴ Szent István király. *Pesti Napló*, 1867. augusztus 22. 2.

¹⁵ Szent István ünnepét..., Szent István napján..., Szent István napját... *Vasárnapi Újság*, 14. 1867. augusztus 25. 34. sz. 424.

napra esett. Az erősen megosztott közhangulat miatt a fáklyás zenét betiltották,¹⁶ a politizáló civil körök elálltak a megemlékezésektől.¹⁷ Az utólagos sajtóértésülések viszont arról tanúskodtak, hogy nemcsak a párizsi emigrációban élők, hanem az itthoni hazafiak különböző csoportjai is kivonultak a helyi honvédsírokhoz, koszorút helyeztek el, beszédekkel mondtak, elénekelték a Himnuszt és a Szózatot, majd összegyűltek egy-egy vendéglőben,¹⁸ ahol a szónokok felidéztek 1848-at, a nemzeti szabadságot, pohárköszöntőket mondtak, és üdvözlő táviratot küldtek Kossuth Lajosnak Turinba.¹⁹ Kezdett körvonalazódni az évente ismétlődő ünneplések forgatókönyve. S míg a politikai újságok érintőlegesen tértek ki az évfordulóra, addig az irodalmi lapok részletesen felelevenítették a dicsőséges napot,²⁰ szorgalmazták a Petőfi-szoborra való gyűjtést és a volt honvédek segítését.²¹

A Szent István-ünnep kapcsán 1868-ban már közlékenyebb volt a sajtó. A Szent István-napról szóló tudósítások kapcsán két nagyobb rendezvény került előtérbe: az egyik a császárfürdőbeli parkünnepély, a másik pedig a Nemzeti Színházban tartott jótékonyági előadás. Felhívták a figyelmet a kedvezményes vasúti menetrendre, a szórakozási lehetőségekre, az ünnepi szertartás fontosabb részleteire. Majd tudósítottak az ünnepség lefolyásáról, amely „olyan volt, milyen e nemzeti s vallásos ünnephez illik”.²² Utóbb beszámoltak az elromló időjárás miatt elhalasztott programokról, illetve a külföldi rendezvényekről.²³

Ünnepek a választások után (1869–1875)

A kiegyezés utáni első, 1869-es választások március 9–13-i időpont-választásában valószínűleg – többek között – szerepet játszhatott március 15-ének elfedése, a szunnyadó érzelmek levezetése. A szavazás eredménye megerősítette az addigi kormányzó erőket, tovább folytatódhatott az intézményrendszer kiépítése.

¹⁶ Társadalmi rend. *Magyar Újság*, 1868. március 15. 253.

¹⁷ A pesti democrata kör... *Pesti Napló*, 1868. március 13. 3.

¹⁸ Márczius 15-ét..., Márczius 15-kének... *Magyar Újság*, 1868. március 17. 256.; Márczius 15-dikét..., Márczius 15-dikét... *Vasárnapi Újság*, 15. 1868. március 22. 12. sz. 140.

¹⁹ Turin: ma Torino (Olaszország).

²⁰ Lásd: a *Fővárosi Lapok* 1868. március 6. és 18. között megjelent számait, valamint *Vasárnapi Újság*, 15. 1868. március 15. 11. sz.

²¹ A honvédségélyző összegek... *Vasárnapi Újság*, 15. 1868. április 5. 14. sz. 165.

²² Szent István ünnepe... *Fővárosi Lapok*, 1868. augusztus 22. 767.

²³ Szent István ünnepét... *A Hon*, Esti kiadás. 1868. augusztus 25. 1.

A politikai és a közművelődési sajtó átsiklott a forradalmi nap emlékén. Igaz, hogy *A Hon* címlapon idézte fel a sorsfordító nap szellemét,²⁴ s a rövid hírekben utaltak arra, hogy a rossz idő ellenére „sokan rótták le a szentelt sírokon a kegyelet adóját”.²⁵ A figyelem inkább az egykor megszabadított politikai fogolyra, Táncsics Mihályra összpontosult, mert a lapindításhoz szükséges foglalt egy összegben nem tudta megfizetni.²⁶ Az irodalmi lapok pedig a sajtószabadság vívmányára voltak büszkék.²⁷ Megnyilvánulásukat újságíró társuk sorsa magyarázta, hiszen a börtönbüntetését töltő főszerkesztő, Böszörményi László betegsége egyre válságosabbra fordult, s a hó végén már el is temették.²⁸

Az augusztus 20-i Szent István-ünnep esetében is szűkszavúak voltak a 1869-es politikai lapok. Az irodalmi sajtó azonban részletesen foglalkozott a szertartással, a körmenettel, a látogatókkal és a látványosságokkal,²⁹ és tudósított a bécsi ünnepségről is.³⁰

Az 1870. évben a volt 1848–49-as honvédek nyugdíjazásán, a honvédmenházon, illetve a kérdés általános megoldásán, az adakozáson volt a hangsúly. A sajtó addig is, de ekkor is kiemelten tárgyalta az ügyet. A kiegyezést az 1848-as törvényekre alapozták, ezért elvben a '48-as honvédek is megillette volna az állami gondoskodás – a nyugdíj. A kormány azonban ezt megtagadta, és helyette magánadományozást javasolt. A március 15. évfordulója előtt álló közvélemény vegyes érzelmekkel fogadta a döntést, hiszen az erősen sértette a magasztalt esemény becsületét és megbecsültségét, ami teljesen beárnyékolta az ünnepet. A keserű kritikát főként a függetlenségre törekvő ellenzéki sajtóban fogalmazták meg.³¹ Az irodalmi újságok a felháborodás minden jele nélkül a csalódottság és a közvélemény áthangolásának érdekében inkább a jótékonyági rendezvényeket és az egykori hősök kultuszát helyezték előtérbe.³² A híradások szerint azonban a fővárosiak közül sokan mégiscsak elzárándokoltak a hősök sírjához, majd ünnepélyes összejövetelt tartottak.³³

Az 1870. évben eseménydúsnak ígérkezett az augusztus vége, mert egy új, nagyszabású kezdeményezés, az országos „dalárünnep” központi eseményét augusztus 20-ra tervezték. Az időjárás azonban a Szent István-napnak kedvezett, hiszen délelőtt még éppen lebonyolódhatott

²⁴ Márczius tizenötödikén. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1869. március 16. 1.

²⁵ Márczius tizenötödikének... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1869. március 17. 2.

²⁶ Uo.

²⁷ Március 15-dike... *Fővárosi Lapok*, 1869. március 16. 243.

²⁸ Böszörményi Lászlót... *Fővárosi Lapok*, 1869. március 27. 279.

²⁹ Szent-István napja... *Fővárosi Lapok*, 1869. augusztus 22. 763–764.

³⁰ A bécsi sz. Istvánnap... *Vasárnapi Újság*, 16. 1869. augusztus 29. 35. sz. 481–482.

³¹ K. L. [Kovács László?]: Pest, márcz. 14. *Magyar Újság*, 1870. március 15. 1. – Kovács László (1853–?) árvaszéki ülnök.

³² Lásd: A népkör és a „Harmónia”... *Fővárosi Lapok*, 1870. március 15. 223.

³³ Márczius 15-ét... *Magyar Újság*, 1870. március 17. 2.

a szertartás és a körmenet, mert a dél felé érkező vihar pusztítása miatt minden más programot el kellett halasztani.³⁴ A politikai újságok tájékoztattak a kedvezményes vasúti járatokról, a Szent István-ünnepségről. Az irodalmi sajtó jobban kivette a részét az államiság ünnepéből, hiszen hosszabb, áttekintő értekezést közölt a nagy királyról, ereklyéiről, koronájáról,³⁵ és hírt adott a Monarchia más területén rendezett megemlékezésekről.³⁶

Az idős honvédek megsegítésének ügye állandó kérdés lett, és szinte valamennyi szerkesztőség csatlakozott a különböző jótékonyági gyűjtésekhez. A róluk született felemás döntés 1871-ben még frissnek számított, és jelentősen befolyásolta március 15-i ünnepségeket. A kormányközeli sajtó az akkor a fővárosban tartózkodó királyi párról írt, kiemelve Erzsébet királynénak a magyarok iránti rokonszenvét.³⁷ A nemzet lelkiismereteként fellépő ellenzéki lapok azonban beszámoltak az emléktárgyak előkerüléséről és gyűjtéséről, tudósítottak a vidéki rendezvényekről: pátosszal telített írásokban idézték meg a dicsőséges napot, az emlékezők megrendültségét és az eszmei elkötelezettségét.³⁸ A résztvevők kilátogattak a honvédsírokhoz, ahol szónokoltak, koszorúztak, szavaltak és hazafias dalokat énekeltek.³⁹ Az irodalmi lapok a forradalom és a szabadságharc történetére koncentráltak: győztes csatákat elevenítettek fel, emléktárgyak előkerüléséről és gyűjtéséről írtak, emlékművek állítását szorgalmazták.⁴⁰

1871 nyarának végén az időjárás is kegyes volt az első király emlékeztetéhez. Az újságok általában élénken foglalkoztak a Szent István-nappal: tájékoztattak a kedvezményes vasúti menetrendről, a kapcsolódó látványosságokról. Később beszámoltak a vidékről érkező sokaságról, a fellobogózott fővárosról, az ünnepség főbb mozzanatairól, a szertartást vezető egyházi emberekről, a beszédekről,⁴¹ a különféle multságokról, illetve a Monarchiában és azon kívül lezajlott ünnepségekről. Az emlékünnepek rendszerint délelőtti istentisztelettel kezdődtek, majd műsoros est-

³⁴ A szent Istvánnapi nagy nemzeti ünnepélyt... *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1870. augusztus 20., 1.

³⁵ Hőke Lajos: Szent István király ünnepén. *Fővárosi Lapok*, 1870. augusztus 20. 784.

³⁶ Szent István napját... *Fővárosi Lapok*, 1870. augusztus 25. 799.; Bajáról... *Fővárosi Lapok*, 1870. augusztus 27. 807–808.

³⁷ A király és királyné..., Királyné öfelsége... *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1871. március 17. 3.

³⁸ R. J. [Rákosi Jenő]: Március 15-ke. *Magyar Újság*, 1871. március 15. 1. – Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, lapszerkesztő, színházigazgató, főrendiházi tag, a Petőfi Társaság tiszteletbeli, a Kisfaludy Társaság, valamint az MTA levelező tagja.

³⁹ Március 15-én... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1871. március 19. 3.

⁴⁰ Márc. 15-dike... *Fővárosi Lapok*, 1871. március 16. 283.

⁴¹ Szent István napjának... *A Hon*, Esti kiadás. 1871. augusztus 21. 1.

tel vagy táncos vigassággal zárultak, amelyek során felhangzott a Himnusz és a Szózat.⁴²

A következő, 1872. év nyarán sor került a második választásra, de még előtte tavasszal a választási törvényt megszigorították. A kormánypárti sajtó 1848. március 15. szellemére hivatkozva védte a törvénymódosítást, az ellenzéki lapok pedig éppen annak alapján indítottak támadást. A kritikus újságok ismertették a svájci magyarok ünnepségét,⁴³ a fővárosi függetlenségpárti társaság ünnepi estjét,⁴⁴ valamint a vidéki megemlékezéseket.⁴⁵ Az ünneplők általában felkeresték a honvédsírokat, az emlékműveket, koszorúztak, beszédet mondtak, elszavalták a *Nemzeti dalt*, elénekelték a Szózatot, végül táviratilag üdvözölték Kossuthot. Az irodalmi sajtóban a korábbi évekhez képest szerényebb teret kapott a forradalmi nap emléke.

A kormányzópárt győzelme után, nyár végén a sajtóban az új politikai vezetés által képviselt korszak kezdetére utaló írások jelentek meg, amelynek jogszerűségét egészen a Szent István-i gyökerekig vezették vissza. Az olvasókat nemcsak a szokásos kedvezményes vasúti menetrendi felhívások készítették fel a Szent István-napra, hanem az egyéb egyházpolitikai eszmefuttatások is felidéztek az apostoli király különleges jogait, amelyek eredete a nagy királyhoz kötődik.⁴⁶ Az ellenzéki sajtó pedig a kortárs vezető politikusokat, a dualista Magyarország „alapítóit” a honalapító és a virágkort hozó királyokhoz hasonlította.⁴⁷ A politikai újságok beszámoltak a fővárosba özönlő tömegről, statisztikai adatokkal alátámasztva, leírták az ünnepség menetét, tudósítottak a kapcsolódó szórakoztató látványosságokról.⁴⁸ Az irodalmi lapok kitértek a szentbeszéd üzenetére is: a szeretetre és a keresztény szellem megőrzésére.⁴⁹ A hírekből nem maradt ki a bécsi ünnepség sem.⁵⁰

1873-ban március 15. a 25. évfordulójához ért, ami felrázta a halványuló emlékezetet: szembenézésre, mérlegkészítésre, a hajdani események értelmezésére ösztönözte a kortársakat. Az újságok részletesen felidéztek az egykori eseményt és szereplőit. Az ellenzéki lapok természetesen

⁴² A „berlini magyar egylet”... *Vasárnapi Újság*, 18. (1871. szeptember 3.) 36. sz. 458.

⁴³ Bod K[ároly]: Mart. 15-ike külföldön. *A Hon*, Esti kiadás. 1872. március 21. 1. – Bod Károly (1848–1926) közíró, református kollégiumi tanár.

⁴⁴ Márczius 15-kének estjét..., Táncsics Mihály képviselő... *Magyar Újság*, 1872. március 17. 3.

⁴⁵ Márczius 15-ike vidéken. *Magyar Újság*, 1872. március 19. 1.

⁴⁶ Törs Kálmán: A pápaválasztás és az államok. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1872. augusztus 9. 1.

⁴⁷ P. Szathmáry Károly: Magyarország alapítói. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1872. augusztus 20. 1–2.

⁴⁸ Az István napi körmenet. István napjára. A regatta. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1872. augusztus 21. 2.

⁴⁹ A Szent-István nap... *Fővárosi Lapok*, 1872. augusztus 22. 829.

⁵⁰ István király ünnepélyét... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1872. augusztus 24. 2.

jobban kihasználták az alkalmat azért, hogy így is megfogalmazhassák eszmei elköteleződésüket. A fővárosi joghallgatók és műegyetemisták felkeresték a hősök sírját, a függetlenségpárti politikusok országszerte rendeztek ünnepi megemlékezést. A vidékről érkezett tudósítói beszámolók élénk évfordulós társasági összejöveletelekről tanúskodtak.⁵¹ A kört tovább tágították a New York-i,⁵² a londoni,⁵³ a zürichi⁵⁴ magyarok ünnepségeiről szóló híradások. A megmozdulások forgatókönyve hasonló volt: a hősök sírjait megkoszorúzták, szónokoltak, elszavalták a *Nemzeti dalt*, elénekelték a Himnuszt és a Szózatot, majd a megemlékezők délután vagy este újfent találkoztak, immár oldottabb légkörben, vacsorán vagy bálon, ahol ismételten elhangzottak a beszédek, a szavalatok, a Himnusz és a Szózat. Az ünneplők egymást is köszöntötték, táviratot küldtek egymásnak is, nem csak Kossuth Lajosnak. A szerkesztőségek következetesen biztatták olvasóikat a honvédmenházra és a Petőfi-szoborra való gyűjtésre.

Az 1873. év nyár végét egy független magyar nemzeti bank alapításáért szervezett népgyűlés tette izgalmassá, de a figyelem hamar a Szent István-nap felé fordult. A mérsékelt menetdíjú vonatokról szóló közlemények idejében megjelentek. Az újságok kitértek az érdeklődők tömeget vonzó Szent István-ünnepségre.⁵⁵ A *Hon* ellenzéki lapként a szentbeszéd kapcsán megjegyezte, hogy a jövőben érdekesebb lenne a nagy király államalapítói szerepét hangsúlyozni, s az egyházi jellegét pedig mellőzni; valamint felháborodását fejezte ki amiatt, hogy az Országház épületén jele sem volt a jeles napnak.⁵⁶ Az olvasók értesülhettek a zsúfolásig telt bécsi kapucinus templombeli szertartásról,⁵⁷ illetve a monarchiabeli vagy az egyéb külföldi ünnepségről.⁵⁸

Az 1874. esztendő forradalmi emlékezetének élénküléséhez hozzájárult az átrendeződő politikai élet, amely ekkor az ellenzéki oldalon még erőteljesebbnek bizonyult, hiszen a színpalak mögött egyezkedés indult el a kormányzó körök és a mérsékelt függetlenségpárti politikusok között. A korabeli fő pártcélok kiindulópontja az 1848-as forradalomhoz, illetve az 1867-es kiegyezéshez való viszony volt, ezért a megújítani kívánt politikai önértelmezések központi kérdéssé váltak. Eközben az alulról szerveződő március 15-i megemlékezések egyre nyíltabbá lettek, amelyeket egyrészt a pártmozgolódások támogatásának köszönhetően,

⁵¹ A kecskeméti..., Márczius 15-két..., Czeglédről... *Magyar Újság*, 1873. március 18. 3.

⁵² Márczius 15-dike..., New Yorkban... *Fővárosi Lapok*, 1873. március 14. 264.

⁵³ Márczius 15-ike Londonban. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1873. március 22. 2.

⁵⁴ A zürichi magyar egyesület... *Fővárosi Lapok*, 1873. március 25. 304.

⁵⁵ Szent-István napja... *Fővárosi Lapok*, 1873. augusztus 22. 835.

⁵⁶ A Szent István ünnepélynek... *A Hon*, Esti kiadás. 1873. augusztus 20. 2.

⁵⁷ A szent-Istvánnapi ünnep... *A Hon*, Esti kiadás. 1873. augusztus 25. 2.

⁵⁸ Szent-István napja külföldön. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1873. augusztus 24. 2.

másrészt hogy az egykor lázítónak tekintett eszmék már nem számítottak annyira felforgató erejűnek. Azóta belesimultak a hétköznapi életet lehetővé tevő – megnesmesített vagy kárhoztatott – ideológiai, politikai alkukba. A hatalom viszont még mindig tartott az esetleges rendbontástól. A politikai és az irodalmi újságok pártszimpátiától függetlenül gyakran és kimerítően foglalkoztak március 15. örökségével. Mindegyik fórum pártolta a különböző nyilvános megmozdulásokat. A kormánypárti *Pesti Napló* például méltatta a fővárosi egyetemi ifjúságot, amiért a zord időjárás és a rektori tiltás ellenére kifejezték hazafiságukat a hősök sírjánál.⁵⁹ Az ellenzéki lapokat ellepték a vidéki ünnepekről szóló levelek, amelyek még a kisebb megyei újságokból is szemléltek.⁶⁰ Az emlékezések az előző évekhez hasonló módon kerültek megrendezésre. Az irodalmi lapok emellé még teret adtak a kultusz bővülésének, azaz népszerűsítették a forradalom költője, Petőfi Sándor szülőházának megvétele.⁶¹ Hangsúlyosabbá váltak a honvédek és az egyéb emlékművek javára indított gyűjtésekről szóló közlemények.⁶²

1874 augusztusában gyakrabban és terjedelmesebben lehetett olvasni Szent István ünnepéről. A sajtóban általánossá vált, hogy a politikai eszmefuttatások, vezércikkek kiindulópontja az ünnep és a hozzá kötődő történelmi hagyomány felelevenítése, igazolása volt. Alig jelent meg közlemény a kedvezményes menetdíjú vonatokról, mégis tömegek jöttek Budapestre. A lapok közreadták ünnepi gondolataikat „a hazafiúi éretnyek gyakorlásáról és a törvények tiszteletéről”,⁶³ a nemzeti egységről,⁶⁴ a nemzet múltjából merített tapasztalásról, illetve a nemzet jövőjébe vetett hitről.⁶⁵ A szentbeszéd magva is az állam és a törvények megtartása volt.⁶⁶ A körmenetet és az utána következő mulatságokat nagy érdeklődés kísérte.⁶⁷ Az eseményeket színezte, hogy az egykori királykoronázó városban, Székesfehérváron éppen augusztus 20-án avatták fel az új színházat Katona József *Bánk bán* című darabjával, amely az a színmű volt, amelyet 1848. március 15-én este is játszottak.⁶⁸ A fővárosi szellemi élet krémje levonult a színházi bemutatóra, és a beszámoló természetesen az egyik vezető ellenzéki lapban jelent meg. Más vidéki városok

⁵⁹ Március 15-ike a fővárosban. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1874. március 16. 2.

⁶⁰ Március 15 és a sajtó. *Magyar Újság*, 1874. március 17. 2.

⁶¹ „Az írók és művészek társaságá”-nak... *Fővárosi Lapok*, 1874. március 8. 239.

⁶² Emlék a pákozdi csatatéren. *Vásárnapi Újság*, 21. 1874. március 29. 13. sz. 204–205.

⁶³ Budapest, augusztus 19. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1874. augusztus 20. 1.

⁶⁴ Budapest, augusztus 19. István király napján. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1874. augusztus 20. 1.

⁶⁵ Budapest, augusztus 21. *Egyetértés*, 1874. augusztus 22. 541.

⁶⁶ Budapest, aug. 21. Az állam tekintély és a törvények tisztelete. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1874. augusztus 22. 1.

⁶⁷ Szent István ünnepe Óbudán. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1874. augusztus 22. 3.

⁶⁸ A sz. fehérvári magyar színház megnyitása. *A Hon*, Esti kiadás. 1874. augusztus 24. 1.

szintén rendeztek Szent István-ünnepséget.⁶⁹ Az irodalmi sajtó is tudósított az ünnepségről, a látványosságokról, a fürdővárosok szórakoztató emlékünnepeiről.⁷⁰

Az 1875. esztendőre a politikai átrendeződésben a hatalmon lévőknek sikerült az ellenzéki oldalról jelentős erőket átcsoportosítaniuk a „szabadelvűség” (liberalizmus) jelszava alatt. A változás a sajtóéletben is éreztette hatását, hiszen az egyik fontos ellenzéki lap, *A Hon* kormánypártivá lett. A függetlenségpárti szerkesztőségek is a megmaradt erők egyesítésének érdekében átrendezték soraikat: új lapot indítottak (*Egyetértés*). Ettől kezdve a közszereplők kinyilvánított elköteleződését alapvetően az 1848-hoz, illetve a kiegyezéshez való viszony határozta meg. A közelgő nyári választások kampánya csak fokozta a március 15. emlékezete iránti érdeklődést, s mindenki a maga szempontjából próbálta kisajátítani, értelmezni a forradalom örökségét. A kormánypárti lap, a *Pesti Napló* az addig elért eredményeket az egykori hazafiúi tettek beteljesülésének tekintette, és idézte az ünneplő fiatalság magabiztosságot tükröző véleményét, miszerint a haza szép és boldog jövő előtt áll.⁷¹ *A Hon* a fordulata után az eredeti márciusi 12 pontot a „szabadelvűség” programjává alakította,⁷² és üdvözölte a forradalmi nap ünnepét, mert az a hazájukat szerető magyar hazafikat a liberális szellemben egyesíti.⁷³ A függetlenséget szem előtt tartó *Egyetértés* viszont keserűen mérte fel a politikai élet szemfényvesztéseit: a nyilvánosság lelkiismereteként az idézett laptársakat szembesítette az előző években március 15-én tett ünnepi állásfoglalásaikkal,⁷⁴ és a pártvezetésen számon kérte korábbi nézeteiket.⁷⁵ A politikai lapok egyaránt buzdították olvasóikat a honvédek segélyezésére, az emlékművek felállítására való gyűjtésre, és részletesen beszámoltak az ünnepségekről, amelyekről annyi levél érkezett, hogy helyhiány miatt a hónap végéig tartott a lekölzlésük.⁷⁶ Az egyik irodalmi lap (*Fővárosi Lapok*) szintén hírt adott a megemlékezésekről, mégis inkább a jótékonysági

⁶⁹ A sz. Istvánnapi ünnep..., Pancsova, aug. 20., Karlovicz, aug. 20. *Egyetértés*, 1874. augusztus 22. 542–543.

⁷⁰ Szent-István-napját... *Fővárosi Lapok*, 1874. augusztus 22. 831.; A rohitschi fürdőben... *Fővárosi Lapok*, 1874. augusztus 23. 836.

⁷¹ Martius 15-ike. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1875. március 16. 2.

⁷² Jókai Mór: Martius tizenötödikén. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1875. március 16. 1.

⁷³ Márczius 15-ének ünneplése a fővárosban. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1875. március 16. 3.

⁷⁴ M. B. [Ágai Adolf]: Budapest, márczius 15. *Egyetértés*, 1875. március 16. 1. – Ágai Adolf (1836–1916) orvosdoktor, humorista, újságíró, lapszerkesztő.

⁷⁵ Mezei Ernő: Budapest, márczius 15. *Egyetértés*, 1875. március 19. 1.

⁷⁶ Lovas Sándor: Nagykörös, márcz. 17., Egy választó: Karczag, márcz. 17. *Egyetértés*, 1875. március 25. 1–2..

megmozdulásokról tudósított előszeretettel.⁷⁷ A másik irodalmi sajtótermék (*Vasárnapi Ujság*) csak utólagosan, röviden tért ki az ünnepre.⁷⁸

Ünnepek a liberalizmus küszöbén (1875–1876)

Az 1875. évi országgyűlési választások Szent István-nap előtt érték véget. Az új „szabadelvű” kormányzatban a korábbi kiegyezéspártiak egyesültek a függetlenségpártiak kompromisszumra hajló, nagyobb részével. Döntő fölnyűk lett a parlamentben, s év végére alakult ki az a vezetési gyakorlat, amely 1890-ig fennmaradt.

A nyár végén nemcsak a mérsékelt menetdíjú vonatokról szóló híradások készítettek fel a közönséget a Szent István-ünnepségre, hanem a különböző kapcsolódó, szórakoztató rendezvények felhívásai. A *Pesti Napló* a 20-i, reggeli számának címlapján megjelent, regényesen historizáló stílusú írásában hiányolta a Szent István királynak méltó emléket állító szobrot.⁷⁹ A szertartás hitszónoklatából kiemelte azt a figyelmeztetést, amely szerint a kereszténység igazsága kiállta az idők, illetve a modern tudomány okolható a vallástalanság térhódításáért, amely könnyen átlép „tekintélyen, családon, tulajdonon”.⁸⁰ A *Hon* ünnepi számának vezércikkében a történelmi nap ürügyén mindenkit a (hazafias) nemzeti összefogásra szólított fel,⁸¹ majd részletesen beszámolt az ünnepségről, a körmenetről, a nézők színes kavalkádjáról.⁸² Hasonlóan tudósított az *Egyetértés* is.⁸³ A történelmi ismeretekhez járult hozzá a *Fővárosi Lapok*, mert bemutatta a honfoglalók törzsi viszonyait, István király államalapító és egyháztörténeti szerepét, a magyar kereszténység történetét, az ereklyekultuszt,⁸⁴ és tájékoztatót a vidéki és a bécsi megemlékezésekről.⁸⁵ A *Vasárnapi Ujság* csak az ünnep után kapcsolódott be a Szent István-i hírfolyamba az események összefoglalásával.⁸⁶

Az ország új vezetése az 1875. év végén felmondta az 1867. évi, tízévenként megújítható ún. gazdasági kiegyezést, mert kedvezőbb feltéte-

⁷⁷ Erdélyi Béla: A bécsi magyar hangverseny. (Március 12.) *Fővárosi Lapok*, 1875. március 16. 264–265.

⁷⁸ Márczius 15-két... *Vasárnapi Ujság*, 22. 1875. március 21. 12. sz. 188.

⁷⁹ Budapest, aug. 19. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1875. augusztus 20. 1.

⁸⁰ Szent István ünnepe. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1875. augusztus 21. 2.

⁸¹ Budapest, augusztus 19. A nemzeti ünnep napján. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1875. augusztus 20. 1.

⁸² István király napját... *A Hon*, Esti kiadás. 1875. augusztus 21. 2.

⁸³ István király napját... *Egyetértés*, 1875. augusztus 22. 2.

⁸⁴ Hőke Lajos: Szent István király napján. *Fővárosi Lapok*, 1875. augusztus 20. 850–851.

⁸⁵ Nagyváradon Szent István... i. m. 857.; Bécsi hírek. A kapucinusok... *Fővárosi Lapok*, 1875. augusztus 24. 863.

⁸⁶ Szent István napját Bécsben... *Vasárnapi Ujság*, 22. 1875. augusztus 29. 35. sz. 556.

leket szeretett volna elérni a következő esztendőben induló tárgyalásokkal. Ezenkívül megkezdődött a helyi önkormányzati jogokat korlátozó, központosítottabb, korszerű közigazgatás kialakítása. *A Honban* a forradalmi múlt, illetve a forradalmi nap iránti érdeklődés jelentősen alábbhagyott, mert az egykori célok megvalósítása már közelinek tűnt. Kormányközeli, jól értesült lapként bízott az új államvezetésben, a kiegyezés gazdasági feltételeit módosítani kívánó törekvések eredményességében. A március 15-i vezércikkében a dicsőséges idő szellemében kérte a közvélemény bizalmát és a kormány célkitűzéseinek támogatását,⁸⁷ és beszámolt az egyetemi diákság „nemzeti ébredés nagy napján” tartott ünnepélyéről, a nemzeti lobogós temetői kivonulásról, a beszédek fő gondolatairól, a Himnusz és a Szózat elénekléséről.⁸⁸ A tárgyilagosságra törekvő *Pesti Napló* általában visszafogott érdeklődést tanúsított a március 15-i megemlékezések iránt. Ám ez alkalommal a saját tudósítóit mellőzve, az *Egyetértés*re hivatkozva számolt be az ellenzékiek Hungária Szállóban tartott lakomájáról, a pohárköszöntőkben elhangzott méltatásokról.⁸⁹ Amennyire derülátó volt *A Hon*, annyira borús volt a jelen és a jövő az *Egyetértés* számára. Az utóbbi a teljes nemzeti függetlenséget vallotta. A reményvesztett sajtó minden lehetőséget megragadott, hogy az önálló nemzeti lét eszméjét fenntartsa. Ezért az előző év gyakorlatához hasonlóan nemcsak a fővárosi megemlékezésekről tudósított, hanem széles teret adott az ország bármely részéből származó ünnepi híradásnak egészen a hónap végéig.⁹⁰ Természetesen napirenden tartotta az idős honvédek ügyét, amelyet támogattak az irodalmi lapok is. Az utóbbiak az ünnepi beszámolók mellett az eszmét képviselő személyek, helyek, tárgyak múltidéző megjelenítésével a kultusz elmélyítését segítették elő.⁹¹ A megemlékezések módja követte a kialakult szokást, azaz a résztvevők a kegyelet lerovása után vidám társas összejöveteleken éltették egymást és a hősi múlt szereplőit.

Az 1876. év Szent István-ünnepségei színesebbé váltak, több megmozdulást a történelmi évfordulóra szerveztek. Ezek közül a leglátványosabb volt a szegedi Országos Ipar-, Termény- és Állatkiállítás, amely a kiegyezés óta erőteljesen iparosodó magyar állam gazdasági teljesítő-képességének első nagy seregszemléje volt. A rendezvény tulajdonképpen a búcsúk és vásárok korszerűsített változatának tekinthető.⁹² Ekkor adták át a szabadkőműves mozgalom egyik központját, amely célkitűzé-

⁸⁷ Március 15-én. *A Hon*, Reggeli kiadás. 1876. március 15. 1.

⁸⁸ Az egyetemi ifjuság... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1876. március 16. 2.

⁸⁹ A mart. 15-dikének megünneplésére... *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1876. március 16. 1.

⁹⁰ d. f.: Szeged, márcz. 25. *Egyetértés*, 1876. március 31. 2.

⁹¹ 1848-diki feliratot... *Fővárosi Lapok*, 1876. március 14. 281.

⁹² A rendezvényről szóló tudósítások alapvetően iptörténelmi és gazdaságtörténelmi vonatkozásúak, ezért csak érintőlegesen kapcsolódnak a Szent István-i ünnep-történethez.

seiben előremutató, részben a nyilvánosság előtt is zajló szerveződésnek tünt. Emellett széles visszhangot kapott a Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. Az előző évekhez képest kevesebb volt a mérsékelt menetdíjú vonatokról szóló felhívás, de az *Egyetértés* népszerűsítette a Szent István-nap rendezvényeit tartalmazó füzetet.⁹³ Bár az iparkiallításra is sokan látogattak el, még így is tömegeket vonzott a fővárosi Szent István-nap. A *Pesti Napló* az ünnep napján csaknem négyhasábos vezércikkben lelkesítően méltatta az egykori országalapító nagy király államférfiúi képességeit, tehetségét, teljesítményét.⁹⁴ A *Hon* Szent István-napról szóló beszámolója inkább csak a szokványos fordulatokat tartalmazta.⁹⁵ Az *Egyetértés* ünnepi tudósítása jóval bővebben tárgyalta az eseményeket.⁹⁶ A *Fővárosi Lapok* az előző évek gyakorlatának megfelelően terjedelmes és pontosabb eseményleírást adott a nemzeti ünnepről,⁹⁷ és népszerűsítő írást közölt a női szabadkőművesség történetéről.⁹⁸ Összességében a lapok kitértek Budapest, Bécs és több monarchiabeli fürdőhely Szent István-ünnepségeire, a szabadkőműves rendezvényre és a Magyar Történelmi Társulat találkozójára.

A kor első felének nagyra becsült püspöke, Ipolyi Arnold még a néphagyományban őrzött emlékezettel és a történeti források nyújtotta múltképpel egyaránt foglalkozott. A Magyar Történelmi Társulat 1876. évi találkozásán ismertetett történeti állásfoglalását a kormánypárti és az ellenzéki sajtó egyöntetű lelkesedéssel fogadta.⁹⁹ Megállapításait az egységes politikai államnemzet elve és az etnikailag tiszta nemzet eszméjének kettőssége köré csoportosította. Beszédében az egységes politikai nemzet eszméje mellett érvelt, s ennek szolgálatába állította a történettudományt is. Véleménye szerint a történetírás sodorvonalának a nemzetpolitikai egység és a nemzeti összetartozás gondolata mentén kell húzódnia, mert ez biztosítja a történetírás pártatlanságát és elfogulatlan-ságát, illetve azt, hogy nem süllyed le napi politikai érdekek vagy elmé-

⁹³ *Egyetértés*, 1876. július 20. 4., július 24. 4., július 29. 4., július 30. 4., augusztus 2. 4., augusztus 5. 4., augusztus 12. 4., augusztus 19. 4., augusztus 20. 4.

⁹⁴ Budapest, aug. 19. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1876. augusztus 20. 1.

⁹⁵ István király napját... *A Hon*, Reggeli kiadás. 1876. augusztus 21. 2.

⁹⁶ A ma lefolyt Szent-István ünnepen... *Egyetértés*, 1876. augusztus 21. 1.

⁹⁷ Szent István ünnepe... *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 22. 899.

⁹⁸ Liptay Pál: Nők mint szabadkőművesek. (Philadelphia, augusztus 16.) *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 23. 902–903.

⁹⁹ A történelmi társulat vidéki gyűlése. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1876. augusztus 23. 1–2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1876. augusztus 24. 2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1876. augusztus 24. 1–2.; A történelmi társulat kirándulása. *A Hon*, Esti kiadás. 1876. augusztus 23. 1–2., A magyar történelmi társulat ünnepélyes közgyűlése. *A Hon*, Esti kiadás. 1876. augusztus 24. 1–2.; A történelmi társulat gyűlése. *Egyetértés*, 1876. augusztus 24. 2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Egyetértés*, 1876. augusztus 25. 2., augusztus 26. 2., augusztus 27. 2., augusztus 29. 2., augusztus 30. 2. – Bacher-Tuli Andrea összefoglalója alapján.

letek kiszolgálójává. A nemzet történelmére visszatekintve Ipolyi Arnold megállapította, hogy annak legdicsebb korszakai nem ismerik a nemzetiségi vagy vallási meghasonulás jelenségét, vagy akár a nemzetellenességet. A magyarság nagysága abban áll, hogy már a kezdetektől fogva, tehát Szent István államalapítása óta fennáll az ország területén élő népek szabadsága. A politikai összetartozás és államkormányzás követelménye veti fel a nyelv kérdését, vagyis az egységes államnyelv szükségességét.¹⁰⁰ Az államnyelvvé válás ugyanis egy természetes, a közszükségben eredeztethető folyamat, azaz szerves fejlődés eredménye, melyhez minden nemzetnek természetes joga van. A törvényhozás, a magyar mint államnyelv rögzítésével, csupán szentesíti az ekként kialakult állapotot. Az egységes nemzetállam elképzelésével szembe helyezkedve a Szent István-i gondolatot – mely szerint az egynyelvű nemzet gyenge és törékeny – alapul véve Ipolyi amellettt érvel, hogy a többnyelvű népességből álló egységes nemzet is lehet erős. A nemzeti egység nem a faj, az eredet, a nyelv vagy a vér tisztaságában nyilvánul meg. S hogy mely nemzetiség lesz végül a mérvadó a nemzetet alkotó közösségek közül, azt a történelmi nagyság, a kulturális és morális fölény határozza meg. „Sem szám, sem ősi származás, de még gazdagság sem [...] teszi képessé a népeket a nemzetlét [megalkotására] [...] Csak a magasb életképességgel összekötött erkölcsi kiváló erő és műveltségi túlsúly alkalmas a nemzeteket úgy valamint az egyéneket mások között fenntartani” – fogalmazta meg összefoglalóan. A felszólalást valamennyi politikai lap üdvözölte és teljes terjedelmében megjelentette.

Összegzés

A sajtóban közzétett írások visszatükrözték, hogy március 15. ünnepe egyaránt érzékenyen érintette a hatalmat, a közéletet, az átlagembereket és a szerkesztőségeket, amihez azonban mindegyik másképpen viszonyult. A jogszerűségének elfogadottságában bizonytalan hatalom tartott a leginkább a forradalom emlékeitől, mert úgy tekintett rá, mint veszélyforrásra. Az 1848-as törvényekre alapozott 1867. évi kiegyezés után kormányra kerülő politikai erőknek ugyanis kényesen kellett vigyázniuk az uralkodónál elért tárgyalásos viszony megtartására, miközben az ország életének is irányt kellett adniuk, azt meg kellett szervezniük. A köztvé-

¹⁰⁰ Nem véletlen – s ez mutatja nemcsak Ipolyi álláspontját, hanem az általános közakaratot is –, hogy éppen az 1879. évi 18. törvénycikk az, ami pótolni akarta a kiegyezés után született népiszkolai törvény „hiányosságát”, s rendelte el a magyar mint államnyelv oktatását a nemzetiségi iskolákban is. Lásd: Köő Artúr (2020): Magyarosítási szándék a magyar népoktatásban. In: Szondi György – Toót-Holló Tamás (szerk.): *Mi Magunk: Magyar identitás, magyar tradíció*. Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest. 459.

lemény számára a megkezdett társadalmi, gazdasági átalakulás eszmei alapja ugyancsak az 1848-as 12 pontban fogalmazódott meg. Ám a forradalmi idők felelevenítésében és napirenden való tartásában a kiegyezés utáni években a szabaddá tett sajtó terelő és levezető szerepe erőteljesebbé vált. A korszak elején március 15. emléke a jelenben testet öltött győzelemként értelmeződött a kormánypárti politikai lapokban, illetve annak még teljesebben megvalósítandó programjaként csapódott le az ellenzéki fórumokban. A történelmi emlékezet ápolása azonban inkább a közművelődési, irodalmi lapokra hárult. Az 1870-es évek elején mérséklődött a márciusi ünnep és a forradalmi idők iránti érdeklődés. A holtpontra az 1873. évi negyedszázados évforduló lendítette át a sajtót, és kezdett tisztulni a szerkesztőségek közti szereposztás. Jobbára az ellenzéki politikai lapok foglalkoztak az ünneppel napi politikai felhangok kíséretében, az irodalmi és közművelődési újságok pedig a személyesen megélt történelmi emlékezet irodalmának tárgyai tiszteletének adott teret.

Az évforduló napját a sajtó politikai elköteleződéstől függetlenül nemzeti ünnepként tartotta számon, miként azt a korabeli közbeszédben emlegethették. Bármilyen megtorló is volt a Habsburg abszolutizmus, mégsem tudta elvenni a forradalmi tett nagyságát, illetve az emlékezés és a hősök méltóságát. A kiegyezés után fokozatosan egyre nyitabb formát ölthettek az alulról szerveződő rendezvények forгатókönyvei, amelyekben közös volt a honvédsírok felkeresése, megkoszorúzása, a beszédek meghallgatása, a Szózat és a Himnusz eléneklése, az egymást és az eszmét életető társas összejövetel, ahonnan Kossuthnak üdvözlő táviratokat küldtek Turinba. Az ünneplések utáni együttlétekkkel a gyász átfordult örvendezésbe. Megidéztek az elmúltakat, de az élethez szóltak. Mindezt azzal a felszabadító elégtétellel, sőt reménnyel tették, hogy – bár a „márciusi ifjakat” letörték – az eszme tüze, lelkesedése bennük, az emlékezőkben él tovább. S ezzel az élménnyel megnemesedve folytathatják a mindennapokat, melyekben ezután talán könnyebb lesz megtalálni az eszményi világot.

Március 15-ét a nemzeti lét, a sajtószabadság és az ifjúság ünnepeként tartották számon. A pályája elején járó, útkereső fiatalság mindig fogékonyabb volt a magasztosabb, az önös érdekeken túlmutató közösségi, egyetemes gondolatokra. A példaadás, a tanítás az idősebb nemzedék(ek) és a történelem feladata. A megemlékezéseknek nagy ereje lehetett, ha azokat önként évről évre megtartották.

A történelmi példaadás egyik legismertebb alakja Magyarországon Szent István. A sajtóforrások alapján a legegységesebben látszik, hogy tömegeket vonzott a Szent István-nap, azaz nagyon népszerű közösségi ünnep volt. A megmozdulások rendje az ünneplések általános mintáját követte, azaz az eszményített értékekkel, az értük hozott magasztos

áldozattal való azonosulás szertartását egy sokkal oldottabb, vidámabb társasági események zárták le.

Amíg az 1867. évi kiegyezés után, a korszak elején a politikai napilapok távolságtartóak voltak Szent István ünnepével kapcsolatban, addig a közművelődési vagy irodalmi sajtó inkább felkarolta, ápolta a megemlékezés hagyományát. Az 1870-es évekre azonban lassan megváltozik a politikai fórumok közlési hajlandóságának aránya és mértéke, egyre hosszabban és egyre többször tudósítanak az ünnepségről.

A nagy fordulópontnak a harmadik országgyűlési választás, az 1875. év bizonyult, amikor egy új szellemiségű, szabadelvű irányzat került hatalomra. Közel egy év alatt mélyreható átrendeződések történtek, és egy, a nyilvánosság számára új, előrevivő célokat hirdető szabadkőműves mozgalom is a felszínre került. A politikai napilapok egyre inkább befogadták a magyar történelmet is jelképező Szent István-ünnepséget, eközben az újdonságra a közművelődési, irodalmi sajtó lett fogékony. A politikai lapok pedig – elköteleződéstől függetlenül vagy azok felett – azonosulni tudtak egy egységes, a múltban gyökerező nemzeti és kulturális elkötelezettséggel. Szent István ünnepének népszerűsége tovább nőtt, kiegyenlítettébb és nagyobb sajtónyilvánosságot kapott.

A történelemből fakadó eredettudat alapozza meg azt az eszmét, tekintélyt, méltóságtudatot, amely magabiztosságot jelent, és tartást, kitartást ad a nehézségekben az előre vezető úton. A nagy történelmi eseményekből kibontakozik az a feladatrend, amelynek célja nemcsak a fennmaradás/megmaradás, hanem egy olyan – keresztény – moralitás megőrzése, amely a segítő empátiával szolgálja a szabadságot, a méltóságot, az életet.¹⁰¹ Az együtt megélt történelmi múlt cselekményei hosszú távon egy egységes morális cél- vagy értékközösségről tanúskodik, amely a jövő irányát is befolyásolja.

Kitekintés

A globalizációs folyamatok elindulása főként az európai kultúrában gyökerezik, amely számos különböző ország közös műve. Az egész Földre kiterjedő jelenség azonban számos ellentmondást hordoz, amelyeknek fő oka a kultúrák – illetve az abból levezethető érdekek, stratégiák – különbözősége.¹⁰² A jellemzően egyetemes, technikai és időtlen globalizációban elvész a tér és az idő jelentősége.¹⁰³ A tendenciában két el-

¹⁰¹ Maritain, Jacques (2014): A teljes humanizmus és a modern idők válsága. In: McAdams, A. James (szerk.): *A modernitás válsága*. Századvég Kiadó, Budapest. 53–72.

¹⁰² Huizinga, Johan (1996): *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest.

¹⁰³ Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megőrzésében. In: Jankovics Jó-

lentétes törekvés érvényesül,¹⁰⁴ amelyeknek egyensúlyba kell kerülniük. Az egyikben a meghatározó erők hajlamosak az egységesítésre annak érdekében, hogy a mozgások átláthatóak, ellenőrizhetőek, azaz uralhatóak legyenek. A másikban a lokalitások ragaszkodnak önállóságukhoz. A globalizációban felvetődő kérdésekre a tudomány is választ keres.¹⁰⁵ A rendszertudomány egyik alaptétele szerint egy rendszer akkor működőképes, ha többelemű, valamint a túlzottan nagy hálózatok, bonyolult struktúrák sérülékenyek. Az interdiszciplinaritás lehetővé teszi, hogy a történelemben tapasztalt társadalmi folyamatokból levont következtetések útmutatóak legyenek.

A történelemtudományban a 20. század második felének emlékezet-történeti elméleti megközelítéseinek¹⁰⁶ – többek között – Paul Ricoeur adott árnyaltabb szempontokat. Érvéle szerint a „múlt alapjában véve benne foglaltatik a jelenben”,¹⁰⁷ ezért a kutatás a lokalitást a globalitással analóg egységként tételte: egy identitástörténeti példához fordult. A benne kimutatható eljárást tapasztalati úton kipróbált módszerként, elméleti alátámasztással¹⁰⁸ ajánlhatja azt a szemléletet, amit az elődök követtek. A hétköznapiakban pedig azt jelenti, hogy „a múltjához ragaszkodó közösség gyakorlati célja az, hogy időbeli keretbe szervezze és orientálja magát, és hogy megőrizze identitását a fenyegető szétzilálódás ellenében, melynek többé-kevésbé valamennyi közösség kitéve érzi magát.”¹⁰⁹ A közösségi vagy nemzeti identitáskép az áthagyományozott társadalmi emlékezet formájában nyilvánul meg. „Az identitás a múlt és a jövő közötti átmenet terében foglal helyet... [s mint ilyen szellemi] telje-

zsef – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest. 2011. 13.; Kovács Éva (2002): Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 7-22.

¹⁰⁴ Schöpflin György (2004): *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő.

¹⁰⁵ Rösen, Jörn (2000): Történeti gondolkodás a kultúráközi diskurzusban. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó, Budapest. 214.; Pasture, Patrick (2018): The Invention of European Human Rights. *History*, Vol. 103. No. 356. 485–504.; Kovács Éva: i. m. 7..

¹⁰⁶ Assmann, Jan (2018): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és a politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest. C. H. Beck. München; László János (2003): Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, 108. évf. 1. sz. 48–57., Smith, Anthony D. (2000): A nacionalizmus és a történészek. *Regio*, 11. évf. 2. sz. 5–33.; White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest.

¹⁰⁷ Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest. 54.

¹⁰⁸ Rösen, Jörn: i. m. 214.

¹⁰⁹ Carr, David (1999): A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 3.*, i. m. 78.

sítmény szintetizálja egy átfogó időfolyam képzetévé a múlt tapasztalásait és a jövőre vonatkozó elvárásokat.”¹¹⁰

Az Európa közepén elterülő egykori magyar királyság a gyarmatosítás koráig meghatározó hatalom volt. Az államalapító Szent István öröksége, életműve változó mértékben, de végig kimutatható az elmúlt ezer év történetében Magyarországon.¹¹¹ Az emlékezetet előhívó kifejezések nagy része is állandónak tekinthető, amelyből az adott kor vezető gondolkodói, politikusai egy-egy motívumot kiemeltek, vagy amelyek a szükségnek megfelelő feladattal gyarapodtak.¹¹² A hagyomány megléte a történelmi folyamatosságot jelenti.¹¹³

Az 1848-as forradalmi hullámban az ország – többek között – sok évszázados függőségét szerette volna megszüntetni, és utat nyitni a hátrányos helyzetéből adódó elmaradottságok felszámolásának.¹¹⁴ Az elfojtott forradalom azonban hosszú távon mégis célt ért, s a kiegyezést követően kiépülhetett az a modern liberális állam, amelyben a szabadságot élvező sajtó is meghatározó szerephez jutott. A modern kor jellegzetes tömegtermékében, a sajtóban megjelent cikkek pedig már a nagy nyilvánosság számára írott források rangján dokumentálják az emlékeztetőzés módját.¹¹⁵

¹¹⁰ Rösen, Jörn: i. m. 203.

¹¹¹ Bene Sándor (2002): A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, i. m. 143–162.; Karsai Géza (1938): Szent István tisztelete. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 3., i. m. 155–256., Szekfű Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1–80.; Szörényi László (1989): „*Multaddal valamit kezdeni.*” *Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest.

¹¹² Dobos Edgár (2015): Az emlékezés politikája. In: *Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnep és felejtés*. Kalligram, Budapest. 9–30.; Kecskeméti Károly (2011): A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás*, i. m. 19–33.; Koller Boglárka (2006): *Nemzet, identitás és politika Európában*. L'Harmattan, Budapest; Marchut Réka (2015): „Széthullottak Szent István koronájának gyöngyei” Szent István-i gondolat – augusztus 20. Erdélyben, Budapest és Bukarest között. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés*. Kalligram, Budapest. 33–64.; Sinkó Katalin (2002): A modern nemzetek és képük a múlttól. Az ezredforduló a 19. és 20. század magyarországi művészetében. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, i. m. 173–183.; Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció: A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon, 1867–2006*. L'Harmattan, Budapest.

¹¹³ Gyáni Gábor (2002): Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, i. m. 575.

¹¹⁴ Hermann Róbert (szerk.): (1996): *1848–1849: a szabadságharc és forradalom története*. Videopont, Budapest; Vajda János (1981): *Egy honvéd naplójából*. Magvető Kiadó, Budapest.; Vargyas Endre (1867): *Magyar szabadságharc története: 1848–1849*. Heckenast, Pest.

¹¹⁵ Erdész Ádám (2017): Ünnep és politika. Március 15-e a dualizmus korában egy alföldi

Közösségi szinten az emlékezet megalkotása kollektív tevékenység, fenntartása és működtetése szervezett (egyházi) keretek történik, amelyek befolyásolják a megemlékezés helyét, szimbolikáját, rítusát, fogalomkészletét.¹¹⁶ Az emlékezők személyes részvétele elősegíti a megjelenített értékekkel való azonosulást. A múlt elemzése felszabadítja „a teljesületlen, a történelmi sodrásban feltartóztatott és visszavetett ígéretek, akkor a mindenkori nép, nemzet, kulturális egység kimunkálhatja magának a saját tradíciói nyitott és eleven jelentését. Ráadásul a múlt lezáratlansága a maga részéről ismét tápot adhat a magvas elvárásoknak, amelyek a történelmi tudatot újból a jövő irányába fordítják.”¹¹⁷

A megvalósult kiegészéses tárgyalások előtt, alatt és után a jövő egyik alternatívájaként felvetődött a nemzetiségekkel alkotott Dunai Államszövetség terve. A lehetőség később, 1918-ban is előkerült, de a nemzetiségek nemzetközileg is támogatott (főleg gazdasági) önállósodási törekvése miatt háttérbe szorult. Azonban manapság úgy tűnik, hogy a felismert gazdasági szükségszerűségek vezetnek a Visegrádi Négyek országait közös érdekegységbe. Ugyanakkor a szorosabb együttműködést célzó Európai Unió egyelőre olyan gazdasági és politikai szervezet, amelyben éppen a jövőről nincs egyezés. Az aktuális kérdésekben a különböző tagországok céljai keverednek más nemzetközi magánszervezetek (gazdasági, hatalmi) elképzeléseivel. A nézeteltérések a viták jogi érvelésében uniformizáló, abszolutizált erkölcsi normatívakként jelennek meg, s amelyek zajos sokféleségük miatt rendszer- vagy egységbontó hisztérikus moralitás-variációk lesznek.¹¹⁸ A nézetkülönbségek gyökere a birodalomépítői vagy gyarmattartói, illetve a főként külső erőforrásokból gazdálkodó szemlélet és a határokon belül maradó, a függetlenséget megtartó s elsősorban belső forrásaira támaszkodó országkoncepció érdekellentéte. Röviden: a mértéktelenség és mérsékletesség küzdelmének újabb fejezetei játszódnak le mindaddig, amíg a mindenki számára előnyös, a jövőre vonatkozó egyezés meg nem születik.

városban. In: uő: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest. 311–335.

¹¹⁶ Halbwachs, Maurice (2018): *Az emlékezet társadalmi keretei.* Atlantisz Kiadó, Budapest.; Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest. 81–84.

¹¹⁷ Ricoeur, Paul: i. m. 63.

¹¹⁸ Pasture, Patrick (2018): The Invention of European Human Rights. *History*, Vol. 103. 356. sz. 485–504.

„A VÁGYTITOKZATOS TÁRGYAIKÉNT NÉZTEK RÁNK...”¹ MODELLEK, MANÖKENEK VILÁGA A SZOCIALIZMUS IDEJÉN

Kovácsné Magyar Hajnalka

Összefoglaló:

Tanulmányom a Kádár-kori modellek világáról szól, mely egyfajta „kapitalista szigetet” képezett a szürke államszocializmusban. Irigylet és csodált vágyképei voltak ők a magyar társadalomnak, és habár nyugati kollégáikhoz viszonyítva nem voltak annyira megfizetve, hazai körülmények között kivételezett helyzetet élveztek. De miért érdekes és sajátos a manöken-lét az államszocializmusban? Miben volt egyedi az ő életük? Miként próbáltak boldogulni a tervgazdaság és a piacosság sajátos viszonyai között? Miként formálta megjelenésük a szexualitással kapcsolatos közgondolkodást? És vajon kiterjedt kapcsolatrendszerük miatt megfigyelte-e őket az állambiztonság? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ, személyes interjúk, sajtóforrások és levéltári iratok elemzése és feldolgozása segítségével.

Kulcsszavak: modellek, manökenek, „sztármanökenek”, Kádár-kor, államszocializmus

Abstract:

This study is about the world of Kádár era models, which formed a kind of “capitalist island” in grey state socialism. They were the enviable and admired desires of Hungarian society, and although they were not so well paid compared to their Western counterparts, they were in a privileged position under domestic conditions. But why is being a mannequin interesting and special in state socialism? How was their life unique? How did they try to cope with the specific conditions of the planned economy and marketization? How did their appearance shape public thinking about sexuality? And, because of their extensive network of contacts, is it conceivable for them to be monitored by state security? In my study, I seek answers to these questions through the analysis and processing of personal interviews, press sources, and archival records.

¹ Fekete Klári visszaemlékezése aktív manöken éveire. Olyan szépek voltunk. *Blikk.hu*, 2009. június 14.
<https://www.blikk.hu/olyan-szepek-voltunk/p3j8yz4> (letöltés dátuma: 2021. 05. 25.).

Keywords: models, mannequins, “star mannequins”, Kádár era, state socialism

Bevezetés

A Rákosi-korszak erőltetett emancipációja idején, amikor a divat követését egyfajta „burzsoá szokásnak” titulálták, magukat a követőket pedig „kispolgári csökevényeknek” stigmatizálták, a divatbemutatók leredukálódtak. Az „államosított divat” idején a tervezők nem „dísznők” és „divatdámák” számára álmodtak ruhakölteményeket, hanem a szocialista dolgozó nőnek terveztek praktikus és strapabíró ruhákat.² Ennek megfelelően a kifutókon, mint ahogy azt a Magyar Divattervező Művészek Szakszervezete saját divatbemutatójával kapcsolatban megfogalmazta, „nem a külön célra kitenyésztett és lefogyasztott, múmiává aszalt próbakisasszonyok viselték a ruhákat, hanem egészséges termetű fiatal lányok, asszonyok, dolgozó nők. (Legtöbben az MNDSZ³ tagjai.) Következésképpen nem libegtek és vonaglottak, mint az idomított profi manekenek, hanem egyszerűen és természetesen jöttek-mentek-fordultak, ahogy az ember az utcán vagy a szobában jár.”⁴

Bár 1954-től változni látszott a helyzet, a „szépség rehabilitációját” és a nyugati divathoz való felzárkózást majd csak a kádári konszolidáció hozta meg, természetesen a „szocialista jóízlés” határain belül. A divat újra a hétköznapi élet részévé vált, divatosnak lenni sikk lett, a divatos ruhákat pedig a Rákosi-korszak propagált nőideálja helyett ismét csinos és kivételesen szép manökenek mutatták be a kifutókon.

A Kádár-korban modellnek, vagy ahogy akkoriban nevezték, „sztármanekennek” lenni különleges dolog volt minden értelemben. Azontúl, hogy a lányok gyönyörű ruhákat mutattak be, és néha kedvezményesen meg is tudták vásárolni azokat, nyugatias, elegáns megjelenésükkel, extravagáns életstílusukkal egyfajta kapitalista szigetet alkottak az államszocializmus berkein belül, ami a legtöbb embernek az „álom luxuskivitelben”-t szimbolizálta és testesítette meg.

² F. Dózsa Katalin (2014): *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest. 384.

³ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

⁴ *Asszonyok*, 1947. május 1.

„Nem akar maga manöken lenni?” Hogyan lett valakiből manöken?

A Rákosi-korszakkal szembeni paradigmaváltás ellenére a Kádár-korszakban egészen a hetvenes évek közepéig nem voltak hivatásos manökenek, a szépségből való megélést a „könnyű nők” életformájának tartották, és ez a „szocialista jó erkölcsbe” ütközött. A bemutatni kívánt kollekciókat fiatal, csinos civil lányok mutatták be, akik többnyire varrónők (Patz Dóri, a Fővárosi Mértékutáni Szabóságok Divatszalonjának varrónője, későbbiekben gyermekruha-tervező), vasalónők (Fekete Klári a Kötszövő Mintázó Üzemből) voltak, vagy hasonló, a szocializmus normarendszerének megfelelő foglalkozásokat űztek, legalábbis adminisztratív⁵. Voltak, akik idegen nyelveken beszéltek, és e tudásukat használták fel: például Bodó Sztenya lengyel-, Tálás Kati pedig angol- és német tolmácsként is működött, és voltak, akik a tervezői vagy gazdasági osztályról kerültek be a próbakisasszonyok közé. Általában ugyanaz a 10-12 lány vett részt a különböző divatbemutatókon (RTV, az OKISZ, a Fővárosi Kézműipari Vállalat, Különlegességi Női Ruhaszalon/ Clara Szalon⁶, Iparművészeti Vállalat Modell Stúdiója stb.) és fotózásokon, őket adták kézről kézre, mert azontúl, hogy dekoratívok voltak, egy idő után rutinnal rendelkeztek és otthonosan mozogtak a divat világában.

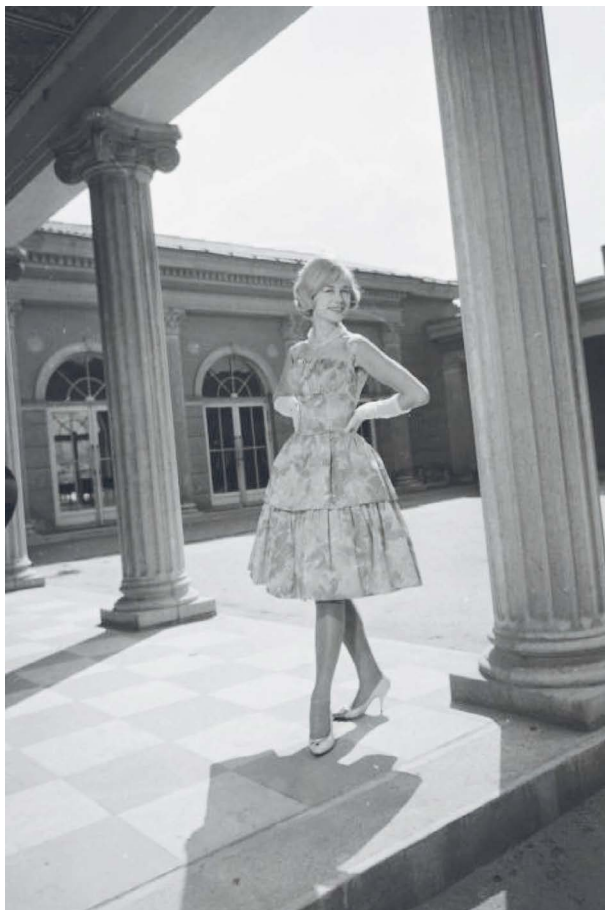
Mivel Magyarországon az 1970-es évekig hivatalosan a manöken státusz nem létezett, a lányok valamilyen ismeretségen keresztül vagy éppen véletlenszerűen csöppentek bele a modellvilágba, mint például Fekete Klári, korának egyik legtöbbit foglalkoztatott manökene:

„A barátnőmnél nyaraltam Pesten, kinn napoztunk a kertben. Váratlanul odajött egy nő, végigmért, és megkérdezte: Nem akar maga manöken lenni? Nem mertem megmondani, hogy fogalmam sincs róla, mit jelent ez a szó, ezért inkább visszakérdeztem: pontosan mit kellene csinálnom? Eleinte valójában házi manöken voltam, a nagy gyárak kötött ruhaipari termékeit próbálták ki rajtam, azokat a modelleket, amelyeket később Moszkvától Berlinig minden áruházban meg lehetett vásárolni. Ötszáz forint fizetést kaptam, ebből az albérletemre futotta. Nagy előrelépés volt, amikor fotózni is hívtak, alkalmanként száz forintért. Emellett, mivel jól beszéltem oroszul, tolmácsoltam is. Én kísértem Gagarin feleségét, amikor Budapestre látogatott.”⁷

⁵ A Kádár-korban közveszélyes munkakerülőnek nyilvánították azt, akinek nem volt hivatalosan bejegyzett állása.

⁶ Rotschild Klára szalonja.

⁷ Interjú Fekete Klárral. Készítette: Féderer Ágnes, 1999. 10. 22. *Népszabadság*, 1999. 57. évf. 247. sz. 35.

1. kép: Fekete Klári 1962-ben. (Forrás: Fortepan / Kotnyek Antal)

Emlékezetes volt az egzotikus arcú Szedres Mariann modell karrierjének a kezdete is, aki a későbbiekben a Centrum Áruház feledhetetlen háziasszonya lett:

„Testvérem mondta, hogy menjek el az MTI-be,⁸ 14 éves voltam. Attól kezdve fotóztam is. Táncolni jártam a Gemini együttes klubjába, ott jött oda hozzám Várszegi Gábor, az együttes vezetője, és felkért, hogy mutassak be ruhákat. Meglepett, mert a tömegben egyenesen hozzám jött. Első bemutatóim itt voltak. Fotóst is szerződtetett Jászberényi Gyula személyében⁹ – mesélte Szedres Mariann modell, vagy ahogy divatberkekben nevezték, a „magyar Sophia Loren”.

⁸ A Magyar Távirati Iroda modelliskolájáról van szó.

⁹ Interjú Szedres Mariann modellel. Az interjút készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. 2019. 02. 25. Budapest. Interjú a szerző tulajdonában.

2. kép: Szedres Mariann a Gemini hajó divatbemutatóján 1975-ben.
Fotó: Jászberényi Gyula. (Forrás: magántulajdon)

Komjáthy Ági, az egykori Skála Áruház babaarcú háziasszonya, aki a hetvenes és nyolcvanas években nyomtatott és tv-reklámokból, plakátokról, kártyanaptárokról, reklámzacskókról és csomagolópapírról köszönt vissza ránk, az egyetem után eredetileg közgazdászként kívánt elhelyezkedni. Ezért is jelentkezett az 1976-ban megnyílt Skála Áruház vevőszolgálatára. Az 1971-es Anna-bál szépében azonban Demján Sándor,¹⁰ az áruház vezérigazgatója másfajta üzleti lehetőséget látott, és ajánlotta neki az áruház háziasszonyának bájos szerepkörét. A friss diplomás lány elfogadta a lehetőséget, nem állt tőle távol a reprezentatív, protokolláris munka, hiszen egyetemi éve alatt több fotózáson szerepelt, igaz, csak ösztöndíj-kiegészítés apropójából:

¹⁰ Demján Sándor (1943–2018): közgazdász, üzletember, a Skála Áruház vezérigazgatója (1973–1986), nevéhez a rendszerváltás után több üzletház, bevásárlóközpont (Westend City Center, Bank Center, Pólus Center – Budapest, Pólus City Center – Pozsony) építtetése fűződik.

„Az érettségit követő nyáron első helyezést értem el az Anna-bálon. Az első fotózások után egyre többször megkerestek. Őszintén megvallom, az egyetemi évek alatt jól jött egy kis ösztöndíj-kiegészítés...”¹¹

3. kép: Komjáthy Ági, a Skála Áruház első „háziasszonya”. (Forrás: saját gyűjtemény)

Egyetemi ösztöndíj-kiegészítés céljából kezdett el modellkedni a homokóra alkatú Szalma Piroska (szül. Tóth Piroska) is. Kollégái a „magyar Brigitte Bardot-nak” nevezték szőke haja, különleges szépsége és megközelíthetlensége miatt. Ő az alábbiakat mesélte:

„Egyetemista koromban voltam először fotómodell. Jól sikerültek a próbafelvételek, s azóta több reklámkiadványon, plakáton szerepeltem.”¹²

Több kolléganőjével ellentétben, privát életére vonatkozóan, ő a következőket tapasztalta: „Nagyon kevesen ismernek fel.”¹³ Valószínűleg tudatosan elkülönítette a magánéletét a fotózástól, és a mindennapokban ez a gyönyörű lány az átlagnők életét élte, és nem a reklámfotókon szereplő díva szerepében tündökölt.¹⁴

¹¹ Gyenes András: Manekenek-vágyak. *Képes Újság*, 1978. 19. évf. 7. sz.

¹² „Camea” tanítani akar. *Fejér Megyei Hírlap*, 1967. 23. évf. 267. sz.

¹³ Uo.

¹⁴ Nagyon sokáig kutattam, hogy ki is lehet ez a csodálatosan szép nő, aki sok korabeli reklámfotón szerepel. Végül Szedres Mariannak köszönhetően tudtam meg, hogy ő Szalma Piroska.

4. kép: Szalma Piroska az Orionton táskarádió reklámjában.
(Forrás: Nők Lapja, 1966. XVIII. évf. 29. sz. 29.)

Pataki Ági, akit sokan tévesen az első magyar szupermodellnek neveznek,¹⁵ modellkarrierjét a Rotschild-szalomban kezdte:

„Én korábban spanyoltolmácsként dolgoztam. 1970-ben, egy magas rangú dél-amerikai delegáció kísérő-programszervezőjeként egy Rotschild-divatbemutatót rendeltem a feleségek számára. Ám ott kiderült, hogy egy lánnyal kevesebb van a szalomban, ezért megkértek, hogy ugorjak be. Ez akkor nagyon viccesnek tűnt – de annyira jól sikerült a beugrás, hogy Klári néni egyből meghívott a következő nagy divatbemutatójára, sőt ott mindjárt én lehettem a menyasszony, ami a legnagyobb megtiszteltetés egy manökennek.”¹⁶

Később az előtte Bakos Ilona által reklámozott Fabulont is sikerre viszi, és valóban a hetvenes évek legismertebb és legjobban fizetett manök-

¹⁵ Az első szupermodell Keresztes Orsi volt.

¹⁶ Interjú Pataki Ágival. Készítette: Legát Tibor, Budapest. 2015. 12. 16.
<https://magyarnarancs.hu/lokal/klari-neni-egybol-meghivott-interju-pataki-agnesel-a-legendas-rotschild-szalonrol-97587> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

ene lesz, aki dekoratív külsején túl nyelvtudásának és intelligenciájának köszönhetően a határokon innen és túl is népszerű volt.

5. kép: Pataki Ági. (Forrás: *A legszebb magyar supermodellek, topmodellek, sztármanökenek, manekenek, fotómodellek, retró*)¹⁷

Vadász Éva, a 172 cm magas, szőke „bombázó” is véletlenszerűen csöppent a divat világába:

„Eszembe sem jutott, hogy manöken lehetnék. A hirdetőnél dolgoztam, ott látott meg az OKISZ-labor propagandistája, ő hívott először bemutatni”¹⁸ – mesélte.

Az S-modell arca, a mindig mosolygós Takács Kati pedig így emlékszik vissza:

„Hetvenhat körül kezdtem fotografálni, véletlenül kezdődött, apám a Magyar Ifjúságnál dolgozott, néha beszaladtam hozzá, és akkor elkaptak a fotósok, mondták, kis Taki, nincs címlap, állj a falhoz. Így kezdődött. Aztán megjelent a képem az Ifjúsági Magazinban, egyre több képeslapban, felfigyeltek

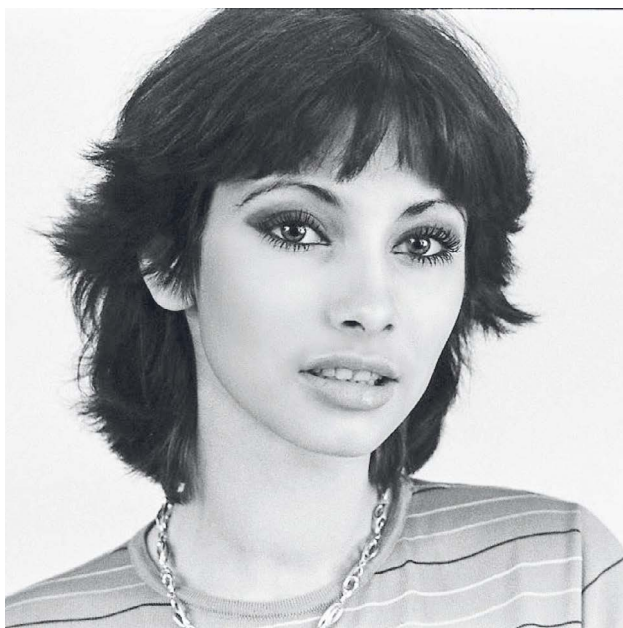
¹⁷ <https://retromagyarfotomodellek.blogspot.com/search?q=pataki> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

¹⁸ Miként csillog a manökenpálya? *Lobogó*, 1977. 19. évf. 52. sz. 14–15.

rám, végül most szerződést kötöttem a Skálával, s kizárólagosan az S-modellt reklámozom.”¹⁹

Az 1970-es években már modelliskolában képezték manökenmesterségre a lányokat. Az iskola az Állami Artistaképző Intézet falain belül működött, megálmodói és létrehozói Aszalós Károly és Baross Imre intézetigazgatók voltak. Az első manökenképzés 1974-ben indult, a két hónapos tanfolyam 1200 Ft-ba került, később pedig 2000 Ft-ra emelkedett. A képzés során a felvételt nyertek balettet, színpadi mozgást és sminkelést tanultak olyan tanároktól, mint például Jeszenszky Endre és Szirmai Béla koreográfusok, akikre ma is jó szívvel emlékeznek az ott végzettek.

„Jeszenszky Endre koreográfusra jól emlékszem. Rendszeresen Sophiának hívott. Hármás pörgésnél mindig megszólalt: *Sophia Loren!* Persze megálltam, nevettem is már. Ettől megtanultam a mozdulatot! Nagyon kedves ember volt” – emlékezett vissza Szedres Mariann, aki bár korábban elvégezte az MTI manökenképzését, 1979-ben az Artistaképző modelliskolájába is jelentkezett, és sikeres vizsgát tett.

6. kép: Szedres Mariann modell. (Fotó: Módos Gábor. Forrás: magántulajdon)

Ettől datálva már hivatalosan is létezett a modell státusz, de csak annak, akinek a tanfolyam elvégzéséről és a sikeres vizsgáról igazolása volt.²⁰ A modellképzésbe való bekerüléshez különböző kritériumoknak

¹⁹ Dolcsko Kornélia: Lányok a falon. *Népszabadság*, 1981. december 31. 12.

²⁰ Sikeres vizsga esetén a vizsgázók oklevelet kaptak és a személyi igazolványukba a foglalkozás rubrikába bekerült a fotómodell-manöken meghatározás.

kellett megfelelni. „Fontos, hogy a jelentkezők testmérete nagyjából megfelelően a nemzetközi manöken-méreteknek. Ezek állandóan változnak, így az elbírálás is szinte évenként. A felvételit tehát magasság- és testsúlyméréssel kezdjük. Ezután a mozgásból ítélünk. Abból, ahogy bejön, ahogy megfordul, ahogy megemeli a kezét. S természetesen az sem hátrány, ha valaki szép”²¹ – nyilatkozta Aszalós Károly, az Artistaintézet igazgatóhelyettese 1982-ben. Az említett méretek átlagosan 170 cm magasság és maximum 60 kg voltak, a gyakorlati felvételi pedig a következőképpen zajlott:

„A mérés után még mindig várt ránk egy válogatás, bikiniben kellett sétálnunk a zsűri előtt. Ekkor dönt el, hogy kit vesznek fel a tanfolyamra, ahol nagyjából 20–30 fős csoportok voltak.”²²

7. kép: Sütő Enikő manökenjelölt felvételi vizsgája 1977-ben az Állami Artistaképző Intézetben (ma Baross Imre Artistaképző Szakközépiskola és Szakiskola).
(Forrás: Fortepan / Urbán Tamás)

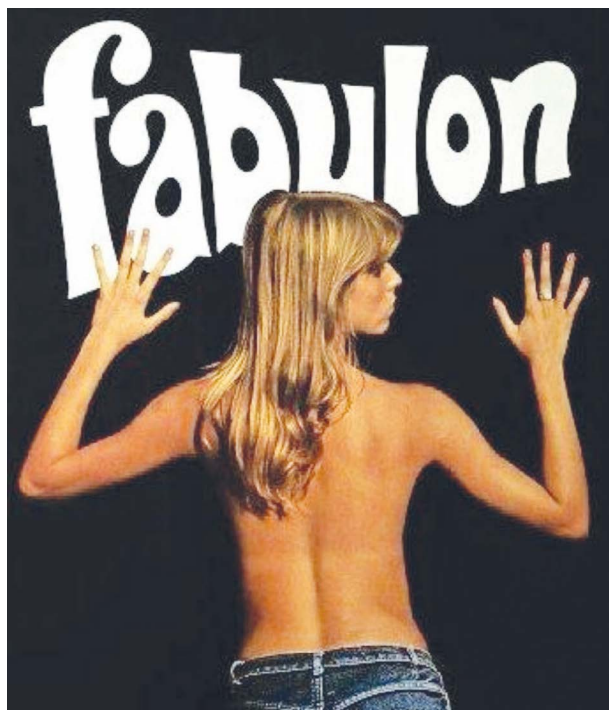
²¹ Vágó Judit: Manökeniskola. *Képes Újság*, 1982. 23. évf. 23. sz. 12.

²² Interjú Szedres Mariann modellel. Készítette: Kovácsné Magyarai Hajnalka, Budapest. 2019. 02. 25. Interjú a szerző tulajdonában.

A jelentkező lányok csapata színes volt: táncosnői karrierről álmódó pincérlány, apró termetű, erősen sminkelt titkárnő, sudár mixernő. Volt, aki egy-két fizetett fotózás után döntött úgy, hogy szerencsét próbál, és olyan is volt, akit kozmetikusa küldött el a válogatásra: „*Jár egy lány a kozmetikába, aki tavaly végzett a manökenképzőn. Nem egy szépség. Neked miért ne sikerülne?*” – idézte a válogatáson egy csinos anyagbeszerző lány kozmetikusa szavait.²³

Az ismertség nem feltétlenül jelentett előnyt a felvételi során. Sütő Enikő, akinek hátát és hosszú szőke haját a 16 évesen készült ominó-zus Fabulon-plakátnak köszönhetően már az egész ország ismerte, ekképp nyilatkozott:

„*Sokkal több hátrányt, mint előnyt jelent nekem ez a plakát. Senki nem hiszi el, hogy csak legomboltam a fürdőruhám pántját, de nem vettem le, és úgy álltam a trafóház sötét fala elé. Háromszáz forintot kaptam a fotóért. Ennyiért viseltem el a megjegyzéseket. Tanulni szeretnék elsősorban. Ügyészé-
gen dolgozom, a jogi karra felvételizek majd. Csak annyit akarok fotózni, be-
mutatni, amennyire az egyetem mellett ráérek. Kicsit megismertem már ezt a
szakmát, de nem a szebbik részét.*”²⁴

8. kép: A legendás Fabulon-plakát. (Fotó: Fenyő János, 1972.) (Forrás: magántulajdon)

²³ Miként csillog a manökenpálya? *Lobogó*, 1977. 19. évf. 52. sz. 14–15.

²⁴ Uo.

A sokszor hetven feletti létszámú jelentkezőből az iskola tanárai, a Magyar Hirdető megbízottja és Nádor Vera divattervező választották ki a továbbjutókat, akik immár felöltözve, legmutatósabb ruhájukban, zavart, de elégedett mosollyal nyugtázták, hogy bejutottak.

9. kép: Az Artistaképző Intézet manökenfelvételének eredményhirdetése 1979-ben.
(Forrás: Fortepan / Urbán Tamás)

A manökeniskola abszolválása még nem jelentett garanciát az elhelyezkedésre. A szocialista vállalatok az ismert arcokhoz ragaszkodtak, a fotósok is jobban szerettek a rutinos modellekkel dolgozni, egy frissen végzett ismeretlen lánynak kevés esélye volt az érvényesülésre. Ezzel kapcsolatban Vadász Éva így nyilatkozott:

„Volt időm megfigyelni, hogy nemigen kerülnek be automatikusan a manökenképzőt végzett lányok a pályára. Ha bemegy valaki a vállalatokhoz ajánlkozni, megnézik, kipróbálják. De az iskolába nem jár senki manöként keresni.”²⁵

A képzést a már évek óta modellként dolgozóknak is el kellett végezniük, hogy folytathassák a szakmát, ebből kifolyólag előfordult még a rutinnal rendelkező profi modellel is,²⁶ hogy óralátogatás hiányában alacsonyabb kategóriás minősítést ért el, miközben szakmailag csúcson volt. A befutott modelleket, „sztármanökeneket” leginkább az igazolás motíválta, hogy ezentúl hivatalosan is modellként dolgozhatnak, nem szükségesek olyan alibi státuszok, mint varrónő, vasalónő, vagy Pataki Ági ese-

²⁵ Uo.

²⁶ Bodó Sztenya, aki évek óta népszerű és foglalkoztatott modell volt, a balettórákról való hiányzásai miatt megrovásban részesült.

tében a földmérői állás. Továbbá anyagilag sem volt mindegy, hogy valaki vizsgával rendelkező, képzett manöken vagy amatőr (még ha többéves rutinnal rendelkezik is), mert igencsak nagy eltérés mutatkozott a vizsgával rendelkező, több kategóriába besorolt modellek és a vizsgával nem rendelkezők bérezése között.

Államszocializmus lévén, a manökenek hivatalos díjazása is központi-
lag volt meghatározva, természetesen az időtől datálva, amikortól hivata-
losan is, újból léteztetett a „maneken szakma”. Az OKISZ²⁷ 1970-ben ír
először a manökenek bérezéséről, amelyben meghatározzák a munkavi-
szonyban dolgozó manökenek és fotómodellek alapbérét (1150–2200 Ft),
az egyszerű fellépés alapdíját (50–150 Ft), a ruhapróbák díjazását (kosz-
tüm 40 Ft, ruha 30 Ft, szoknya/nadrág/blúz 15 Ft), az esetenként dolgo-
zó manökenek napidíját (50–300 Ft) és a szakmai végzettséggel nem ren-
delkező manökenek díjazását, mely 50%-a lehetett az igazolt manökenek
díjazásának.²⁸ Ez utóbbit két évvel később hatályon kívül helyezték.²⁹
1977-ben újabb határozat született a manökenek és fotómodellek bére-
zésével kapcsolatban. A teljes munkaidőben foglalkoztatott képesítéssel
rendelkező manöken alapbére 1500–3000 Ft, vizsgával nem rendelke-
zőké 1200–2200 Ft. Az aktuális év átlagfizetése ekkor egyébként 3413
Ft volt,³⁰ de a borraival, illetve az extrajuttatásos (külföldi kiutazások,
akkori cafeteria stb.) szakmánál általános volt a pluszjövedelem hozzá-
kalkulálása az alapbérhez. Az esetenként fellépő manökenek esetében a
vizsga nélküliek juttatása 50–150 Ft, a vizsgával rendelkezőket pedig há-
rom kategóriába sorolták és így határozták meg bérezésüket (I. kategória
200–300 Ft, II. kategória 150–250 Ft, III. kategória 100–200 Ft). A ru-
hapróbák díjazása változatlan maradt.³¹ 1983-tól a teljes munkaidőben
alkalmazott, vizsgával rendelkező manökenek alapbére 2200–5300 Ft,
a vizsgával nem rendelkezőké 2000–4000 Ft. Egyszeri fellépés esetén a
vizsgával nem rendelkezőknek 100–200 Ft járt, a vizsgával rendelkező-
ket továbbra is kategóriák szerint (I. kat. 250–450 Ft, II. kat. 200–350 Ft,
III. kat. 150–250 Ft) díjazták. Érdekességgéppen, ebben az évben fog-
lalkoztak először a gyermek modellek (16 éves korig) díjazásával, akik-
nek 80–150 Ft bért határoztak meg.³² 1987-ben a manökenek bérezé-
se újból módosult. A vizsgával rendelkezőké teljes foglalkoztatás esetén
minimum 3400 Ft, a vizsgával nem rendelkezőkké minimum 3000 Ft
lett. Egyszeri fellépés esetén vizsgával nem rendelkezőké 140 Ft, vizsgá-

²⁷ Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetségének Hivatalos Lapja.

²⁸ *OKISZ Értesítő*, 1970. 19. évf. 21. sz. 367.

²⁹ *OKISZ Értesítő*, 1972. 21. évf. 44. sz. 624.

³⁰ Átlagkeresetek az adott időintervallumban a KSH adatai szerint. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (letöltés dátuma: 2021. 05. 20.).

³¹ *OKISZ Értesítő*, 1977. 26. évf. 22. sz. 402.

³² *Magyar Közlöny*, 1983. 57. sz. 1059.

val rendelkezőké (I. kat. 260–300 Ft, II. kat. 210–250 Ft, III. kat. 160–180 Ft), gyermekmanökenek esetében 90–100 Ft.³³

„Külföldi, nyugati modell gázsijához képest mi nagyon kevés modelldíjjal dolgoztunk. 150 Ft-ot kaptunk, manökendíjjal előfordult, hogy 500 Ft-ot. [...] Persze nagyon szerencsés voltam az alacsony gázszi ellenére, hiszen azt csináltam, amit szerettem. Sikeres voltam, többet utazhattam, mint mások, a legújabb trend szerint öltözhettem, és a vállalt munka függvényében, bármennyire is alulfizettek, így is többet kerestem, mint az akkori átlagjövedelem volt”³⁴ – emlékezett vissza Szedres Mariann.

Modellkörökben ismert volt, hogy egyedül Pataki Ági kapott „sztárgázsit”. Ő ezzel kapcsolatban akkoriban így vélekedett: „Anyagiasnak tartanak, mert megkövetelem azt, ami véleményem szerint jár nekem. És nem csak pénzben, hangnemben is. [...] Ebben a szakmában összetartás nincs. Mindenkinek magáért kell beszélnie.”

A modellvilág kulisszatitkai az államszocializmusban

Az államszocialista berendezkedés időszakában a kifutók világában is jelen volt a hiánygazdaság. A modellek a professzionális modelliskolák működése előtti időkben autodidakta módon képezték magukat, és legtöbbször nagyon kreatívnak kellett lenniük akár a kifutón, akár az azt megelőző előkészületek során.

„Nem volt sminkesünk, elvétve pontosabban. Manökeniskolában később már volt sminkóra, volt, aki ott tanulta”³⁵ – mesélte Szedres Mariann.

Patz Dóri így emlékszik vissza:

„Volt egy zöld postairónom, azzal egy hatalmas macskaszemformát festetem magamnak. Később, amikor divatba jött, műszempillátat használtunk, de nekem olyan picit a szemem, hogy nem láttam a műszempillától, ezért nem nagyon szerettem. Alapvetően sohasem csináltam ügyet a sminkből (...) gyorsan húztam két vonalat a tükör előtt, és már készen is voltam. A többi lány lelkiismeretesen alapozott, műszempillát tett fel, hatalmas sminkeket csinált, nekem valahogy olyan volt az arckarakterem, hogy nem kellett sok smink rá. A sminkeket általában filmgyári sminkesektől szereztük be.”³⁶

³³ Magyar Közlöny, 1987. 49. sz. 1054.

³⁴ Interjú Szedres Mariannal. Készítette: Gyulai Bence, Budapest. 2015. 10. 14. https://velvet.hu/elet/2015/10/14/150_ft-ot_kaptunk_de_igy_is_tobbetkerestem_mint_az_akkori_atlag/ (letöltés dátuma: 2021. 06. 03.).

³⁵ Interjú Szedres Mariannal modellel. Készítette: Kovácsné Magyar Hajnalka, Budapest. 2019. 02. 25. Interjú a szerző tulajdonában.

³⁶ Interjú Patz Dórral. Az interjút készítette: Simonovics Ildikó. Budapest. 2018. március 5. In: Simonovics Ildikó (2019): *Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor*. Jaffa Kiadó, Budapest. 182–183.

Frizurájukhoz sokszor parókát vagy póthajat (pépit, kontyot) használtak, amelyet szintén saját pénzből kellett megoldaniuk. Fontosabb bemutatók során azonban alkalmaztak egy fodrászt, aki befésülte a lányok haját.

A nyolcvanas évek fotózásai során az öltözködés, a frizura és smink a modellre volt bízva, és annak költségeit szocializmusbeli sajátosságként magának kellett fedeznie:

„Magam készítem a sminkem, egyébként a szerződéseinkben kikötés, hogy a kikészítés, a frizura önköltség, önügyesség.”³⁷

„Fotózásra a saját rubatárunkat kell elcipelni, a fényképész abból választja ki, mit vegyünk fel. A bemutatókon is rendszerint a saját cipőnket viseljük. Mindezzért semmiféle terítést nem kapunk”³⁸ – mesélte Sütő Enikő 1984-ben.

„A vágy titokzatos tárgyaként néztek ránk.” Modellvilág és társadalmi megítélés

A Kádár-kor modelljei különleges csoportját alkották a társadalomnak. Már megjelenésük is különbözött, hiszen magasabbak, karcsúbbak voltak az átlagnál, divatosan öltözködtek, és a legszebb magyar lányok közül lettek kiválasztva. Saját bevallásuk szerint is (lásd korábbi nyilatkozataikat) privilegizált helyzetben voltak, hiszen foglalkozásuk folytán akár évente többször is külföldre utazhattak, és az államszocializmus olyan státuszszimbólumaival rendelkeztek, mint például autó, szép ruhák stb. A közismertség velejárója volt a szakmának, hiszen minden médiacsatornán keresztül ugyanazok a modellek voltak közvetítve, nem volt túltelítettség a piacon, a modellek kivételes szépsége belevésődött a köztudatba. Legtöbbjük megtanult ezzel együtt élni, jó érzéssel töltötte el őket a rajongóktól érkező külső visszaigazolás, s az eleinte zavarba ejtő autogramkérő lerohanások később természetesebbek lettek.

A társadalmi normákról és az ahhoz való igazodásról árulkodik a modellé vált lányok szüleinek reakciója:

„Anyám örült, apám nem. Úgy engedtek el, hogy időre kellett hazamennem. Amikor késésben voltam, Várszegi Gábor rohant velem, 160-nal, hogy apám ne szóljon semmit... [...] Megjelent kép rólam, ahol egy mini overallban voltam, és apám írtnokai – katona volt – mutatták neki, hogy hűba, milyen nő. Na, persze hogy nem örült. Az ország összes Keravill-üzletében ott volt a fotóm...”³⁹

³⁷ Népszabadság, 1981. december 31. 12.

³⁸ Magyar Hírlap Hétvégi Melléklete, 1983. 10. 01.

³⁹ Uo.

10. kép: Orion tv-reklám, Keravill, 1973. (Fotó: Horling Róbert, magántulajdon)

Komjáthy Ági szülei sem fogadták kitörő lelkesedéssel lányuk induló modellkarrierjét:

„Még egyetemista koromban, amikor az első fotók készültek rólam, nagyon elleneztek a szüleim. Nem tartották sikkes és komoly dolognak. Aztán beletörődtek. A férjem már így kapott, a kisfiam számára teljesen természetes, hogy anyuka ott van a televízióban meg a falon, hol mikulásként, hol álmodozó, jelmezbe öltözött néniként.”⁴⁰

Hazai vonatkozásban kiváltságos helyzetben voltak: „Nagyon jó dolog visszagondolni arra az időszakra, a társadalom megbecsült tagjai voltunk” – emlékezett vissza Fekete Klári.

„A vágy titokzatos tárgyaként néztek ránk, hiszen hatalmas ázsiója volt a divatnak mindazok szemében, akik szerettek volna egy kis szépséget, csillogást lopni a szocializmus szürke hétköznapjaiba. Kivételezett emberekként tekintettek ránk, hiszen rendszeresen utaztunk, még akkor is, amikor másoknak csak háromévente egyszer lehetett. Persze voltak közöttünk is olyanok, akik nem mehettek, akiket nem engedtek, mert félt, hogy sosem jönnek vissza.”⁴¹

Talán pontosan ezért gondolták róluk azt, hogy nekik sokkal egyszerűbb az élet, és nincsenek önfenntartással kapcsolatos kiadásaik, vagy ha vannak is, ezt valaki más oldja meg helyettük, és nem az ő problémájuk:

„Rólunk sokfélét hisznek az emberek. A többi között azt is, hogy csuda köny-

⁴⁰ *Népszabadság*, 1981. december 31. 12.

⁴¹ Olyan szépek voltunk. *Blikk.hu*, 2009. június. 14. <https://www.blikk.hu/olyan-szepek-voltunk/p3j8yz4> (letöltés dátuma: 2021. 05. 25.).

nyen élünk, hogy körülöttünk csupa jól kereső férfi nyüzsg. Amikor néhány éve jelentkeztem egy tanfolyamra, azt kérdezte tőlem a tanfolyam vezetője: Minek akar egy maneken tanulni? Csak mosolyogni tudtam. Mert az már akkor belém idegződött⁴² – mesélte Jeremiás Marika 1972-ben.

Pataki Ági, aki saját bevallása szerint is tisztában volt önmaga értékével, és el is kérte annak az árát, sem gondolja, hogy könnyebb lett volna az életük, mindamelllett, hogy sok tekintetben kiváltságosnak érezték magukat:

„A környezetemhez képest nem lett látványosan más az életvitelem, leginkább abban érezhettem kivételesnek magamat, hogy sokat utazhattam külföldre. Szinte mindenütt jártam, Ausztráliától kezdve az Egyesült Államokig, Japánba is eljutottam, és természetesen Moszkvába is. Lehet, hogy furcsán hangzik, de ott éreztem leginkább kiváltságosnak magamat. Modellként luxusszállókban laktunk, s a pezsgő és kaviár alapfelszereltség volt ezeken a helyeken.”

„Bugyogóbemutató”⁴³ és vetkőző lányok

Az 1980-as években egyfajta generációváltás történt a manökenek körében. A hatvanas-hetvenes évek befutott manökenei közül már csak néhányan (pl. Pataki Ági) maradtak aktívak, legtöbbjük bár a divat világában, de más szegmensben kamatoztatták tudásukat (tervezők lettek, modelliskolában tanítottak, butikot vagy szépségszalont nyitottak stb.). Az 1980-as évek fogyasztásorientált államszocializmusában a híres „szocialista erkölcs” is lazulni kezdett. A megváltozott társadalmi mentalitás elfogadta, sőt valahol el is várta a manökenektől azt, hogy erotikusak legyenek, és átlépjék azt a fajta prűdséget, amelyet ekkor már csak a társadalom idősebb generációi és a konzervatív felfogásúak képviseltek. Ez a megváltozott mentalitás a szexualitásról, a testtabu felszabadításáról főleg azokra volt jellemző, akik a modern szellemiségre hivatkozva, felzárkózni kívántak a nyugati, sokszor szexista trendekhez. A vállalatok, gyárak vezetői pedig a kor szellemiségéből adódóan, ha valamilyen protokolláris eseményt különlegessé szándékoztak tenni, a pogácsán, kávéén és sörön túlmenően félmeztelen nőkkel kedveskedtek az illusztris vendégeknek.

Igy történt ez 1984-ben Kádár Jánosnak a Habselyem Kötöttárugyárban való látogatása során is, amikor is a gyár igazgatónöje egy fehérnemű-bemutatóval kedveskedett a MSZMP-bizottság tagjainak. Az ese-

⁴² *Ifjúsági Magazin*, 1972. 8. évf. 2. sz. 46.

⁴³ Az egyik manöken által használt vicces szókapcsolat.

ményről több napilap, hetilap tudósított, de csak a program hivatalos részéről tudósítottak és tettek közre fotóanyagot.

11. és 12. képek: Sütő Enikő és Zuggó Erika⁴⁴ manökenek a Habselyem Kötöttárugyár termékeit mutatják be Kádár Jánosnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága első titkárának és Havasi Ferencnek az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának. (Fotó: Manek Attila / MTI. Forrás: Mai Manó Ház.)⁴⁵ (Forrás: A legszebb magyar szupermodellek, topmodellek, sztármanökenek, manekenek, fotómodellek retró)⁴⁶

Az eseménnyel kapcsolatban Sütő Enikő sztármanöken, a bemutató főszereplője így emlékszik vissza:

„Abban az időben a Habselyem Kötöttárugyár és a Május 1. Ruhagyár volt az a két cég, amely olyan konfekciótermékeket gyártott, amelyek Nyugaton is megállták a helyüket. Éppen ezért ezeket a kollektciókat a kormány, a pártvezetés is rendszeresen megnézte, ezen a fotón is egy ilyen divatbemutató látszik.”⁴⁷

Módos Gábor, a korszak sikeres fotóművésze, aki a korszak legszebb modelljeit vette lencsevégre (Lantos Piroskát, Pataki Ágit, Szedres Mariann, Bíró Icát stb.), és művészi fotótechnikájának köszönhetően a legjobbat hozta ki modelljeiből, ezeket a bemutatókat az államszocializmus jellegzetes elhallgatott és képmutató megnyilvánulásának tartotta:

„Teljesen mindegy volt, minek a bemutatója volt. Lehetett szántóföldi traktor vagy nercbunda: mindennek volt miniszteri bemutatója. Volt egy kis szín-

⁴⁴ Zuggó Erika, a Habselyem Kötöttárugyár manökenje a *Nők Lapja* egyik felhívására lett manöken.

⁴⁵ https://mamanohaz.blog.hu/2020/03/30/manipulalt_lemezboritok_a_legjobb_fotografiai_temaju_mozifilmek_es_kenny_rogers_kepei (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

⁴⁶ <https://retromagyarfotomodellek.blogspot.com/search?q=zugg%C3%B3> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

⁴⁷ Interjú Sütő Enikővel. Készítette: Bajkó Panka, Budapest. 2021. március 21. <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kadar-janos-divatbemutato-suto-eniko-unalom/t1zkw19> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

*pad a Divatintézetben, ahol kizárólag az elvtársak ültek, és estéről estére must-rálták azokat a lányokat, akikről mi a fotókat készítettük.*⁴⁸

Visszatérve a konkrét eseményhez, Sütő Enikőtől olyan kulisszatitkokat tudhatunk meg, melyek a szocializmus diszkrét bájára világítanak rá: milyen szimbolikus jelentéssel bírt akkoriban a piros aranyos szendvics, vagy hogy hogyan fért össze a „szocialista jó ízlés” és „szocialista erkölcs” a pártemberek bizarr viselkedésével, és hogy Kádárt a cigaretta jobban érdekelte a negligséiben mutatkozó dekoratív nők látványánál:

*„A bemutató, bármennyire is furcsán hangzik, egy üzemi ebédlőben zajlott, öt-hat lányt kértek fel rá. Mi gyanútlanul azt hittük, hogy csak a szokásos munka lesz, ám már az öltözőben éreztünk valami fura feszültséget, és hogy a szokásos piros aranyos szendvics helyett is más van terítéken. Aztán megtudtuk, hogy Kádár is ott ül a teremben”*⁴⁹ – idézi vissza az esemény hangulatát Sütő Enikő, akinek emlékei szerint míg a pártdelegáció egyes tagjai még kacsingattak is rájuk, Kádár rezzenéstelen arccal, unottan ülte végig a divatbemutatót.

Az 1980-as években „felhígult” a szakma. Sztármanökenként továbbra is 10-12 országszerte ismert modell dolgozott (Pataki Ági, Sütő Enikő, Szedres Mariann, Bálint Ági, Halász Ilona, Bíró Ica stb.), de nekik is haladniuk kellett a korszak elvárásaival, a szocializmus fülledt erotikájának kiszolgálásával. A Skála bájos arcú és tökéletes alakú háziasszonyai (Komjáthy Ági, Hajós Judit, Kruppa Judit) továbbra is generációktól függetlenül az ország kedvencei voltak, és minden médiacsatornán keresztül elérték a fogyasztókat. Az ismert és befutott modellek filmekben, show-műsorokban kaptak szerepeket, és bár nyugati társaikhoz képest alulfizetettek voltak, hazai viszonylatban többet kerestek az átlagos magyar dolgozó nőknél. A modelleknek egy másik csoportját alkották azok, akik manökenkedés mellett vagy helyett inkább a fotómodellkedésre fókuszáltak, és a fogyasztói igényeknek megfelelően többet engedtek látni magukból, mint a kifizetők világában vagy a korszak szó-rakoztató tv-reklámjaiban.⁵⁰ Szépek voltak, szexisek, és erotikát sugároztak – a férfiak nagy örömeire.

Bár 1971-ben az OKISZ meghatározta, hogy *„művészi akt-fotók, grafikai és rajzos ábrázolások árureklámozás céljára csak akkor használhatók fel, ha*

⁴⁸ Interjú Módos Gábor fotóművésszel. Készítette: Tukács Tekla, Budapest. 2019. 12. 25. <https://www.femcafe.hu/cikkek/szarok/modos-gabor-interju-magyar-fotos-lantos-piroska-koncz-zsuzsa-pataki-agi> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

⁴⁹ Interjú Sütő Enikővel. Lásd fentebb.

⁵⁰ Kovácsné Magyarai Hajnalka (2018): Nőábrázolások a magyar és román államszocializmus éveinek reklámtermékeiben. In: *„Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Eszterházy Károly Egyetem – Líceum Kiadó, Eger. 217.

http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5499/1/205_227_Kov%C3%A1csn%C3%A9.pdf (letöltés dátuma: 2021. 09. 05.)

azok az áru jellegével, rendeltetésével vagy használati módjával kapcsolatba hozhatók”.⁵¹ Ennek a gyakorlatban való betartása nem igazán valósult meg. Az 1980-as évek nyomtatott reklámjaira a női test egyfajta tárgyiasítása volt jellemző, melynek során az áru jellegétől indifferens módon erősen erotikus kisugárzású félmeztelen nők szerepeltek, a korabeli kártyanaptárak, a késői Kádár-kor legkeresettebb nyomtatott termékei pedig végképp ontották magukból a szexualitást.

A modelleket legtöbbször nem is tájékoztatták arról, minek az égisze alatt és hol fog megjelenni a fotó, sokszor érték őket utólagos megkezelések:

„Akkoriban káosz volt ezen a területen. Egy modell elment egy divatfotózásra, aztán egy kártyanaptáron látta viszont magát. Azt is mondhatnám, óraberben dolgozott a legtöbb modell; hogy hol használják fel a képeket, nem is nagyon lehetett követni”⁵² – mesélte Pataki Ági visszaemlékezve a nyolcvanas évekre.

Azt, hogy minden korszakra az adott kor mentalitástörténetének szempontjából kell tekinteni, az is alátámasztja, hogy bár manapság szexistának tituláljuk az akkortájt készült reklámanyagokat, akkoriban ez sokkal inkább egyfajta modern szemléletmódról, „trendiségről”, a Nyugathoz való felzárkózásról szólt, mintsem a nők tárgyiasításáról. Maguk a modellek sem érezték megalázónak ezeket a felvételeket, és ma sem érzik annak.

Bíró Ica, a nyolcvanas évek „legvékonyabb derekú” manökene és fotómodellje (később testszépítő fitness-, majd Metal-lady), aki a róla készült kártyanaptároknak és posztereknek köszönhetően ma is elevenen él a korabeli férfiak és akkori tinédzserfiúk emlékeiben, így nyilatkozott a róla készült képekről:

„Ezek a képek, amilyenek rólam is készültek, nem aktok. Pikánsak. [...] Engem doppingol, hogy vannak olyan cégek, akik rendszerint csak az én fotómmal készítik naptáraikat. De mi, modellek egyszerűen csak kellékek vagyunk. Azért van ránk szükség, hogy egy árucikkre, egy gépre jobban odafigyeljenek a vevők, a megrendelők.”⁵³

⁵¹ OKISZ Értésítő, 1972. 21. évf. 7. sz. 151.

⁵² Interjú Pataki Ágival. Készítette: Sal Endre Budapest. 2021. 04. 11. https://mandiner.hu/cikk/20210501_a_sztarmodell_aki_hivatalosan_foldmerokent_dolgozott_pataki_agi_elete (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

⁵³ Interjú Bíró Icával. Készítette: Török Ferenc. Budapest. 1984. 12. 28. *Magyar Ifjúság*, 1984. 28. évf. 52. sz. 14–16.

13–16. képek: Reklámfotók és kártyanaptárak az 1980-as évekből.
(Forrás: *A legjobb magyar szupermodellek, topmodellek, sztármanökenek, manökenek, fotómodellek retró,*⁵⁴ *és saját gyűjtemény)*

⁵⁴ <https://retromagyarfotomodellek.blogspot.com/search?q=zugg%C3%B3> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

17–19. képek: Bíró Ica-kártyanaptárak. (Forrás: magántulajdon)

A szocializmus kori test-tabu a rendszerváltás felé közeledve egyre inkább eltűnni látszott, és a meztelen női test előtérbe kerülése (talán az addigi tabusítás miatt) egyre meghatározóbb lett.

Modellek és az állambiztonság

Mivel a manökeneknek az államszocializmuson belül különlegesen kivételesnek számító életük volt (a bemutatók miatt sokat utaztak külföldre, rendkívül széles és impozáns kapcsolati tőkével rendelkeztek stb.), kiemelt célpontjai voltak az állambiztonsági szerveknek. Megfigyelték őket, illetve, akit alkalmasnak tartottak rá, megpróbálták a hálózatba beszervezni. A hálózati személy az állambiztonsági szervek titkos segítő-társa volt, aki az állambiztonsági szervek számára titokban, fedéssel és fedőnévvel jelentést adott, vagy ilyen jellegű beszervezési nyilatkozatot írt alá. Az állambiztonsági szervekhez fűződő munkakapcsolatának tartalma és az együttműködésük alapja szerint *titkos munkatárs* (tmt.),⁵⁵ *titkos megbízott* (tmb.)⁵⁶ és *ügynök*⁵⁷ lehetett.⁵⁸

⁵⁵ Az állambiztonsági szervek hálózata legmegbízhatóbbnak számító tagja, aki elvi meggyőződésből, kezdeményezően vett részt a titkos együttműködésben, és a legbonyolultabb hálózati feladatok elvégzésére is alkalmas volt.

⁵⁶ Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben.

⁵⁷ A korabeli belügyminiszteri parancs szerint a titkos együttműködésbe bevont olyan személy, aki személyes tulajdonságai és hírszerző lehetőségei alapján alkalmas az ellenes kör bizalmának megnyerésére, az imperialista ügynökség és a népellenes elemek felderítésére, tevékenységük dokumentálására, megakadályozására. Tágabb értelemben a politikai rendőrséggel együttműködő személyek megnevezése.

⁵⁸ A fontosabb állambiztonsági szakkifejezések jegyzéke. <https://ugynoksorsok.hu/segedletek/a-fontosabb-allambiztonsegi-szakkifejezesek-jegyzeke> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

A manökeneket és modelleket, csakúgy, mint mindenki mást, leginkább olyan hálózati személy tudta megfigyelni, aki beépült közéjük, elnyerte a bizalmukat, baráti viszonyt alakított ki velük. Így valószínűsíthető, hogy a modellvilágról szóló jelentések a belső körökből, azaz fotósoktól, szervezőktől vagy éppen maguktól a manökenektől vagy a holdudvarukhoz tartozóktól származtak.

Az ügynökök és informátorok adatlapján legtöbbször azt olvashatjuk, hogy hazafias elhivatottságból épültek be és jelentettek tartótisztjeiknek, találunk azonban olyan kartonokat is, amelyek arról árulkodnak, hogy többüket valamilyen kompromittáló okkal megszarolták. Ilyen volt például a „Vera” és „Baronesz”⁵⁹ fedőnév alatt dolgozó gróf Keglevich Istvánné (született Tóth Gizella),⁶⁰ akinek kartonlapján foglalkozásként háztartásbeli, titkárnő, manöken és tisztviselő volt megjelölve. Feladatköre 1951-től az arisztokraták, a volt horthysta államapparátus vezető tisztviselői körében végzendő kutatómunka, 1956 februárjától pedig az Apponyi Júlia grófnő szalonjában megjelenő arisztokraták megfigyelése és a róluk szóló jelentések voltak. Valószínűsíthetően ekkorra datálható manökentevékenysége. Tartótisztje szerint munkáját szorgalmasan, lelkiismeretesen végezte, rendszeres időközönként anyagi juttatásban részesült. Jelentéseiről, melyek megsemmisültek, 1957-ig van tudomásunk, amikor is férjével Bécsen keresztül az Egyesült Államokba menekült.⁶¹ Bár a magyar állambiztonság megpróbálta ott is felvenni vele a kapcsolatot, ez kudarcba fulladt, ennél fogva 1959-ben kizárták a hálózatból. „Vera” eredeti B- és M-dossziéját az 1956-os forradalom alatt megsemmisítették, egyetlen jelentése sem került levéltári kezelésbe, ezért arról, hogy „manökenként” milyen jelentéseket írt az Apponyi Júlia grófnő divatszalonjában megforduló vendégekről vagy éppen az ott dolgozó többi manökenről és azok bizalmi kapcsolatairól, nincs tudomásunk. A BM II/5-a alosztály által ismeretlen időpontban nyitott és 1957. november 28-án lezárt, 11 lapból álló B-dossziében az 1956 előtti tevékenységét igyekeztek rekonstruálni.⁶²

Rotschild Klára szalonjába is beépült egy csinos és a Rotschild lányokat ismerve felettebb intelligens és kitűnő modorú manöken, aki férjének a „Bécsi” fedőnév alatt dolgozó ügynöknek segített jelentései során. Feltételezhetően valamilyen sértettség vagy mellőzöttségérzet állhatott azon leírások mögött, amely ezeket a jelentéseket indukálta, mert meg lehetőségen rosszindulatúak voltak. A sértődöttség Rotschild Klára hir-

⁵⁹ ÁBTL 3. 1. 1. B-78140. „Vera”.

⁶⁰ Anka László (2014): *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában* (PhD-disszertáció). ELTE, Budapest. 37. DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2014.066.

⁶¹ ÁBTL 3. 1. 5. O-16941. Angliából amnesztiával hazatértek.

⁶² Kónyáné Kutrucz Katalin – Petrikné Vámos Ida (2017): *Ügynöksorsok – Ügynök? Sorsok?* NEB, Budapest. 168–171.

telen természetéből kiindulva kézenfekvő magyarázat lehet. Ha például nem tetszett neki egy manökenen a ruha, letépte róla, ugyanígy tett a kalappal. Bár ő nem volt kifinomult viselkedésű, de „lányaitól” elvárta a jómodort, s ha felbosszantotta valamelyikük, hazazavarta.⁶³ Íme egy Rotschild Kláráról szóló, 1965-ös datálású jelentés részlet, mely a szalon egyik hosszabb időn át foglalkoztatott manökenjének férjétől, „Bécsi” ügynöktől származik:

„Rotschild Klára, mint ismeretes, eléggé gusztustalan, csúnya, alaktalan nő benyomását nyújtja. Modora mindenkivel szemben nagyon rossz, arrogáns, tiszteletlen (például követek feleségei többször várnak rá, és annak ellenére képes kutyáját etetni). Az igazgatónöje, ha többször keresi, képes letagadtatni magát előtte. Értelmileg az a benyomás róla, hogy elég műveletlen, de ugyanakkor ravasz üzletember. [...] Társasága lényegében nincs, senki nem szereti a személyét. Tudásunk van arról, hogy volt valami nyugdíjas férfija, aki annak idején ő pénzelt. Általános benyomás róla, hogy mindene a kutyája.”⁶⁴

Mivel a jelentés a manöken Rotschild-szalontól való megválása után keletkezett, az is elképzelhető, hogy Rotschild Klára kirúgta a szóban forgó manökent, és a jelentés nem más, mint „Bécsi” bosszúja a feleségével történt incidens miatt.

20. kép: A híres Rotschild-lányok. Balról: Takács Zsuzsa, Kállai Kati, Patz Dóri, Pogány Klári, Fisch Zsuzsi, Gottesman Kati látható 1965-ben.

(Forrás: Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor című könyve)⁶⁵

⁶³ Simonovics Ildikó: i. m. 188.

⁶⁴ ÁBTL 3. 1. 2. M-26351.

⁶⁵ Simonovics Ildikó: i. m.

Egy másik beszervezett manöken „Egri Erika” fedőnéven jelentett a szalonról. Ezekről a jelentésekről a *Szösz* dossziében⁶⁶ informálódhatunk, amely Tordai Teri megfigyeléséről szól, és amelyben az ügynök említést tesz a Rotschild Klára megfigyeléséről való megbízásáról. A manökennek jelentenie kellett a divat nagyasszonyának a szalon dolgozóival (manökenek, fotósok, kiszolgáló személyzet stb.), külföldi újságírókkal és diplomatákkal, ügyfelekkel való kapcsolatrendszeréről, bizalmas embereivel való viszonyáról, különös tekintettel Kiss Juliannára. Ezeknek a jelentéseknek azonban, mint sok más jelentésnek, nyomuk veszett.

Ugyancsak „Egri Erika”, korábbi fedőnéven „Divatos” ügynök jelentett a hetvenes években Pataki Ágiról és Patz Dóriról, de ekkor már „Vass Klári” fedőnéven. *Az „ellenséges kör bizalmának megnyerésére” azok a személyek alkalmasak, akik ezen körök tagjai, vagy legalábbis közel állnak hozzájuk.* Legközelebb pedig (a családon kívül) egymáshoz álltak közel a lányok, főleg egy-egy külföldi munka idején, amikor az összezártság és egymásrautaltság miatt sok mindentről beszélgettek, többek között bizalmasabb magánügyi dolgokról is.

„Vass Klári”, aki a hetvenes években már tapasztalt, külföldre sokat utazó sikeres manöken lehetett, 1974 nyarán adta első jelentését fiatal pályakezdő kolléganőjéről, akit külföldi kapcsolatai miatt beszerzés céljából nézett ki magának az állambiztonság.

„Pataki Ági kb. 4 éve dolgozik, mint manöken és fotómodell. Előzőleg, mint spanyol tolmács, ill. idegenvezető dolgozott az Ibusznál. Amióta ismerem, F. Gábor /mérnök/ az udvarlója, akivel kb. 2 éve együtt is él. F. Gábor tudomásom szerint mint szakmai tolmácsként dolgozik /német, angol/. Áginak előzőleg egy spanyol udvarlója volt, akivel volt is kint Spanyolországban – jelenleg is baráti kapcsolatot tart vele. Ági nagyon jó modorú, jó megjelenésű, elegáns nő, nagyon sok külföldi ismerősük van, akikkel mindig F. Gábor társaságában találkozik. Hivatalosan, mint manöken még nem utazott – egyszer volt Jugoszláviában az MTI-vel fotózni és Lengyelországban bemutatni. Szeptemberben ő is utazik a Hungarotex-el Lausanne-ba. Nagyon tartózkodó, privát életéről és ismerőseiről nem szokott beszélni.”⁶⁷

A jelentéseket mindenkor a tartótiszt kiértékelése követte, ami jelen esetben arról szólt, hogy Pataki Ági beszerzésétől a jelentés alapján elállhattak az operatív tisztek. A kiértékelés így szólt:

„Értékelés: Ellenőrzött és megbízható tmb⁶⁸ tájékoztató jelentést készített Pataki Ágnes és P. Dorottya manökenekről. A tmb. korábbi szóbeli jelentése szerint Pataki Ágnes pontos lakáscímét nem ismeri, de úgy tudja, hogy a Pillangó utcai lakótelepen lakik, telefonja nincs, részére az

⁶⁶ ÁBTL K-839/71 és V-149869.

⁶⁷ ÁBTL 3. 1. 2. – M-37019.

⁶⁸ Titkos megbízott.

üzeneteket egy idős asszony közvetíti. P. látszik op. célra megfelelőbbnek.”⁶⁹

Hogy Patz Dórit (akit a tartótiszt megfelelőbbnek tartott) sikerült-e beszerveznie az állambiztonságnak, nincs tudomásom, legalábbis ezzel kapcsolatos adatokkal nem találkoztam.

„Vass Klári” az 1974 őszén a Lausanne-ban megrendezett Haungarotex- és Hungexpo-kiállításról is jelentett, amelyre egy divatbemutató miatt hat magyar manöken is kiutazott. „Vass Klári” a ruhák bemutatásán túl jelentést írt kolléganőiről, kiemelten Pataki Ágiról. Ez a jelentés azonban igyekezett kerülni az állambiztonságot érdeklő témákat, többek között a manökenek férfakkal való szabadidős tevékenységeit, különös tekintettel a pikáns részletekre. Helyette városnézésről mesélt, és az időhiányról, ami jellemezte ottlétüket. A tartótiszt kiértékeléséből érződik az elégedetlenség, nem is annyira az érdemleges információk, mint inkább a sikamlósabb részletek hiánya miatt:

„Nehezen elképzelhető, hogy a hat manökent két ízben is megbívták vacsorára és közöttük szexuális kapcsolat nem alakult ki.”⁷⁰

A nyolcvanas években a modellek már tisztában voltak azzal, hogy megfigyelik őket, és jelentenek róluk. Ezért mindenki gyanús volt, akivel kapcsolatba kerültek, soha nem tudhatták, ki közülük a „tégla”.

„*Sehova nem mehettünk külön, és egyszer Londonban egy külföldi szakmabelivel való beszélgetés mindenkit nagyon megijesztett körülöttem, gyanakodva méregették, vajon ki jelent majd erről a belügynek*”⁷¹ – idézett fel egy külföldi élményt Sütő Enikő modell.

A nyolcvanas évekre vonatkozó jelentések és szervezések elemzése és feltárása még jelen kutatás folyamatában van. A modellszakma felhígulásával a hivatásos modellek mellett sok olyan lány is bekerült a divat világába, aki akár csak néhány fotózás erejéig volt aktív a pályán, így akár potenciális informátorok lehettek. Mivel azonban mind az ügynökök, mind akikről jelentettek, fedőnév alatt szerepelnek, igencsak hosszadalmas a felderítésük. Továbbá több tartótiszt saját ügynökeinek jelentését eltüntette. Illetve az is előfordul, hogy a megfigyelték titkosították a róluk szóló jelentéseket, mert gyakran olyan magánéleti dolgokról is szó van bennük, amelyek esetleg kellemetlenek vagy kompromittálóak lehetnek a számukra. Még akkor is, ha nagyon sok esetben kérdéses az igazságtartalmuk.

⁶⁹ ÁBTL 3. 1. 2. – M-37019.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Interjú Sütő Enikővel. Készítette: Bajkó Panka 2021. március 21. Budapest. <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kadar-janos-divatbemutato-suto-eniko-unalom/t1zkw19> (letöltés dátuma: 2021. 06. 02.).

Összegzés

A Rákosi-korszak erőltetett emancipációjában még a ritkaságszám-
ba menő divatbemutatókon is a kor propagált szovjetizált, erős fizikumú
dolgozó női mutatták be a ruhákat. Ezzel szemben a kádári konszolidá-
ció elhozta a „szépség rehabilitációját”, és ezzel újból visszatértek a ki-
futókra az ultrafeminin próbakisasszonyok, illetve „sztármanökenek”. A
hatvanas és hetvenes években kifejezetten egy luxusszámba menő „kapi-
talista szigetet” képeztek ők a szürke szocializmusban, és irigyelt-csodált
vágyképeik voltak a magyar társadalomnak. Természetesen az ő luxusé-
letük sem volt teljesen olyan, mint ahogy az átlagember elképzelte, hiszen
számos olyan nehézségbe ütköztek, amelyek a hiánygazdaság és a so-
cialista blokk sajátosságából adódtak. De utazhattak külföldre, szép ru-
hákban jártak, és olyan helyeken fordultak meg a bemutatók során, mely-
re saját maguknak magánemberként nem lett volna anyagi fedezetük. A
nyolcvanas években egy nagy generációváltás történt, és felhígult a szak-
ma. A manökenek mellett megjelentek olyan amatőr lányok is, akik csak
néhány fotózás erejéig dolgoztak a modellvilágban, illetve a nagyobb dí-
jazás miatt sok modell vállalt el akt- és félakt-fotózást a klasszikus divat-
fotózás helyett.

Különleges életük, külföldi kapcsolataik, szerteágazó ismeretségi kö-
rük az állambiztonság figyelmét sem kerülhette el. Megfigyeltették őket,
és akit „megbízhatónak” találtak, megpróbálták beszervezni. A szép és
csillogó világ felszíne mögött vigyázó szemek lesték a lányok minden
mozdulatát, és nem volt mindegy, mikor, hol, kinek mit mondanak. Mert
a „tégla” mindig mindenütt ott volt...

EGY MAGYAR HÍRSZERZŐ AMERIKÁBAN. POZSONYI ISTVÁN RENDŐR ALEZREDES BESZÁMOLÓJA AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN SZERZETT TAPASZTALATAIRÓL

Pál István

Összefoglaló:

Pozsonyi István rendőr alezredes, aki 1967 és 1970 között volt a Magyar Népköztársaság (MNK) washingtoni nagykövetségének tudományos-technikai attaséja, 1971-ben egy 30 oldalas összefoglalót készített az USA-ban szerzett tapasztalatairól. Az írás magán hordozza az ún. operatív tankönyvek valamennyi jellemzőjét, például személytelen, konkrét ügyekről nem esik szó benne, ugyanakkor tele van önisméltelésekkel, valamint a kötelező ideológiai tiszteletkörökkel. A szakmai kalauz a rövid- és középtávon kihelyezés előtt álló fiatalabb hírszerzőtiszték felkészítésére szolgált, ám az utóbbiak politikai elkötelezettségét is próbálta erősíteni. A rendszerváltás előtt a III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökség amerikai osztályán újabb átállásra nem került sor, az viszont már más lapra tartozik, hogy Pozsonyi közönsége mennyire hitt az szerző narratívájában.

Kulcsszavak: hírszerzés, tudományos attasé, Egyesült Államok, Radványi-ügy utóhatásai

Abstract:

Police Lieutenant-Colonel Istvan Pozsonyi who served as scientific attaché (and as an intelligence officer) at the Embassy of the Hungarian People's Republic in Washington D. C. from 1967 to 1970 wrote a 30-page-summary based on his experiences he had obtained in the United States of America. The so-called 'operative manual' written by Mr. Pozsonyi which displays all the obligatory elements of the genre, i.e., the paucity of concrete affairs, the impersonal composition, the great number of self-repetition and required ideological messages aimed at giving a professional guidance to and enhancing the political commitment of the younger subalterns who were still waiting for their delegations. Even though no further defections occurred at the American Desk of the Directorate of Intelligence of the Ministry of Internal Affairs before the transition of 1989 it is highly doubtful whether the audience of Mr. Pozsonyi gave credit to his narrative.

Keywords: intelligence, scientific attaché, United States of America, aftermath of the Radványi-affairs

Bevezetés

1967 májusában a Magyar Népköztársaság (MNK) és az Amerikai Egyesült Államok éppen nagyköveti szintre kívánta emelni a diplomáciai kapcsolatokat, amikor előbb Bernát Ernő kultúrattasé, majd Radványi János ügyvivő politikai menedéjkjogért fordult Lyndon B. Johnson elnök kormányához. A washingtoni külképviselet vezetője azzal indokolta döntését, hogy Péter János külügyminiszternek a vietnami háború lezárása érdekében folytatott közvetítő szerepe őszintétlen volt, ráadásul a belügyi rezidentúra felkészületlen tisztikarával együtt csak akadályozta a kétoldalú viszony javítására irányuló törekvéseit.¹ Pozsonyi külszolgálat egybeesett az USA történelmének egyik legnyugtalanabb időszakával. Johnson elnök 1964-ben még óriási támogatottsággal vágott bele az önálló elnöki ciklusába, ám három évvel később már mélyponton volt a népszerűsége. A vietnami háború eszkalációjával párhuzamosan a fiatal generáció személyében is megutálta,² míg a színes bőrű lakosság egyenjogúsítására irányuló törekvés visszásságai – közös iskoláztatás, a hátrányos helyzetű emberek megjelenése a városok alsó középosztálybeli negyedeiben – elidegenítette a Demokrata Párt kevésbé jómódú támogatóit. Az 1966 és 1968 között az egész országra kiterjedő gettózadások és az ezzel párosuló fosztogatások, valamint az ettől függetlenül is elhárapódzó bűnözés azt sugallta, hogy az elnök kezéből kicsúszott az irányítás.³ Robert Kennedy meggyilkolásával pedig elveszett az a jelölt, aki megszólíthatta volna az ingadozó szavazókat, és aki talán még egy ciklusra meg tudta volna tartani a Fehér Házat a demokratáknak.⁴ 1968-ra az amerikai gazdaság növekedésének üteme alaposan lelassult. A hagyományos ipar már elérte piaci korlátait, megkezdődött a vállalatok összeolvadása és a munkahelyek külföldre távozása, a szolgáltató szektor viszont még nem tudta átvenni a vezető szerepet a nemzeti jövedelem előállításában.⁵ A fenti tényezőkből származó társadalmi nyugtalanság végül

¹ Borhi László (2018): *Nagybatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 241–242.

² Dallek, Robert (1998): *Flawed Giant. Lyndon Johnson and His Times, 1961–1973*. Oxford University Press, New York. 494–600.

³ Gould, Louis L. (1993): *1968: The Election That Changed America*. Chicago, Ivan R. Dee. 60–62.

⁴ Talbot, David (2007): *A két Kennedy. Jack és Robert élete és felderítetlen halála*. Gabo Kiadó, Budapest. 422–437.

⁵ Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend*

a republikánus jelölt, Richard Nixon győzelmét hozta az elnökválasztáson.⁶ A magyar–amerikai kapcsolatokban ekkortól egy lassú közeledés indult, ám ez még a hidegháborús kontextusban is csak a *modus vivendi* kialakításának első állomásaként értelmezhető.⁷ A MNK nagykövetsége továbbra is szoros ellenőrzés alatt állt, még ha a főváros területén kevesebbszer fordult elő a diplomaták nyílt megfigyelése. Tanulmányunk terjedelmi okokból nem tudja bemutatni az amerikai elhárítás Pozsonyi ellen foganatosított összes intézkedését, arra pedig semmilyen formában nem vállalkozhat, hogy az alezredes állításait szembesítse az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda) sokszor 90 évre zárolt irataival.⁸ Az elhárítási ügyekben illetékes kormányhivatal magatartására jellemző, hogy az ún. FOIA (Freedom of Information Act) keretében benyújtott adatkérésünkre adott válaszában még azt sem kívánta megerősíteni vagy cáfolni, hogy az 1990 előtti időszakból a magyar diplomaták megfigyelésére vonatkozó iratanyag létezik-e, vagy sem. Ez az információ önmagában is államtitoknak számít!⁹

A szerző felvetése

Pozsonyi István megfigyeléssel kapcsolatos állításaiban nincs okunk kételkedni, mert ez a hidegháború alatt magától értetődőnek számított, azonban a hírszerző munkája eredményességében annál inkább. Az átállásokat követően az FBI Pozsonyit is azonosította, így az amerikai állampolgárságú hálózati személyek túlnyomó nagy többsége szinte bizonyosan kettős ügynök volt. Ezzel egy időben az is feltételezhető, hogy az általa írt mű sem érte el a kívánt hatást, mert a fiatalabb hírszerzők többsége már nem hitt a szocialista társadalom magasabbrendűségében.

A kihelyezés körülményei

Pozsonyi István 1965-ben az Országos Atomenergia Bizottság főmérnöki tisztségéből került a Külügyminisztérium (KÜM) az állományába, majd alig egy hónapos felkészítés után alkonzul lett Londonban. Az

újjászervezése. Európa Könyvkiadó, Budapest. 17–31.

⁶ Andor László (2002): *Amerika évszázada.* Aula Kiadó Kft., Budapest. 222.

⁷ Borhi László: i. m. 253–300.

⁸ Weiner, Tim (2013): *Ellenség az egész világ. Az FBI története.* Gabó Kiadó, Budapest. 75–77.

⁹ FOIPA Request No.: 1497430-000. – Subject: Surveillance of the Staff of the Hungarian Legation/Embassy (January 1, 1957 – December 31, 1972) – U. S. Department of Justice Federal Bureau of Investigation Washington, D. C. 20535 May 27, 2021.

1967 novemberében kezdődő washingtoni kiküldetése – harmadosztályú titkári rangban lett tudományos-műszaki attasé¹⁰ – már sokkal inkább összhangban volt mérnöki végzettségével. A kiutazás nem ütközött akadályba, hiszen a vízum idejében megjött, ugyanakkor az Egyesült Államok budapesti nagykövetsége és a CIA (Central Intelligence Agency – Központi Hírszerző Ügynökség)¹¹ láthatóan nem foglalkozott a tanulmányozásával.¹² Ti. Bernát Ernő és Radványi János alaposan ismerte a magyar belügyi hírszerzés vezetőit és operatív tisztjeit, a szolgálat módszereit és érdeklődési irányát, valamint a többi rezidentúra elhelyezkedését. A korábbi ügyvivő ugyanakkor megnevezhette a KÜM összes olyan magas tisztviselőjét, aki kapcsolatban állt a III/I. Csoportfőnökséggel.¹³ Józán Sándor rendőr őrnagy, a rezidentúra vezetője, majd 1968 őszéig az ideiglenes ügyvivő,¹⁴ minden vonatkozásban segítette Pozsonyit, aki egy időben a kultúrattasé szerepét is ellátta, mielőtt az utóbbi terület átkerült volna egy újonnan kihelyezett diplomatához. (Itt feltehetően az 1968 májusában Washingtonba delegált Hajdú Józsefről van szó.¹⁵) Az új nagykövettel – 1968. október 7-től Nagy János¹⁶ – fenntartott viszonya a személyi szívésségekre irányuló felkérésektől függetlenül is kiegyensúlyozott maradt, ugyanis a külképviselet vezetője gyakran kikérte beosztottja véleményét. Pozsonyi állításával szemben az összes munkatárs kezdettől fogva tisztában volt a kiküldetése valódi céljával, hiszen a nagykövetség szorongatott helyzetére való tekintettel mindenként bevontak a külképviselet védelmébe. Abban viszont igaza volt, hogy a fedőszervi munkakör ellátásához elkerülhetetlen a hitelesség, az ezzel összefüggő szakterület alapvető ismerete és a szakképzettség vagy iskolai végzettség megléte. A valótlan fedőtörténet könnyen leleplezhette és erkölcsileg is lejáráthatta a hírszerzőt. Pozsonyi szerint az új kiküldetés előtt legalább egy-két évig a fedőszervnél kellett dolgozni, ami a visszatérést követő időszakra is érvényes. A tapasztalat ugyanis azt mutatta, hogy az ellenséges hírszerző szolgálat a társadalmi kapcsolatai jóvoltából már

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – KÜM SZT Iratok – USA 1967 – 14-es doboz (d). – 004100/1967 – Pozsonyi István elvtárs áthelyezése. Budapest. 1967. XI. 1. 1–2.

¹¹ Richelson, Jeffrey T. – Ball, Desmond (1985): *The Ties That Bind. Intelligence Cooperation between the UKUSA Countries – the United Kingdom, the United States of America, Canada, Australia and New Zealand.* Allen & Unwin, Boston. 71.

¹² ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 –67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 1–2.

¹³ Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (2015): *Főkonzulok, követelek és nagykövetelek, 1945–1990.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 64–65.

¹⁴ ÁBTL Archontológia 417/941 Józán Sándor (1932–1985) – https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:5775829599903::NO::P5_PRS_ID:1045232

¹⁵ Diplomatic List May 1968. U. S. Government Printing Office Washington: 1967. 38.

¹⁶ Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos: i. m. 88.

a hazautazás előtt megkezdte az ellenőrzést. Az otthoni elérhetőségre irányuló érdeklődés esetén azt kellett mondani az illetőnek, hogy „a Külügyminisztériumban megtalál”, vagy pedig meg kellett jelölni egy valódi fedőszervet. Amennyiben a hírszerzőtiszt váratlanul eltűnt a külvilág számára, azzal a korábbi tevékenysége gyanússá vált, majd ha ezt követően váratlanul felbukkant egy másik lehetséges fedőszervnél, míg újabb külszolgálatra készült, a lepleződést nem tudta megúszni.¹⁷ Az MSZ-MP Politikai Bizottsága 1967. október 24-én már határozatot hozott a fenti probléma kezelésére, ezt azonban a külszolgálatra alkalmas jelöltek hiányában még évekkel később sem sikerült a gyakorlatba 100%-os hatékonysággal átültetni.¹⁸

A figyeléssel és zaklatással kapcsolatos tapasztalatok

Pozsonyi kihelyezése után először a második New York-i utazása alkalmával tapasztalt nyílt figyelést, amely az érkezés napjától az elutazásáig folyamatosan fennállt. Az, hogy az FBI mikor követte észrevehető módon, nem kapcsolódott a fontosabb nemzetközi vagy belpolitikai eseményekhez. Tapasztalatok azt igazolták, hogy az amerikai figyelő szolgálat az erőszakos nyílt és a rejtett figyelési módszereket kombináltan alkalmazza. Az erőszakos módozat többek között olyan érzést kívánt kelteni a hírszerzőben, hogy hiábavaló a próbálkozás, úgy sem tud kiszabadulni a valóban jól megszervezett, nagy létszámú, technikai téren jól felszerelt figyelőszolgálat ellenőrzése alól. Pozsonyi a veszélyt mégis abban látta, hogy amint az FBI eltűnt a láthatárról, a rezidentúra tisztjei elbízták magukat. Pedig ilyenkor kerül elő a szövetségi nyomozók részéről a konspirált módszer, amit ha nem sikerül felfedni, az értékes operatív kapcsolatok és ügynökök lepleződésével végződött. Az alezredest legtöbbször a New York-i ENSZ-székház elhagyásával szinkronban vette fel a figyelőcsoport. Meglátása szerint ez egyértelműen arra utalt, hogy a magyar ENSZ-küldöttség épületével szemközt fedett megfigyelőpont működik.¹⁹ A megérzés helytálló volt, hiszen New York a világszervezet delegációi és titkársága által biztosított fedés jóvoltából a Szovjetunió és a keleti tömb országai által végzett hírszerző munka egyik központjaként működött.²⁰ Az FBI a Szovjetunió, Németország,

¹⁷ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 3–5.

¹⁸ Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos: i. m. 72.

¹⁹ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 5–6.

²⁰ Wise, David (2003): *Spy. The Inside Story of How the FBI's Robert Hanssen Betrayed America*. Random House Trade Paperback Edition, New York. 20.

Japán, Olaszország nagykövetségeit már 1930-as évek végétől folyamatos ellenőrzés alatt tartotta,²¹ ami a második világháborút követően a szovjet érdekszférába került szatellitállamok összes külképviseleti intézményére kiterjedt.²² Az FBI a nap 24 órájában végezte a kiemelt célobjektumok megfigyelését, amelyhez ekkoriban már a legmodernebb zárt láncú televíziós rendszereket, videokamerákat használtak.²³ Pozsonyi azt konstataálta, hogy a jellemzően délelőtt kezdődő vidéki utazásaival szimultán a kirendelt nyomozócsoport is megjelent, és egészen szálláshelyének elfoglalásáig követte. Az FBI New York-i irodájának emberei viszont nemcsak a városhatárig kísérték el, hanem több államon keresztül a nyomában maradtak. Egyszer-kétszer szívélyesen integettek, máskor viszont észrevétlenül eltűntek. A nyílt figyelést általában 4-5 fő bonyolította két-három gépkocsival, egy járműben legtöbbször két személy foglalt helyet. Amikor kiszállt az autójából, egy vagy két FBI-ügynök szegődött a nyomába. Általában 6-8 személyt sikerült azonosítania, de a szoros ellenőrzések során a párhuzamos utcákban még legalább ugyanennyien vonultak fel. Az amerikai figyelők kifejezetten személyes sértésnek vették, ha Pozsonyi sokat mozgott egyirányú utcák kötelező haladási irányával ellentétesen. Nyílt figyelés alkalmával fintoogtak, sőt morogtak, hogy gyaloglásra kényszerítette őket. Amikor 1970 nyarán a MARFA-i Vitorlázórepülő világbajnokság magyar résztvevőire várakozott a New York-i repülőtéren, észrevette, hogy a korábban az ő megfigyelésére kirendelt két FBI-ügynök a feljegyzéseik nyílt felolvasásával számolt be a brigád parancsnokának. A rangidős tiszt egy munkafüzetbe jegyzetelt, míg egy váltásra kijelölt nyomozó minden bizonnyal a New York-i FBI-irodának jelentette az átadást. Az attasé szerint erre azért került sor, mert a Kennedy repülőtér rendkívül intenzív rádióforgalmazása zavarta a figyelőkocsik adóvevő berendezését.²⁴ (A 60-as évek végén már működött gépkocsikba szerelt rádiótelefon, azonban a magas költségek miatt a felhasználás vezetőik szolgálati autóira korlátozódott).²⁵ Pozsonyit 1968 első hónapjaiban számtalanszor érte zaklatás az amerikai figyelőszolgálat részéről. Tényleges nyomásgyakorlásra csak egyszer került sor, amikor egy FBI-ügynök New Yorkban megállította, majd kérkedve szétnyitotta zakóját, hogy megmutassa a nála lévő bilincset, a kb. 15 cm hosszú gumi-

²¹ Batvinis, Raymond J. (2007): *The Origins of FBI Counterintelligence*. University of Kansas Press, Lawrence. 159.

²² Sullivan, William C. (1979): *The Bureau: My Thirty Years in Hoover's FBI: The Untold Story of the Life at the Top of the Federal Bureau of Investigation, by the Former Assistant to J. Edgar Hoover*. Norton, New York. 175–179.

²³ Weiner, Tim: i. m. 337.

²⁴ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 5–8.

²⁵ Bates, Regis J. – Donald W. Gregory (2007): *Voice & data communications handbook*. McGraw – Hill Professional, New York. 193.

botot, szolgálati lőfegyvereit és rádióját a hozzá rugalmas kábellel csatlakozó a mikrofonnal. A figyelők túlnyomó nagy többsége azonban mindvégig udvarias maradt, a hosszúra nyúlt szolgálati idő közepette többször is leszólították, hogy ebédeljen velük, kísérje el őket egy italra, vagy menjenek el szórakozni.²⁶ A meghívás ekkor még csak valamilyen nyilvános helyre volt érvényes, a szocialista országok képviselőit az amerikai szomszédok csak a 70-es évek végétől kezdték magukhoz áthívni, miközben a vendégsereg szinte kizárólag FBI ügynökökből állt.²⁷ A visszautasítás soha nem szegte a figyelők kedvét, így Pozsonyival gyakorta érintkezésbe lépett egy általa már ismert FBI ügynök, aki rokonszenves ember benyomását keltette. Az első hónapokban gyakran előfordult, hogy segítséget ajánlottak az útvonal vagy a keresett cím megtalálásához, miközben azt hangsúlyozták, hogy az alezredest szeretnék megóvni a rá leselkedő veszélyektől. A mozgásában soha nem korlátozták, de a Ford-székházban tett látogatásához hasonló hivatalos útjaira is elkísérték, ami levelezése és telefonbeszélgetései ellenőrzése – az ellenséges országok külképviseletei ellen 1940 óta folyamatos lehallgatás²⁸ – által jutott a tudomásukra.²⁹

Tanácsok a védekezéshez

Pozsonyi a kiküldetés második évében kidolgozott egy módszert, amivel állítása szerint fel lehetett fedezni a konspiratíván zajló figyelmet. Az FBI ügynökeinek két olyan szokásuk volt, amely egyrészt fegyelmetlenségből, másrészt a nyílt ellenőrzés gyakori alkalmazásából eredt. A szolgálati autókban az adóvevő rendszerint a műszerfal alatt, középen volt, a mikrofon pedig a gépkocsivezető ülésétől jobbra kapott helyet. A mikrofon bekapcsolása egy jellegzetes csuklómozdulattal történt, amelynek jóvoltából sokszor a kábel is feltűnt. Amennyiben a megfigyelt személy megelőzte őket, a vezető vagy az utas kapásból lenyúlt a mikrofonért, és megkezdte az adást. Igaz, ennek azonosításához már komoly gépkocsivezetői gyakorlatra és a helyi forgalom ismeretére volt szükség. A parkoló gépkocsik azonosítása már sokkal egyszerűbben történt, ugyanis a mikrofonnal felszerelt, antenna nélküli járművek szinte biztosan a figyelőkhöz tartoztak. Pozsonyi legalább ilyen lényegesnek nyilvánította a hírszerző ellenőrzésével megbízott FBI ügynökök külsejének és viselke-

²⁶ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 8–9.

²⁷ Kessler, Ronald (2012): *Az FBI titkai. Leleplezett történetek – hibetetlen igazságok*. HVG Könyvek, Budapest. 94–95.

²⁸ Batvinis, Raymond J. : i. m. 129–134.

²⁹ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 8–11.

désének megjegyzését. Pl. 1970 tavaszán egy fontos művelet közepette rádöbbsent, hogy egy New York-i taxi utasa két évvel azelőtt nyíltan megfigyelte. Mindebből arra következtetett, hogy a nyomozókat vagy a teljes brigádokat egyszer demonstratív, másszor rejtett figyelésre használják, vagy egy bizonyos idő elteltével jön az áthelyezés. Ezért célszerűnek tartotta, ha az FBI ügynökök személyleírásából, mozgásuk és magatartásuk jellemzőiből és a követéshez használt gépkocsikból nyilvántartást hozzanak létre a rezidentúrán. A külső figyeléstől a városok nagy forgalmú helyszínein – áruházakban, irodaházakban, sportcsarnokokban és pályaudvarokon³⁰ – lehetett a legkönnyebben elszakadni, de csak a természetesség látszatának megőrzésével.³¹ A nyílt figyelésnél ez már messze nem volt ilyen egyszerű, mert a keleti blokkból kiküldött hírszerzőtiszta a 80-as évek végén is azt kockáztatta, hogy valamilyen formában megtorlás éri a szóban forgó cselekedetért.³² A 60-as évek végi FBI szervezeti kultúrájában bevett eljárásnak számított az ügynökök gyakori áthelyezése, ami nem kizárólag J. Edgar Hoover, az 1924-től 1972-ig hivatalban lévő igazgató, fegyelmezési stratégiájával, hanem a létszámbeli korlátokkal is összefüggésben állt.³³ A kémkedéssel gyanúsított személyek titkos megfigyelését végző, fegyverviselésre nem jogosult köztisztviselőkből álló SSG (Special Support Group – Különleges Támogató Csoport) csak a 70-es évek közepétől működött. Az utóbbiak azonosítását viszont alaposan megnehezíti, hogy a legkülönbözőbb karaktereket és szinte az összes társadalmi osztályt is felvonultatja.³⁴ Pozsonyi szerint a fogadó ország figyelő szolgálata ellen úgy lehetett a legjobban védekezni, ha a hírszerzőtiszta egy három hónapos otthoni felkészítéssel megismeri a legjellemzőbb módszereket és szokásokat. Ezzel együtt azt tanácsolta, hogy a kihelyezés kezdetétől állandóan mozogni kell az ottani viszonyok megismerése végett, ugyanis a fedett megfigyelést csak gyakorlattal volt lehetséges felfedni. A külszolgálat idején több provokátorral is találkozott: a legveszélyesebb esetben egy született amerikai a Vietnamban fogságba esett katonák gyógykezelésével kapcsolatban fordult a követséghez. A hivatalvezető megbízásából sikeresen elhárította a közeledést, azt viszont megtapasztalta: a provokátorok soha nem mondták ki nyíltan, hogy hírszerzőnek tekintik.³⁵

³⁰ Wise, David (1988): *The Spy Who Got Away. The inside story of the CIA agent who betrayed his country.* Collins, London. 60–63.

³¹ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 11–13.

³² Cherkashin, Victor (2005): *Spy Handler. Memoir of a KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen and Aldrich Ames.* New York, Basic Books. 12.

³³ Powers, Richard Gid (1987): *Secrecy and Power. The Life of J. Edgar Hoover.* Hutchinson, London. 382–383.

³⁴ Kessler, Ronald: i. m. 103–104.

³⁵ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról.

Az operatív tevékenységgel, hálózatépítő munkával kapcsolatos tapasztalatok

Pozsonyi az első két hónapot Washington megismerésének és az ügynökhelyzet tanulmányozásának szentelte, majd az operatív feladatokkal összhangban egyetemek és tudományos intézetek felé megkezdte a kapcsolatok kiépítését. A találkozók hivatalos és törvényes fedésére mindig nagy hangsúlyt fektetett, hogy az akkor se legyen feltűnő, ha az FBI akármelyik résztvevő hibájából felbukkan. Elmondása szerint az ügynökeivel sikerült barátságos, de kellően hivatalos viszonyt kialakítani, ami mindenekelőtt az Egyesült Államokban élő amerikai állampolgárságú hálózati személyekre volt érvényes. Mindezek ellenére előfordult, hogy az anyagátvételre nem került sor, mert a megbeszélte időpontra nem sikerült megszerezni a dokumentációt. Pozsonyi ugyanakkor arra figyelmeztette utódait, hogy az Egyesült Államokban a hálózattal való kapcsolattartásnál tekintettel kell lenni a nagy távolságokra. Az ismeretlen terep számtalan veszélyt rejtett magában, hiszen sokkal nehezebb a figyelés azonosítása. A tudományos-műszaki hírszerzés esetében szűk keresztmetszetet jelentett, hogy a dokumentációt rövid időn belül vissza kell szolgáltatni. Az anyagok átvételét mindig személyesen bonyolította, mivel nagyméretű tervrajzokról és mintadarabokról volt szó, ugyanakkor meg kellett hallgatnia az ügynök magyarázatát, illetve a kezeléssel, használattal, tárolással kapcsolatos útmutatásokat. A forrásaival jellemzően az utcán vagy parkban találkozott, majd a közös séta után egy étteremben folytatódott a beszélgetés. Az egyetemen dolgozó hálózati személyeket a munkahelyükön kereste, ugyanis a felsőoktatási intézmények többségénél szabad volt a bejárás. A titkos kutatással megbízott tanszékek és zárt laboratóriumok még igazgatási szempontból is külön egységet képeztek – a nemzetbiztonsági szempontból lényeges vállalatoknál vagy részlegeiknél mindenhol van biztonsági szolgálat³⁶ –, de az alkalmazottakkal a kávéházban vagy a könyvtárban bármikor össze lehetett futni. A tanszéki irodák és az oktatási helyiségek ajtaja legtöbbször nyitva volt, így megfelelő helyismeret esetén, az öltözködési szokásokat és stílust átvéve (pl. könnyed, élénk színű ruházat, kézben tartott kiadványok és jegyzetek stb.) feltűnés nélkül lehetett mozogni. A három év alatt több rendkívüli kapcsolatfelvétel történt, rendszerint az ügynök vagy a szervezési jelölt lakásán, munkahelyén vagy annak közelében. Pozsonyi az egy kiutazó személyt telefonon hívta, az egyik ügynöke pedig levélben kért találkozót a kívülálló számára közömbös szöveggel. A két eset egyike sem szá-

1971. 13–15.

³⁶ Lindsey, Robert (1979): *The Falcon and the Snowman. A True Story of Friendship and Espionage*. Simon and Schuster, New York. 46–52.

mított ideálisnak, de megérzése szerint nem történt bukás egyik esetben sem, ahogy a konspirációs (biztonsági) szabályokat – is sikerült betartania és érvényesítenie. A műszaki értelmiség vonalán sötéten – az érintettek tudta nélkül³⁷ – sokszor szerzett olyan fontos értesüléseket, amelyek meghaladták az elvárásokat, máskor viszont nem minden részlet jutott a tudomására. A tapasztalatok általánosságban véve is azt mutatták, hogy az USA-ban sokkal több lehetőség adódott a műszaki vonalon történő információgyűjtésre, mint más nyugati országokban.³⁸ Pozsonyi az előző állomáshelyét vette alapul, ti. Nagy-Britanniában rendkívül széles volt az államtitkok köre, az Egyesült Államok azonban nem szólásszabadságra vonatkozó első alkotmánykiegészítésre való tekintettel nem alkotott az Official Secrecy Act (Hivatali Titoktörvény) elveit követő jogszabályt.³⁹ Az alezredes felvetése összhangban volt a KGB tapasztalataival, ugyanis a szovjet hírszerzés a hadiszektorban is alkalmazható technológiákat több mint 60%-ban amerikai forrásból szerezte, ugyanis a 70-es évek végén kirobbant kémbostrányokig sokszor a hadiipari komplexum részének tekinthető vállalatok sem vették túl komolyan a biztonsági előírásokat.⁴⁰

Az illemszabályok, az utazási korlátozások és a veszélyes helyek kérdése

Pozsonyi ezt tekintette a legösszetettebb kérdéskörnek, hiszen már csak a kötelező ideológiai alapállásra tekintettel is fontosnak tartotta kiemelni, hogy a világ legfejlettebb, 200 millió lakosú országa számtalan társadalmi és faji ellentéttel terhelt társadalom.⁴¹ Mindettől eltekintve az is tény, hogy a polgárjogi törvények elfogadása önmagában még nem számolta fel a lakhatási és foglalkoztatási diszkriminációt, de az esélyegyenlőségre irányuló törekvés ugyancsak gyermekcipőben járt.⁴² Pozsonyi abban biztos volt, és ezt alapelveként rögzítette, hogy az öltözködés terén a fehér munkásnegyedekben vagy a külvárosokban az egyszerűsége törekedjen, viszont a jobb városrészekben tanácsosnak látta a polgárság viseletéhez történő igazodást. Véleménye szerint leginkább a vidéki kisvárosban kellett ügyelni arra, hogy az operatív tiszt ruházata ne legyen

³⁷ Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár. BM Könyvkiadó, Budapest. 1970. 83.

³⁸ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 15–22.

³⁹ Deacon, Richard (1988): *The Silent War. A History of Western Naval Intelligence*. Grafton Books, London. 272.

⁴⁰ Andrew, Christopher – Vaszilij Mitrohin (2000): *A Mitrobin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Talentum Kiadó, Budapest. 231–236.

⁴¹ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 22–23.

⁴² Gould, Louis L. : i. m. 62–63.

feltűnő.⁴³ Az amerikai élet viszonylagos lazasága ma sem jelenti azt, hogy az üzleti tárgyaláson és hivatalos megbeszéléseken ne volna elvárás az öltönyben való megjelenés, viszont ehhez a szabadidős összejövetelek alkalmával már a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó férfiak sem ragaszkodnak.⁴⁴ A tapasztalat azt mutatta, hogy a lakosság szokásai országreszenként eltérnek egymástól, de alapjában véve a közvetlenség volt a jellemző. A baráti körök gyakran tartottak hétfégi partit, ahol szinte minden alkalommal fogyasztottak szeszes italt. A meghívást viszonylag egyszerűen el lehetett érni, ugyanis az erre irányuló kezdeményezést a partner később illendőségből viszonzta.⁴⁵ Az alapvető illemszabályok közé tartozott a kötelező pontosság, amitől New Yorkban és más nagyvárosokban valamelyest el lehet térni. A 15-30 perces késés a forgalomra való tekintettel még elfogadható, azonban vidéken illik a megbeszélt időpontra érkezni. A társalgásban meghatározó a relatív egyszerű kifejezőmód, ugyanakkor a déli államokban 50 évvel korábban minden téren sokkal erősebb volt a formalitás és az óvilági tradíciók követése.⁴⁶

A szocialista országok állampolgárai személyüktől, rangjuktól és konkrét úti céljuktól függően kaptak vízumot, ami megkönnyítette az ellenőrzést, míg a keleti blokk diplomatái számára tiltott övezetokről és a módosításokról a korábbi évek diplomáciai jegyzékei adtak tájékoztatást. Az ide tartozó egyes városok vagy körzetek légi úton vagy kijelölt közúti folyosón történő megközelítését a SD (State Department – az amerikai külügyminisztérium) ugyan engedélyezte, de ilyenkor rendkívül szoros figyelésre lehetett számítani.⁴⁷ A SD 1967-ben fel akarta oldani a magyar nagykövetre és környezetére érvényes mozgáskorlátozásokat, azonban a DOJ (Department of Justice – Igazságügyi Minisztérium) helyettes vezetője a várhatóan súlyos biztonsági következményekre való hivatkozással nem járult hozzá az enyhítéshez.⁴⁸ Pozsonyi arra is figyelmeztetett, hogy a kamionosok egy tekintélyes része az FBI és az állami rendőrségek informátora, akik rádió-adóvevőn keresztül azonnal jelentik, amennyiben egy diplomáciai testülethez tartozó személygépkocsi haladt el mellettük. Az attasé szerint ez korántsem volt véletlen, ugyanis az amerikai munkásosztályból a kamionsofőrök és az építőipa-

⁴³ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 23.

⁴⁴ Sille István (2008): *Illem, etikett, protokoll*. Tizenkettedik magyar nyelvű kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 564–566.

⁴⁵ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 25–26.

⁴⁶ Sille István: i. m. 566–568.

⁴⁷ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 26.

⁴⁸ Borhi László: i. m. 246.

ri dolgozók jelentették a rendszer legfontosabb támaszait.⁴⁹ A felvetés korántsem volt alaptalan, mivel az IBT (International Brotherhood of Teamsters – Nemzetközi Kamionsofőr Testvériség) szakszervezet, amely az építőipar egy tekintélyes részét is lefedte, a szervezett alvilág irányításával működött.⁵⁰ Az 1960-as választáson a munkavállalói érdekképviseltek közül a „Teamsters” volt az egyetlen, amely a tagságot a Republikánus Párt támogatására ösztönözte.⁵¹ A New York-i építőmunkások egy csoportja 1966 tavaszán valóban szétkergette a Broadway-n a vietnami háború ellen tiltakozó fiatalokat.⁵²

Az amerikai állampolgárok legfontosabb okmányai, a járművezetői engedély és a hitelkártya segítségével az azonosítása percek alatt megtörtént. A szállodákban kötelező volt a kérdőív kitöltése, valótlan dolgot nem volt célszerű beírni, mert bármikor elkérhették az okmányokat. Pozsonyi operatív akció idején nem a washingtoni, hanem a Maryland államban lévő lakáscímét adta meg, ugyanis vidéken ez sokkal kevésbé keltett feltűnést. New Yorkban viszont sok helybeli mélyreható érdeklődéssel fordult az ember nemzetisége és származása iránt, mivel a legtöbb külföldi náluk bukkant fel. Pozsonyi óvott a színes bőrűek nyomornegyedei területén végrehajtandó találkozótól, még ha utasításra többször is megfordult e közegben. Azt viszont elismerte, hogy a kérdés túlmisztifikált, a veszélyek felnagyítása jobbára csak arra volt alkalmas, hogy az egyes esetekben meglévő tehetetlenségre hihető magyarázat szülessen.⁵³ Az alezredes intelme a valóságban más okok miatt volt vagy lett volna megszívlelendő. Ti. 1968-ban az akkor már 12 éve létező COUNTELPRO (Counterintelligence Program – Kémelhárítási Program) keretében elindult a gettóbeli informátorok fokozott igénybevétele. Míg az FBI régebben a helyi rendőrökön, köztisztviselőkön és lelkészeken keresztül próbált a közösségre hatni, a zavargások terjedésével párhuzamosan a legkülönbözőbb élethelyzetben lévő embereket vontak be a hálózatukba. Egyik részük kereskedő, üzlet- vagy ingatlantulajdonos volt, egy másik részük a radikálisok szülei és nagyszülei közül került ki, ugyanakkor a háborús veteránok is komoly segítséget adtak a lázadók megfigyeléséhez vagy a militáns csoportok bomlasztásához.⁵⁴

⁴⁹ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 23–24.

⁵⁰ Jacobs, James J. (2006): *Mobsters, Unions and Feds. The Mafia and the American Labor Movement*. New York University Press, New York. 44–213.

⁵¹ Waldron, Lamar (2014): *A Kennedy-gyilkosság elhallgatott története. A 20. század bünténye az új adatok tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133–140.

⁵² Powers, Richard Gid: i. m. 449.

⁵³ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 26–29.

⁵⁴ Davis, James Kirkpatrick (1992): *Spying on America. The FBI's Domestic Counterintelligence Program*. Praeger, Westport. 97–103.

A tankönyv végkövetkeztetése és a szerző életútja

Pozsonyi egyben azt is javasolta, hogy a példamutatás és a terhek arányosabbá tétele céljából a rezidens is vegyen részt egy-egy vidéki éles akcióban. A kihelyezésre a feleségeket is fel kellett készíteni, hiszen – amint ezt a Radványi-ügy tapasztalatai is igazolták⁵⁵ – a nők viselkedése meghatározó szerepet játszott. Mindezek fényében azt indítványozta, hogy a kiküldetés előtt házastársaknál is kerüljön sor idegorvosi vizsgálatra,⁵⁶ ahogy 1967-től a BM a nyugati állomáshelyekre kirendelt operatív tisztek számára elrendelte a pszichológiai alkalmassági vizsgálatot, továbbá a külföldi rokonság és a vitatható kapcsolatok feltérképezését.⁵⁷ Pozsonyi elkerülhetetlennek nyilvánította a haladéktalan beavatkozást, amennyiben akár a rezidentúra vezetője és beosztottjai, akár az egyes tisztek között személyi okokból megromlik a viszony, mert később már csak a tanulságok levonására lesz lehetőség.⁵⁸ Pozsonyi István életének későbbi állomásairól és szolgálati viszonyáról a személyi anyagának töredékessége miatt nem rendelkezünk információval. Mindössze annyi bizonyos, hogy 1984. március 31-én egészségi állapotára való tekintettel 31 éves szolgálati viszonyt követően nyugállományba vonult.⁵⁹ Tevékenysége valós dimenziója ugyanígy ismeretlen marad, mivel a műszaki-tudományos hírszerzés hálózati személyeinek 1967 utáni aktái nem találhatóak az ÁBTL őrizetében. A III/I. Csoportfőnökség az átállásokat követően próbálta menteni a menthetőt és a menthetetlent, ám ez aligha járt kézzelfogható eredménnyel. Igaz, nagyon valószínű, hogy Szabó László, Bernát Ernő és Radványi János döntése nyomán hosszú ideig nem sok önkéntes akadt, aki elég bátor lett volna ahhoz, hogy feljajánlja szolgálatait a Magyar Népköztársaság számára. Mindezt megerősíti, hogy nekünk elhallgatását kérő forrásaink, az egykori beosztottak szerint az itt bemutatott operatív tankönyv szerzője hajlamos volt a rétori túlzásokra, saját szerepének felértékelésére. Azt viszont mégsem zárhatjuk ki, hogy a hivatalos kiküldetésben lévő tudományos ösztöndíjasok menedzselésével-irányításával ne jutott volna hozzá valamennyire használható anyagokhoz. Pozsonyi István már nem nyilatkozhat, ti. 1994. július 25-én, Budapesten hunyt el, életének 64. évében.⁶⁰

⁵⁵ M. Szébeni Géza (2011): A Radványi-ügy. *Grotius*, 5. évf. 24. sz. 1–13.

⁵⁶ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 29.

⁵⁷ Baráth Magdolna–Gecsenyi Lajos: i. m. 66–71.

⁵⁸ ÁBTL – 4. 1 – A – 3000/1 – 67-10/919/71 – BESZÁMOLÓ a külföldi munkáról. 1971. 29–30.

⁵⁹ ÁBTL – 2. 8. 1 – 17053. Pozsonyi István. 1930. Nagy Róza. 1–7.

⁶⁰ Budapest Főváros Kormányhivatal XII. Kerületi Hivatala HATÁROZAT BP-12/102/00099-2/2021. Budapest, 2021. I. 19. 1–2.

MENEDÉK ANDERSEN FÖLDJÉN. A DÁNIAI MAGYAR MENEKÜLTKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN 1956–1961

Seres Attila

Összefoglaló:

Az 1956. évi forradalom menekültjeinek befogadása révén 1957–1958 folyamán Dániában megizmosodó magyar diaszpóra történetére vonatkozóan nem rendelkezünk semmilyen történeti feldolgozással. A dániai magyar menekültközösség történetének vizsgálatát különösen érdekessé teszi az a tényező, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) által 1957. január 17-én a magyar forradalom leverésének kivizsgálására megalkotott különbizottság, az úgynevezett Ötös Bizottság európai delegált tagállama Dánia volt. Dánia 1956–1957 folyamán összesen 1400 egykori magyar állampolgárnak nyújtott menedéket. A magyar menekültek európai „szétszórásában” való részvétel, a hazájukból elűzöttek ellátásának megszervezése és mihamarabbi társadalmi integrációja az erőteljesen kommunistaellenes beállítottságú dán politikai elit – úgy a kormányzó szociáldemokraták, mint az ellenzéki konzervatívok – számára nemcsak humanitárius kérdésként, hanem (politikai) presztízskérdésként is tételődött, annak ellenére, hogy az alapvetően befogadáspárti dán társadalom az 1955–1957. évi gazdasági krízishelyzet és az ezzel együtt járó társadalmi problémák és szociális feszültségek miatt meglehetősen ambivalens módon viszonyult a magyar menekültekhez.

Kulcsszavak: 1956. évi magyar forradalom, ENSZ Ötös Bizottsága 1957–1958, magyar menekültek Dániában, magyar–dán kapcsolatok 1956–1961, Dánia menekültpolitikája a 20. század második felében

Abstract:

No literature review has been carried out yet on the history of the Hungarian refugee community which found a new homeland in Denmark after the defeat of the Hungarian Revolution in 1956. The study of the Hungarian refugee community in Denmark is particularly interesting by the fact that one of the member states of the Special Committee set up by the United Nations on 17 January 1957 to investigate the suppression of the Hungarian Revolution was Denmark. During 1956–1961 Denmark provided asylum to a total of 1400 former Hungarian citizens. For the

Danish political elite with a strong anti-communist attitude organizing the placement and care of Hungarians expelled from their homeland and promoting their social integration was not only a humanitarian issue, but also a matter of political prestige. Despite the fact that the Danish society essentially supported the reception of Hungarian refugees, due to the economic crisis in 1955–1957 and the accompanying social problems and tensions treated the Hungarian refugees in a rather ambivalent way.

Keywords: The Hungarian Revolution in 1956, The UN Special Committee on the Problem of Hungary 1957–1958, Hungarian Refugees in Denmark, Hungarian and Danish Relations between 1956 and 1961, The Refugee Policy of Denmark in the Second Half of the 20th Century.

Bevezetés¹

1957. március 25-én a Dán Királyi Posta egy különleges, halványpiros hátterű bélyeget bocsátott ki, melyen Dánia királyának, IX. Frigyesnek² a portréja és mellette sötétfekete betűkkel az „Ungarns-hjælpen”, vagyis a „Magyarország segélyére” felirat látható. A bélyegből összesen 2 434 800 darab került forgalomba országshoz. Ez egy 30+5 örés, úgynevezett „feláras” bélyeg volt, ami azt jelentette, hogy minden eladott példány vételárából a Dán Vöröskereszt (Dansk Røde Kors) 5 örét a magyarországi karitatív programjára és a magyar menekültek támogatására fordított.³ Az, hogy a Dániában befogadott magyar menekültek segélyezését, a humanitárius célokat szolgáló gyűjtést a – dán társadalom politikai erővonalak fölötti egységét megtestesítő – király személyével népszerűsítették, nyilván csak úgy volt lehetséges, ha ehhez ő is a beleegyezését adta. A három leánygyermeket nevelő, evangélikus vallású uralkodó a keresztény humanizmus jegyében már korábban tanúságot tett arról, hogy a szívében viseli az 1956. november 30-án az országba érkezett közel ezer magyar honosságú civil sorsát. Országga lakosságához intézett 1957. évi újévi rádióbeszédében kitért a magyar menekültekre is, hangsúlyozta, hogy azokra is gondol az ünnepek alatt, „*akiket elűztek a hazájukból, és Dániában találtak menedéket*”.⁴ A dán monarchia leg-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért Palasik Máriának, Sz. Kovács Évának, Anders Wigerfelt-Svenssonnak, Kecskés D. Gusztávnak és Kolontári Attilának.

² IX. Frigyes (1899–1972) X. Keresztély fia, 1947. április 20-tól haláláig, 1972. január 14-ig, Dánia királya.

³ *Michel Europa-Katalog*. Band 3. *Nord- und Nordwesteuropa 2004/2005*. Schwaneberger Verlag, München. 2004. 270. (366. sz. bélyeg.)

⁴ Krusslák Ferenc ideiglenes ügyvivő jelentése Horváth Imre külügyminiszternek. Koppenhága, 1957. január 10. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium (KÜM) TÜK-iratok (XIX–J–1–j), Dánia, 1945–1964. 5. doboz

főbb közjogi méltóságának – társadalompolitikai üzenetértékkel is bíró – szimbolikus állásfoglalásai önmagukban véve is elég plasztikusan szemléltetik, hogy a magyar forradalom nemcsak a hidegháborús nemzetközi politikára gyakorolt általános hatása, hanem a leverését követő menekültáradat révén közvetetten még olyan országok mindennapjaiba is begyűrűzött, mint Dánia, amely – európai léptékkal mérve – Magyarországtól földrajzilag távol feküdt, és szoros történelmi és kulturális kötelekek sem fűzték össze őket.

Dánia a magyar forradalom erőterében – A történeti felvetés

Dánia nem tartozott a legtöbb magyar menekültet befogadó európai országok közé. Azokat az államokat számítva, amelyek legalább félszáz magyarnak kínáltak új otthont, nála kevesebbet csupán Írország (540 fő), Luxemburg (229 fő) és Izland (50 fő) vett át az ausztriai és jugoszláviai menekülttáborokból. Egy táblázatban összegeztünk az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) adatait azokról a magyar menekülttekről, akik 1956–1957 folyamán az ausztriai és jugoszláviai menekülttáborokból a skandináv országokba jelentkeztek. Finnországot, amelyet – annak ellenére, hogy őshonos lakói túlnyomórészt finnugor nyelvet beszélnek – a földrajzi elhelyezkedése és a Svédországgal alkotott történelmi, kulturális szimbiózis miatt a skandináv országok közé sorolnak, nem vettük fel a táblázatba,⁵ mivel tömegesen és szervezeten nem fogadott be magyar menekülteket.⁶

(dob.), 00763/1957. szám (sz.).

⁵ A Finnország és a Szovjetunió között 1948. április 6-án 10 évre kötött, de már 1955. szeptember 19-én húsz évre meghosszabbított barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény értelmében Helsinki semlegességet vállalt, és elismerte Moszkva stratégiai érdekeit. Finnország kényes geopolitikai helyzetében ez a bilaterális megállapodás jelentette szuverenitásának a zálogát, ezért 1956 őszén a magyar forradalom miatt nem akart konfrontálódni a Kremllel. Nyssönen, Heino (2007): Kádár, Kekkonen és a magyar 1956 emléke Finnországban. In: Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országáiban*. 1956-os Intézet, Budapest. (Évkönyv XIV. 2006–2007.) 357–359.

⁶ A szakirodalmi adatok szerint mindössze egy olyan magyar állampolgár volt, aki 1957-ben egy jugoszláv menekülttáborból Finnországba távozott. Hegedűs Attila (2010): *Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta. 64.

1. táblázat. A magyar menekültek létszáma és az összlakossághoz viszonyított számaránya a skandináv országokban az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint⁷

Ország	Teljes lakosság- szám 1956-ban (fő) ⁸	Magyar menekül- tek száma (fő) ⁹	Magyar menekül- tek aránya (%)
Svédország	7 304 770 ¹⁰	7290	0,0997
Norvégia	3 461 520 ¹¹	1590	0,0459
Dánia ¹²	4 468 350 ¹³	1380 ¹⁴	0,0308
Izland	161 200 ¹⁵	50	0,0310

A magyar menekültek összlakossághoz viszonyított számarányát tíz-
ezredes törtekkel lehet kifejezni. Ha ezeket az arányokat számszerűsít-
jük, akkor az látszik, hogy amíg Svédországban egymillió lakosra 997,
Norvégiában pedig 459 magyar menekült jutott, addig Dániában „csak”
308. A dániai magyar populáció létszáma tehát még a másik két indog-
ermán nyelvű, többmillió lakosságú skandináv országban, Svédország-
ban és Norvégiában új hazát találó magyarok lélekszámát és lakossághoz
viszonyított számarányát is alulmúlta,¹⁶ a jóval időtállóbb szervezeti

⁷ Saját szerkesztés. A függőleges rubrikák sorrendjét a magyar menekültek létszámának nagyságrendje határozza meg.

⁸ A *Population Pyramid* internetes adatbázis lehetővé teszi, hogy az egyes skandináv or-
szágok lakosságszámára az 1956. évre vonatkozóan is megbízható adatokat közöljünk.
Az adatbázis készítői az évtizedenként vagy fél évtizedenként ismétlődő censzusok által
megrajzolt népesedési tendenciákat alapul véve, matematikai és statisztikai módszerek-
kel évekre lebontva kiszámították, hogy mennyi lehetett az adott ország népességszá-
ma.

⁹ Az adatok forrása: Zieck, Marjoleine (2013): The 1956 Hungarian Refugee Emer-
gency, an Early and Instructive Case of Resettlement. *Amsterdam Law Forum*, V. évf. 2.
sz. 59. <https://doi.org/10.37974/ALF.250>

¹⁰ <https://populationpyramid.net/sweden/1956> (letöltés dátuma: 2021. 07.15)

¹¹ <https://populationpyramid.net/norway/1956> (letöltés dátuma: 2021. 07.15)

¹² Dániában az 1956. évi magyar forradalomhoz időben legközelebb eső népszámlálást
1955-ben, október 1-jei kezdettel tartották. Andreev, Kirill F. (2002): *Evolution of the
Danish Population from 1835 to 2000*. Odense University Press, Odense. (Monographs
on Population Aging, 9.) 15.

¹³ <https://populationpyramid.net/denmark/1956> (letöltés dátuma: 2021. 07.15)

¹⁴ Vö. a Lise Koch és Anders Wigerfelt-Svensson monográfiájában olvasható adatokkal.
Koch, Lise (1964): *De ungarske flygtninge i Danmark. En historisk og statistisk redegørelse*.
Dansk Flygtningehjælp. [København]. 19.; Wigerfelt-Svensson, Anders (1997): Hun-
garian Refugees in the Shadow of the Cold War. In: Persson, Hans- Åke (red.): *En-
counter with Starngers. The European Experience*. Lund University Press. Lund. (CESIC
Studies in International Conflicts, 17.) 159.

¹⁵ <https://populationpyramid.net/iceland/1956> (letöltés dátuma: 2021. 07.15)

¹⁶ Igaz ugyan, hogy Izland csak 50 menekültet fogadott be – ha ezeket az adatokat vesz-
szük alapul – a szigetország alacsony lakosságszáma miatt azonban még ez a néhány
tucatnyi magyar is nagyobb arányt képviselt a lakosságon belül, mint a dániai magya-
rok.

bázissal, szerteágazó egyházi és civil hálózattal rendelkező, öntevékeny svédországi magyarság történetének a feldolgozása például jóval nagyobb kihívások elé állíthat bennünket.¹⁷ A dániai magyar menekültközösség történetét mindazonáltal mégiscsak érdekfeszítővé teszi egy tényező, mégpedig Dániának az úgynevezett „magyar kérdés” nemzetközi kivizsgálásában játszott szerepköre. Mint ismert, 1957. január 10-én, az ENSZ Közgyűlésének XI. ülészakán hozott határozat értelmében a világszervezet égisze alatt egy különbizottságot alakítottak a „magyar ügy”, vagyis a magyar forradalommal és annak szovjetek általi leverésével összefüggő problémák feltárására. Közismert továbbá az is, hogy a különbizottságba kontinensenként egy-egy állam képviselőjét delegálták, ezért a nemzetközi grémiumot „Ötös Bizottság” néven aposztrofálták. A kontinensek közötti egyensúly elve mellett az egyes országok kiválasztásának fő szempontja az volt, hogy a bizottság tagállama Magyarországhoz hasonló méretű és demográfiai adottságokkal rendelkező „kis ország” legyen; a bizottságba Európa részéről Dánia delegálhatott képviselőket.¹⁸

Mint azt Békés Csaba, a hidegháború történetének elismert kutatója megállapította, a világszervezetnek a magyar kérdéssel kapcsolatos politikája háttérben mindenekelőtt az amerikai diplomáciának az a törekvése állott, hogy lehetőség szerint csökkentse a felkelés idején tanúsított kényszerű passzivitása okozta presztízsvesztést. Az Eisenhower-adminisztráció azt kívánta megmutatni a világnak és az amerikai közvéleménynek, hogy bár szuperhatalmi konfliktust nem vállalhatott a magyar felkelés megsegítése érdekében, annak leverése után mindent elkövet, hogy a vereség következményeit elviselhetőbbé tegye.¹⁹ A testület január 17-én tartotta alakuló ülését, amelyen a dán szociáldemokrata politikust, Alsing Andersent választották elnökké.²⁰ Az ENSZ a különbizottság mellé titkárságot is rendelt, melynek másodtitkárává az ugyancsak dán származású Povl Bang-Jensent, a washingtoni dán követség korábbi diplomatáját nevezték ki, aki a „magyar ügy” elkötelezett védelmezőjévé vált, s az ENSZ apparátusának meglehetősen ellentmondásos viszonyulása miatt – 1959. november 25-i, máig tisztázatlan körülmények között bekövetkezett haláláig – egyre inkább szélmalomharcra hasonlító küz-

¹⁷ Az 1956-os norvégiai menekültekre vonatkozó szakirodalmi feldolgozás: Forró Tamás (2021): *1956-os magyar menekültek Norvégiában*. (Szerkesztette, közreadja: Kovács Káránt Ferenc). Napkút Kiadó, Budapest.

¹⁸ Király Béla (2006): A kortárs történész vallomása: a magyar kérdés az ENSZ-ben 1956–1963. In: Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok, kronológia*. Magyar ENSZ Társaság, Budapest. 40.

¹⁹ Békés Csaba (2006): A magyar forradalom és az ENSZ az újabb levéltári kutatások tükrében. In: Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.): i. m. 23.

²⁰ Nagy András (2020): *Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ 1956–1963*. Kosuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest. 113.

delmet folytatott az igazság kiderítése érdekében.²¹ Dánia nem csupán a bizottság európai delegáltjaként vállalt szerepet, hanem az abban helyet foglaló képviselőinek száma, pozíciója és aktivitása révén meglehetősen exponált helyzetbe hozta magát a Szovjetunióval szemben.

Dánia földrajzi értelemben éppen az észak-atlanti térség és a Szovjetunió által dominált kelet-európai szocialista blokk ütközőpontján helyezkedett el, ami a hidegháború időszakában rendkívül sérülékennyé tette a geopolitikai helyzetét. A Koppenhágától 170 kilométerre keletre fekvő, dán felségterületnek számító Bornholm szigete a balti-tengeri kijárat stratégiai ellenőrzését biztosította. Nem véletlen, hogy a szovjet csapatok az 1945. május 8-i megszállás után, hosszas kétoldalú tárgyalások eredményeként, csak 1946. április 5-én hagyták el a szigetet.²² A Szovjetunió közelségéből fakadó fenyegetettség-érzést a második világháború után – az 1950 szeptembere és 1953 áprilisa közötti időszakot kivéve – kormányon lévő Dán Szociáldemokrata Párt körében csak fölerősítette Moszkva politikája az általa dominált kelet-európai térségben: az ottani kormányzati rendszerek erőszakos átalakítása és a kommunista pártok hatalmi fölényének mesterséges megteremtése. Koppenhágában különösen rossz szemmel nézték a kelet-európai országok szociáldemokrata pártjainak ellehetetlenítését és száműzetésbe kényszerítését.²³

Mindezek egyértelműen hozzájárultak ahhoz, hogy Dánia 1949-ben a NATO egyik alapító tagállama lett, s a nemzetközi védelmi szervezet létrehozása óta az egyik külpolitikai prioritásának az észak-atlanti politikai-katonai integráció elmélyítését tartotta.²⁴ A szovjetek magyarországi beavatkozása valósággal sokkolta a dán közvéleményt,²⁵ aminek egyik szimptomatikus kifejezője volt az 1956. november 7-én a koppenhágai szovjet nagykövetség előtt tartott tömegdemonstráció. A dán kormány tagjai tüntetőleg lemondták részvételüket a szovjet képviselőten ezen a napon tartott ünnepi fogadáson („nagy októberi szocialista forradalom”), a megmozdulás szervezéséből pedig aktívan kivette a részét az ellenzék vezető ereje, a Dán Konzervatív Néppárt. A tüntetők behatoltak a szovjet misszió kertjébe, betörték annak ablakait, s az épületet biztosító dán rendőrök csak akkor léptek közbe, amikor a tüntetők dulakodni kezdtek a szovjet képviselő személyzetével. A demonstráción mintegy

²¹ Uo. 115.

²² Kudrina, Julija – Roginszkij, Vagyim (1998): *Isztorija Danyii. XX vek.* Nauka – Insztitut vszeobscej isztorii RAN, Moszkva. 152.

²³ 1945 és 1947 között a szociáldemokraták részvételével koalíciós kormány vezette az országot, 1947 és 1950, illetve 1953 és 1957 között kisebbségi szociáldemokrata kormány volt hatalmon Dániában. Jespersen, Knud J. V. (2011): *A History of Denmark.* Palgrave Macmillan, Basingstoke. (Palgrave Essential Histories Series.) 78–81.

²⁴ Uo. 28–29.

²⁵ Jensen, Bent (2001): *Foreigners in the Danish Newspaper Debate from the 1870s to the 1990s.* The Rockwool Foundation Research Unit, Copenhagen. (Study No. 8.) 25–31.

ezerötszázan vettek részt,²⁶ ami az akkor mintegy 750 ezres dán főváros lakosságához viszonyítva nem is kis szám, főleg, ha figyelembe vesszük azt, hogy a tömeg indulatai nem egy belpolitikai érvényű kérdés miatt szabadultak el.²⁷

Azt, hogy az ENSZ majdani vizsgálóbizottságának tevékenységében a dán szerepvállalás előkészítése hogyan zajlott, s azt milyen diplomáciai egyeztetések előzték meg, minden bizonnyal csak a dán–amerikai kapcsolatokra vonatkozó dán és amerikai külügyi forrásanyag célirányos feltárása és feldolgozása révén tudjuk majd hiteles módon rekonstruálni. Érdemes azonban legalább annak megállapítására szorítkoznunk, hogy a különbizottság létrehozására irányuló háttértárgyalások érdemben 1957. január 3. és 10. között zajlottak, az amerikaiak ugyanis, akiktől a bizottság felállítására vonatkozó elképzelés eredetileg származott, s akik, mint írtuk, ezzel kívánták kompenzálni azt, hogy a világ közvéleményének elvárása ellenére nem léptek közbe, a parván mögött kívántak maradni, a konkrét javaslatot valamelyik európai szövetségesüktől várták.²⁸

H. C. Hansen kormányfő²⁹ az 1957. újévi beszédében hangsúlyozta, hogy a magyar forradalom leverésével új fejezet nyílt a hidegháború történetében. Szerinte a nemzetközi válsághelyzeteket és szűkebb értelemben az óév legsúlyosabb európai konfrontációját, a szovjet fegyveres beavatkozást Magyarország belügyeibe, az ENSZ égisze alatt lehet rendezni, és a nemzetközi szervezetnek jobban előtérbe kell lépnie az egyes nemzetközi konfliktusok csillapításában.³⁰ A kormányfői expozé kontextusában is adekváttá válik és különös értelmet nyer Dánia proaktív szerepe a „magyar kérdés” kivizsgálásában, ez a deklaráció dán részről ennek eszmei kiindulási alapjául is szolgálhatott.

A „magyar ügy” és a menekültek befogadása között Dánia esetében nem fedezhető fel ok-okozati viszony, Dániát önmagában véve a „magyar kérdés” nemzetközi kivizsgálásában játszott szerepköre nem predesztinálta arra, hogy magyarok százainak nyújtson menedéket. Mint látni fogjuk, a menekültek befogadására vonatkozó kormányzati elvi állásfoglalás már 1956. november 14-én megszületett, és 24-re végleges döntéssé formálódott, annak előjelei pedig, hogy Dánia a világszervezet felé is ori-

²⁶ Krusslák jelentése Horváthnak. Koppenhága, 1956. november 12. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 2. dob., 00770/1956. sz.

²⁷ A dán politikai elit és közvélemény reflexióira részletesen lásd: Andresen, Morten Bendix (2007): *Ungarnsopstanden 1956 i dansk erindringshistorisk perspektiv*. Schönberg, [København].

²⁸ Nagy András: i. m. 111–112.

²⁹ Hans Christian Hansen (1906–1960) szociáldemokrata politikus, 1955. február 1-től haláláig, 1960. február 19-ig Dánia miniszterelnöke, 1955. február 1. és 1957. május 28. között külügyminiszter is.

³⁰ Krusslák jelentése Horváthnak. Koppenhága, 1957. jan. 10. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 5. dob., 00763/1957. sz.

entálódni fog a magyar forradalom véres leverésének ügyében, jelen ismereteink szerint november 17-én mutatkoztak meg azzal, hogy a dán kormány továbbította az ENSZ-hez Ole Lippmann üzletembernek, a dán vöröskeresztes misszió tagjának a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján, szemtanúi hitelességgel megírt budapesti beszámolóját.³¹

Az ENSZ vizsgálóbizottságának tevékenysége és annak holt nyílt, hol diszkrét támogatása a dán kormány részéről sokáig fékezte a Magyar Népköztársaság és a Dán Királyság közötti viszony rendezését; a forradalom leverése miatt elhidegült hivatalos kapcsolatokat egészen 1963-ig nem lehetett kimozdítani a holtpontról. A hivatalos dán szervek a hűvös tartózkodásukat és a kapcsolatok fejlesztése iránti érdektelenségüket demonstrálták a magyar diplomaták irányában. A koppenhágai magyar követség diplomáciai karanténja csak a „magyar kérdés” fokozatos háttérbe szorulásával és az ENSZ napirendjéről történt levételével 1963 tavaszára-nyarára szűnt meg.³² Pataki László követ csak egy 1963. június 3-i jelentésében írhatta le – 1956 után először –, hogy lát esélyt az érdemi kapcsolatok kiépítésére a két ország között.³³

Tanulmányunk megírásával szerény célokat tűztünk magunk elé: arra vállalkoztunk, hogy „mélyfúrászerűen”, a rendelkezésünkre álló magyar diplomáciai és állambiztonsági forrásokat „alapanyagként” használva, bemutassuk az 1956-os magyar menekültek dániai befogadásának történetét. Ebbéli törekvésünket már önmagában véve az is indokolja, hogy a magyar diaszpórának erre az entitására vonatkozóan jelenleg semmilyen szakirodalmi feldolgozással nem rendelkezünk.

A kronológiai keretek

Tanulmányunk kronológiai kereteinek a kijelölését nemcsak a területi korlátok determinálták, hanem a történelmi, gazdasági változások dinamikája is logikussá tette. A források tanúsága szerint az 1957. és 1958. évet még a Kádár-kormányzattal és annak dániai külképviseleteivel szembeni tüntetések, politikai megnyilvánulások, a forradalom évfordulójára emlékező demonstrációk tarkították, s a folyamatos lemorzsolódá-

³¹ Nagy András: i. m. 358.

³² A Kádár-kormányzat igyekezett kedvező képet festeni az otthoni viszonyokról, tett egy-egy erőtlén kísérletet arra, hogy a dán társadalmi közhangulatot befolyásolja, s azt a menekültek ellen fordítsa. Ennek egyik eszköze lehetett alkalmanként baloldali kötődésű dán újságírók magyarországi riportútjának engedélyezése. Lásd erre példaként: Per Arboe Rasmussen szociáldemokrata újságíró 1960. évi magyarországi útját: Kiss András (2021): A kádári propaganda az 1956 utáni Magyarország-kép alakításában. *ArchívNet*, XXI. évf. 3. sz.

³³ Pataki jelentése Péter Jánosnak. Koppenhága, 1963. június 3. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 1. dob., 001715/1963. sz.

sok ellenére is egy politikai értelemben még homogén és öntudatos magyar menekültközösség körvonalai tapinthatók ki. Ám éppen 1958-tól vette kezdetét a dán történelemben „tizenöt éves aranykorként” aposztrofált időszak, az a gazdasági prosperitás, ami Dániában is megteremtette a skandináv jóléti modellt alapjait.³⁴ Ez lökést adott a magyarok korábbiakhoz képest látványosabb gazdasági és társadalmi beilleszkedésének, az addig még – nem kis számban – munkanélküli menekültek is megtalálhatták az egzisztenciális számításukat, ami az újabb haza- és elvándorlással együtt jelentős mértékben lazította a dániai magyarságnak a hazai politikai rendszerrel szemben kifejtett aktivitását. Az 1958. október 23-i tüntetés után szervezett esti ünnepség egyik fő szónoka, Szilas Attila evangélikus lelkész a magyar menekültek közötti kohézió gyengülésére utalva úgy fogalmazott, hogy „a magyarok körében a kenyérféltés érzése kezdett eluralkodni”.³⁵

A magyar menekültek elhelyezésének és ellátásának megszervezésére és koordinálására 1956. november 14. után létrejött civil ernyőszervezet, a Menekültsegélyező Tanács (Dansk Flygtningehjælp)³⁶ 1964-ben egy terebélyesebb brosúra formájában átfogó értékelést publikált a magyar menekültek helyzetéről, amelyben a menekültek létszámára, földrajzi fluktuációjára, korfájára, vallási összetételére és szociális, egzisztenciális mobilitására vonatkozó tényanyagot tették közzé 1961. december 31-i dátummal bezárólag.³⁷ A dániai magyar menekültközösség történetének jövőbeni feldolgozása során az elsődleges és legalapvetőbb forrásbázisnak nyilvánvalóan a különféle dán hatóságok és szervek, mindegyiknek a kormány, a Menekültsegélyező Tanács és a Dán Vöröskereszt levéltári iratanyagát kell majd tekintenünk. Ezek hiányában ez a katalógus a magyar menekültkérdés legfontosabb dán referenciaforrásaként használandó, s mivel adatállományának az összegyűjtését 1961. december 31-én zárták le, kézenfekvőnek tűnt, hogy a következtetéseinkben, ahol lehetett, figyelembe vegyük ezt a dátumot.

³⁴ Johansen, Hans Christian (2005): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. Bind 17. *Danmark i tal og Register for hele værket*. Gyldendals og Politiken, København. 157.

³⁵ Pataki jelentése Sík Endre külügyminiszternek. Koppenhága, 1958. október 30. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964, 3. dob., 006306/1958. sz. A tiltakozó petícióra lásd még: Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. február 10. Uo. 001662/1959. sz.

³⁶ A Dansk Flygtningehjælp szó szerinti fordítása „Dán Menekültsegélyezés”, de a hivatalos angol megfelelőjéből (Danish Refugee Council) kiindulva Dán Menekültsegélyezési Tanácsként fordítottuk magyarra.

³⁷ Koch, Lise: i. m.

Dánia „menekültpolitikája” a 20. század első felében és a forradalom előtti magyar emigráció

A 20. század első felében a legnagyobb menekülthullám 1945-ben érte el Dániát,³⁸ amikor a szovjet csapatok inváziója elől menekülve körülbelül 225 000 német származású és 30 000 más nemzetiségű polgári személy érkezett az országba. Döntő többségük, mintegy 1000 fő kivételével, akiknek megközelítőleg a fele balti (lett és litván) menekültekből került ki, és akik a dán hatóságoktól letelepedési engedélyt kaptak, 1949-ig visszaköltözött a származási helyére, vagy harmadik országba telepedett. Mivel az 1940-es évek második és az 1950-es évek első felében a dán menekültpolitika inkább arra irányult, hogy a letelepedési engedély megtagadása és akár az eltávozás költségeinek a fedezése révén is az országba érkező idegen honosságú személyeket hazatérésre vagy harmadik országba telepedésre bírja, 1956 novemberéig-decemberéig nem alakulhatott ki igazán számottevő idegen eredetű politikai vagy etnikai migránsnépesség Dániában.³⁹

A dániai magyarság az 1956. évi forradalomig – más nyugat-európai (például svájci, nyugat-németországi) magyar diaszpórákhoz képest – sem a létszámát, sem a szervezettségét tekintve nem volt számottevő. Már a két világháború közötti időszakban is élt néhány magyar Dániában. Legnagyobb részük még az első világháború után került oda,⁴⁰ annak köszönhetően, hogy a Szovjet-Oroszországban rekedt magyar hadifoglyok hazajuttatásában a kezdeti időkben a Dán Vöröskereszt tevékeny szerepet játszott. A Tanácsköztársaság bukása után a Huszár Károly miniszterelnök nevével fémjelzett kormány a dán kormányt kérte fel arra, hogy a hadifoglyok repatriálásának lehetővé tétele érdekében közvetítsen Szovjet-Oroszország felé. A magyar és szovjet kormányzat az első úgynevezett hadifogolycsere-egyezményt is Koppenhágában írta alá 1920. május 29-én.⁴¹

Azt, hogy ekkoriban nem beszélhetünk számottevő magyarságról, a Dániai Magyarok Egyesülete megalakításának körülményei is sejtetni

³⁸ Először az első világháború után, a polgárháború sújtotta Oroszország területéről áramlott Dániába nagyszámú orosz nemzetiségű, a bolsevikokkal szemben álló, döntően a monarchista erők táborát gyarapító politikai menekült, az orosz szakzsargon szerinti „fehérgárdista emigráns”. A létszámukat a Népszövetség menekültügyi főbiztosa, a híres norvég sarkkutató, Fridtjof Nansen által a Népszövetség Titkárságára 1924. július 1-re beterjesztett statisztikák ezer főre tették. Bocsarova, Zoja (2011): *Rosszizsjkoje zarubezsje 1920–1930 gg. kak fenomen otyecsesztvennoj isztorii*. AIRO XXI. Moszkva. 60–61.

³⁹ Wigerfelt-Svensson, Anders: i. m. 146–147.

⁴⁰ Storm Sarolta (1998): A dániai magyarokról. *Honismeret*, XXVI. évf. 3. sz. 86.

⁴¹ Kolontári Attila (2009): *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. (Politikatörténeti Füzetek, 31.) Napvilág Kiadó, Budapest. 15–16.

engedik. Az egyesületet ugyanis kifejezetten „felülről”, a magyar diplomácia kezdeményezésére hozták létre 1930 áprilisában, s jellemző, hogy az alakuló ülést Nemeskéri Kiss Sándor koppenhágai ügyvivő hívta össze, őt választották a szervezet elnökévé is. A nyilván reprezentatívnak szánt ülésen mindössze 30 fő vett részt, közülük többen olyan magyar állampolgárok voltak, akik valamely otthoni cég kiküldöttjeként dolgoztak Dániában.⁴²

A második világháború végórájában, 1945. január és február folyamán a Dániában állomásozó német megszálló erőkhöz magyar csapatok is csatlakoztak. A kérdéskört alaposan feldolgozó Søren Peder Sørensen dán történész adatai szerint 1945 tavaszán az ott állomásozó magyar egységek 3 ezredből, 12 zászlóaljból, 41 századból, valamint 2 tüzérsztyályból álltak. A szerző becslése szerint a magyar honvédek létszáma 12–15 000 fő között mozoghatott. A magyarok állomásoztatása országos kiterjedésű volt, Dánia 14 megyéjéből – az állandó mozgatusukat is figyelembe véve – 12-ben tartózkodtak magyar alakulatok.⁴³ A magyar katonatisztek vonakodtak attól, hogy egységeiket a németek háborús céljainak szolgálatába állítsák, s kapcsolatot létesítettek a dán nemzeti ellenállással. Az 1945. április 22-i, a Rosenborg-kastély melletti testőrlaktanyából induló magyar „felkelés” és az annak nyomán Koppenhága utcáin kibontakozó összetűzések a Nørreport állomásnál a magyar és német mellett számos dán polgári áldozatot is követeltek.⁴⁴

A szovjet csapatok elől menekülve nemcsak katonák, hanem polgári személyek is a kis skandináv országba szorultak. A Szálasi-kormányzat 1944 decemberében SAS-behívóval⁴⁵ arra kényszerítette több magyar oktatási intézmény végzős és szigorlati évfolyamainak hallgatóit és részben a tanári karát, hogy a birodalmi Németországban folytassák a tanulmányaikat. A nyilasok által Magyarországról evakuált oktatási intézmények közül a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem hallgatóságának és tanári kollektívájának egy része például (77 építészhallgató, 6 tanár és 13 családtagjuk, vagyis összesen 96 személy) rö-

⁴² A dániai magyarok egyesületet alakítottak. *Magyarság*, 1930. április 15. 4.

⁴³ Sørensen, Søren Peder (2020): *Egy elfeledett tragédia. Magyar katonák Dániában a második világháború német megszállás idején*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 42–43.

⁴⁴ Uo. 79–83. Az úgynevezett „állomási csata” a háború alatti „antifasiszta hagyományokat” prioritásként kezelő rendszerváltás előtti magyar történetírás egyik kedvelt témájának számított. Ebben a témában Kalanovics János, a koppenhágai magyar követség ügyvivője is jegyzett két ismeretterjesztő írást. Kalanovics János (1978): *Zendülés a testőrlaktanyában. Magyar katonák és a dán ellenállási mozgalom. Tükör*, április 6. 10–11.; Kalanovics János (1979): *A magyarok és a dán ellenállás. Lobogó*, július 12. 29.

⁴⁵ Névre szóló katonai behívóparancs a második világháborúban Magyarországon a nem tényleges állomány számára. Expressz küldeményként kezelték, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni. Nevét a parancson feltüntetett nagy betűs „SAS” feliratról kapta, amely a „Sürgős! Azonnal! Siess!” vagy a „Sürgős, Azonnali, Soronkövüli” kifejezések rövidítése volt.

vid németországi bolyongás után Dániában lelt menedéket. Ők vasúton 1945. április 17-én, tehát még a norreporti véres incidens előtt jutottak át a német–dán határon.⁴⁶ Április 22-e után azonban a németek lezárták a határt a megbízhatatlannak minősített magyarok elől,⁴⁷ így a létszámuk nem duzzadt tovább.

A németek május 9-i kapitulációja után a dán földön tartózkodó több ezer főnyi magyar katona és polgári személy hazaszállítása csak vontatottan haladt. Noha Várkonyi Mátyás koppenhágai konzuli irodafelügyelő 1945. szeptember 23-i jelentése szerint a katonaságot addigra átvitték Németországba, a magyarok számára létrehozott 6 közös táborban még 476 magyar állampolgárt tartottak nyilván.⁴⁸ A legnagyobb tábor ekkor a 119 főt számláló Gavnø-szigeti volt, amelyben a Marosvásárhelyi Magyar Királyi Csaba királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola II. és IV. évfolyamának, illetve részben a III. évfolyamának 1945. március 1–4. között Dániába irányított növendékeit, illetve a Ludovika Akadémia ugyancsak Dániába evakuált hallgatóit gyűjtötték össze.⁴⁹ Két évvel később Mihályfi Ernő külügyminiszter egy Anatolij Kondratov vezérőrnagynak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezérkari főnökének küldött 1947. augusztus 6-i átirata arról tanúskodik, hogy a repatriálást még akkorra sem sikerült lezárni, még mindig volt 188 egykori magyar állampolgár, akik a Dán Vöröskereszt segítségével a hazatérésükre vártak.⁵⁰

Nem tudjuk pontosan, hogy végül mennyien választották új hazájuknak a kis skandináv országot. A Műegyetem Dániába jutott 96 fős kontingenséből 1946–1947 folyamán kisebb-nagyobb csoportokban ötvenegyen tértek haza Magyarországra, a befogadó Dániában tizenketten telepedtek le véglegesen.⁵¹ A marosvásárhelyi hadapródiskola és a Ludovika növendékei 1946. október 12-én és november 24-én két csoportban hagyták el Dánia területét, a marosvásárhelyiek közül mindössze 10–12 növendék döntött úgy, hogy nem tér haza.⁵² Mikola Rezső ideiglenes ügyvivő értesülése szerint ők még 1959-ben is ott éltek, az egzisztenciájukat a kezdetekkor a lovaik eladásából próbálták megteremteni.⁵³ A kop-

⁴⁶ Palasik Mária (2006): *A műegyetemisták odüsszeiája 1944–1946*. Műegyetemi Kiadó, Budapest. 134–135.

⁴⁷ Vécsey László (1998): *A marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola története 1941–1945*. Fer-Co Kiadó, Tatabánya. 110.

⁴⁸ Várkonyi Mátyás konzuli irodafelügyelő feljegyzése a Külügyminisztériumnak. Koppenhága, 1945. szeptember 23. MNL OL, Külügyminisztérium adminisztratív iratok (XIX–J–1–k), Dánia, 1945–1964. 4. dob., 32.880/1945. pol. sz.

⁴⁹ Vécsey László: i. m. 116–117.

⁵⁰ Mihályfi Ernő átirata Anatolij Kondratov vezérőrnagynak. Budapest, 1947. augusztus 6. MNL OL, XIX–J–1–k, Dánia, 1945–1964. 4. dob., 91.178/9/1947. sz.

⁵¹ Palasik Mária (2006): i. m. 227.

⁵² Vécsey László: i. m. 117.

⁵³ Mikola Rezső koppenhágai ügyvivő jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. július 10. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 6. dob., 004211/2/1958. sz.

penhágai követség első ízben 1953-ban készített összefoglaló jelentést a dániai magyarokról. Az itteni magyarság relatíve alacsony lélekszámát az is érzékeltette, hogy a jelentés szerint a magyarok nem tartották egymással a kapcsolatot, sem sajtókiadványuk, sem önálló szervezetük nem volt. A jelentés alig több mint egytucatnyi magyart említ meg, akikről tudomásuk volt, de közülük még azokkal sem volt személyes kontaktusuk, akiket „haladó szelleműnek” tartottak. Érdemes szó szerint is idéznünk a jelentésnek a háború idején Dániába sodródott magyarokra vonatkozó kitételét: *„A külföldön élő magyar reakciónak azzal a részével, amely a háború alatti fasiszta menekültekből és a háború utáni disszidensekből áll, eddig még nem találkoztunk.”* A magyar emigrációnak ez a része nyilván nem is kereste a kapcsolatot a Magyar Népköztársaság diplomáciai képviselőivel,⁵⁴ de olyan is volt közöttük, mint például Vásárhelyi György karmester, aki egy „meglehetősen durva hangú” levélben utasította vissza a követség meghívását Fischer Annie koncertjére. A magyar emigránsok politikailag tudatos részének habitusára vonatkozóan akár szimptomatikusnak is tekinthetjük Körössy Andor cigányzenész megnyilvánulásait. Ő a koppenhágai Lorry étteremben játszott a zenekarával, s a követség munkatársai megfigyelték, hogy egy régi, Budapestről szóló nóta eljátszása után mindig elmondta, hogy „Budapest már nem a régi”.⁵⁵

A levéltári források egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a kis létszámú magyar emigráció politikailag tudatos magját a Horthy-érában szocializálódott, a kommunista berendezkedéssel érzelmileg azonosulni képtelen, így a fennálló rendszer ellenzékének tekinthető katonák, kereskedők és zenészek alkották. Közülük a később keletkezett források a legtöbbször gróf Hoyos Béla és Nagy-Németh Béla nevét emelik ki.⁵⁶ Előbbi a Hoyos nemesi család egyik sarjaként a családi hagyományoknak megfelelően a premontreiek gödöllői gimnáziumába iratkozott be, ám átjelentkezett Marosvásárhelyre, az ottani hadapródiskolába, s egyike volt

⁵⁴ A Magyar Köztársaság és a Dán Királyság 1948. május 10-én létesített egymással hivatalos diplomáciai viszonyt, a koppenhágai követség 1952. augusztus 5-én kezdte meg a működését, Böhm Vilmos stockholmi követ ezen a napon adta át megbízólevelét IX. Frigyes dán királynak. Ettől az időponttól kezdve 1957 tavaszáig–nyaráig a magyar külképviseletet ügyvivő irányította, a mindenkor stockholmi magyar követet akkreditálták Koppenhágába. Dánia a varsói követét, Johann Wilhelm Heinrich Eickhoffot akkreditálta Budapestre. Mikola Rezsőnek, a Külügyminisztérium Politikai Főosztálya II/3. Osztálya referensének feljegyzése a magyar–dán diplomáciai kapcsolatokról. Budapest, 1953. január 9. MNL OL, XIX–J–1–k, Dánia, 1945–1956. 2. dob., szám nélkül.

⁵⁵ Hackler Károly koppenhágai ügyvivő jelentése Boldóczy János külügyminiszternek. Koppenhága, 1953. augusztus. 25. Uo. 4. dob., 04082/1/1953. sz.

⁵⁶ Lásd például: Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. május 24. MNL OL, XIX–J–13–a, 7. dob., 33/1957. sz.; Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október 29. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00776/1/1957. sz.

azon kadétoknak, akik a háború után is Dániában maradtak.⁵⁷ 1956. október 23-át követően ő lett a Dániában megalakult Magyar Nemzeti Egyesület társelnöke.⁵⁸ Utóbbi miniszteri osztálytanácsosi rangban 1945 után a Jóvátételi Hivatalban dolgozott, amely 1948-ban Dániába küldte lóvásárlások lebonyolítására, ám ő soha többet nem tért vissza onnan, vagyis „disszidált”. Kádár János belügyminiszter 1948. október 10-én tette közzé a felhívását, melyben hazatérésre szólította fel, s annak elmaradása esetén figyelmeztette a büntetőjogi következményekre.⁵⁹

A koppenhágai magyar követség 1956. december 6-án kelt és a forradalom ideje alatt a követségen történeteket összegző jelentése kiemelte, hogy november 5-én a délelőtti folyamán a Hoyos Béla elnökletével a forradalom idején alakult szervezet, a Magyar Nemzeti Egyesület egy levelet küldött a magyar követségnek, melyben felszólították az ott szolgálatukat teljesítő diplomatákat, hogy 24 órán belül fejezzék be a dániai diplomáciai megbízatásukat, illetve a követség berendezését és irattárát helyezték a dán külügyminisztérium gondnoksága alá. A magyar emigránsok valamelyest bízhattak abban, hogy a diplomaták teljesítik a követeléseiket. Ugyanebből a jelentésből derül ki ugyanis, hogy október 29-én Krusslák Ferenc ügyvivő hivatalosan is bejelentette a dán külügyminisztériumban, hogy a követség és annak apparátusa teljes egészében felsorakozott Nagy Imre kormánya és annak programja mögött.⁶⁰ Joggal feltételezhetjük tehát az emigránsok, hogy ha a Koppenhágába akkreditált magyar diplomaták deklarálták, hogy legitimnek tekintik Nagy Imre kormányát, akkor illegitimnek fogják minősíteni Kádár János Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányát.

A forradalom menekültjeinek létszáma, területi elhelyezkedése és fluktuációja

A magyar menekülttömeg ellátásának megszervezése és később társadalmi integrációja a 20. század második felének dán menekültpolitikája, ha úgy tetszik, „befogadáspolitikája” első nagy történelmi erőpróbáját jelentette.

A dán kormány először 1956. november 14-én, a Külügyminisztériumban tartott értekezleten vitatta meg a magyar menekültek befogadá-

⁵⁷ Hoyos Imre (2001): A Hoyos testvérek. *A Gödöllői Premontrei Diákok Egyesületének Körlevele*, 8. sz. 6.

⁵⁸ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. május 24. MNL OL, XIX-J-13-a, 7. dob., 33/1957. sz.

⁵⁹ *Szabad Nép*, 1948. október 10. 15.

⁶⁰ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1956. december 6. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 1. dob., 00769/1956. sz.

sának kérdését, melyre meghívták azokat a dán társadalmi szervezeteket is, amelyek a menekültek elhelyezésének és ellátásának megszervezésében a kormányzat segítségére lehettek. A külügyi tárca élén is álló H. C. Hansen miniszterelnök javaslata az volt, hogy Dánia egy kizárólag nőkből és gyerekekből álló, 200 fős kontingenst vegyen át az ausztriai menekülttáborokból. Azonban tíz nap múlva, november 24-én a kormány ezen létszám ötszörösének, azaz 1000 menekültnek a befogadásáról döntött, s ebbe a csoportba férfiakat és nőket egyaránt felvehettek. Az eredeti elképzelések módosulásához két tényező is hozzájárult. Először is Louis le Maire, a Dán Vöröskereszt elnöke, aki nem sokkal korábban ellátogatott az ausztriai menekülttáborokba,⁶¹ az ottani súlyos helyzetről szerzett tapasztalataival érvelve arra biztatta a kormányt, hogy emelje meg az eredetileg tervezett létszámot, s ezzel hatékonyabban segítse a Nemzetközi Vöröskereszt munkáját, illetve vegye ki a részét Ausztria tehermentesítéséből. Másodszor az ellenzék vezető ereje, a Dán Konzervatív Néppárt 2000 menekült befogadását követelte a kormányzattól. A magasabb létszám akkor még jobban igazodott a szovjetek magyarországi beavatkozása miatt erősödő szovjetellenes közhangulathoz,⁶² a kormány pedig a társadalom nyomása alatt nyilván nem tehette meg, hogy nem talál módot legalább valamiféle kompromisszumos, köztes megoldásra.

A magyar forradalom menekültjeinek első és legnagyobb tömegét kitevő kontingensét, közel ezer embert, szervezeten és egyszerre transzportálták Dániába, ami a kortársak szemében akár olyannak is tűnhetett, mint egy – klasszikus – áttelepítési akció. A később repatriáló magyar állampolgárok elmondásából is tudható, hogy a Dán Vöröskereszt külön erre a célra kibérelt egy vonatot, amely közvetlenül Dániába vitte az oda regisztrált magyar menekülteket. A szerelvény 1956. november 28-án indult a kismartoni vasútállomásra, és november 30-án a késő esti órákban érkezett meg Padborg dán határállomásra.⁶³ 1956 késő őszen tehát dán szemmel nézve egy nap leforgása alatt egyszerre ugyanannyi külföldi érkezett az országba, mint amennyi 1949 után összesen ott maradt. Min-

⁶¹ 1956. november elején már 14 ország Vöröskereszt-társaságának volt képvisellete Bécsben. A skandináv országok közül egyedül Izland nem rendelkezett vöröskeresztes misszióval. Kecskés D. Gusztáv (2021): *Humanitárius akció globális méretekben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 26.

⁶² Wigerfelt-Svensson, Andres: i. m. 151–152.

⁶³ Lásd erre például: Jámbor István vallomását. Ő november 26-án Kapuvárnál szökött át a határon, november 28-án vitték a kismartoni táborba, ahol mindössze két órát tartózkodott, mert onnan rögtön indult a vöröskeresztes vonattal dán földre. A kismartoni menekülttáborból buszokkal vitték ki őket a vasútállomásra. December 1-jén érkeztek meg Maribóba. Jámbor István kihallgatási jegyzőkönyve. Győr, 1957. október 12. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Operatív dossziék (3.1.5) – O – 9827/4/177. sz. dosszié.

den bizonnyal ezzel a tényezővel is magyarázható, hogy a dán lakosság egy része a magyar menekültek számát jóval nagyobbak érzékelték, mint ahányan valójában voltak; egyes szociológiai szakmunkák is azt a kollektív emlékezetben rögzült információt adják tovább, mely szerint ebben az időben mintegy kétezer magyar érkezett Dániába.⁶⁴

Sajnos sem a magyar követségi jelentések, sem a Dán Menekültsegélyezési Tanács már említett összesítése nem igazít el bennünket a tekintetben, hogy a kezdeti időkben hol hozták létre a magyar menekültek ideiglenes elhelyezésére szolgáló táborokat, és pontosan hány ilyen közös lakóközteret jelöltek ki számukra. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában két olyan operatív dosszié van, ami teljes egészében a Dániából repatriált magyarok kihallgatási jegyzőkönyveit tartalmazza, és egy olyan, amely részben a Dániából hazatért személyekre vonatkozik. Ezek összesen 44 hazatért személy adatait tartalmazzák,⁶⁵ ami nemcsak az 1400 fős teljes menekülttömeghez, hanem az 1961. december 31-ig regisztrált 133 repatriált magyar állampolgárhoz képest is kevésnek tűnik, ám abból a szempontból reprezentatívnak tekinthetjük ezek adatállományát, hogy a tábor-lét időszakának vonatkozásában ugyanazok a helynevek köszönnek vissza bennük.

Jelen ismereteink szerint 1956–1957 folyamán a magyarokat összesen 9 táborban helyezték el a dán hatóságok. Ezek közül kettő, Graveshoved és a Viborgtól délnyugatra fekvő Hald Ege település *Folkekuren* néven ismert barakktábora Közép-Jylland *földrajzi régióban*, egy (Ska-gen) Észak-Jylland régióban, egy (Køge) Sjælland déli részén, egy pedig (Maribo) Lolland szigetén volt. Négy tábort (Fredensborg, Helsingør, Munke-rup és Droningmølle) Sjælland északkeleti részén hozták létre,⁶⁶ vagyis ugyanazon a szűk földrajzi területen, amely a leginkább iparosodott dán fővárost és agglomerációját foglalta magában, s így a legnagyobb vonzerőt gyakorolta a döntően munkás származású magyar munkavállalókra.⁶⁷ Jelen ismereteink szerint a dán hatóságok nem létesítettek menekülttábort Fyn szigetén, noha a hazatért magyarok elmondásából kiderül, hogy a későbbiek folyamán sokukat az ipari szempontból ugyancsak

⁶⁴ Tøgeby, Lise (2003): *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus. 36.

⁶⁵ Lásd: a 3.1.5. – O – 16.662. számú, a 3.1.5 – O – 16.663. számú, illetve a 3.1.5. – O – 9827/4. számú operatív dossziékat.

⁶⁶ Megjegyzendő, hogy Dánia közigazgatási régióinak hivatalos elnevezése 2007-től részben eltér a történeti-földrajzi területi egységek hagyományos megnevezésétől. Køge és Lolland szigete Sjælland régióhoz tartozik, Fredensborg, Helsingør, Munke-rup és Droningmølle Koppenhágával együtt Hovestaden régió része, míg Fyn szigetét Dél-Jyllanddal együtt Syddanmark (Dél-Dánia) régió foglalja magában.

⁶⁷ Mintegy 250 magyar menekült vöröskeresztes központokban volt elszállásolva. Kecskés D. Gusztáv: i. m. 58.

frekvenciált Odense városába helyezték ki munkavégzésre.⁶⁸ Ha a rápillantunk a térképre, akkor azt láthatjuk, hogy a legnehezebb helyzetbe talán azok a magyarok kerültek, akiket az ország legészakibb pontjának számító Skagen menekülttáborában helyeztek el. Ez a kisváros közúton 525 kilométerre feküdt Koppenhágától, ezt a távolságot a korabeli utazási viszonyok között legalább 10-12 órás utazással lehetett megtenni. A térképes azonosítás alapján feltűnő még, hogy azok a helységek, ahol a táborokat kialakították, szinte kivétel nélkül a tengerparton fekszenek. A hazatért menekültek elmondásából azt is ki lehet hámozni, hogy a táborokat üdülőövezetekben, szanatóriumokban, pihenőhelyeken hozták létre, ezek mind az üdültetés célját szolgáló faházak vagy gyógyászati célokra használt emeletes épületegyüttesek voltak, ahol a korábbi szociális funkcióból fakadóan az elszállásolási kapacitások rendelkezésre álltak.

Az 1956. november 30-án a késő esti órákban Padborgba érkező közel ezerfős kontingens tagjait már a határállomáson három nagyobb csoportra bontották, aszerint, hogy az egyes menekülteket melyik régióba (Jylland, Sjælland stb.) szállítottak tovább. A táborok száma alapján arra következtethetünk, hogy a befogadó kapacitások függvényében – egyenletes elosztás esetén – egy táborba 100-110 magyar került. A menekültekről írt első magyar követségi jelentés alapján csak a maribói tábor létszámát tudjuk pontosan megállapítani, oda közvetlenül a megérkezést követően 125-en kerültek.⁶⁹ Ez a szám közel áll a fenti átlaghoz, nem árt azonban figyelembe venni, hogy a menekültek fokozatos munkaerőpiaci elhelyezésének, elhelyezkedésének függvényében a táborok száma is állandóan változott, a csökkenő létszámú táborokat megszüntették, az ott lakó magyarokat pedig áthelyezték egy másik körzetbe. Madarász László elmondása szerint például a maribói tábort a dán hatóságok már 1957. február 25-én felszámolták, az addigra ott maradt mintegy 50 magyar közül 22 főt helyeztek át Fredensborgba.⁷⁰

A magyar menekültek lélekszámát tekintve érdemes cizellálni a szakirodalmi adatokat. Abból a célból, hogy a skandináv országok magyar menekültjeit a demográfiai kondícióik alapján összehasonlíthassuk, egyazon adatforrásra volt szükség, ezért tanulmányunk második fejezetének táblázatában egységesen a Marjoleine Zieck tanulmányában szereplő adatokat vettük alapul. A szerző forrásbázisát az UNHCR statisztikai adják,

⁶⁸ 1959 végére Odensében egy közel negyven főt számláló magyar kolónia alakult ki. A kolóniának majdnem a fele, nyolc mérnök és tíz szakmunkás az ottani hajógyárban dolgozott. Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. november 14. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945-1964. 9. dob., 006770/1959. sz.

⁶⁹ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. január. 18. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945-1964. 3. dob., 00764/1957. sz.

⁷⁰ Madarász László kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1958. május 17. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. operatív dosszié. 73-74.

így valójában az 1380 fős létszám „csak” azokat mutatja, akik 1956–1957-ben az ausztriai és jugoszláviai táborokban Dániába regisztráltak.⁷¹ Ha azokat a szakirodalmi kimutatásokat vesszük alapul, amelyeket az ausztriai és jugoszláviai táborok történetét is feldolgozó monográfiák foglalnak magukban, akkor az UNHCR adataihoz képest 8 fős többletkez jutunk. Murber Ibolya szerint az Ausztriába menekült magyarok közül 1178 fő választotta Dániát,⁷² míg Hegedűs Attila a kutatásai alapján 210 főre tette azoknak a létszámát, akik 1957-ben a jugoszláviai táborokból Dániába regisztráltak,⁷³ s ez összesen 1388 fő.⁷⁴

Ha összeszámoljuk a Dán Menekültsegélyezési Tanács fentebb már említett adatfeldolgozásának egyes tételeit, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az ausztriai és jugoszláviai táborokból 1956–1957 folyamán szervezeten, a Dán Vöröskereszt közreműködésével összesen 1329 személy érkezett Dániába, ebből 1147 fő Ausztriából és 182 Jugoszláviából.⁷⁵ Abban a tekintetben, hogy pontosan hányan jutottak el Dánia területére, nyilván ezt az adatállományt érdemes iránymutatónak vennünk, ami egyúttal arra is következtetni enged, hogy azok közül, akik eredetileg Dániába jelentkeztek, végül nem mindenki lépte át Dánia határát. Plasztikusan szemlélteti ezt az is, hogy a szakirodalmi adatok szerint a dán kormány által 1956. november 24-én vállalt 1000 fős befogadási keretet az ausztriai táborokban gyorsan feltöltötték,⁷⁶ mindazonáltal november 30-án „csak” 986 menekült érkezett meg a padborgi vasútállomásra,⁷⁷ ami arra enged következtetni, hogy 14 személy az út során „lemorzsolódott”.

A Menekültsegélyezési Tanács számadatai nyilván jobban közelítenek a valósághoz, mert 1961. december 31-ig bezárólag azokat a személyeket is nyilvántartásba vették, akik az 1956–1957. évi szervezett és tömeges „menekültátvétel” után családgyesítés révén, egyenként vagy kisebb csoportokban Magyarországról vagy már egy másik befogadóországból mentek Dániába. Az előbbi kategóriában 10, míg az utóbbiban 57 főt találunk. A Menekültsegélyezési Tanács rajtuk kívül még négy egykori

⁷¹ Zieck, Marjoleine: i. m. 59.

⁷² Murber Ibolya (2002): *Flucht in der Westen 1956. Magyar menekültek Ausztriában (Vorarlberg) és Liechtensteinben 1956.* Palatia Kiadó, Győr. (Schriftenreihe der Rheticus Gesellschaft, 41.) 251.

⁷³ Hegedűs Attila: i. m. 64.

⁷⁴ Kecskés D. Gusztáv adatai szerint Ausztriából 1175, míg Jugoszláviából 212 személy választotta Dániát. Kecskés D. Gusztáv: i. m. 145–146.

⁷⁵ Koch, Lise: i. m. 15. Kalanovics János ügyvivő 1958. július 2-i jelentése szerint összesen 1146 személy érkezett az ausztriai menekülttáborokból. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia 1945–1964. 6. dob., 004524/1958. sz.

⁷⁶ Wigerfelt-Svensson, Anders: i. m. 152.

⁷⁷ Fenger-Grøn, Carsten – Grøndahl, Malene (2004): *Flygtningenes danmarkshistorie 1954–2004.* Aarhus Universitetsforlag, Aarhus. 31.

magyar állampolgárságú egyént vett nyilvántartásba, akik „köztes” nyugati országból érkeztek Dániába, így a magyar menekültek összlétszámát 1400 főben állapította meg.⁷⁸

Mindazonáltal a magyar menekültek óriási európai és világbéli fluktuációja miatt ez sem jelenthet teljesen egzakt létszámadatot. Minden bizonnyal jóval többen voltak azok, akik a forradalom után menekültek el Magyarországról, de évekkal később, nem hatósági családregisztrációs jogcímén, hanem más személyes vagy egzisztenciális indokokkal „átmeneti országokból” költöztek át Dániába. Dobó Györgyöt például 1956. december 10-én az ausztriai menekülttáborból vélhetőleg az Angol Vöröskereszt révén Angliába vitték, Bristolban élt egy ideig, majd miután megtudta, hogy családjának a tagjai Dániában vannak, 1957. március 27-én ő is utánuk ment.⁷⁹ Bobek József a kismartoni menekülttáborból eredetileg ugyancsak Angliába regisztrált. Néhány hónapot töltött Peterboroughban, ahol megismerkedett egy tanulmányúton éppen ott tartózkodó dán házaspárral, akiknek az unszolására 1957. április 21-től ő maga is Dániában próbálta megteremteni az egzisztenciáját.⁸⁰ Tudunk olyan esetekről is, amikor valamely mediterrán égövi országból vetődött valaki Dániába. Ilyen volt egy jóval későbbi követségi jelentés tanúsága szerint László Angéla is, aki a forradalom leverése után Olaszországba került, majd a dán állampolgárságú férje révén maga is Dániában telepedett le, és ott alapított családot.⁸¹

Talán egyik kategóriába sem sorolható a Koppenhágai Kereskedelmi Kirendeltség gépírónöjének, Vass Ágnesnek az esete. A szó fizikai értelmében ő nem a szovjet beavatkozás, a harci cselekmények és a politikai megtorlás elől menekült el Magyarország területéről valamely szomszédos országba, hanem a dán élettársára hivatkozva, a koppenhágai külszolgálati állomáshelyéről távozott el.⁸² Nem is utazott haza, ezzel azonban *de facto* elhagyta az ország területét, amit az exterritorialitás miatt könnyedén megtehetett. Régóta készült erre, csak a kedvező alkalomra várt. Ez normál körülmények között akár egy klasszikus disszidálás is lehetne, ám nem kizárt, hogy az ő döntése is korrelációban állt az otthoni kilátástalan politikai viszonyokkal, a reményvesztettséggel, ami a legtöbbet a hazájuk elhagyására készítetett, tehát végső soron akár őt is te-

⁷⁸ Koch, Lise: i. m. 15.

⁷⁹ Dobó György kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1958. június 25. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.663. sz. dosszié. 50–53.

⁸⁰ Bobek József kihallgatási jegyzőkönyve. Győr, 1957. november 7. ÁBTL, 3.1.5 – O – 9827/4/181. sz.

⁸¹ Pataki jelentése Péter Jánosnak. Koppenhága, 1963. október 29. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 6. dob., 007882/1963. sz.

⁸² Vass Ágnes levele Krusslák Ferenc ügyvivőnek. Koppenhága, 1957. július 6. MNL OL, XIX-J-13-a, 7. dob., 66/1957. sz.

kinthetjük a forradalom menekültjének.⁸³ Vass Ágnes nem volt egyedül, egy 1958. november 3-i külügyminisztériumi körlevél szerint rajta kívül kilenc olyan magyar állampolgárt tartottak nyilván, akik a forradalom leverése után valamely magyar külképviseletről diplomáciai vagy szolgálati útlevelük birtokában távoztak, és ezzel elhagyták az ország területét.⁸⁴

Az általunk vizsgált szekunder források egyöntetűen megállapítják a dániai magyar közösség lemorzsolódásának a tényét, de a magyarok körében uralkodó „kivándorlási” és „hazavándorlási” hangulatra, alkalmanként némi kárörvendő éllel,⁸⁵ a magyar diplomáciai jelentések is felhívják a figyelmet.⁸⁶ Ez a jelenség az 1957–1958. év folyamán volt a leglátványosabb. 1958. július 2-i állapot szerint, tehát bő másfél évvel az első kontingens megérkezését követően, már jóval négyszáz felett volt azok száma, akik elhagyták Dánia területét, nagyobb részük, 307 fő tengerentúli országokba, az Amerikai Egyesült Államokba, Brazíliába, Kanadába vagy Ausztráliába emigrált, kisebb részük, 127 fő Magyarországra repatriált.⁸⁷ A gyors „elvándorlási” tendenciáknak nyilván az is megágyazott, hogy mint arra már utaltunk, a Dán Vöröskereszt még az ausztriai és jugoszláviai menekülttáborokban azzal a – kissé csalóka – ígérettel hirdette a dániai regisztrációt, hogy azok számára, akik ezt kérvényezni fogják, lehetővé teszik majd az áttelepedést az Egyesült Államokba. Az adatokból az is következik, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. március 29-én a *Magyar Közönyben* közzétett, 1957/24. számú törvényerejű rendelete is hatást gyakorolt a menekültekre. A jogszabály azok számára, akik 1957. január 31-ig „engedély nélkül külföldre távoztak”, 1957. április 2-től biztosította, hogy egyéni elbírálás alapján visszatérjenek Magyarországra. Büntetlenséget azonban csak azoknak a kiskorúaknak ígért, akik a hazatérésük időpontjáig nem töltötték be a 18. életévüket.⁸⁸

Az adatokból arra lehet következtetni, hogy ez a folyamat 1958 nyara után valamelyest lassult, ugyanis az 1957–1961 közötti fél évtized-

⁸³ Krusslák jelentése Horváth Imrének Vass Ágnes disszidálásáról. Koppenhága, 1957. július 20. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 1. dob., 003645/1957. sz.

⁸⁴ A Külügyminisztérium Útlevelesztályának körlevele a külképviseleteknek. Budapest, 1958. november 3. MNL OL, XIX-J-13-a, 8. dob., 119/1958. sz.

⁸⁵ Lásd például: Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. március 25. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/1/1957. sz.

⁸⁶ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. április 20. Uo. 00764/2/1957. sz. Továbbá: Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október. 30. Uo. 00764/5/1957. sz.

⁸⁷ Kalanovics János ideiglenes ügyvivő jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. július 2. Uo. 6. dob., 004524/1958. sz.

⁸⁸ Palasik Mária (2020): „A hazatért személyek nagy része megtévedt ember...” A magyar állambiztonsági szervek szerepe az 1956-os emigráció hazatelepítésében. *Betekintő*, XIV. évf. 4. sz. 33.

ben összesen 443-an telepedtek a tengerentúlra,⁸⁹ s összesen 133 fő volt azok száma, akik ugyanebben az időszakban visszamentek Magyarországra.⁹⁰ Ha tehát összevetjük ezeket az adatokat, akkor az derül ki, hogy az 1958. július 2. és 1961. december 31. közötti három és fél éves intervallumban 136-an „álltak tovább” Dániából harmadik országba, és mindössze hat személy döntött a hazatérés mellett.⁹¹ Tehát a menekültek 1958 második felétől észlelhető beilleszkedésére vonatkozó fenti állításunkat a magyar populáció fluktuációjára vonatkozó számadatok is alátámasztják.

A Menekültsegélyezési Tanács mindent megtett annak érdekében, hogy a hazatérni szándékozó magyarokat visszatartsa. Nyilvánvalóan már önmagában a repatriálás jelensége, s főként annak méretei, intenzitása nemcsak döbbenetet váltott ki, hanem óriási presztízvesztést jelentett mind a kormányzat, mind a Tanács ernyője alatt tömörülő civil szervezetek számára. Ezt akár a dán társadalom jószándékának, példamutatásának, együttérzésének a magyarok részéről történő negligálásaként, összességében a dán „befogadáspolitiká” kudarcaként is lehetett interpretálni. Rendkívül plasztikusan szemlélteti a dánok felfogását az 1957. december 29-én hazatérő Rácz Pál vallomása: *„Bementünk a Koppenhága-i menekülési segélyező bizottsághoz, ahol előadtuk a hazatérési szándékunkat. Itt nagyon rosszul fogadták az elhatározásunkat, mondták pl, hogy Magyarországon felakasztanak, bebörtönöznek, és hogy visszaélünk a jószágokkal. A politikai tekintélyüket rontjuk. Kivett a fiókból egy nyilatkozatot, amiben az állt, hogy teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy bármi történjen velem otthon, a dán államot nem hibáztatom. Ez magyar szöveggel volt írva. Aláírtam, és a barátom is, a dán ideiglenes igazolványt elvették, kiadták a pénzünket, 148 koronát.”*⁹²

Az ausztriai menekülttáborokban Dániába regisztrált magyarok döntő része eleve nem ott képzelte el a jövőjét. Nyilván azért adta be a jelentkezését, mert gyorsan ki szeretett volna jutni a táborból. Számos olyan tényező lehetett, ami egy átlagos magyart visszatartott a kis skandináv országtól mint letelepedési opciótól: a Magyarországnál jóval zordabb éghajlat, a teljesen idegen és ismeretlen terep, a nehezen elsajátítható állandó nyelv, illetve nem utolsósorban az ország éppen recesszió uralta gazdasági viszonyai és ez utóbbival összefüggésben az ott kínálkozó egzisztenciális perspektívák. Talán érzékletesen tükrözi ezt Szentmihályi Barna esete is. Ő eredetileg célirányosan Kolumbiába akart emigrálni, ám az ausztriai menekülttáborban megismerkedett Juhász László lányá-

⁸⁹ Wigerfelt-Svensson, Anders: i. m. 167.

⁹⁰ Uo. 159.

⁹¹ Uo. 152.

⁹² Rácz Pál kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1958. március 18. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. operatív dosszié. 126–127.

val, feleségül vette, és a vele tartott az időközben Dániába regisztrált szülei után. Ott azonban nem találta meg a számítását, továbbra is Kolumbiába vágyott, ezért 1958. február 28-án elhagyta a házastársát és annak családját. Ezt pedig a következőkkel indokolta: „*Dániában csak egy kispolgári életet élhet, ő villát, autót akar.*”⁹³

Egy-egy olyan esetről tudunk, amikor Dánia preferálását eleve valamilyen, az országhoz köthető korábbi személyes ismeretség, kötődés vagy élmény inspirálta. Érdekes ilyen szempontból az értelmiségi családból származó, de betanított munkásként dolgozó Illés Gyula esete. Ő néhány társával 1956. december 19-én hagyta el Magyarországot, és egészen 1957. március közepéig a mödlingi táborban tartózkodott. Míg azonban a társai úgy döntöttek, hogy visszamennek Magyarországra, ő jelentkezett Dániába. A kihallgatása során tett vallomásából kiderül, hogy egy vöröskeresztes gyermeküdtetés keretében már 1947-ben járt ott, s egy családnál lakott. Ez a család, mikor Illés szülei révén tudomásukra jutott, hogy menekülttáborban van Ausztriában, felvette vele a kapcsolatot. 1957. márciusában hozzájuk került, az ő műtrágyaüzemükben dolgozott 1958. január 10-ig.⁹⁴ Ugyanezt a motívumot fedezhetjük fel az auschwitzi haláltábor túlélő Csikós Gabriella élettörténetében is. Ő 1956. december 16-án szökött át a határon két fiútestvérével. Azért esett a választásuk Dániára, mert 1948-ban az egyik öccse egy üdtetési akció révén már járt ott, ráadásul a Dániába hozatalukat ugyanaz a dán család intézte a Dán Vöröskeresztnél, akiknél annak idején lakott.⁹⁵ Maklár István, akinek hosszú időre sikerült gyökeret eresztenie Dániában, elmondása szerint 1957. január 6-án azzal az elhatározással lépett át a magyar–osztrák határt, hogy ahhoz a dán családhoz megy, amely 1947-ben a Dán Vöröskereszt gyermeküdtetési akciója keretében 3 hónapig vendégül látta. A kismartoni dán vöröskeresztes képviselő segítségével kapcsolatba lépett Einar Olsennel, a családfővel, aki vállalta a befogadását, és megküldte az utazási költségeit is. 1957. március 5-én indult Bécsből vonattal, és 6-án érkezett Koppenhágába, ahol Olsen gyermekei várták. Náluk dolgozott 1959-ig, majd jelentkezett az odensei kertészeti főiskolára.⁹⁶ A legerősebb magánéleti kötődéssel talán Bartha Tibor építész mérnök bírt. Ő az 1945-ben Dániába evakuált műegyetemi kontingenssel jutott először dán földre, ahonnan az ott megismert dán

⁹³ Juhász Lászlóné sz. Liehs Róza kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1962. június 8. Uo. 9.

⁹⁴ Illés Gyula kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1959. május 18. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.663. sz. dosszié. 171–175.

⁹⁵ Csikós Gabriella kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, dátum nélkül. (1962. március 7. előtt.) Uo. 38–41.

⁹⁶ Maklár István kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1973. február 23. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. dosszié. 87–89.

származású feleségével együtt tért haza 1947-ben. Elmondása szerint ők mindig visszavágytak Dániába, így az első adandó alkalommal, vagyis a forradalom leverését követően, nem is lehetett kérdés számukra, hogy melyik országba emigráljanak (vagyis térjenek vissza).⁹⁷

Érdeemes felhívunk a figyelmet még egy olyan kérdéskörre, a „visszavándorlás” jelenségére, amely ugyancsak a rendelkezésre álló nemzetközi és dán statisztikák hibahatárát tágíthatja. A menekültek között voltak olyanok is, akik egy idő után elhagyták Dánia területét, más nyugati országban próbáltak szerencsét, de mivel nem találták meg ott a számításukat, visszatértek Dániába, akár évekkel később is. Ilyen volt például a munkásszármazású, vasesztergályos szakmát tanult Fogarassi Péter, aki a feleségével együtt még az első nagy kontingens tagjaként, 1956. december 1-jén érkezett Koppenhágába. Nekik szerencsájük is volt, mert 1957. február 19-től munkához jutottak egy Maribo melletti cukorgyárban. Ők már Dániában kérvényezték, hogy Franciaországba telepedhessenek, de csak utazóvízumot kaptak. Ennek ellenére 1957. november 25-én úgy utaztak Párizsba, hogy megpróbáltak ott gyökeret eresztetni, ezért munkát vállaltak. Bő egy hónap leforgása után azonban rájöttek, hogy nem tudnak ott maradni, ezért 1958. január 5-én kénytelenek voltak visszatérni Dániába.⁹⁸ Egy 1961. január 4-i követségi jelentés valóságos tendenciaként kezeli a „visszaszivárgást” Kanadából. Többen voltak olyanok az 1957-ben Dániából Kanadába kivándoroltak közül, akik addigra már visszaköltöztek Dániába, és a követség értesülései szerint még többen azok, akik ugyancsak vissza akarnak térni. Az erről nyilatkozó magyar menekültek ezt a jelenséget a sokkal mostohább kanadai viszonyokkal magyarították.⁹⁹

A magyar menekültközösség szociológiai összetétele, önszerveződése és beilleszkedése a dán társadalomba

A koppenhágai magyar követség által a Külügyminisztériumhoz küldött jelentések különbséget tesznek a már 1956 őszét megelőzően Magyarországról kivándorolt és Dániában megtelepedett, illetve a forradalom leverése után befogadott magyar állampolgárok csoportjai között. Noha a jelentések frazeológiájában ezek a fogalmak sokszor elmosódnak, megfigyelhető, hogy az előbbieket előszeretettel sorolják „a horthy-

⁹⁷ Bartha Tibor (1997): *Szia Madár! A Műegyetem építész mérnöki hallgatóinak odisszeája a Második Világháborúban*. Officina, Koppenhága–Szeged. 93.

⁹⁸ Fogarassi Péter kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1958. április 14. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. dosszié. 110–114.

⁹⁹ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1961. január 4. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 6. dob., 000794/1961. sz.

sta magyar emigráció” kategóriájába, az utóbbiak esetében pedig kerülük a „menekült” kifejezést, a legtöbbször „disszidenseknek” nevezik őket.¹⁰⁰

A két réteg közötti különbségtétel, a kivándorlásuk időpontjának figyelembevételén túl, oda vezethető vissza, hogy az 1956-ban és 1957-ben Dániába érkező magyar menekültek szociológiai összetételében – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában lévő dokumentációból ítélve – kétségtelenül felülreprezentált volt a munkásság,¹⁰¹ míg az 1956 előtt már ott élő magyarok többsége értelmiségi volt, tanárok, kereskedők, zenészek, katonatisztek. A magyar állambiztonsági szervek tisztjei a hazatért magyarok kihallgatási jegyzőkönyveiben minden esetben rögzítették, hogy az illető melyik társadalmi réteghez („osztályhoz”) sorolható. A már említett három operatív dosszié összesen 44, 1957 és 1963 között repatriált személy dokumentációját (kihallgatási jegyzőkönyvek, személyi adatlapok, határozatok) tartalmazza, ennek a 44 fős reprezentatív mintának a feldolgozása arról tanúskodik, hogy – két kivételtől eltekintve – közülük mindenki munkás- vagy parasztszármazású volt. Mindössze egyetlen olyan személyt találtunk, a komáromi illetőségű Bobek Józsefet, aki felsőfokú végzettséggel rendelkezett, igaz, ő is „kulák-származású” volt.¹⁰² Hasonló kép rajzolódik ki előttünk a követség által kiadott hazatérési igazolványokról készített összesítő listák alapján, amelyeket egy-egy jelentés mellékletként Koppenhágából Budapestre küldtek. Ezek a névsorok mindig tartalmazták a repatriálót/repatriált magyar állampolgár foglalkozását. Az 1957. február 21-i lista szerint hazatérő 33 személy között mindössze két értelmiségi (orvos és tisztviselő) volt,¹⁰³ az 1957. március 25-i összesítésben 23 fő között négy olyan, aki a – mai fogalmaink szerinti – „tercier szektorban” (óvónő, tisztviselő, két kereskedő) dolgozott,¹⁰⁴ az 1957. április 20-i 8 fős névsorban pedig egyetlen olyan személyt sem találunk, akit Magyarországon korábban nem fizikai munkakörben foglalkoztattak volna.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Természetesen a két réteg közötti különbségtétel nem kizárólag a koppenhágai magyar követség megfigyelésén alapult, s ez a sajátos szóhasználat nemcsak azokat a magyar külképviseleteket jellemezte, amelyek olyan nyugati országokban működtek, ahol jelentősebb létszámú 1944–1945-ös és 1956-os magyar emigráns csoport élt együtt, hanem a kormányzati szervek mindegyikét.

¹⁰¹ Itt jegyezzük meg, hogy ez az 1956-os magyar menekültek teljes tömegére igaz.

¹⁰² Bobek József kihallgatási jegyzőkönyve. Győr, 1957. november 7. ÁBTL, 3.1.5 – O – 9827/4/181.

¹⁰³ Krusslák jelentése Horváth Imrénék. Koppenhága, 1957. február 21. MNL OL, XIX–J–1–k, Dánia, 1945–1964. 2. dob., 31/0/X/31–1/1957. sz. Ezen a listán egy tanulót és egy háztartásbelit is találunk.

¹⁰⁴ Krusslák jelentése Horváth Imrénék. Koppenhága, 1957. március 25. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/1/1957. sz. Egy tanulóval és egy háztartásbelivel együtt.

¹⁰⁵ Krusslák jelentése Horváth Imrénék. Koppenhága, 1957. április 20. ;Uo.00764/2/1957. sz. Egy tanuló van a listán.

Pataki László követ egy későbbi, mai szemmel nézve meglehetősen ideologikus jelentéséből is magyarázatot nyerhetünk erre a kissé erőltetett differenciálásra. A vezető diplomata meg volt arról győződve, hogy a dániai magyarok körében is hatnak az „osztályellentétek”. Úgy vélte, mivel 1956-ban sok munkás és fizikai dolgozó ment Dániába, akiknek a mentalitásában még mindig érződik az otthoni „pozitív nevelés”, a szemléletükben sokszor felfedezhető az otthoni ideológia és propaganda hatása, kifejezőmódjuk nem sokat változott, és általában szívesen vesznek minden otthonról érkező hírt. Ezzel szemben a „horthysta emigránsok” lenézik, lekezelik az „56-osokat”, kissé bizalmatlanok is velük szemben, „kommunista-gyanúsaknak” titulálják őket. A követ szerint a dániai magyarok körében is kitapintható a társadalmi, rangbeli tagozódás, a „*proli és az úr ellentétje*”, amely a dánoknál nem mutatkozik olyan élesen, mint a magyarok között. Ezt a megosztottságot Pataki nem is tartotta feltétlenül hátrányosnak, inkább előnyösnek, mert szerinte ez lehetővé teszi a magyar közösség körében lévő – vélt vagy valós – ellentétek fenntartását és elmélyítését, így végső soron az 1956-ban és utána Dániába „disszidált” és az osztályszármazása révén a kommunista kormányzat számára is „értékes elemek” megnyerését, a velük fenntartott kapcsolatok révén a külföldi közvélemény formálását, illetve a későbbi hazatérésük előkészítését. A követ eme jelentésében maga is önellentmondásba keveredik, hiszen leírja, hogy az 1956-os magyar „disszidensek” egy része, a dániai megérkezésük óta eltelt négy évben „*kispolgárosodott*”, gyorsan beilleszkedett a dán polgári környezetbe,¹⁰⁶ vagyis hozzátehetjük, hogy elindult valamilyen társadalmi, egzisztenciális integráció útján, felsőfokú tanulmányokat folytatott, és értelmiségi pályára készült.

Megemlíthetjük példának okáért Eszterhás Péter (1940–) színinövenedéket,¹⁰⁷ vagy Sötétormos Györgyöt, aki megérkezése után néhány évvel már szenior hallgatóként egy dán kereskedelmi főiskolára nyert felvételt.¹⁰⁸ A dániai magyar 1956-os emigráció kétségtelenül legismertebb alakja Szilas Attila (1935–2015) evangélikus teológus, lelkipásztor volt. Ő 1956-ban szökött Ausztriába, ahol angol és német nyelvtudásának köszönhetően a magyar menekültek egyik ügyintézője, tanácsadója lett. 1957-ben Dániában telepedett le, a teológiát Koppenhágában fejezte be. Hét évig a Dán Evangélikus Egyház gyülekezeti lelkésze volt, majd kilépett a dán népegyházból. Ezután egy ideig a Dán Református Egyház

¹⁰⁶ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1961. január 4. ; Uo. 6. dob., 000794/1961. sz.

¹⁰⁷ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. október 30. ; Uo. 3. dob., 006306/1958. sz.

¹⁰⁸ Binder István (1993): 1956 nyugati menekültjei. Ezer magyar Dániában. *Új Magyarország*, október 29. 13.

lelkészeként szolgált.¹⁰⁹ Egyes sajtótudósítások szerint a forradalom leverése után egy ideig Dániában élt és teljesített lelkészi szolgálatot Ispánki Béla (1916–1985), a Mindszenty-per egyik fővádoltja.¹¹⁰ Ugyancsak a Dániában letelepedett magyar művészek sorát gyarapította a forradalom leverése után Rodriguez Endre filmrendező is,¹¹¹ aki hamarosan játékfilmet is forgathatott „választott hazájában”.¹¹²

Pataki túlbecsülte a diaszpóra két rétege között feszülő politikai és társadalmi ellentéteket, ő maga említi meg ugyanebben a jelentésében, hogy az augusztus 20-i Szent István-napi összejöveteleket éppen a második világháború alatt vagy után Dániába jövő „reakciósk” szervezik, akik 1958. augusztus 20-án az ünnep alkalmából 200 főt vendégeltek meg a menekültek közül.¹¹³ Más források is azt erősítik meg, hogy a 20. század első felében Dániába vetődött magyarok örömmel fogadták az 1956-os menekülteket.¹¹⁴ Az más kérdés, hogy úgy tűnik, a dániai magyarok önszerveződését, egységes szervezetbe tömörülését megnehezítette, hogy míg az 1956 előtt érkezettek az évek, évtizedek folyamán valamelyest beágyazódtak a dán társadalom szövetébe, dán honosságot nyertek, egzisztenciát teremtettek maguknak, s már társadalmi, gazdasági, személyes kapcsolatrendszerre is szert tehetek a dánok körében, addig az 56-os menekültek többsége, legalábbis a magyar követség jelentése szerint, még jobb esetben is alkalmi munkákból tengődött, és közel negyede még 1957 végén is menekülttáborokban élt.¹¹⁵ Az „56 előttiék” rendszerelensége sokkal inkább a Horthy-kori keresztény konzervativizmusból, a nemzeti jobboldali gondolatból vagy az 1945–1948-as polgári demokracizmusból táplálkozott, míg az 56-osok magukkal hozták az össznépi forradalmi hagyományt és annak eszmeiségét. Az „56 előttiék” ugyan-

¹⁰⁹ Az 1960-as évek végén Caracasba költözött, ahol a venezuelai református egyház egyik vezető lelkészeként szolgált. 1988-ban visszatelepedett Magyarországra, 1988–1995-ben a budavári gyülekezet, majd a pesthidegkúti és a tési gyülekezetek lelkipásztora. Molnár-Veress Pál (2003): *Otthon az új hazában.* (Harmadik rész). *Új Kéve – Az Északi Magyar Protestáns Gyülekezetek Lapja*, XI. évf. 2. sz. 6.

¹¹⁰ Arcél. Ispánki Béla. *Új Ember*, 1992. június 28. 10.

¹¹¹ Rodriguez Endre (1899–1975) író, filmrendező, forgatókönyvíró, öccsével, Rodriguez Ödön rádiórendezővel több bűnügyi regény szerzője. Két legismertebb filmje a Karády Katalin főszereplésével készült kémsztori, a *Machita* (1942) és a *Kalotaszegi Madonna* (1943). A második világháború után főleg oktató- és dokumentumfilmeket rendezett, az 1950-es években a Közlekedésügyi Minisztérium Filmosztályát vezette.

¹¹² A magyar követség jelentése szerint a kritika egyöntetűen negatívan fogadta Rodriguez *Ung kærlighed* („Fiatal szerelem”) című didaktikus abortuszdrámáját. Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. december 15. MNL OL, XIX-J-13-a, 8. dob., 27/5/1958. sz.

¹¹³ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1961. január 4. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 6. dob., 000794/1961. sz.

¹¹⁴ Storm Sarolta: i. m.

¹¹⁵ Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. december 6. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/6/1957. sz.

akkor értelemszerűen kimaradtak az otthoniak helyszínen megélt forradalmi eufóriájából. A nagyrészt azonos szociológiai vonásokkal rendelkező, munkáshátterű 56-os menekülttömegben mégiscsak volt egy olyan képzetebb csoport, amely az „elitje” lehetett ennek a tömegnek, és politikai értelemben aktívnak mutatkozott, kivette a részét a magyar miszsió elleni radikális megmozdulásokból, petíciókat fogalmazott, közreműködött az emigráns sajtótermékek terjesztésében.¹¹⁶

Jellemző, hogy a forradalom első évfordulójára készülve a koppenhágai követség vezető diplomatája, Krusslák Ferenc ügyvivő a képviselet minden munkatársát szolgálatra rendelte, s különféle biztonsági intézkedéseket foganatosított: a követségi épület utcára néző ablakait lezárták, a korábban beszerelt riasztóberendezéseken karbantartást végeztek el, illetve husángokat készítettek egy támadás esetére, és kiélesítették a követség birtokában lévő pisztolyokat is.¹¹⁷ A megemlékezés azonban nem a követség épülete előtt, hanem a dán hősi temetőben, a Mindelundenben zajlott, amelyen körülbelül 200-300 fő vett részt. Ehhez az eseményhez aznap még különféle programok kapcsolódtak: ünnepi vacsora és katolikus istentisztelet is.¹¹⁸ Az 1958. október 23-i, a dán tüntetőket nem számítva már csak ötvenfősre zsugorodó demonstráció után a tiltakozó petíciót egy négyfős küldöttség vitte el – taxin – a követség épületéhez. Az 1958. október 23-i megemlékezések keretében szervezett esti ünnepi összejövetel egyik fő szónoka Szilas Attila volt, de fellépett Eszterhás Péter is, aki Heinrich Heine *1849 októbere* című versét szavalta el az egybegyűlteknél.¹¹⁹

A dániai magyar menekültek kétségtelenül legjelentősebb megmozdulása az 1958. június 18-i tüntetés volt, melyet a Nagy Imre kivégzése elleni tiltakozásként szerveztek a magyar közösség fiatal tagjai. A demonstráción mintegy 200 fő vett részt, amelyből a követség megítélése szerint ötvenen lehettek a magyarok, a tömeg másik része a dán szimpatizánsokból került ki. A tüntetők lyukas magyar nemzeti színű lobogókkal először a szovjet nagykövetség épülete elé vonultak, s megdobálták annak ablakait, majd továbbmentek a magyar követség épületéhez, ahol

¹¹⁶ A dániai „56-osok” közül kiemelkedett és értelmiségi pályát befutott személyekre lásd még: Borbándi Gyula (1996): *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest. 68–69.

¹¹⁷ Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október 30. MNL OL, XIX–J–13–a, 7. dob., 88/1957. sz.

¹¹⁸ Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október 29. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00776/1/1957. sz.

¹¹⁹ Pataki jelentése Sík Endre külügyminiszternek. Koppenhága, 1958. október 30. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 006306/1958. sz. A tiltakozó petícióra lásd még: Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. február 10.; Uo. 001662/1959. sz.

azt követelték, hogy a magyar diplomaták menjenek ki eléjük. A következő jelszavakat skandálták: „*Gyilkosok, gazemberek!*”, „*Kádár ezért lógni fog!*”, „*Ezért feleltek, gyilkosok!*”, „*Vesszen a Kádár-rezsim!*” Néhány percig közvetlenül a kapu előtt kiabáltak, majd a rendőrség áterelte őket az utca másik oldalára, ahonnan azonnal „tűz alá vették” az épületet. A tüntetők körülbelül 50 percig tartózkodtak az utcában, majd a rendőrök teljesen kiürítették nemcsak a követség utcáját, hanem annak környékét is. Ezután még visszamentek a szovjet nagykövetség elé. A magyar követség épületében nem esett kár, a távolból mindössze egy ablakot sikerült betörniük a magyar fiataloknak.¹²⁰

A források alapján úgy tűnik, hogy ez a két 1958. évi megmozdulás jelentette a cezúrát. A tiltakozási kedv lanyhulásához nyilvánvalóan az is hozzájárult, hogy míg 1958. június 18-án a dán rendőrök még szemet hunytak a magyar demonstrálók akciója felett, csendben terelgették a tömeget, s éppen csak annyira avatkoztak be, hogy az egyes külképviseletek épületeiben ne essen túl nagy kár, addig 1958. október 23-án már óriási rendőri készültséggel várták a tüntetést, körbevették a magyar misszió épületét, láthatólag mindent megtettek annak érdekében, hogy elejét vegyék egy esetleges incidensnek.¹²¹ Annak hátterében, hogy a dán rendvédelmi szervek hirtelen stratégiát változtattak, nyilván az állt, hogy 1958. június 20-án, a június 18-i koppenhágai incidensre válaszul – nyilvánvalóan „felülről” jövő kezdeményezés nyomán – hatalmas demonstrációt szerveztek Moszkvában. A résztvevők a dán nagykövetség elé vonultak, bevették az épület utca felé néző ablakait, s annak falára a „*Szégyen a NATO-lakájra!*” és a „*Provokátorok*” feliratokat festették.¹²² A szovjet vezetés „válaszcsapása” erős volt, s nyilvánvaló, hogy innentől kezdve a dán kormányzat nem akart újabb diplomáciai konfliktusba bonyolódni Moszkvával.

A magyar követség 1959-ben nem jelentett a Külügyminisztériumnak arról, hogy politikai demonstrációt szerveztek volna az ottani magyarok, valószínűleg azért, mert a korábbi két év demonstrációihoz képest abban az esztendőben minimálisra csökkent a megemlékezők száma, és már nem jelentettek fenyegetést a diplomáciai képviselőre nézve. Minden bizonnyal ugyanaz történt, mint 1960-ban, a forradalom negyedik évfordulóján, amikor a megemlékezések csupán arra szorítkoztak, hogy egy kis csoport megkoszorúzza a dán hősök emlékművét a Mindelunden temetőjében, majd hatalmas rendőri biztosítás mellett csendben hazasé-

¹²⁰ Kalanovics János ügyvivő jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. július 3. MNL OL, XIX-J-13-a, 8. dob., 85/1958. sz.

¹²¹ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. október 30. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 006306/1958. sz.

¹²² Moszkvai dolgozók tüntetése a dán követség épülete előtt. *Népszabadság*, 1958. június 22. 7.

táltak a követség épülete mellett.¹²³ A demonstrációk 1961-re teljesen el-sorvadtak, ebben az évben már semmilyen megmozdulás nem volt a dán fővárosban, a forradalom fél évtizedes „kerek” évfordulójára csak a dán sajtóban az egy évvel azelőttihez képest jóval nagyobb számú és terjedel-mesebb sajtóanyag, illetve Méray Tibor újságíró, esszéista koppenhágai villámlátogatása emlékeztetett.¹²⁴

Az, amit Pataki László követ a magyar diaszpóra két alaprétégét meg-osztó politikai és társadalmi antagonizmusnak („osztályellentétnek”) tu-lajdonított, a kétségtelenül kitapintható különböző szociális jegyek el-lenére is inkább csak személyi ellentétnek tekinthető, ami szervezeti, intézményes keretek között megbénította a kooperatív munkamegosz-tást a két emigráns generáció önjelölt vezetői között, amit kiválóan il-lusztrál a magyar szervezetek kérészetű története is.¹²⁵

A források tanúsága szerint 1957 márciusában alakult meg a Dáni-ai Szabad Magyarok Egyesülete (DSZME). Joggal feltételezhető, hogy az 1956 októberében bejelentett s Hoyos Béla nevével fémjelzett csopor-tosulás, a Magyar Nemzeti Egyesület ezzel fel is oszlott,¹²⁶ hiszen az új egyesület tagsága megállapodott abban, hogy mind az 1956 előtti „rég-i emigránsokat”, mind az 1956-os menekülteket felveszi a sorai közé. Ez tükröződött a szervezet kilencfős kollektív vezetőségének összetételében is, öt személy 1956-os menekült volt, a többiek a régi emigráns közös-

¹²³ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1960. november 9. MOL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 007567/1960. sz.

¹²⁴ Pataki jelentése Péter Jánosnak. Koppenhága, 1961. november 14.; Uo. 008369/1961. sz.

¹²⁵ Molnár György a hazaérkezése után ekként idézte fel magyar önszerveződés kálvá-riáját: „Dániában [a] régen élő magyarok az újonnan bevándorlókat egyesületbe szerették volna tömöríteni, azonban »származásra való tekintetre az új menekülteket nem találták megfelelőnek.« A társadalmi különbségekre való tekintettel az új emigráns szervezet megalakítása ezen okok miatt nem valósulhatott meg. Például ebből a célból megrendezett gyűlés botrányba fulladt, mert valaki ott földesúrnak hívatta magát, és erre fel az újonnan érkeztek felháborodtak, éles szövéltások következtek, így a gyűlés felbomlott, az érkezett személyek eltávoztak. [...] Ezután az újonnan érkezett fiatalok akartak ifjúsági szervezetet alakítani, azonban ezt nem tudták megalapítani, mert ehhez nem kaptak megfelelő anyagi támogatást. Annak ellenére, hogy a fentebb nevezett szervezet megalakítására [sic!] anyagi akadályai nem voltak.” Molnár György kihallgatásának jegyzőkönyve. Budapest, 1958. máj. 22. ÁBTL, 3.1.5 – O – 16.662. sz. operatív dosszié. 100–101. Az általa konstruált helyzetkép még a követségi jelentésekből kirajzolódó információknak is ellentmond, ugyanakkor összhangban van azzal, amit a követ, Pataki László a dániai magyarok „osztályellentéteiről” vallott. Az elmondása alapján megítélésünk szerint leginkább az vélelmezhető, hogy ő maga nem is vett részt az egyesület munkájában, csak hallomásból tájékozódott róla, viszont tisztában volt azzal, hogy milyen frazeológiát kell használnia egy mind apai, mind anyai ágon munkásszármazású, de gimnáziumi érettségét szerzett „jó kádernek”, aki tisztázni akarja magát, amiért „disszidált”.

¹²⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az 1930-ban alakult Dániai Magyarok Egyesülete 1946-ban feloszlott. Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. március 25. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/1/1957. sz.

ségből rekrutálódtak. Az alakuló ülésen elfogadott nyilatkozat szerint a szervezet egyszerre kulturális egyesület és érdekvédelmi szerv. Kimondták, hogy kötelességüknek tekintik megvédeni és ápolni a magyar kulturális értékeket, melyeket a korábbi években odahaza „lábbal tiportak”. Ennek érdekében előadások és különböző összejövetelek szervezését vállalták. Céljaik között szerepelt továbbá munkalehetőség felkutatása és a nyelvtanulás megszervezése a magyarok számára.¹²⁷

A Dán Vöröskereszt helyiséget is biztosított a szervezet számára, berendezte könyvtárral, társasjátékokat szerzett. A magyar követség információi szerint az egyesület jelentősebb összeget kapott a Szabad Európa Rádiótól is. Kezdetben elég sokan látogatták az oda hirdetett programokat. Idővel azonban a vezetőség tagjai között mindinkább elharapódtak az ellentétek, s az összetűzéseket és vitákat kihasználva a fentebb már említett Nagy-Németh Béla „kinevezte magát” főtítkárnak, és ettől kezdve ő lett az egyesület tényleges vezetője és lapjának szerkesztője. Nagy-Németh pozícióéhsége ugyanakkor inkább elmélyítette az ellentéteket, ezért a látogatók száma drasztikusan csökkenni kezdett, s Krusslák Ferenc ügyvivő egy 1957. októberi jelentése szerint az egyesület 1957 őszén már semmilyen érdemi tevékenységet nem fejtett ki.

Az egyesület tehetetlensége és működésképtelensége oda vezetett, hogy a dániai magyarság már 1957 nyarán újabb szervezeteket kezdett alakítani, így végső soron többfelé osztódott. Már ekkor létrejött egy „Magyar Munkás Csoport” nevű kör is,¹²⁸ amire vonatkozóan a későbbi időszakból csak annyi információval rendelkezünk, hogy a képviselője, Tóth János, beszédet mondott az 1957. október 23-i tüntetésen.¹²⁹ 1957 júniusában hozták létre a Dániai Magyar Menekültlátkok Egyesületét is, melynek elnökévé Medgyesi Sándor orvostanhallgatót választották.¹³⁰ Noha feltételezhető, hogy a DSZME klub formájában egészen 1960-ig

¹²⁷ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. május 24. MNL OL, XIX-J-13-a, 7. dob., 33/1957. sz. Krusslák egy korábbi jelentésben meg is említi néhány nevet a vezetőség tagjai közül. Lamoss Béla, Molnár Gyula és Pécseli István a Műegyetem azon egykori hallgatói közül kerültek ki, akik Dániát választották új hazájuknak, vagyis ők „régimigránsok” voltak, míg Kovács Károly (1931–2006) kémikus, aki 1953–1956-ban a Műegyetem Biokémiai Intézetének hallgatója volt, az „56-osokat” képviselte. Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. március 25. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/1/1957. sz. Kovács Károly volt az első magyar, aki a forradalom leverése után (már 1956. november 13-án) Dániába érkezett. Életrajzát részletesen lásd: Lázár Ervin Járkáló (2006): Egy igaz ember és magyar. Az ötvenhatos Kovács Károly. *Magyar Liget*, XXVII. évf. 2–3. sz. 20–21.

¹²⁸ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október 30. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/5/1957. sz.

¹²⁹ Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. október 29. Uo.; 00776/1/1957. sz.

¹³⁰ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. június 15.; Uo. 00764/4/1957. sz.

működött,¹³¹ 1958-tól a diákság energiáit transzformáló generációs összefogás lett a magyarság egyetlen látható és politikai értelemben is aktív szerveződése, az 1958. június 18-i nagy koppenhágai tüntetésre is – a dán szimpatizánsok mellett – ők mozgósították a tömeget és főként annak magyar résztvevőit.¹³²

A magyar diplomáciának a dán menekültpolitika alakításába érdemi beleszólása nyilvánvalóan nem volt. Ezt a „külső megfigyelői” pozíciót determinálta az is, hogy a dán kormány bizalmatlan volt a szovjet fegyverek segítségével hatalomra jutó Kádár-kormányzat hivatalos külképviseleti szervével szemben. Álláspontja szerint november 4-én a legitim magyar kormányt döntötték meg. A forradalom napjai alatt, 1956. október 29-én Krusslák Ferenc ideiglenes ügyvivő közölte a miniszterelnököt helyettesítő Ernst Christensen tárca nélküli miniszterrel, hogy a magyar misszió teljes személyzete felsorakozott a Nagy Imre névvel fémjelzett kormány és annak programja mögé.¹³³ De például a Dán Vöröskereszt a Magyar Népköztársaság hivatalos koppenhágai képviselote iránt még ezután is meglehetősen visszafogottan viszonyult. Legalábbis erről tanúskodik a Krusslák és Louis le Maire, a Dán Vöröskereszt elnöke közötti október 30-i megbeszélésről készített jelentés. A magyar ügyvivő azért ment el a professzorhoz, hogy kifejezze köszönetét a vöröskeresztes segítség miatt, ám a diplomata gesztusa ellenére „a Dán Vöröskereszt Szövetség elnökénél tett látogatás elég hűvös mederben zajlott le”.¹³⁴

A dán kormány vonakodott attól, hogy a menekültekre vonatkozó információkat, elsősorban azok személyiségi jogai miatt, kiszolgáltassák a magyar misszionak. Az együttműködéstől a Dán Vöröskereszt is elzárkózott,¹³⁵ rendszerint akkor kényszerült egyeztetésre a magyar diplomáciai és konzuli szervekkel, amikor egyes menekültek a repatriálás mellett döntöttek, de a menekültekkel kapcsolatos adatszolgáltatás ez esetben is a dán kormányzati szervek engedélyéhez volt kötve. 1957. február 1-jén a koppenhágai ügyvivő, Krusslák Ferenc azt kérte a dán külügyminisztériumtól, hogy a követség részéről valaki látogathassa meg a menekülttáborokat.¹³⁶ Nem valószínű, hogy ehhez a dán fél később hozzájárult volna,

¹³¹ Kovács Mihály kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1968. szeptember 7. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. operatív dosszié. 50–52.

¹³² Kalanovics János jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. július 3. MNL OL, XIX–J–13–a, 8. dob., 85/1958. sz.

¹³³ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1956. december 6. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 1. dob., 00769/1956. sz.

¹³⁴ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1956. október 30. MNL OL, XIX–J–13–a, 6. dob., 233/1956. sz.

¹³⁵ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. január 18. MNL OL, XIX–J–1–j, Dánia, 1945–1964. 3. dob., 00764/1957. sz.

¹³⁶ Krusslák jelentése a Külügyminisztériumnak. Koppenhága, 1957. február 10. MNL OL, XIX–J–1–k, Dánia, 1945–1964. 11. dob., 31/0/X/50–1/1957. sz.

semmi erre utaló jel nincs. Ha egy ilyen látogatás létrejött volna, annak tükröződnie kellene a később keletkezett jelentésekben.

A követség a kezdeti időkben jobbára csak a dán sajtóban megjelent anyagokból tudott tájékozódni a menekültek helyzete felől; a menekülttáborokban észlelhető állapotokról és a menekültek körében uralkodó hangulatról azoktól a menekültektől tudott bennfentesnek is mondható, érdemi információt kicsikarni, akik hazatérési okmányokért folyamodtak a misszióhoz. Ilyen esetekben az őket fogadó diplomaták mindig kifag-gatták a „honfitársaikat”, igyekeztek célzott kérdéseket feltenni nekik annak érdekében, hogy minél részletesebb információkhoz jussanak és minél jobban belelássanak a „földijeik” tőlük szeparált világába. A hazatérés engedélyezése reményében a menekültek is bizonyos fokú kooperációra kényszerültek, így nyilván megosztották a követség tagjaival a személyes benyomásaikat, érzéseiket, tapasztalataikat. A követségi jelentések történeti relevanciája elsősorban a magyar külképviseleti – és belügyi – hatóságok és az általuk képviselt anyaországi rezsim, illetve a magyar menekültek egymás iránti kölcsönös percepciójában ragadható meg. Ezekben a dokumentumokban – sokszor a sorok között olvasva – számos olyan finom utalást találunk, amelyek annak rekonstruálásában is segítenek bennünket, hogy a magyar külképviseletek és az otthoni kormányzati rezon hogyan viszonyultak a menekültekhez, és fordítva, a menekültek hogyan viszonyultak a levert forradalom után konszolidálódó politikai hatalomhoz és annak diplomáciai ágenseihez.

Noha e tekintetben számos érdekes mozzanatra bukkanhatunk, mind-össze egyetlen megállapításra szorítkoznánk. Mivel a Kádár-féle hatalom jogrendszere Magyarország elhagyását 1956–1957 fordulóján jogellenes cselekedetként tartotta nyilván, a diplomáciai jelentések végig olyan nyelvezetet használnak, amely a hazatérést megtagadókat – verbálisan – minősíti, diszkreditálja, a magyar menekültek jelentős részét pedig „deklasszált elemekként” vagy bűnözőkként, munkakerülőkként, botránykeltőkként állítja be, akik valójában a dán társadalom számára is terhet jelentenek. Ez, főleg a dán statisztikák ismeretében, túlzásnak tűnik. A Menekültsegélyezési Tanács adatai szerint 1961. december 31-ig bezárólag összesen 57 magyar menekültnek gyűlt meg a baja a dán törvényekkel, és összesen 68 jogsértési ügyben hoztak a bíróságok velük szemben ítéletet. A jogsértők közül 51 fő követett el erőszakos köztörvényes bűncselekményt (lopás, rablás, testi sértés stb.), a többieket döntően közúti vétségek miatt ítélték el.¹³⁷ Az összes jogerősen elítélt magyar a teljes magyar menekültnépesség 4%-át teszi ki, s a magyarok által elkövetett jogsértések 2/3-át az 1956. december 1-jét követő 12 hónapban,¹³⁸ vagy-

¹³⁷ Koch, Lise: i. m. 52.

¹³⁸ Uo. 53.

is a „táborlét” mostoha körülményei között, a leginkább kiszolgáltatott időszakban követték el. Még elgondolkodtatóbbak ezek az adatok annak ismeretében, hogy a Dánia által befogadott 1400 magyar közül 976 férfi volt,¹³⁹ vagyis a teljes menekültpopuláció 69,7%-a. Mint ismert, a férfiak között a számarányukhoz mérten általában véve jóval magasabb a bűnelkövetésre irányuló hajlam, mint a nők körében. Ráadásul 1187 személy a bűnelkövetés szempontjából is az érettségi korhatárnak számító 14 éves kor fölötti korosztályhoz tartozott.¹⁴⁰

A hazatérő menekültek egyöntetűen arról számoltak be, hogy a táborba érkezésüket követően 2-4 hétig, amíg a nyilvántartásba vétel, az adatfelvételi eljárás zajlott, egy-egy szervezett és felügyelt közös városnézés kivételével, egyáltalán nem engedték ki őket a táborból, ugyanakkor ezt követően a dán szociális szervek, illetve a Menekültsegélyezési Tanács igyekeztek őket minél hamarabb 20-30 fős csoportokra bontva munkához juttatni. Ám az egyre növekvő munkanélküliség miatt elsősorban szakképesítést nem igénylő erdőgazdasági vagy mezőgazdasági munkát tudtak számukra biztosítani. Mivel ezekben az esetekben az elszállásolásukat is a munkáltatójuknak kellett biztosítani, ez a megoldás legalább arra jó volt, hogy kivezessék őket a táborlét viszontagságos körülményei közül. A legfiatalabb korosztály munkaerőpiaci integrációját is igyekeztek előkészíteni, főleg dán nyelvi és országismereti képzést nyújtó tanfolyamok szervezésével.¹⁴¹ A táborok felszámolása hosszú ideig tartott. Pataki László 1957. december 6-i jelentése szerint a Dániában tartózkodó 895 menekült közül 231 fő még mindig táborokban lakott, és csak 422-en keresték önállóan a kenyerüket.¹⁴² Bő fél évvel később Kalanovics János ügyvivő arról tájékoztatta a külügyminisztert, hogy a magyar menekültek *egy része* még mindig táborokban él, mivel lakást csak úgy tudnak szerezni, ha kifizetik a 2-3000 koronás kauciót.¹⁴³

A magyar menekülttömeg jelentős szociális kihívások elé állította a dán állami vezetést, ugyanis a gazdasági recesszióval együtt járó drámai munkanélküliség kérdésessé tette a magyarok munkaerőpiaci integrálását. Míg 1954-ben a munkaképes korú lakosság 8%-a, addig 1955-re már 9,7%-a nem rendelkezett állandó munkahellyel,¹⁴⁴ s a munkanél-

¹³⁹ Uo. 19.

¹⁴⁰ Uo. 18.

¹⁴¹ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. február 21. MNL OL, XIX-J-1-k, Dánia, 1945-1964. 2. dob., 31/0/X/31-1/1957. sz.

¹⁴² E jelentés megállapítja még, hogy 78 személy kórházakban vagy börtönökben van, 157 beteg embert, főleg tüdőbetegeket pedig kórházakban vagy szanatóriumokban ápolnak. Pataki jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. december 6. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945-1964. 3. dob., 00764/6/1957. sz.

¹⁴³ Kalanovics jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1958. július 2. ; Uo. 6. dob., 004524/1958. sz.

¹⁴⁴ Krusslák 1955. évi összefoglaló jelentése a Külügyminisztériumnak. Koppenhága,

küliségi ráta 1956-ban 10% fölé kúszott. Ráadásul az agrárjellegű Dániában a mezőgazdasági termelés ciklikussága miatt az őszi idényben a munkanélküliségi adatok mindig emelkedni kezdtek és a téli hónapokban tetőztek, a tavaszi-nyári idénymunkák miatt jóval többen jutottak munkalehetőséghez, mint ősszel és télen. 1956 decemberében 140 400 munkanélkülit tartottak nyilván az országban. A helyzet kilátástalanságát 1956–1957-ben ugyanakkor az is érzékelteti, hogy noha ebben a két évben a munkanélküliség havi átlaga csökkenő tendenciát mutatott, 1956-ban 75 000 fő volt, míg 1957-ben „csak” 71 000, 1957 decemberére, az 1956 hasonló időszakában mért adatok fölé, 148 600 főre emelkedett a munkanélküliek száma Dániában.¹⁴⁵ A helyzet érezhetően 1958-tól kezdett el javulni, ebben az évben a munkanélküliség havi átlaga 68 400 főre csökkent, és ez év decemberében már csak 90 000 állástalant regisztráltak az országban.¹⁴⁶ Ebben a helyzetben a dán munkásság egy része ellenállást fejtett ki a magyarok alkalmazásával szemben. Az emiatt kialakult hangulatot jól érzékelteti az a konkrét eset, ami 1957 januárjában az 1865-ben alapított, koppenhágai Burmeister–Wain hajógyárban történt. Hans Rasmussen, a géplakatosok szakszervezetének szociáldemokrata vezetője azzal a kéréssel fordult több gyárhoz, hogy alkalmazzon magyarokat is. Az üzem munkásai erre elhatározták, hogy szavazást rendeznek a kérdésben. A magyarok alkalmazása mellett hatszázán, ellene pedig kétezren szavaztak, s mindemellett határozatban tiltakoztak az ellen, hogy éppen olyan időben vegyenek fel magyarokat, amikor több mint ötszáz dán munkást bocsátottak el a gyárból.¹⁴⁷

A korábban már említett, „15 éves aranykorként” aposztrofált időszak ekkor vette kezdetét, ez a magyarok számára is kedvezőbb perspektívákat nyitott, s bár pontos adattal majd csak a dán levéltári források ismeretében szolgálhatunk, szinte bizonyos, hogy 1959-ben az utolsó menekültárbort is bezárták Dánia területén. A magyar forradalmat is magában foglaló „nagy korszak”, a hruscsovi éra vége felé közeledve, 1963 végén, vagyis már azon is túl, hogy az ENSZ-ben a „magyar kérdés” lekerült a napirendről, Pataki László követ már egészen „ideális” állapotokról számolt be: *„Az itt élő disszidensek zöme gyökeret vert Dániában, családot alapítottak (sok esetben vegyesházasságok jöttek létre), lakást kaptak, megfelelő*

1956. március 23. ;Uo. 4. dob., 003767/1956. sz.

¹⁴⁵ Pataki 1957. évi összefoglaló jelentése a Külügyminisztériumnak. Koppenhága, 1958. április 4.; Uo. 00104/1/1958. sz.

¹⁴⁶ Pataki 1958. évi összefoglaló jelentése a Külügyminisztériumnak. Koppenhága, 1959. április 10.;Uo. 002903/1959. sz.

¹⁴⁷ Krusslák jelentése Horváth Imrének. Koppenhága, 1957. január. 18.; Uo. 3. dob., 00764/1957. sz. Ezt a kis intermezzót a nemzetközi szakirodalom is megemlíti. Lásd: Wigerfelt-Svensson, Anders: i. m. 171.

*állásuk van (ha rendszeren dolgoznak). Ezek – egyes esetektől eltekintve – nem akarnak véglegesen hazatérni Magyarországra.*¹⁴⁸

Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenki beilleszkedett volna. Szép számmal voltak olyanok is, akik különböző indokokkal vagy ürüggyel, már ennek a gazdasági prosperitásnak a kezdeti időszakában döntöttek a hazatérés mellett. Ebben nyilván szerepet játszott a Kádár-kormányzat egyre nagyvonalúbb amnesztiapolitikája is. Kerkápolyi Zoltán például 1959 novemberében azért folyamodott hazatérési engedélyhez, mert indoklása szerint csak otthon látott arra esélyt, hogy tanuljon. Az erre vonatkozó követségi jelentés szerint Kerkápolyi „*a dánokat utálja, dicséri a magyarok szakmai tudását és tehetségét*”.¹⁴⁹ A magyarok dánokhoz való viszonyulását illetően az utókor felől nézve még ennél is megdöbbentőbb az egyik magyar menekült, Lex Tibor tapasztalata: „*Véleménye szerint a disszidensek 80%-a gyűlöli a dánokat és szívesen lenne katona ellenük.*”¹⁵⁰ Csillag Endre 1960 januárjában arra hivatkozva kérte, hogy hazatérhessen, hogy – állítása szerint – Dániában egyre jobban erősödik az antiszemitizmus.¹⁵¹ „*Csillag Endre [...] elmondta, hogy családja növekvő nyugtalansággal várja a hazatérési ügyük intézésének eredményét, mivel zsidó származásuk miatt nem megnyugtató számukra, hogy Dániába is elért az antiszemita hullám néhány jelensége. [...] Megfigyelhető, hogy a dán sajtó szándékosan nem igyekszik részletesen ismertetni a dániai antiszemita jelenségeket...*” – áll az erről tudósító követségi jelentésben.¹⁵² Mindebből arra is következtetni lehet, hogy az 1958–1959-ben már sikerekkel kecsegtető szociális integráció, a munkalehetőségek megtalálása és az elfogadható anyagi körülmények önmagukban nem feltételezték a dánokkal való érzelmi azonosulást, s végképp nem vetítették előre a magyarok nemzeti, etnikai asszimilációját.¹⁵³

¹⁴⁸ Pataki jelentése Péter Jánosnak. Koppenhága, 1963. november 5. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 6. dob., 006584/1/1963. sz.

¹⁴⁹ Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. november 14. ; Uo. 9. dob., 006770/1959. sz.

¹⁵⁰ Mikola jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. június 10. ; Uo. 6. dob., 004211/1959. sz.

¹⁵¹ A dániai magyar menekültek közül 21 fő zsidó vallásúnak vallotta magát. Koch, Lise: i. m. 22. A Dániába vetődött zsidó származású magyar menekültek sorsa szépirodalmi mű ihletője is. Johanna Adorján valós motívumokat és megtörtént esetet, nagyszülei 1991. évi öngyilkosságát idézi fel a regényében. Bemutatja egy magyar származású zsidó házaspár viszontagságokkal teli életét, az üldöztetések, a kommunista évek, 1956 sorsfordító eseményeit, majd emigrációjukat Dániába, ahol új életet kezdhettek. Johanna Adorján (2010): *Exkluzív szerelem*. Park Kiadó, Budapest.

¹⁵² Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1960. január 9. MNL OL, XIX-J-1-j, Dánia, 1945–1964. 9. dob., 000744/1960. sz.

¹⁵³ Egy korábbi jelentésből kiderül, hogy mind Csillag Endrének, mind a feleségének 1959 végére már jól jövedelmező állása volt Dániában, szakképesítést igénylő munkakörben helyezkedtek el. Pataki jelentése Sík Endrének. Koppenhága, 1959. november 14. ; Uo. 006753/1959. sz.

Még olyanokra is bukkanhatunk, akik a szociális, egzisztenciális beilleszkedés minden ismervét fel tudták mutatni, már egy évtizednél is hosszabb időt töltöttek Dániában, munkahelyük volt, családot alapítottak, dán házastársuk volt, gyerekeik születtek, s mégsem tudtak gyökeret eresztetni, hanem főként valamilyen családi okra vagy honvágyra hivatkozva az 1960-as évek második felében, az 1970-es évek első felében kérvényezték a hazatérésüket. Ilyen volt például Kovács Mihály, aki 1967 júliusában folyamodott hazatérési engedélyért a koppenhágai misszióhoz. Ő már az első, 1956. november végi kontingenssel Dániába került. Háromszor is megházasodott, s mindhárom alkalommal dán nőt vett feleségül, a három házasságából négy lánygyermek született. Maga is azt vallotta, hogy az ottani magyarokkal kevés kapcsolata volt, a házasságai révén a dánok között élt. Nyilván a szinte kizárólagos dán környezet hatásával magyarázható, hogy mind a négy gyermekének dán nevet adtak. Mindezek ellenére úgy érezte, hogy nem tudott rendesen beilleszkedni, mindig is idegennek érezte magát és honvágya volt.¹⁵⁴ Ugyancsak ebbe a sorba illeszthető a már említett Maklár István is, aki 1972. augusztus 3-án adta be a hazatérési kérelmét. Az ő esete azért is meglepő, mert 1957. március 6-án azzal a tudattal lépett Dánia földjére, hogy voltak dán kapcsolatai, várta az a család, amelynél 1947-ben már járt, ők segítették az elhelyezkedésben, volt kire támaszkodnia, soha nem kellett menekülttáborban tengődni, s 1963-ban még a kertészeti főiskolát is elvégezte, tehát diplomához jutott. 1964-ben házasságot kötött a jugoszláv állampolgárságú, de magyar származású Huszágh Magdolnával, tehát elvileg úgy érvényesülhetett a dán közegben, hogy a magyarságát sem kellett feladnia. A házassága azonban 1972-ben tönkrement, elvált a feleségtől,¹⁵⁵ s minden bizonnyal az ezzel együtt járó emocionális megpróbáltatások késztették arra, hogy hazatérjen: nyilván szüksége volt a környezetváltásra, szabadulni próbált a régi emlékeitől.

Zárszó

A magyar menekültek európai „szétosztásában” való részvétel, a hazájukból elűzöttek ellátásának megszervezése és mihamarabbi társadalmi integrációja az erőteljesen kommunistaellenes beállítottságú dán politikai elit – úgy a kormányzó szociáldemokraták, mint az ellenzéki konzervatívok – számára nemcsak humanitárius kérdésként, hanem (politikai) presztízs-kérdésként is tételződött, annak ellenére, hogy az alapvetően

¹⁵⁴ Kovács Mihály kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1968. szeptember 7. ÁBTL, 3.1.5. – O – 16.662. sz. operatív dosszié. 50–52.

¹⁵⁵ Maklár István kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1973. febr. 23. Uo. 87–89.

befogadáspárti dán társadalom az 1955–1957. évi gazdasági krízishelyzet és az ezzel együtt járó társadalmi egzisztenciális problémák miatt meglehetősen ambivalens módon viszonyult a magyar menekültekhez. Nem véletlen, hogy a Hansen-kormány az ország teherbíró képességéhez mérten eleinte csak 200 magyar menekült, döntően nők és gyerekek ellátását látta lehetségesnek. Dánia korabeli szociális és gazdasági problémáinak ismeretében nyugodtan kijelenthetjük, hogy az ország a magyar menekültek befogadásával s a társadalmi integrációjuk érdekében tett erőfeszítésekkel az erején felül teljesített. Ennek ellenére a fentebb említett humanitárius és politikai presztízsokból még azok kezét sem akarta elengedni, akik a hazájukba való visszatérés mellett döntöttek.

ESEMÉNYEK, SORSOK HETVEN ÉVEL EZELEŐTT

Simándi Irén

*„A civilizált világ nem élhet félig szabadságban, félig szolgaságban!”
(Frederic R. Dolbeare, a „Free Europe” alelnöke
a Szabad Magyar Rádió megnyitó ünnepségén.¹)*

Összefoglaló:

A tanulmány célja az oral history (az elbeszélte történelem) segítségével feleleveníteni a Szabad Európa Rádió hetven évvel ezelőtti indulásánál történt fontosabb eseményeket. A tanulmány elkészítéséhez felhasznált visszaemlékezések bepillantást engednek a magyar emigráció 1945 utáni életébe. Megismerhetünk olyan emberi sorsokat, amelyeket a levéltári dokumentumok nem vagy csak felszínesen tárnak a kutató elé. A rádió egykori munkatársai közül a teljesség igénye nélkül olyan életutak bemutatását vállaltuk, akik a „*vállalat*” alapításától dolgoztak Münchenben. Közülük sokan írtak rövidebb-hosszabb terjedelmű munkákat a rádiónál töltött évekről. A képen és hangban rögzített visszaemlékezések azonban mélyebb, személyesebb, sok esetben megrázó eseményeket is tartalmaznak. A kutató felelősége óriási a személyes visszaemlékezések tudományos munkákban történő felhasználása esetén, a feldolgozás során nagy körültekintést és különösen komoly forráskritikát igényelnek. Az események ilyen különleges módon történő felelevenítésén túl emlékezni szeretnénk a rádió munkatársaira, mert akik nemrég még meséltek nekünk, sajnos már nincsenek közöttünk.

Kulcsszavak: rádió, emigráció, vasfüggöny, hidegháború, lélektani hadviselés

Abstract:

The aim of the study is to use oral history to recall the major events that took place when Radio Free Europe started seventy years ago. The recollections used to compile this study provide an insight into the life of Hungarian emigration after 1945. We can learn about human destinies that archival documents do not or only superficially reveal to the researcher. Among the former employees of the radio, we undertook, without claiming to be exhaustive, to present the life paths that had worked in Munich since the founding of the “*company*”. Many of them

¹ *Nyugati Hírnök*, V. évf. 19–20. sz. 1951. november 15. 1.

wrote shorter or longer works on their years on the radio. However, the recorded image and sound memories also contain deeper, more personal, and in many cases shocking events. The responsibility of the researcher is enormous when personal recollections are used in scientific work, requiring great care and particularly serious criticism of the source during processing. In addition to reliving the events in such a special way, we would like to remember the staff of the radio, because those who have recently told us stories are unfortunately no longer among us.

Keywords: radio, émigré, Iron Curtain, Cold War, psychological warfare

Bevezető

A Szabad Európa Rádió (SZER) 1949 nyarán alakult a Szabad Európa Bizottság (SZEZB) létrehozásával. A SZEZB-et, a *Committee for a Free Europe*-ot május 17-én jegyezték be New Yorkban. Ez a szervezet hozta létre a SZER-t. A szervezet megalakulása George Kennan² és Joseph C. Grew külügyi tisztviselők nevéhez fűződött. Figyelmüket a második világháborút követő – Európából az USA-ba történő – menekülthullám keltette fel. Az akkor disszidenseknek nevezett menekülteknek iratokra, munkalehetőségre volt szükségük. A SZEZB programjában szerepelt, hogy a kivándoroltak hangját és gondolatait az éteren át közvetítve visszajuttassák honfitársaikhoz Európába, a saját nyelvükön. A külügyminisztérium munkatársai mindezekért cserébe információkat kértek a disszidensektől.

A SZER-t részvénytársaságként jegyezték be New Yorkban 1949 decemberében *Radio Free Europe*. Az anyagi támogatást a Truman-kormányzat a CIA titkos ellátmányából folyósította. Az összeg nagyságát a Kongresszusi Bizottság tudtával és jóváhagyásával határozták meg.³ A rádiót a hidegháború egyik eszközeként hozták létre. Az amerikai politikai vezetés célja a rádió megszervezésével az volt, hogy Kelet-Közép-Európa országaiban a függetlenség, a demokratikus berendezkedés és működés feltételeit megteremtse. A SZER Magyar Osztályát 1950 elején szervezték meg New Yorkban. A magyar adások 1950. augusz-

² Kennan a feltartóztatás (containment) doktrínával javasolta elérni a Szovjetunióval előnyös megállapodást, Grew, akinek egyik utolsó megbízatása a Wehrmachtban harcoló, majd amerikai fogságba esett 153 szovjet katona hazajuttatása volt, nyilván peszsimistább lehetett. Az előbbiről részletesen lásd: *A történelem eleven valósága. George F. Kennan és John Lukács levelezése* (2010): (szerk.): John Lukacs. Európa Könyvkiadó, 331.

³ A SZEZB és a SZER működési költségeit a CIA költségvetéséből fedezték. Lásd erről: Robert T. Holt (1958): *Radio Free Europe*. Minneapolis. Magyar fordítás: *Szabad Európa Rádió*. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1960. 14.

tus 4-én indultak. A Magyar Osztály európai részlegének megszervezésében is fontos szerepet játszott a Magyar Nemzeti Bizottmány, Varga Béla vezetésével.⁴

A rádió Münchenben. Az indulás – 1951. október 6.

A SZER európai központja München lett. A terület az amerikai katonai igazgatási övezetbe tartozott, a „*vállalkozást*” – amerikai felkérésre – Adenauer szövetségi kancellár is támogatta.

A rádió müncheni Magyar Osztályának munkatársai a Possartstraße 9-es számú épületében kezdtek dolgozni. A több mint egyéves szervező munkát követően az első ünnepi adásra október 6-án került sor.⁵

A megnyitőünnepségről Mikes Imre⁶ a magyar emigráció egyik meghatározó lapjának, a *Nyugati Hírnök*nek a hasábjain számolt be. Az ünnepélyes indulás alkalmából Frederic R. Dolbeare, a SZER alelnöke köszöntötte beszédében a Magyar Osztály megalakulását és az adás indulását. A rádió működésére vonatkozóan elmondta: „*Ezentúl minden nap 12 órán át, kora reggeltől késő estig szól a Szabad Magyarország Hangja, a Szabad Európa Rádiójának antennáján át minden magyarhoz. Nem véletlen, hogy adásunkat a magyar szabadságharc vértanúinak emlékűnnepepén kezdtük meg. Az új rádióállomást ugyanis ama szabadságeszmének szenteli az amerikai nép, amelyért 1849 mártírjai életüket adták.*”

Beszélt a 16 millió amerikai állampolgár anyagi támogatásáról, amely lehetővé tette a magyar adás indulását. Kiemelte, hogy „*Szabad Európa Nemzeti Bizottságát és a Szabad Európa Rádiót magánemberek tartják fenn és irányítják.*”

A szabadság és függetlenség jelképeként az amerikai polgárháborút emelte ki, ahol a legfontosabb kérdés az volt, „*lehet-e rabságban tartani az embert.*” Amikor a vita eldőlt, „*egymillió ember állott fegyverben...*” A válasz egyetlen mondatban fogalmazható meg, mondta: „*...egy nemzet nem*

⁴ Varga Béla házelnökként emigrált, anélkül, hogy lemondott volna tiszteről, így jogot formálhatott az emigrációban az „ideiglenes államfői” tisztségre. A Magyar Nemzeti Bizottmány irodája Washingtonban és New Yorkban volt. *Múltunk jelene: Válogatás a Barankovics István honlapján 2013 és 2020 között megjelent írásokból.* (2020): (szerk.): Kiss Mária Rita. Barankovics István Alapítvány, Budapest.

<https://barankovics.hu/cikk/multunk-jelene/a-magyar-nemzeti-bizottmany-es-1956> (letöltés dátuma: 2021. 11. 02.); Lásd még: Simándi Irén (2005): *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956.* OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 17–19.

⁵ Lásd bővebben: uo. 20–22.

⁶ Győri (Mikes) Imre (1900–1990) politikai kommentáríró, szerkesztő. 1951 és 1982 között, Gallicus álnéven, a SZER Magyar Osztályának munkatársa. Lásd bővebben: Simándi Irén (2005): i. m. 332–333.

élhet félig ragszolgaságban, félig szabadságban!” Ez az üzenete a SZER-nek is: *„A civilizált világ nem élhet félig szabadságban, félig szolgaságban!”*

A folytatásban megemlékezett az 1848–49-es forradalomról és szabadságharcról. Arról, hogy a bukás után Kossuth Lajost olyan *„tisztelttel fogadták, [...] ami csak világhírt és történelmi nagyságot”* illet meg. Éppen száz évvel ezelőtt, 1851. december 5-én érkezett meg Kossuth Amerikába. *„A történelem mintha tanúsággal szolgálna...”*

Beszédének végén a rádió amerikai vezetése nevében, a SZER létrehozásának célját, feladatát foglalta össze. *„Azt akarjuk, hogy ez a rádióállomás Önöké legyen. A magyar nemzeté. Szabad magyarok kezére adjuk ezt a rádiót és csak egy kérésünk van hozzájuk: érzésben, hangban maradjanak jó magyarok. Találják meg a legalkalmasabb eszközöket, hogy híven és pontosan tájékoztassák hazájukat arról, mi történik a Vasfüggöny mögött és mi a szabad világban. [...] Állítsák ezt a rádió állomást a Szabad Magyarország, azon át pedig a szabad emberiség szolgálatába!”*

Hangsúlyozta, a rádió nem képviseli egyetlen politikai csoport vagy személy célkitűzését sem. Az amerikai nép azt várja a magyar néptől, hogy a *„szovjet iga”* alóli felszabadulásért, a függetlenség kivívásáért ugyanúgy küzd, mint 1849 mártírjai.

Végül a következő szavakkal adta át a rádióállomást: *„... kedves Dessewffy: Ezentúl Önök irányítják az új állomást. Kérem, mondják meg honfitársaiknak, hogy a nagy világ nem hagyja cserben őket! Mondják meg nekik, hogy tartsanak ki és készüljenek arra az időre, amelyben elfoglalhatják az őket megillető helyet a világ szabad népei között...”*⁷

A rádiót átvevő Dessewffy Gyula, a Magyar Osztály első igazgatója a *„Szól a kakas már...!”*⁹ című ünnepi cikkében mondott köszönetet: *„Amikor a mikrofont átnyújtották nekünk, úgy éreztem, a gesztus több mint szimbólum: forradalmi cselekmény! Tizenhatmillió szabad amerikai polgár¹⁰ nyújt baráti segítséget a szenvedő magyar nép felé ebben a gesztusban. [...] A Nyugat megértette, hogy a szabadság egy és oszthatatlan. Megértette, hogy amíg nyers erőszak uralkodik a világ egyik része felett, addig senki sem biz-*

⁷ Dessewffy Gyula gr. (1909–2000) szerkesztő, politikus. 1951-től 1954-ig a müncheni SZER Magyar Osztályának a vezetője. 1961-ig a rádió NewYork-i részlegének tanácsadója. Lásd bővebben: Borbándi Gyula (1992): *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Hitel, Budapest. 92.

⁸ „A civilizált világ nem élhet félig szabadságban, félig szolgaságban!” Frederic R. Dolbeare, a „Free Europe” alelnöke a SZER megnyitó ünnepségén, i. m. 1–2.

⁹ A „Szól a kakas már...!” kezdetű magyar népdal volt a SZER első szünetjele a forradalom leveréséig.

¹⁰ A SZER megszervezéséhez, az anyagi támogatás koordinálására jött létre a magánalapítású Keresztes Hadjárat a Szabadságért (Crusade for Freedom) mozgalom. A gyűjtések eredményeként kezdetben évi körülbelül 4 millió dollár állt rendelkezésre a kiadások finanszírozására. Ez természetesen nem volt elegendő. Lásd bővebben: Borbándi Gyula (1996): *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Európa Kiadó, Budapest. 21–22.

tos a saját szabadsága felől. [...] Rádiónk egymagában is tanúsítja, hogy az elnyomott népek felszabadításáért folyó küzdelem új szakaszba lépett. Magyar rádió szólal meg, amelyben magyarok szólnak magyarokhoz és hirdetik korunk egyetlen, mindent átható eszményét: a szabadság gondolatát és a népek testvériségét!”

A rádió főszerkesztője is kiemelte október 6-*a jelentőségét, nem véletlenül indult a magyar adás ezen a napon. Megemlékezett az Aradon kivégzett tizenhárom honvédtisztról, akik, mint mondta, „a testvériségért, szabadságért és emberiségért haltak meg”. Írásában hangsúlyozta azt is, hogy a magyar nép erejét semmi sem törheti meg, erős és „fizikai erőszakkal” sem lehet legyőzni. A rádiót mint „fegyvert” a Magyar Osztály munkatársai a „magyarság leghathatósabb önvédelmi eszközévé” akarják kovácsolni. A rádió csak eszköz, „a harc oroszlánrésze az otthon szenvedőké”. A rádió csak „szerény” tehetségével és „véges” képességével harsogja a magyar nép felé, „a történelem hullámai csak egy szellemét megtagadó, önmagát elveszejtő nép felett csaphatnak össze”.*

Nyomatékosította azonban azt is, nem lehet a rádió célja „*hiú remények*” keltése. „*Vállalva mindennapi küzdelmeit, a nemzettel együtt fordulunk a jövő felé. Vállaljuk, hogy jövőendő sorsát csakis maga a szenvedő nép döntheti el. Nélküle nem győzhet a szabadság, tehát nélküle nem formálódhat a jövőendő sem...*” Ünnepi cikkében kitért a kétpólusú világtrend kialakulására, a hidegháború megszilárdulására, a szovjet zóna országában maradt emberek millióira, akik az „*embertelenítő normarendszer és eszménye*” szenvedőivé váltak. Beszédében kiemelte, hogy a sztálini diktatúra „*a világtörténelem legnagyobb csődje, a moszkvai rémuralom csődje teljes*”. Ebben a szinte reménytelennek látszó helyzetben mégis „*új élet bontakozik ki*”. A rádió „*célja és kötelessége: együttküzdeni a magyar nemzettel ez új, szabad létért*”.

A rádió alapelvét úgy foglalta össze: nem a múlt helyreállítása, hanem a jobb jövő kialakítása a cél, erős hittel és megalkuvás nélkül. Hangsúlyozta, ezt a folyamatot „*nem [...] vezetni és irányítani*”, hanem kizárólag szolgálni akarják.¹¹

Az október 6-i adás már reggel kezdődött, hanglemezekről zenét közvetítettek, és többször bementék, hogy a hivatalos megnyitőünnepség 11 órakor kezdődik. Egy hírlap tudósítója szerint már reggel 5 órakor bementa egy szpíker: „*Itt a Szabad Európa Rádió, a Szabad Magyarország Hangja! [...] elcsuklott, a hangja [...] a gyakorlott bementő fél percig nem tudott szóhoz jutni a meghatódottságtól és mindenki sírt, aki a mikrofon körül állott.*”

A megnyitőünnepséggel egy időben a possartstraßei „*stúdióban fel-*

¹¹ Szól a kakas már!... Írta: Dessewffy Gyula, a Szabad Magyar Rádió főszerkesztője. *Nyugati Hírnök*, V. évf. 19–20. sz. 1951. november 15. 1–2.

hangzott és a 49 méteres rövidhullámhosszon Magyarország felé indult a SZER hívőjele, amely a »Szól a kakas már« kezdetű dal motívumából készült”. Ezután bejelentették az adások megkezdésének tényét, és ismét a hívőjel következett. Majd rövid részletet sugároztak Dolbeare alelnöknek a rádiót átadó és Dessewffy Gyula átvevő beszédéből. Az adás további részben Jánosi József mondott imát, majd Thury Lajos, a Magyar Osztály helyettes vezetője tájékoztatója hangzott el a műsorokról, és következett egy rövid megemlékezés az aradi vértanúkról. Az első ünnepi adás végén elhangzott a Himnusz és a déli harangszó. A nap folyamán ezt az egyórás adást tízszer megismételték.¹²

Az emigrációból a Szabad Európa Rádióig – visszaemlékezések

Borbándi Gyula: Svájcban Nyugat-Németországba

Borbándi Gyula¹³ 1949. január 12-én hagyta el Magyarországot, majd négy hét ausztriai tartózkodás után Svájcba menekült, ahol 1949 februárjától 1951 augusztusáig tartózkodott. Amikor megérkezett Zürichbe, jelentkeznie kellett a rendőrségen. Menekülttáborban volt Wallisellenben, Zürich mellett. A táborban „főleg magyarok voltak”, emlékezett vissza, „de más kelet-európaiak is, [...] egy napig tartott a kihallgatás, amelynek következtében, [...] pár héttel később már kaptam egy [...] ideiglenes igazolványt”, amit „talán 2-3 hónap múltán már” menekültként is használhatott.¹⁴

Elsősorban apróhirdetés útján próbált lakhatást és állást keresni. A Közép-Svájcban fekvő *Engelbergben*, a Titlis-hegy alatt, a világhírű síparadicsomban sikerült munkát kapnia. A svájci hatóságoktól menedéjogot kért, ezt egy kötelezvény aláírása után adták meg. A menedéjog megadásának két feltétele volt. Az egyik, hogy nem folytathat „politikai tevékenységet” Svájcban, a másik, az országot csak „tranzit”- országnak

¹² Borbándi Gyula: A Szabad Európa Rádió előzményei és indulása, 2. rész. Szabad Magyarország. *Magyar Szemle*, 8. sz. http://www.magyar szemle.hu/cikk/a_szabad_europa_radio_elozmenyei_es_indul%C3%A1sa_2_resz (letöltés dátuma: 2021. 10. 26.). Borbándi Gyula cikkének lábjegyzetében megjegyezte, hogy a megnyitőünnepségen elhangzott Himnusz nem volt meg hanglemezen, ezért a rádió munkatársaiból alakult alkalmi kórus énekelte el, és azt vették fel hangszalagra két nappal korábban.

¹³ Borbándi Gyula (1919–2014) magyar író, történész, szerkesztő. 1951 és 1984 között, Gyulai Ernő álnéven, a SZER Magyar Osztályának szerkesztője. Lásd bővebben: Simándi Irén (2020): Borbándi Gyula, a Szabad Európa Rádió szerkesztője. In: *A reményt nem feladni. Konferencia Borbándi Gyula 100. születésnapján, 2019. szeptember 24.* Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt. 20–39.

¹⁴ Interjú Borbándi Gyulával. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (a továbbiakban TIT). Az interjút készítette: Alexa Károly. Operatőr: Farkas Pál. 2000. október 2.

tekinti, tehát „*mindent elkövet a kivándorlás érdekében*”. A dokumentum aláírását követően a hatóságok rendszeresen ellenőrizték a pontok betartását, és mindent el is követtek, hogy a menekültek tartósan ne tudjanak az országban maradni. Például azzal, hogy a menekülteket a legalacsonyabban fizetett állásokba közvetítették.

Borbándi az üdülőhely szállodáiban végzett alkalmi munkát, szállodai alkalmazottként cigarettát árult, a szállodák kertjét gondozta, szobákat takarított. Egyedül élt, szabadidejében felutazott Zürichbe, ott magyarokkal találkozott, aki gyárakban, építkezéseken dolgoztak. Politikai tevékenységet nem folytathatott.¹⁵ (A letelepedési engedély első pontját akkor szegte meg, amikor 1950 novemberében részt vett a *Látóhatár* megszervezésében.¹⁶) Az „*idegenellenőrző rendőrség*” minden hónapban ellenőrizte, hogy tett-e valamilyen lépést a kivándorlása ügyében. Felhívták a munkahelyén, ilyenkor például azt „*kellett mondani, hogy most levelet írtam az ausztrál kormányhoz, vagy illetőleg az ottaniak képviselője, szövetségre, jövő hétre jön Kanadából*”. Megérkezett a toborzóbizottság, favágókat kerestek. Borbándinak az ismerősei azt mondák, aki a meghallgatásokat vezeti, annak „*szorítsd meg jól a kezét, mert azt hiszi, hogy erős vagy. – Szorítottam, nem használt.*”¹⁷

Borbándi 1951 augusztusában ment Nyugat-Németországba. A SZER indulásáról levelezés útján már az év tavaszától volt információja. A Münchenben induló rádióról Kovács Imrétől (a Nemzeti Parasztpárt főtitkára), Nagy Ferentől (kisgazdapárti politikus, 1946. február 4. és 1947. május 31. között miniszterelnök) és Auer Páltól (1946–1947-ben Magyarország párizsi követe) hallott. Felajánlották azt is, támogatják Borbándit abban, hogy a rádióhoz kerüljön. A SZEB egy hirdetményt tett közvé, amelyben öt rövid úgynevezett pályaművet kellett készíteni különböző témakörben (kommentárok, helyzetismertetések), ezek terjedelme 5-10 perc lehetett. Borbándi a kultúra, az irodalom témakörben küldte el pályázatát, magyar nyelven. Sikerral járt. Szerkesztői feladattal bízták meg a SZER Magyar Osztályán.¹⁸

A kezdet a rádióban – a mindennapok

A rádió szerkesztői egyforma fizetést kaptak, kivéve az osztályvezetőt és a helyettesét. A szerkesztőknek egységesen 190 dollár volt a havi jövedelmük. Másfél év után differenciáltan kapták a fizetésüket. A gépíró-

¹⁵ Uo. 2000. augusztus 21.

¹⁶ Uo. 2000. október 2.

¹⁷ Uo. 2000. augusztus 21.

¹⁸ Uo. 2000. október 2. Lásd erről: Borbándi Gyula (1996): i. m. 33–35.

nők, bemondók kevesebbet kerestek. Az 1950-es évek elején 1 dollár 4,20 márkát ért, átszámítva nem egészen 800 márkát, ami nagyon jó fizetésnek számított a Német Szövetségi Köztársaságban.¹⁹ A rádió a külföldről érkezett munkatársaknak lakást is biztosított. Az egyedülálló ketten kaptak egy kétszobás lakást, mindenkinek volt egy szobája, saját mellékhelyiséggel. A házaspárok kétszobás lakást kaptak; minden gyermek után egy pluszszoba járt. (A rádiós szolgálati lakások teljesen berendezettek voltak.²⁰) A német hatóságok feltétele az volt, a rádióknak kell gondoskodni a munkatársai elhelyezéséről. A vezetés ezt úgy oldotta meg, hogy Münchenben szövetkezetek, társaságok alakultak, és a rádió amerikai vezetése jelentős összegekkel járult hozzá a rádiós házak építéséhez. A külföldről érkezett munkatársak 5-600-an lehettek (csehek, lengyelek, magyarok, románok, bolgárok). Kezdetben sok mindenre szükségük volt, személyes tárgyakra, elsősorban ruhaneműre, hiszen szinte semmit nem tudtak magukkal vinni. Később tudtak egyebeket is vásárolni, fokozatosan ismerték meg a városban a kulturális, szórakozási lehetőségeket, kezdtek moziba, színházba, komolyzenei koncertekre járni.

A rádióban végzett szerkesztői munka Borbándi sok energiáját lekötötte, mindent meg kellett tanulnia; fontos volt, hogy jól végezze a feladatát, ami kötelezettségekkel járt. Azok a munkatársak, aki esti, éjszakai műsorokat készítettek, 9 órára mentek be a munkahelyükre, de mindenki igyekezett korábban beérni, mert fontos volt az információszerzés a saját területén mindenkinek arról, mi történt a világban. (A SZER indulását követő első években a Hírosztály munkatársai 24 órás szolgálatban voltak. A Monitoring Osztály munkatársai pedig hajnali fél 5-re mentek dolgozni.²¹) A szerkesztőknek este fél 6-ig kellett dolgozni, végezni azt a munkát, amit kiosztottak nekik. Abban az esetben, ha fél 6-ig nem készült el a műsor, akkor természetesen tovább kellett benn maradni. Főleg a kezdeti időszakban 8-9 óráig is, vagyis a hivatalos munkaidőn jóval túl.

Borbándi a szabadidejében különösen szeretett moziba járni, az 1950-es években sok olyan francia, olasz, amerikai filmet nézett meg, amelyek Magyarországra a „háború alatt politikai okokból [...] nem jöhettek be”. Naplőfeljegyzése szerint volt olyan év, hogy „majdnem 160-170 filmet” nézett meg. A mozin kívül a kikapcsolódást a társasági élet jelentette. A rádió dolgozóinak száma az 1950-es évek elején kb. 200 fő volt, közülük sok fiatal és egyedülálló. Részben a Magyar Osztály munkatársai

¹⁹ Borbándi Gyula (1996): i. m. 76-77.

²⁰ Uo. 78.

²¹ Lásd erről: Simándi Irén (2006): „Nemzetközi sajtószemle” a Szabad Európa Rádióban 1956. október 22. – november 10. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 11-20.

hívták meg egymást, de az Európa különböző országaiból érkezett rádiósok is szerették volna megismerni a többieket, erre pedig a vacsorák, a közös borozgatások, délutáni táncos összejövetelek adtak lehetőséget. Ez a későbbiekben megszűnt, és csak azok a családok jártak továbbra is össze, ahol komoly barátság alakult ki.

A közös vacsorák során azoknál a házaspároknál is, ahol német feleség vagy férj volt, a magyar konyha legfontosabb ételei készültek. Ezen az összejöveteleken nem elsősorban az evésen, iváson volt a hangsúly, hanem az „információ kicserélésén, a beszélgetéseken, egymásnak [a] jobb megismerésén”.

München a rádió indulásakor még a háború nyomait viselte, sok ház, egész utcák, városrészek heverték romokban. De az élet lassan megindult. A magyar munkatársak közül sokan laktak a Schwabingban, ahogy Borbándi nevezte, München művésznegyedében. A városrész az 1950-es évek elején még tele volt művészvendéglőkkel, kis kocsmákkal, szórakozóhelyekkel, ahol mindenféle művészember megfordult. A hangulatos helyek egyszerű tárgyakkal voltak berendezve, az asztalokon kiskockás terítő, lecsöpögő gyertya, hangulatvilágítás. Jó ételleket készítettek, jól lehetett vacsorázni, még hozzá nagyon olcsón. Két márkába került egy Wienerschnitzel burgonyával, olcsó volt a bor és a sör is. A legtöbb helyen két-három tagú diákzenekar játszott, „*ahol táncolni is lehetett, és lányokkal ismerkedni. Szóval nagyon kellemes volt az akkori schwabingi élet. Ez akkor változott meg, amikor a városnak, az embereknek kezdett jobban menni, gyarapodtak, akkor ezek a régi kis vendéglők, ezek új bútorokat hoztak, tiszta abrosz, fehér abroszokat, és a pincérek meg hasonlók ott jöttek mentek, megszűnt a zene a vacsorázó helyeken, de akkor az ember már nem is nagyon kíváncszott. Ez az ifjúságnak és a kornak egy nagyon kellemes jelensége volt, és [...] az ember később csak ilyen nosztalgiával gondol rá, hogy milyen szép volt.*”²²

Borbándi Gyula a *Látóhatár*, majd 1958-tól az *Új Látóhatár* felelős szerkesztőjeként a folyóiratban szinte a teljes magyar emigrációnak biztosított publikálási lehetőséget, és ezzel össze is tartotta azt.

²² Interjú Borbándi Gyulával. i. m. 2000. október 2. Lásd még: Simándi Irén (2005): i. m. 30–36.

Ekecs Géza: Párizsból Münchenbe

Ekecs Géza²³ 1949 őszén Németországba menekült, majd onnan Párizsba ment. Jelentkezett a rendőrségen, elmondta, honnan jött. Itthon tanult franciául, érettségizett, meg tudta értetni magát. Egy „*könyökvédős francia hivatalnok*” felvette az adatait, „*Monsieur Ekek*” lett a neve, és kapott ideiglenes tartózkodási engedélyt, amit egy vagy két hónapra adtak, majd újra be kellett menni a rendőrségre, ahol „*egy másik könyökvédős ember szúrós szemmel érdeklődött, hogy miből élek*”. Segélyszervezetek adományából kapott anyagi támogatást, ilyen volt pl. az International Rescue Committee (IRC). „*Kaptam 1000 frankot, hát rohantam azonnal moziba, csengetős mozi volt, mindig csengetett, hogy kezdődik a film a Grand Boulevardon. [...] ha szeretetsomagot kaptam, azt nem szerettem [...], így tengődtem.*”

A Párizsban élő magyar emigráció tagjaival gyorsan kialakult a kapcsolat, segítették egymást.

A Montmartre aljában egy kis panzió negyedik emeletén sikerült szobát bérelnie. „...*recsegő falépcsők, közös folyosó, közös illembely, [...] egy ilyen csapott tetűjű szobám volt.*” A szobában „*kőpadló volt, télen spirituszt vettem, meggyújtottam és akkor lavórba tudtam mosakodni, mert egyébként fűtés és ilyesmi nem volt. Viszont béreltem egy görögtől egy írógépet, ugye francia írógépet, ami megfelelt körülbelül a magyarnak. Csak az nem, hogy néhány mássalhangzónk [...] csáléra áll, és akkor vállaltam azt, hogy emigráns újságokat gépelek le, nekem is volt egy lapom, az észak-franciaországi magyar bányászok megjelentettek egy újságot, amit fizettek, fenntartották, »Talpra magyar!« volt a címe. Ezt az újságot jelentettem meg, béreltem egy sokszorosító gépet, még a fülem is fekete volt, a sokszorosítót mindig tömni kellett különféle folyadékokkal, stb.-vel. [...] akkor jelentkezett Czupy Bálint, a későbbi Bálint gazda, »Szabad Kisparaszt«, akkor jelentkezett a Gergelyfy Sándor a »Szabad Magyar Munkás«, az első példányokat szintén én, könyvformában sokszorosítottam, legépeltem, körömlakkal lehetett csak korrigálni ezt, [...] volt fűzőgépem, elvittem és szétpostázták. Egyszer megjelent Svájcban a Borsos Sándor és közölte, hogy Svájcban[n] nem tudnak [...] nívós irodalmi újságot [kiadni], mert a svájci hatóságok nem engedték meg emigránsoknak ilyet.*”

1950-ben Ekecs jelentette meg a *Látóhatár* első példányait, amelynek alapítói Borbándi Gyula, Vámos Imre és Borsos Sándor voltak.²⁴ Ez-

²³ Ekecs Géza (1927–2017) magyar újságíró, rádiós szerkesztő. 1951 és 1992 között a SZER Magyar Osztályának munkatársa. Magyar Október. <http://szer.oszk.hu/szemelyek/ekecs-geza> (letöltés dátuma: 2021. 10. 26.)

²⁴ A folyóirat alapításában Borbándi Gyula, Vámos Imre, Borsos Sándor, Gál Mihály és Molnár József vett részt. Mindannyian a magyar emigráció tagjaként éltek Svájcban. Zürichben, illetve a környékén vállaltak munkát. A folyóirat címét Molnár József javasolta. Vámos Imrét bízták meg a szerkesztéssel, Borsos Sándor pedig a felelős kiadó lett.

zel kapcsolatban elmondta: „...1950 nyarán a Borbándi akkor még Svájcban élt, továbbított nekem egy levelet, amibe azt mondja »Te ezt jól szeded ki, Magyar Miatyánk« Márai Sándor híres verse, hogy [...] »lehull nevedről az ékezet«, stb., stb. és hát ezt persze kinyomtattam. [...] ennek nagy magyarországi visszhangja lett később, mert hivatalosan is válaszoltak rá. Ott jelent meg a »Látóhatárban« először...”

Az egyik munkája így az újságok szerkesztése és „mechanikus módon” történő megjelentetése volt.

Ezek mellett külső munkatársként dogozott a párizsi magyar rádió szerkesztőségében. A rádióban minden este egy 30 perces magyar adás hangzott el. A szerkesztőséget gróf Dessewffy Gyula vezette. 1951 nyarán Dessewffy közölte, „megbízta az amerikaiakkal, hogy szervezzék egy magyar nyelvű rádióállomást...” Az amerikai vezetés tervei között több helyszín is szerepelt a rádió megszervezésére, mielőtt Münchenbe került. Franciaország nem jöhetett szóba, mert „nagyon erős” volt a kommunista párt, felmerült, hogy Luxemburgban legyen a rádió, de ezt az ötletet is elvetették.

Dessewffy Gyula Ekecset is hívta a szerveződő müncheni rádióhoz, ő először egy levélben nemet mondott a felkérésre. Akkor már, 1951 őszén folytak a próbaadások. „Kedves Gyula nagyon szépen köszönöm a meghívót, megtisztelő, hogy menjek át az amerikai rádióhoz Münchenbe, dollárért nem adom el magam. [...] Hát aztán annyira fölértékelődött szememben az a bizonyos dollárért[et] eladni való, hogy 1951. december 6-án megérkeztem az Orient Expressszel Münchenbe, kis kizártskával. Másnap szóltak, hogy a nadrágom lukas egy bizonyos helyen, és így jelentkeztem Dessewffy Gyulánál, azonnal kiadta az utasítást, és 1951. december 14-től rajta voltam az úgynevezett »payroll, az amerikaiak fizető listáján« mint, a rádió munkatársa.”

Letelepítés Münchenben – és a rádiónál

Azoknak a rádiósoknak, akik Párizsból érkeztek, a rádió amerikai vezetése tartózkodási engedélyt adott. Ez azért volt lehetséges, mert München 1955-ig az amerikai megszállási övezet része volt. A munkatársakat az megérkezést követően a Park Hotelben helyezték el. Az első

Azért kettejükre esett a választás, mert ők voltak azok, akik Zürich központjában laktak. A *Látóhatár* első száma 1950 novemberében jelent meg, ám a svájci törvény nem engedélyezte, hogy menekültek lapkiadással foglalkozzanak, ezért a borítóra azt írták, hogy „Készült Ausztriában”. Postázása Párizsból történt, amint később Borsos Sándor áttelepülésével a *Látóhatár* kiadóját is Franciaországban jegyezték be. Szeredi Pál: A *Látóhatár* szerkesztőségi ellentéteinek háttere 1957–1958-ban, 1. rész. *Magyar Szemle*, 11–12. sz. http://www.magyaraszemle.hu/cikk/20160111_a_latohatar_szerkesztosegi_ellentetenek_hattere_1957_1958-ban_1_resz (letöltés dátuma: 2021. 10. 26.).

szerkesztői fizetése mindenkinek 190 dollár volt. A szállodában a teljes ellátást a rádió fizette.

Később a rádió vezetése a munkatársak számára egy panziót bérelt. Majd elkezdődtek a tárgyalások arról, hogy úgynevezett rádiós házakat építenek. A házakban a lakások megosztottak voltak, a közös előszoba, konyha, fürdőszoba mellett mindenkinek volt külön hálósobája. Ekecs eleinte Borbándi Gyulával lakott közös lakásban. A lakás takarításáról a lakóknak kellett gondoskodni, de segítséget jelentett, hogy a takarító-személyzetet a rádió bocsátotta rendelkezésre. A szükséges takarítóeszközöket a rádiósoknak kellett megvásárolni. A munkába járás is megoldott volt a kezdeti időben, a rádióból autót küldtek a munkatársakért.

Vásárolni a Piexbe, az amerikai katonai áruházba járhattak. Azok a munkatársak, akik „*győztes ország*” papírjaival érkeztek, pl. francia iratokkal, dollárban kapták a fizetésüket, ez úgynevezett „skib speciális katonai” dollár volt. Ezzel a fizetőeszközzel vásárolhattak cigarettát, szeszesitalokat (konyak, whisky), tűzálló edényeket stb. Azok a munkatársak, aki ilyen szerencsés helyzetben voltak, megtehették, hogy a vásárolt termékeket elajándékozták, de inkább, átszámítva márkára, eladták azoknak, akik nem juthattak hozzá ilyen cikkekhez. Az áruk átszámítva márkára nagyon olcsók voltak. Németországban az ötvenes évek elején még jellemző volt – mondta a visszaemlékezésben Ekecs Géza –, hogy ha „egy amerikai katona eldobta a csikket, erre a német odarohant és fölkapta”. Szintén értékes árucikk volt a nejlonharisnya, amit ugyancsak tovább lehetett adni márkáért. A rádió munkatársai közül sokan így egészítették ki a fizetésüket.

A Magyar Osztály munkatársai között Ekecs Géza volt a legfiatalabb. A Possartstraße 9-es számú bérházban a stúdió az első emeleten volt, a hosszú folyosó bal oldalán ültek a gépirőhölgyek. A rádióban a munkatársakat „*hallatlan lelkesedés*” jellemezte, „*nem lehetett az embereket hazaküldeni, este 8-10 után*” sem. Az adás hajnali öt órakor kezdődött, és éjfélkor fejeződött be. A rádióknak az induláskor egy 25 kilowattos adója volt, amit az amerikaiak a Wehrmachtól „*zsákmányoltak még a háború alatt*”. Majd elkészült a rádió új épülete az Angol Kertben, „*München szívében a városnak, [...] a Bajor államnak egy fontos helyén. Bár megszállók voltak az amerikaiak, de mégis figyelembe vették a németek kérését, hogy az épület ne legyen magasabb, mint a környező fák koronája. Tebát ezért csak egyemeletes épület lett*”, később újabb részlegekkel bővült, így olyan alakja lett, mint „*egy nyolckarú polip*”. Az Angol Kertbe először a csehek, majd a lengyelek, utána a magyarok költöztek be, őket a bolgárok, a románok és az oroszok követték.

A rádióban általában jó hangulat, vidám légkör uralkodott, sokat viccelődtek egymással, mindenkinek volt ragadványneve. Ekecs Géza Skultéty Csabától a „*Hugó*” nevet kapta. Egy svájci lapban Skultéty kis,

komikus rajzos figurát talált, aminek az alakja, mozgása hasonlított Ekecsére, így született a név. A régi kollégái „*még mai is*” így köszönnek neki: „*Szervusz Hugó!*”

A rádiólehallgató szolgálat munkatársai 1951 áprilisától folyamatosan kerültek át Münchenbe az ott szerveződő SZER-hez. A Magyar Monitoring Osztály feladata a budapesti *Kossuth Rádió* adásainak figyelése és Revox szalagos hangrögzítőre történő felvétele volt. Az ott dolgozó 4-5 munkatárs a felvett szöveget leírta a magyar szerkesztőség számára, mert nagyrészt ezekből készültek a napi kommentárok.

A rádió amerikai vezetői gyakran váltották egymást az *Angol Kertben*. Ahogy Ekecs fogalmazott, „*inkább mentek, mint jöttek, nagy cserék voltak,*” később pedig a Monitoring Osztálynak amerikai vezetői lettek.

A „házigazdák”

„*Sose voltak házigazdák, ellenségek voltak kezdetől fogva.*²⁵ *Rossz szemmel néztek ránk, mint először is [az] amerikaiak által rájuk kényszerített jövevények[re], elterjedt az a téves hit, ami nem volt igaz, bennünket az amerikaiak tartottak fenn, [...] a németek azt hitték, [...] mert ez volt a propaganda részükről, hogy ez mind a jóvátétel része, a vesztes háború miatt. Tényleg ellenséges[ek] volt[ak], nem mi miattunk magyarok miatt, [hanem] elsősorban a csehek és a lengyelek miatt, mert a csehszlovák részlegbe olyan politikusok [...] kerültek, akik keményen németellenesek voltak, sőt [a] lengyelek részéről [is], akik harcoltak a németek ellen, mint partizánok, és a SZER-nél később pozícióba kerültek, ez mind valahol a németek felé kiszivárgott, és aztán lepecsételték [sic!] [megpecsételték] bennünket, hogy propagandatenger. Tehát nem is voltak hajlandók, még az intelligens, [...] akkori német média és sajtó nem nagyon közeledett hozzánk, de ez vis major volt. Az amerikaiak se közeledtek hozzájuk. Tehát valahol [...] egy ilyen úr volt, egy ilyen senki földje volt a SZER akkor német területen. Nekünk nagyobb hírünk volt [a] német határokon túl, mint Németországban, annak ellenére, hogy az alkalmazottak jelentős része német volt.”*

A helyzet 1955 után valamennyit változott, mert „*Németország [...] először is világhatalom lett azzal, hogy 1954-ben Bernben fociba[n] megverték bennünket, [...] én Istenem ott voltam, hát az szörnyű. Írtam anyámnak egy levelezőlapot »Édesanyám ez a második Augsburg: a csatavesztés«. Na, akkor valamivel jobb lett, mert akkor a németeket már a politikai felelősség kötelezte. Volt már hivatalos kapcsolat. Volt Bonnban államtitkár, aki törődött velünk.”* A rádió finanszírozása szempontjából az amerikai ve-

²⁵ Lásd erről bővebben: Simándi Irén (2005): i. m. 30-36. (A sajtóvisszhang nem volt pozitív a rádió megalakulásáról a nyugatnémet lapokban.)

zetés is tartott kapcsolatot a németekkel, „volt bizonyos közeledés”. Ez abban is megnyilvánult, hogy a rádióban volt egy *Public Relations* részleg, ahol német nyelven jelentettek meg *Radio Free Europe* címmel magazint, ahol a rádió tevékenységét mutatták be, és kértek különböző anyagokat. De mások is megjelentek az Angol Kertben, így pl. a *Spiegel* újságírója a Researchben [a] (*Kutatóosztályon*), „eredeti dokumentációk után [sic!] nézni” nézett. A könnyűzene is érdekelte az újságírókat. „*A Szabad Európa Rádió Müncheni stúdiói, illetve hanglezetára volt akkor az '50-es évek felétől a '60-as évek végéig a leggazdagabb*” könnyűzenei gyűjteménnyel ellátva, a „*rock-pop nekünk minden volt, a Bayerischer Rundfunktól a Rias Berlintonól is jöttek. A kartotékok dobozokban voltak hosszú asztalokon, azokat nézték és csodálkoztak a gazdag zenei kínálaton. Például »Neil Sedaka: Oh! Carol és [...] Beatles: Help!« A rádió mindent megkapott Londonból és a nagy amerikai cégektől, mert »non profit organization« volt, nem hirdetésből élt, ezért ingyen kapta a hanglezeteket. [...] délelőtt a lemezárba megjött a köteg, és [...] Jimi Hendrix[et], rögtön fölvettem. Szegevény Komjáthy [György] 3 hónappal később kapta meg*” Budapesten. A rádió nagyon jó helyzetben volt.²⁶

A SZER amerikai vezetése a forradalom leverését követően döntött arról, új műsorokra van szükség, az egyik ilyen a *Teenager Party* volt, amelyet Ekecs Géza, Cseke László álneven szerkesztett és vezetett. Az első adás 1959. március 31-én hangzott el, a műsorra még ma is sokan emlékeznek.²⁷

László László: Az emigráció kezdete – Stájerország

László László²⁸ 1950. július 20-án lépte át a magyar határt nagyon kalandos körülmények között, mert akkora már kiépült a műszaki határzár.²⁹ Korábban három évig Sopronban erdei munkásként dolgozott. Ebből finanszírozta tanulmányait Budapesten a jogi egyetemen, ahol hat és fél évet végzett el. A határ átlépése után egy stájerországi menekülttáborba, majd onnan Innsbruckba került. A megélhetését segédmunkásként alkalmi munkákból pótolta. Egyebek mellett rendszeresen segített a Magyar Menekültügyi Hivatalban, a Social Servicesben, itt egészen véletlenül került kapcsolatba a SZER-el. A rádió müncheni

²⁶ Interjú Ekecs Gézával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. 2000. 02. 04.

²⁷ U o.; Lásd még: Borbándi Gyula (1996): i. m. 310.

²⁸ László László (1929–2021) közgazdász. 1951 és 1991 között a SZER munkatársa, a Magyar Monitoring vezetője. Rádiós álneve: Tétényi László.

²⁹ Sallai János (2012): *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története*. Hanns Seidel Alapítvány, Budaörs. 5–103.

szervezéséről már tudott, de pontos információi nem voltak. Egy alkalommal szintén a hivatalban dolgozott, amikor telefonon keresték a főnökét, Dörei Ferencet. A vonal másik végén Béry László³⁰ volt, aki 1950 októberétől Innsbruckban végzett rádiólehallgatást az induló rádió részére. Az ajánlata jókor érkezett, László László „szíves örömmel” mondtott igent a felkérésre.

A Béry Lászlóval történt első találkozásukra így emlékezett: *„Még aznap találkoztunk, szimpatikusnak talált, és a hónom alá nyomott egy nagy rádióvevő készüléket és [...] három mondatba[n] elmondta, hogy mi a feladatom, [...] a budapesti rádió reggeli adásait figyeljem, mindent jegyezsek fel, azt gépeljem le, és délelőtt vigyem el hozzá, mert az azonnal megy Münchenbe. Hát beültem a kis kulipintyómba, a kis szobácskámba, a lágerban, és [...] próbáltam befogni Budapestet, ami nagyon nehéz volt, mert hát semmi nem volt, aztán próbáltam drótokkal [...] kíségetni magamat, [...] reggel 5-től úgy 8 óráig nagy recsegések közepette azért valamit mindig hallottam. [...] így kezdődött az én karrierem”* 1951. július végén a SZER-nél.

Áttelepülés Münchenbe

1951. szeptember elején Béry László közölte: *„...öregem, zűr van, jött az ukáz Münchenből, nekünk át kell költöznünk az egész irodával mindehonestül Münchenbe”, a Possartstraße 9-es számú bérházba.* A munkatársak létszámát is bővíteni kellett még az átköltözés előtt. Sikerült új kolléganőt találni, Brandenstein Hannát, aki szintén Innsbruckban volt, a francia megszállási övezetben, a hatóságoknál a sajtóosztályon alkalmanként sajtószemle összeállítását vállalta. A városhoz nem volt semmi kötődése, így vállalta a feladatot a rádiónál. A monitoringcsoport négy főre emelkedett: a vezető, Béry László, Gayer Ildikó, aki az adminisztratív feladatokat látta el, a frissen beszervezett Brandenstein Hanna és László László.

Az átköltözés Münchenbe 1951. október 1-jén történt. Erre László így emlékezett: *„...ott állok az innsbrucki menekülttábor kapujába, két Persiles doboz (régí fémdoboz), ez volt az én vagyonom, és egy marha nagy rádió vevőkészülékkel, és ott állok és várom, hogy átvigyenek Münchenbe. És egyszer csak megjelenik egy fekete hatalmas Chevrolet személygépkocsi, akkor nem is láttam még addig olyasmit, és megáll előttem és kiszáll egy sofőr, oda-lép udvariasan hozzám és közli: »Kérem, Ön László László úr? Mondom: én. Mondom: miért? Azt mondja: Hát akkor most megyünk Münchenbe.« Hát*

³⁰ A Magyar Monitoring Osztály munkatársai: Béry László (1952 őszéig), Bérces Béla, Brandenstein Hanna, Ekecs Géza, Gayer Ildikó, Halastik László, László László, Szerberényi László.

bepakoltunk és egy hatalmas, szép, luxus Chevrolettel gördültem Innsbruckból Münchenbe. A többiek október 2-án vonattal érkeztek meg.”

„München még nagyon-nagyon romos volt. [...] körülbelül kétharmad része még mindig romokba feküdt, az életkörülmények akkor kezdtek itt javulni.” A háborús nyomok nagyon látszóttak. „Egész utcárszekek feküdtek még romban, a mostani gyönyörű sétányok mind-mind romosak voltak, a Schwabing, a híres művésztelepnek a több mint kétharmada romos volt.” Nagy volt a különbség a müncheni állapotokhoz képest. „Innsbruck nagyon keveset szenvedett a háborútól, tehát [...] tulajdonképpen egy ép városból jöttünk egy nagyon romos városba. Na de ami fogadott, [...] engem, az nemcsak, hogy romos volt, hanem egy kis káosz is volt, mert amikor ideérkeztem, akkor először elmentem a személyzeti osztályra, mely mind külön-külön villákba voltak [...] nem volt még egy közös épület, ott: »hál istennek, hogy jössz, gyere azonnal! Hova, mikor tudsz kezdeni? Azonnal. Jó, rendben van.« Akkor elvisznek egy másik villába, és ott az első emeletre, és egy nagyon-nagy szoba, egy káosz, ez lesz a te hivatalod. Mondom, [...] én ma este kezdjek el dolgozni, itt ebben a káoszban. Úgyhogy először megpróbáltam [...] mi van itt, van itt egy írógép? Nem volt. Akkor ki tud írógépet szerezni? Van papír? Az se volt. Úgyhogy eléggé komplikáltan kezdődött az itteni működésem. De aztán másnap jött a három kollega, akkor megjelent az amerikai főnököm. [A monitoring] nem a Magyar Osztály részeként jött Münchenbe, hanem az Információs Főosztály [...] részeként. Volt a Központi Hírosztály, a tudósítói hálózat, az Aktuális Osztály és a rádiófigyelők valamennyien, nem csak magyar, hanem a cseh, a lengyel és a többiek is. [...] egy nagyon aranyos amerikai főnököm volt, Mr. Stenzilnek (?) hívták, mindenben nagyon segített, és föltúrta az ingujját, és na most akkor toljuk az asztalokat, és most csinálunk ebből a káoszból egy irodát. És így kezdődött a működésem Münchenben.”

A mindennapok – Indul a rádiólehallgatás – Possartstraße 9.

A megérkezést követően a Schwabingban, az Engeler Straßén, a Hotel Habsburg kis hotelszobájában kapott szállást László László. A hotelből 1953 őszén ki kellett költözni, mert a Siemens megvásárolta. Nem volt semmiben sem különleges.

A rádióban a társalgási nyelv a német volt. Ezzel nem volt különösebb probléma, jól meg tudta magát értetni. A Magyar Monitoring Osztály működése az iroda berendezésén túl a kezdetben más akadályokba is ütközött. Hosszú ideig „nagyon megnehezítette a munkánkat, hogy a Magyar Rádió, Kossuth Rádió frekvenciája nagyon közel volt az amerikai EFM, amerikai katonai rádiónak a frekvenciájához”. Az EFM-nek volt egy adóállomása Münchenben. A Magyar Rádió adását pedig a csepeli nagyadó sugározta, ezt az EFM-en közvetített zene nagyon zavarta, és

milliméterekkel kellett elcsavarni a rádió gombját, hogy a magyar adást lehessen hallani. A beállítást az osztály munkatársai végezték.

Kezdetben a lehallgatás egy nagy amerikai katonai vevőkészülék segítségével történt, amelyen egy körantenna volt. Később valamennyit javult a helyzet, mert a München közelében lévő *Schleißheimben*, ahol a háború alatt katonai repülőtér volt, működött egy nagy vevőállomás, „*ahol nagy antennákkal dolgoztak, és a német posta vonalán jött permanensen az adás*”. A körülmények a munkához még mindig nem voltak optimálisak, mert a Kossuth Rádió „*nagyon gyenge frekvenciával sugározott akkor, 125 kilowattal, az EFM pedig 300-zal itt a szomszédban, és mindig az EFM berikácsolt, és állandóan telefonálnunk kellett ki Schleißheimbe, hogy a német kollegák, egy külön team volt ott*”, nézzék meg és próbáljanak utána állítani, mert Münchenben nem lehetett semmit hallani.

Feladatuk elsősorban a *Hírek*, a *Hangos-újság* és a *Falurádió* című műsorok lehallgatása volt. Ezekben voltak olyan tudósítások, amelyek információt tartalmaztak arról, ami Magyarországon történik. A rádió működése alatt, leszámítva az utolsó egy-másfél évet, mindvégig ez maradt az osztály feladata. „*...annyira fontos lett, ez különböztette meg a SZER-t minden más nyugatról magyar nyelven sugárzott rádióadástól. Tehát a BBC-től, az Amerikai Hangjától, a Deutsche Welle-től, a párizsi rádiótól, hogy a SZER egész műsorstruktúrája a magyarországi eseményekre épült. Még a többieknek megvolt a saját maguk műsorpolitikája. Ezt onnan tudom – mondta László László –, mert egy volt kollegám, 10 évig dolgozott nálam, [majd] Amerikába, [az] Amerika Hangjához került. És amikor idejött, akkor megpróbáltuk összehasonlítani, hogy mi a különbség, illetve mi a paralel dolog, és kiderült, hogy abszolút őket nem érdeklí az, hogy Magyarországon mi történik, megvan a műsorpolitikáj[uk], ők azt csinálják, és a SZER-nél pedig mi voltunk a Biblia. Hát, ha az 1950-es években, hogyha a Szabad Nép vezércikke, ami 7 órakor jött, ha azt mi elmulasztottuk volna, hát akkor, akkor – mit tudom én – mennydörgés, villámlás és nem tudom, mi történt volna. Mert az volt a reggel, a reggeli híradásokba[n], a legaktuálisabb. Ez voltak a napi konferenciának az első, a szerkesztőség konferenciájának³¹ az első témája. Mi volt, mi a Szabad Nép vezércikke, milyen, mi*

³¹ Az első értekezlet délelőtt 10 órakor ült össze az *amerikai politikai osztály vezetőjének elnöklétével*, amelyet az egyes nemzeti szerkesztőségek két-két képviselőjével tartottak. Kezdődött amerikai részről néha fontos, bizalmas információk közlésével. Majd a nemzeti osztályok vezetői számoltak be arról, hogy az elmúlt 24 órában történt-e említésre méltó esemény az ő cselekvési területükön. Az elhangzottakról rövid feljegyzés készült, amit minden nemzeti osztály kora délután megkapott.

A *nemzeti szerkesztőségi konferenciák* ezt követően 10 óra 30-kor kezdődtek, valamennyi munkatárs részvételével (kivételek, aki szolgálatot teljesített). A Magyar Osztály vezetője beszámolt az „amerikai” értekezleten elhangzottakról, majd sorra kerültek az aznapi műsorok tervezett témái. Mindenki megkapta a feladatát, végezte a munkáját. Interjú Skultéty Csabával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi

volt, az esti híradáskor milyen újabb magyarországi eseményekről jöttek hírek, vagy nem jöttek hírek.

Ahhoz, hogy a lehallgatott adások a rádió vezető munkatársainak az asztalára kerülhessenek, és az aznapi műsorok vezető témáit megbeszélhessék, a Monitoring Osztályon speciális munkarend kialakítására volt szükség. A feladat teljesítéséhez váltószolgálatban kellett dolgozni. Ez azt jelentette, hogy a reggeles kolléga a *„műsorkezdéssel, a magyar rádió műsorkezdésekor ott volt, híreket fölvenni, azonnal leírni*”. Mindent azonnal le kellett írni a nyolcórás hírekkel bezárólag, a *Falurádió* kivételével, mert azt rögzítették, de később a mezőgazdasági műsorok szerkesztői számára írták le, *„nagyon kérték, és úgy jöttek, hogy arra is szükségük lenne”*.

Ezekből a mondatokból úgy tűnhet, hogy a rádió munkatársai profik voltak, és könnyedén le tudták írni a hangszalagokra rögzített adásokat. De ez nem így volt! *„...senkinek nem volt tulajdonképpen tapasztalata egy ilyen mértékű rádió lehallgatói tevékenységről. Senkinek. És az amerikai főnökömnek se, aki ugyan egy elég rádiós szakember volt, de ezzel nem [...] foglalkozott. Tehát ezt az egész, egész technikát, hogy mit hogyan, mivel, ezt úgy menet közben mi alakítottuk ki.”* Egészen pontosan László László. *„...amikor nagy nyomás alatt voltunk, például pártkongresszus, Rákosi Mátyás 5 órás beszéde. Most mit csinálsz ezzel? Azt csináltuk, hogy az egész team bejött, 10 percnként vettük és azonnal leírtuk. Tehát mikor a 10 percet leírtam, akkor, addig a többiek vették és akkor megint vettem, úgyhogy az 5 órás beszéd után 30 perccel a teljes szöveg készen volt. És ezt minden nagyobb ilyen politikai eseménynél – ha egy módom volt rá – ezt a metódust csináltuk, [...] mi voltunk az egyedüliek a házban, akik ezt csinálták, és emiatt mindenki nagyon becsült bennünket, hogy ilyen gyorsan ezt sikerült csinálnunk. Persze ez azt jelentette, hogy akkor minden erő mobilizálva, akkor nem volt szabadnap, akkor nem volt pihenő nap, akkor »hát, gyerekek, ez van, aztán majd, hogyha nyugalmasabb idő van, akkor ezt majd, elintézzük egymás között«.* Ezzel a módszerrel gépelték le a hangszalagokon rögzített adások szövegeit a rádió működésének végéig.

A feszített munkatempót azt jelentette, hajnali fél 5-re be kellett érni a rádióba a beosztott rádiósoknak. Az éjféle híreket még fel kellett dolgozni, és a lehallgatott aznapi *„monitoring”* anyag elé kellett készíteni egy tartalomjegyzéket, amit összefoglalónak neveztek, ez fontossági sorrendben tartalmazta a legfontosabb témákat. Ide tartozott a hírek összefoglalása is, ez általában egy oldal volt. *„...ez azt jelentette, hogy aki ezt csinálta, az egész napi anyagot neki át kellett olvasnia nagyon alaposan, és rangsorolnia, hogy elsősorban belpolitikai események, azután gazdasági.”* Arra is figyelni kellett, *„hogyha netalán még éjfélkor jön valami, hogy legyen hely*

hova tenni”. Az esti szolgálatos rádiós kolléga háromnegyed 1-kor tudta befejezni a munkáját.

Vagyis fél 5-től háromnegyed 1-ig négy szakaszban dolgoztak. A feladat nagyon nehéz, *„megerőltető, fárasztó volt, és szombat-vasárnap természetesen. Én a 1980-as évek valamennyi Szentestéjét benn a rádióba[n] töltöttem, önként, én vállaltam azt a szolgálatot, hogy a gyerekes kollegák tudjanak menni, [...] nem volt Húsvét, nem volt Karácsony, ez ment végig. És ezt megszervezni, ez sokszor nehéz problémát jelentett számomra, mert ezt én csináltam.”*

Költözés az Angol Kertbe

A Magyar Osztály munkatársai 1952. március 7-én költöztek az *Angol Kertbe*, az épületkomplexum valamennyi szárnya, együtt a „*poliphoz*” hasonlított, októberre készült el. A Monitoring Osztály egyike volt azoknak, akik elsőként költöztek. Először „*folyosóvégi szobát*” kaptak, de mert ők voltak az egyik első, jobb helyen lévő szobákhoz jutottak, mert „*a szlovákok, a csehek, a lengyelek, a bolgár és a románok még mindig kint voltak Schleißheimben, csak később [...] az 1960-as években jöttünk össze valamennyien, [az] Angol-kert egy másik részében. De mi az első között voltunk, akik az Angol Kertbe kerültünk, a Magyar Osztállyal együtt, [...] Dessewffy Gyula, nagy hangsúlyt helyezett rá, hogy mindig valaki közülünk legyen ott a napi értekezleten.*” Tehát amikor a Magyar Osztály költözött, „*akkor mondták, hogy akkor mi azonnal jöjjünk*”.

A technikai felszerelés lassan modernizálódott, az induláskor kézzel kellett mindent leírni és azután legépelni, „*később jött [...] az átmeneti állapot, ilyen széles szalagra, diktafonnak hívták, egy [...] behemót nagy készülék volt, de nagyon nehéz volt kezelni, nem volt megbízható*”. Majd rövid idő múlva „*kaptuk [...] az amerikai Magnecordereket (felvételkészülék), amelyeket aztán végre [...] lehetett lábbal előre-, lábbal visszkapcsolni. És akkor kezdődött igazán mondjuk a precíz munka, [...] ami a feladatunk volt, mert eddig mindig csak, amit az ember kézzel lejegyzett, azt tudta adni. [...] Ez körülbelül 1952 közepén, amikor azután a végleges, a jó technikát megkaptuk, és amikor a schleissheimi vevőállomás is tényleg olyan felszereltségű volt, hogy olyan vételt tudott biztosítani számunkra, amely egy megbízható információt adhatott.*”

László László azt is elmondta, nem volt semmilyen lehetőségük arra, hogy más forrásból kiegészítsék, pontosítsák a lehallgatott adásokban elhangzottakat. Az 1950-es évek elején, a „*legszigorúbb Rákosi-rendszer[ben] semmiféle információ nem jön, a lapok, ha kijönnek Bécsbe, akkor is csak 3-4 napos késéssel, mire Bécsből idejönnek 5 napos késés, tehát az újságokból aktuális információkat kapni nem lehetett. Mert amit elolvastunk, az*

már rég idejét múlta és az már rég elmúlt talán. Háttér-információkat, le lehet ellenőrizni azokat az információkat, amit mi adtunk elsőkézből, hogy az tényleg úgy volt, tényleg sikerült, ez nekünk is egy bizonyos mértékű ellenőrzés, visszaellenőrzés volt, hogy amit mi csináltunk, az tényleg stimmel, az adatok rendbe[n] vannak, a nevek többé-kevésbé. [A] nevekkal problémánk volt, mert mindig újabb-újabb nevek merültek föl, [...] akiket soha nem hallottunk, soha nem tudtuk, hogy kicsodák...” Ezért a Kutató- és Kiértékelő Osztály (Research and Evaluation) segítségét kérték, amelynek a vezetője Kováts Carlo volt. Az adatok és nevek ellenőrzése miatt ápoltak velük szoros kapcsolatot. *„Ez az egyetlen, ahonnan valami segítséget kaphattunk, a kutatóosztály [...] semmi más információnk az ég egy világon nem volt.”*³² Az osztály feladata és szerepe az 1956-os forradalom napjaiban vált nagyon fontossá, de az egy későbbi történet.

Skultéty Csaba: Búcsú Párizstól – úti cél: München

Skultéty Csaba³³ 1947 októberében Prágán keresztül hagyta el Magyarországot, és Párizsban telepedett le.³⁴ 1951 nyarán itt érte a hír, hogy Münchenben szervezik a SZER-t, és a Magyar Osztályra munkatársakat keresnek. Először nem érdekelte a lehetőség, Párizsban akart maradni. De végül másként döntött, kapott ugyanis egy táviratot, hogy a Champs-Élysées melletti Hotel George szállodában (amelyet V. György brit uralkodóról neveztek el) a rádió szervezője, Mr. Wiggin várja megadott időben. A találkozóra illet rendes ruhába öltözni, Skultéty Csabának azonban nem volt öltönye, ezért útba ejtette barátját, Hutiray Jánost, akitől kapott egy ruhát.³⁵ Ennek az árát akkor tudta kifizetni, amikor már a rádiónál dolgozott.³⁶

A találkozó helyszínén több magyar is volt. A rádió amerikai szervezői a Magyar Nemzeti Bizottmány segítségével toborozták, majd választották ki a magyar emigránsok közül a leendő munkatársakat. Skultéty Csaba a Párizsban élő emigránsok listáján volt rajta, így került a Nemzeti Bizottmány látókörébe.

Amikor Mr. Wigginhez tartott, a szálloda liftjében egy férfi szólította meg magyarul. *„...belevésődött az emlékezetembe örökre”,* mondta er-

³² Interjú László Lászlóval. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Nyíri Béla. 2000. május 4.

³³ Skultéty Csaba (1920–2015) író, újságíró, publicista. 1951–1983 között Ambrus Márton álnéven a SZER munkatársa, előbb hírszerkesztő, majd politikai kommentátor.

³⁴ Balla Gyula (1992): *Az Ung partjától a Szabad Európa Rádióig*. Beszélgetés Skultéty Csabával (Ambrus Mártonnal). Intermix Kiadó, Budapest. 5.

³⁵ Interjú Skultéty Csabával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Kurucz Sándor. 1999. január 15.

³⁶ Balla Gyula (1992): i. m. 79–80.

ről később. *Az ismeretlen férfi László István volt. „Te nem a Skultéty Csaba vagy” – kérdezte tőle. „Te oda vagy hozzám jelölve. Mondd, hogy tudsz te angolul? »Rosszul.« »Nem baj, mert ha jól tudnál angolul, és nem lenne politikai érzéked, akkor nálam nem felelnél meg. De ha van politikai érzéked, és nem tudsz angolul, akkor megtanulsz angolul. És mivel azt hallottam rólad, hogy jó politikai érzéked van, ha innen hazamész, reggeltől estig tanulj angolul.«*”

Mr. Wiggin rövid beszélgetés után közölte Skultétyval, hogy fel van véve a rádió munkatársai közé. *„Majd kap értesítést!”* – mondta neki. Így került a SZER-hez Münchenbe.³⁷

Párizsban ő is találkozott Dessewffy Gyulával, aki megelőlegezte a müncheni utat. Azért annyira nem várták az indulást. *„...szerettük volna kitolni, ami sajnós nem volt lehetséges, mert először volt az, hogy Párizsban vagyunk és egy kis pénz is van a zsebünkben. A végén Dessewffy Gyula közölte, hogy aki hétfőn délig nincs Münchenben, azzal érvénytelen a megállapodás és az előleget, főleg az előleget vissza kell fizetni. Hát erre mi vasárnap este az utolsó vonatra ültünk fel, különben azon utazott Dessewffy is, csak ő hálókocsin ment, mi pedig, hálókocsit volt jogunkban elszámolni, [de] személykocsiban ültünk hárman: Czupy Bálint, a későbbi neves Bálint gazda, Sárkány István [...] és én.”*³⁸

Skultéty imádta Párizst, nem akart elmenni onnan: *„Mert én ott éreztem magam jól. Ott voltak [a] barátaim, ott a francia életet megkedveltem. Imádtam a francia nyelvet, a francia irodalmat, a francia folyóiratokat. Én nem akartam elmenni. Én borzasztó rosszul éreztem magam Münchenben nagyon sokáig, és sose szerettem, az utolsó napig se szerettem meg, [amiben] persze az ottani borzalmas éghajlat is szerepet játszott.”*³⁹

A rádiónál

1951. augusztus legvégén érkeztek a városba. *„A Münchenben a rádió teljesen ideiglenesen volt elhelyezve a romos Münchenben, a Prinzregentenplatz közelében létezik a Possartstrasse, hát annak egy a térhez közeli épületében az utolsó, a legfelső két emeleten helyezkedett [el] a SZER Magyar Osztálya. Emlékezetem szerint a padlástérben voltak a stúdiók, és hát lejjebb a nyüzsgő élet. A nyüzsgő élet azzal kezdődött, hogy be kellett jelentkeznünk az amerikai biztonsági hivatal megfelelő emberénél. Ez eléggé kínosan kezdődött, kínosan indult, mert nekünk szokatlan volt az, hogy berendelnek ott egy közeli utcának egy bizonyos villaépületébe, berendelnek délután 2-re és*

³⁷ Interjú Skultéty Csabával. i. m.

³⁸ Uo. 1999. január 18.

³⁹ Uo. 1999. január 15.

az, aki berendelt, [...] az körülbelül háromnegyed 5-kor érkezett meg és addig vártunk. Ki kellett tölteni egy hosszú ívet. Hát tulajdonképpen normális kérdések voltak, csak elég – hogy mondjam – babra volt kitölteni, mert pontosan be kellett írni, hogy mikor hol élünk, és hát mi sokféle éltünk [...] a háborús és háború utáni első időkben. Hát ezt, tulajdonképpen semmi [különös], rutin dolognak tűnt, hát nyilván leellenőriztek minket, részben már előzőleg kellően, hiszen a szerint kaptuk [...] a szerződési ajánlatot.”

A rádióba a munkatársak nemcsak Európából, hanem Amerikából is jöttek. „...hát minden tájáról érkeztünk így egy szedett-vedett társaság Münchenbe. Kezdem azon, hogy a romvárosban lakás kellett. Hát először bennünket szállodában helyeztek el. Emlékszem egy kis szállodai szobában kaptam [helyet], Hotel Hanselmann volt a neve, a Ludwigstrasse egyik mellékutcájában a sarkon. És reggelente úgynevezett »shuttle bus«, ahogy az amerikaiak hívják. Tehát ilyen, mint ahogy az iskolás gyerekeket begyűjtik reggel egy busszal, hát úgy gyűjtöttek be bennünket is, ilyen kis- és közép buszokkal”. Később egy panzióban is laktak, amíg végül lakásokat kaptak. „Ezek [...] akkor kifejezetten luxusnak számítottak, mert Németországban [a] legnagyobb gond volt, hogy valakinek lakása legyen. Sokan laktak még pincében, a szemünk láttára emelkedett fel újra Németország, de olyan sebességgel, [...] – már működött lassan a Marshall-terv –, hogy elmentünk szabadságra, visszajöttünk, hát tréfásan mondtunk, nem találjuk az utcánkat. Ezek a házak [a] német biztosító társaságokkal kötött szerződések alapján jöttek létre, szolgálati házak, csupa Szabad Európa rádiós munkatárssal...” A lakások teljesen egyformán voltak berendezve. Skultéty László Lászlóval, „két legényember”, kapott egy lakást. „Ebből az időből származik az első igazi müncheni anekdota, amikor a hatalmas munkabírású Thury Lajos, aki Dessewffy Gyula főszerkesztő igazgatóhelyettese volt, késő este kimerülten hazamegy, és azt találja, hogy náluk társaság van [...]. És telik az idő mire azt mondja egyszer Thury Lajos, megböki a feleségét, azt mondja – Te mikor mennek már ezek haza, hát nekem holnap dolgoznom kell, – mire a felesége azt mondja – Te Lajos nem ők vannak nálunk, mi vagyunk náluk. Tehát Lajos elfelejtette, hogy [neki] egy emelettel feljebb kellett mennie, ahol a felesége volt társaságban. Hát [a] magánélet vonalán így indultunk. [...] Magában a rádión belül hát nem is tudtuk eleinte, hogy kinek mi a feladata, az én fő gondom az volt, és ebben nem álltam egyedül, hogy rájöttem arra, hogy itt angolul kell tudni...”⁴⁰ Skultéty Csaba a Hírosztály munkatársaként és később politikai elemzőként fontos szerepet vállalt a rádiónál, különösen az 1956-os forradalom napjaiban.

* * *

A SZER Magyar Osztálya 1993-ban fejezte be működését. Az utolsó adás, a *Búcsúműsor* október 31-én este 18 órakor hangzott el, a magyar adás 21 óra 40 perckor hallgatott el végleg. Végigtekintve a rádió történetén, a negyvenkét éves működése alatt minden fontosabb kül- és belpolitikai eseményt követett és kommentált. Volt olyan, amit jól, volt olyan, amit kevésbé, és volt, hogy hibázott is! Elvitathatatlan tény, hogy szerepet játszott a rendszerváltásban, Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is. Amiért az amerikai politikai vezetés létrehozta, azt a küldetését teljesítette!

AZ OSZTRÁK LEGITIMISTÁK AZ ÖNÁLLÓ AUSZTRIA VÉDELMÉBEN

Szatmári Péter

Összefoglaló:

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben szocializálódó osztrák politikugeneráció gondolkodását alapvetően határozta meg az a különleges identitáshalmaz és -sokféleség, ami sajátos dinamikát adott az Első Köztársaságban ébredező nemzettudatnak. Az előbb említett köntődések döntően befolyásolták a független – Clemenceau szavaival élve – „maradék állam” meghatározó politikai mozgalmának, a legitimisták-nak a szellemi arcélét, illetve Ausztriához és Közép-Európához fűződő viszonyát. A kortársak és az Első Osztrák Köztársaság lakosságának ja-va része életképtelennek tekintette az új államot. A legitimisták részben kényszerből, részben érdekből, illetve meggyőződésből képviselték, szin-te egyedülként Ausztria függetlenségének ideológiáját. A legitimisták két évtizeden keresztül formálták az Első Köztársaság szellemi karakterét, húszas–harmincas évek Ausztriájának politikai és történeti közgon-dolkodását; ennek szélesebb dimenzióit mutatja be a tanulmány.

Kulcsszavak: legitimizmus, Monarchia, autoriter, nemzetállam, osztrák nemzettudat, pártrendszer, küldetéstudat, identitás, diktatúra, de-mokrácia, Anschluss, Közép-Európa

Abstract:

The thinking of the Austrian political generation, which had been socialized in the last decades of the Austrian Hungarian Monarchy, was fundamentally determined by the special set of identities and diversity that gave a special dynamism to the national consciousness awakening in the First Republic. The aforementioned ties decisively influenced the intellectual profile of the dominant political movement of the independent “Remnant State”, in Clemenceau’s words, the legitimacy, and their relationship with Austria and Central Europe. Contemporaries and the majority of the population of the First Republic of Austria considered the new state unviable. Legitimists represented the ideology of Austria’s independence partly out of coercion, partly out of interest or conviction, almost exclusively. For two decades, legitimists shaped the intellectual character of the First Republic, and the study presents the political and historical public thinking of Austria in the 1920s and 1930s, and its broader dimensions.

Keywords: legitimism, Monarchy, authoritarian, nation state, Austrian national consciousness, party system

Bevezetés

Ausztriában 1918 után kizárólag a legitimista-monarchista mozgalom tartotta magát szilárdan Ausztria életképességének elfogadásához. 1932–33-ig a legitimista-monarchista csoportoknak, szervezeteknek és pártoknak nem volt igazi jelentősége és befolyása. Az ország nemzetközi helyzete egészen a harmincas évek kezdetéig kizárta a restauráció kérdésének felvetését. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai éberem őrködtek, és a Habsburgokkal kapcsolatos legjelentéktelenebb hírre is a mozgósítás elrendelésével reagáltak. A fasizmus németországi hatalomra jutása azonban határozottá és aktívvá tette az eddig meglehetősen elszigeteltségben működő csoportokat. Elképzeléseik és törekvéseik sok esetben találtak a hatalmon lévő erők politikájával.

A Dollfuß-kabinet egy konzervatív-katolikus-autoriter ideológia talaján törekedett Ausztria múltbéli hagyományain keresztül igazolást keresni egy új hivatásrendi berendezkedéshez. Szükség volt a társadalom egészét egyesítő és minden réteg számára elfogadható alapeszme megteremtésére. Mivel más tényleges lehetőség alig kínálkozott, „mint a régi legitim államrendnek a régi konzervatív erők számára szolgáló jelképe”,¹ a történelmi igazolást egy új tekintélyuralmi berendezkedéshez – más alternatíva nem lévén – az első világháború előtti Monarchiában kényszerültek keresni. Ezen a ponton lép be az osztrák monarchizmus újbóli erőre kapása és felszínre kerülése, azaz benyomulása a politika mindennapjaiba.

Monarchia – a „kivezető út”

A legitimizmus, a monarchizmus, az Osztrák–Magyar Monarchia léte és működése, az abban érvényesülő osztrák befolyás jó lehetőséget kínált a dicső történelmi múlt hangoztatására. Ezek az eszmék és gondolatok Dollfußnál csupán eszközül, a meggyőződéses monarchista Schuschnignál már tényleges politikai fegyverként és bázisként szolgáltak Ausztria önálló állami létének igazolására, valamint (esetlegesen) a társadalom széles rétegeinek a mozgósítására a függetlenség megőrzése érdekében.

¹ Hantsch, Hugo (1934): *Österreich. Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur*. Wien. 84.

A legitimizmus a hivatalos „nemzetmentő” programmal és ideológiával ellentétben (a kormány esetében gyakran nem tudatos döntésekről, hanem kényszerintézkedések sorozatáról, illetve improvizációról beszélhetünk) már 1918-tól vállalta és hirdette Ausztria független államiságának létjogosultságát és az osztrák küldetés, valamint az osztrák nemzet létezését.² A legitimizmus viszont, mivel lényegesen nyitottabb eszmei irányzat volt, nehezen tudott azonosulni az 1932-től meginduló diktatórikus törekvésekkel. Az osztrák monarchisták egy alkotmányos királyság létrehozására gondoltak, egy olyan tekintélytisztelet meglétére, amely nem erőszakos eszközök igénybevételén, hanem közmegegyezésen nyugszik. A szélsőjobboldali fordulat növekvő esélye, illetve a német hatalmi és hegemón politika pozícióerősödése, ami kézzelfogható veszélyt tette a nyugati hatalmak semleges és a környező országok közömbös magatartása esetén az Anschlusst, mégis elősegítette az osztrák legitimizmus közeledését az államhatalomhoz, mivel ezen keresztül látta biztosítottnak egy második védvonal megteremtésének lehetőségét a német fasizmussal szemben.

Ezen a ponton feltétlenül utalnunk kell a magyar és osztrák legitimizmus ekkor megerősödő hasonlóságaira. Ez a szellemi és politikai erő megkísérelt mind Ausztriában, mint Magyarországon – részben konzervatív eszmeiséggel, részben új tartalommal gazdagodva, ami jelentette a kapunyitást más: elsősorban a liberális demokrata, a kommunista és a szociáldemokrata irányzatok felé – bizonyos alternatívát felmutatni az erősödő etatista törekvésekkel szemben.

Ausztriában a Dollfuß-kabinet inkább eszközt látott a monarchista erőkből. Az 1933-ban létrehívott Vaterländische Front kezdetben hiába próbálta magába szívni a királypárti erők három jelentősebb szervezetét, ez csak Dollfuß 1934. július 25-én bekövetkezett tragikus halála után indult meg.³ Schuschniggot, az új kancellárt mindenki a monarchia szimpatizánsának ismerte, ugyanez állt Starhemberg alkancellárra, aki ugyan kacérkodott a fasizmus osztrák útjával, de a kézzelfogható náci fenyegetés őt is „titkos” monarchistává tette. Különösen 1935-től kezdődően láthatóak egyértelműen Schuschnigg törekvései, hogy ugyan nem nyíltan, de egyenrangú partnerként vonja be a monarchistákat a Vaterländische Front szervezetébe, hogy ott legális működési feltételeket biztosítson nekik. Theodor Hornbostel, a külügyi apparátus tagja, 1935 után államtitkár, a Monarchia vagy egy ahhoz hasonló államalakulat megteremtésének esélyeiről és a hivatalos politika álláspontjáról diplomatiku-

² Mikoletzky, Hans Leo (1969): *Österreichische Zeitgeschichte*. Wien.; Heer, Friedrich (1984): *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien.; Hoor, Ernst (1969): *Österreich 1918–1938*. Wien.

³ Jagschitz, Gerhard (1976): *Der Putsch*. Graz.

san, mégis egyértelműen fogalmazott: *„Az osztrák eszme túlságosan szent abhoz, hogy azt lottójáték tárgyává tegyük... Lehetséges egy szűkített megoldás, miszerint a dinasztia képviselője ma megelégedne azzal, hogy egy hatmillió lakossal bíró államban uralkodjék... Ezek azonban mind elméleti szemléletmódok. Nem az én feladatom, hogy bíráljam vagy leszögezzem, mi a jobb megoldás... Van-e előnye, csakis abból nézőpontból indulhatok ki: lehetséges-e a megvalósítása, fenntartása vagy nem. Belpolitikailag nem mutatkoznának nehézségek, külpolitikailag az elképzelés pillanatnyilag kizárt.”*⁴

A Habsburg-ellenes törvények „részleges” felfüggesztése (1935. július 13.), amely elsősorban az uralkodócsalád vagyonaára vonatkozott, komoly nemzetközi visszhangra talált, elsősorban a kisantant országainak részéről, ők a közvetlen restauráció veszélyét vélték felfedezni a „részleges” törvény módosításokban. Ugyanebben az évben életre hívtak egy egyesületet azzal a céllal, hogy közadakozásból emlékművet emeljen Ferenc Józsefnek, és ezzel a hagyományápolással erősítse az osztrák hazafias érzést. Az egyesület fő védnökének magát a szövetségi elnököt, Miklast kérték fel. A levéltári anyagokból jól rekonstruálható az a lelkesedés és aktivitás, amit egyrészt a külföldön élő osztrákok a külképviseleteken keresztül kifejtettek (a követségeket megbízták az egyesület külföldi propagálásával és az adományok kezelésével), de Ausztrián belül is sorra alakultak a különböző fiókszervezetek, ezek részben a monarchista eszme terjesztése számára is kiváló terepmentet biztosítottak.

Utalnunk kell itt az osztrák kormányzat azon szándékára, mely a külföldön élő „osztrákság” megszervezésére irányult. A műemlék felállítása kapcsán egyfajta közvélemény-kutatás zajlott az idegenben élő német nyelvű lakosság körében arról, vajon minek vallják magukat. A császár személye és az emelendő emlékmű ötlete kiváló alkalmat kínált a független Ausztria melletti szimpátia kinyilvánítására és deklarálására. Az együttérzés, támogatás és segítőkészség jeleit a levéltári források is bizonyítják.

A Schuschnigg-kormányzat nyíltan osztrák „össz nemzeti” ügynek minősítette az emlékmű felállítására megindított gyűjtést, és támogatta az e célból megalapított egyesület felhívását. A felhívás a következő szavakkal hirdette meg az emlékmű ürügyén az osztrák társadalom egészének összefogását: *„Az egész osztrák nép segítse ezt elő, mindenki; nemcsak adományozással, hanem hírverési tevékenységgel vagy más módon, hogy ennek a nagy műnek a munkatársává váljék. Mindegy, mi a foglalkozása, mindegy, milyen a politikai beállítottsága, mindegy, milyen a vallása vagy a világnézete – valamennyi osztrákhhoz, Bécs és más városok szíveire szól a felhívás:*

⁴ Hornbostel-hagyaték. Österreichisches Staatsarchiv. Archiv der Republik. Neues Politisches Archiv. (továbbiakban: ÖS.AdR.NPA.). Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V.F. Karton 12. 3. 4. 1937.

lépjenek be a szövetségi kormány és a szövetségi elnök úr fővédnöksége alatt álló politikamentes, Ferenc József császár emlékművének felállítása céljából Bécsben létrejött egyesületbe...⁵

Igaz, Schuschnigg a külföld felé mindig igyekezett hangsúlyozni: noha Ausztria maga akar dönteni saját államformájáról, a restauráció kérdése az adott külpolitikai helyzetben nem aktuális. 1935 és 1938 között az osztrák kancellár két alkalommal is találkozott Habsburg Ottóval, akit 1935-ben, de az Anschlussig a következő években is több száz ausztriai városban és községben választották díszpolgárrá. Az 1936-os év elején *Levelék a száműzetésből* címmel egy könyv jelent meg Ottó tollából Bécsben, melyben a különböző hagyományörző egyesületeknek írt válaszai olvashatóak.

Habsburg Ottó 1938. február 17-én, az Anschluss előestéjén egy levélben felajánlotta tapasztalatát Schuschnigg kancellárnak. Elképzelhetőnek tartotta, hogy személyesen vegye át Ausztria államügyeinek intézését. Erkölcsei kötelességének érezte, hogy Ausztria válságos helyzetében osztozzon a kormányzati felelősségben. Levelében többek között a következőket írja: „*Szükséges a mielőbbi közeledés a nyugati hatalmakhoz, Guido Schmidt leváltása, a hadsereg készségbe helyezése...*”⁶ Az előbbi gondolatok az adott pillanatban illuzórikusnak látszottak, mégis kifejezték Ottó határozott náciellenességet, hiszen konkrétan megnevezte Guido Schmidtet mint nácibarát politikust. Pontosan jelezte jóhiszeműségét a „közeledés” kinyilvánítása. Bízott Nyugat-Európa segítségében. Ottó még ekkor is hitte, hogy az Anschluss Anglia és Franciaország támogatásával megakadályozható, továbbá egységesnek és harcképesnek vélte az osztrák hadsereget egy Németország felől érkező támadás esetén. A levél befejező részében az alábbi olvasható: „*Mindenekelőtt megegyezésre kell törekedni a baloldallal. A munkások az utóbbi napokban és időben bizonyították patriotizmusukat. Ők érintetlenek a nácizmus mérgétől, ezért szükséges az együttműködés.*”⁷

Az előbbi mondatokkal Ottó rávilágít a Dollfuß- és Schuschnigg-kormányzatok által képviselt politika legsúlyosabb dilemmájára, vagyis a baloldalhoz fűződő viszony kérdésére. A munkásrétegekkel végzetesen megromlott viszony mielőbbi rendezését szorgalmazza, és síkraszáll a szövetségépítés elkerülhetetlensége mellett, illetve a mielőbbi megegyezést sürgeti a baloldallal. Mindezzel egyben, ha megkésve is, súlyos kritikáját adja a „Ständestaat”-nak, mivel a rendszer elmulasztotta a társadalmi béke megteremtését és a kiegyezés megkötését a baloldal-

⁵ ÖS.AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 20. (dátum nélkül).

⁶ A levélből részleteket közöl Heer, Friedrich: i. m. 427–428.

⁷ Uo.

lal (alapvetően a szociáldemokratákról és a szakszervezetekről van szó), azzal az erőcsoporttal, mely tevékeny szerepet vállalhatott volna a haza megvédésében.

Monarchista csoportok – tervek és illúziók

1935. november 18-án az osztrák monarchisták közös szervezete, *Osztrákok Birodalmi Szövetsége* gyűlést rendezett, melyen részt vett Emil Fey alkancellár. Az összejövétel céljának a három monarchista szervezet, az Eiserne Ring, a Kaisertroue Volkspartei és a Ring Österreichischer Soldaten munkájának összehangolását és a hivatalos politika támogatásának elnyerését tekintették. A gyűlés kifejezetten monarchista összejövételnek minősült, ezért figyelemre méltó a kormányzat több jelentősebb tagjának részvétele, hiszen ezt nyílt állásfoglalásként lehetett értelmezni a monarchisták irányában. A gyűlésről készült rendőri jelentés szerint „*Emil Karl Fürstenberg herceg, Emil Fey alkancellár, dr. Josef Kimmel államtanácsos és Franz Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet rövid asztali beszédet tartottak, melyben hangsúlyozták, hogy Ausztriában szükséges a Monarchia újraélesztése, és utaltak arra, hogy ez minden nehézséget ki fog küszöbölni nemcsak magában Ausztriában, hanem a közép-európai térségben is*”.⁸ A gyűlés résztvevőinek maga Schuschnigg kancellár is üdvözlő táviratot küldött, melyet a rendezvényen felolvastak. A rendőri jelentésben a következőképpen írtak erről: „*Megjegyzendő még, hogy Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet a szövetségi kancellár úr levelét is felolvasta, melyben sok sikert kívánt a rendezvényeknek...*”⁹ A gyűlésen elhangzott kívánságok 1935-ben már minden valódi realitást nélkülöztek. A közép-európai térségben és Ausztriában a Monarchia restaurációjára nem volt tényleges esély, ennek ellenére a monarchisták az utolsó pillanatokig (1938. márciusig) bíztak a közép-európai népek kiegyezésében.

A harmincas évekre az osztrák monarchista mozgalom¹⁰ három szervezet irányadása alatt állt, ekkorra sikerült az elszórt csoportokból nagyobb egységet létrehozni. Az *Eiserne Ringet* Dr. Friedrich Wiesner nyugalmazott követ irányította. Ő, mint az Osztrák-Magyar Monarchia egykori diplomatája (többek között 1914-ben éppen Szarajevóban teljesített külügyi szolgálatot), meglévő diplomáciai kapcsolatait igyekezett a mozgalom céljai érdekében hasznosítani. A szervezet programjának tengelyében a Monarchia visszaállítása, illetve restaurációja szerepelt, kezdetben az eredeti határok között. Véleményük 1936–38 között módosult,

⁸ Uo.

⁹ Uo.; Karton 10. 21. 11. 1935.

¹⁰ Uo. BMAA. Neues Politisches Archiv, Präsidium 1918–1938. Kartonen 10–30.

a restaurációt Ausztria és Magyarország területein és a két ország vezetésével képzeltek el. Viszonylag nagy kompromisszumkészséget tanúsítottak mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kabinettel szemben, jóllehet igen élesen bírálták tevékenységüket, főként a német fasizmus veszélyére hivatkozva. Programjuk alapját a független, monarchikus államformájú Ausztria megteremtése képezte.

Úgy vélték, az általuk elképzelt alkotmányos monarchia a demokrácia kereteibe illeszkedik, ahol a király a demokratikus intézmények eltévedéseivel, túlkapásaival szemben mint egyfajta korlátozó, ellensúlyozó tényező lép fel. Alapul szolgál erre a királyság intézményeinek minden réteg által elfogadott erkölcsi ereje és függetlensége, ellentétben a köztársaság államformájával, amelyben vélekedésük szerint a nemzet korlátlan hatalma zűrzavarhoz, az elnök közvetlen választása pedig beláthatatlan pártharcokhoz vezethet, és kizárólag pártokhoz kötődő, elfogult elnököket juttathat hatalomra, akik nem képesek felülemelkedni a partikuláris pártérdekeken, illetve nem alkalmasak a nemzet egészét képviselni.

Véleményünk szerint megalapozatlan illúziói közé tartozott a király és a királyság intézményébe vetett hit. A húszas évek végén, a harmincas évek elején a diktatúra kihívása kötelező válaszadást követelt minden politikai erőtől, nem csak a monarchista-konzervatív csoportoktól. A társadalom megnyerése érdekében szinte kötelezőnek látszott a köztársasági államformától való elhatárolódás (különös tekintettel Közép-Európára). A kiábrándult tömegek a közvetlen parlamenti demokrácia mítoszát az állami tekintély és gyámság mítoszára „kivánták” cserélni. A monarchisták ugyanakkor a királyt nem tekintették diktátornak, és érzékelték a diktatúrában rejlő veszélyeket. Karl Ernst Winter, a meggyőződéses legitimista politikus és történész, a közép- és kelet-európai térség dilemmáiról így írt: *„Látjuk, az idő nagy vezetőkéért kiált, azonban egyúttal látjuk az igazi vezető hiányát is, ami ötletszegény korszakunkban a szellem és a politika tartós válságát eredményezi. Ezért jellemző a korszakunkra a sokszor hallott kiáltás egy vezér, egy diktátor után, vagy legalábbis annak a hitnek az elterjedése, hogy egy vezér révén az óhajtott fordulat előidézhető lenne.”*¹¹

Ausztria politikai közéletére és a monarchistákra is jelentős hatást gyakorolt a weimari köztársaság feszült atmoszférájában és politikai kudarcélményeiben megszülető Führerdemokratie gondolata. Az Alfred Weibertől és más szerzőktől származó ideáról, miszerint a helyzet egy igazi vezérért kiált, a monarchisták úgy vélték, hogy azt a szerepet a „parttalan parlamentarizmus” viszonyai közepette akár egy király is betöltheti. A monarchisták Ausztriában az államot összetartó erőt a Monarchia közös emlékezetében és az ahhoz kapcsolódó mítoszokban látták, mivel szerintük *„egyetlen állam sem létezhet mítoszok nélkül. Egy nép hagyó-*

*mányörző erői azok, amelyek a mítoszokat létrehozzák: ez és a nép önmagában való hite hordozza az államot.*¹² Élesen elhatárolódtak ugyan az abszolút hatalom restaurációjától, elképzelésük mégsem nélkülözött egy jó adag paternalizmust, ami helyenként az „alattvalókat” kiskorúnak tartó nézetekkel párosult. A dollfußi (schuschniggi) kísérlet állameszméjét támogatták, amennyiben az az organikus fejlődés ígérését és a Monarchia hagyományainak továbbélését is magában hordozza. Érthetjük ezalatt a Monarchiának az érdekegyeztetési mechanizmusok működtetésére tett kísérleteit és az állami szerepvállalást erősítő intézkedéseit, valamint a végrehajtó hatalom szelíd, nem túl durva dominanciájának tiszteletét.

Gerhard Botz osztrák történész, álláspontunkkal megegyezően, a valóságosan létező folytonosságról szól: *„A Dollfuß-diktatúra az államilag kikényszerített érdekegyeztetés erős elemeit mutatta, miként az félig alkotmányos alapon a Habsburg-monarchia legutolsó évtizedeiben kifejlődött, másrésztől a parlamentileg szabad akarat alapján a második köztársaságban a szociális partnerség rendszeréhez vezetett...”*¹³

A Ständestaat kapcsolódott a 19. század első és második felének konzervatív áramlatához, elsősorban Eduard Taaffénak, a Monarchia kancelláriájának (1879–1893) „késő feudális” korporatív érdekegyeztető törekvéseihez és szándékaihoz.

Az Eiserne Ring az ideák szintjén magát a legitimizmust ösztársadalmi érdekeket képviselő jegyekkel ruházta fel, a legitimizmus nyújtott volna gyűjtőpontot és átfogó szellemiséget minden eszmei irányzat számára a szélsőbaltól a szélsőjobbig. Az Eiserne Ring vezetői készségesnek mutatkoztak a megegyezésre a környező utódállamokkal. 1932–33 fordulójától állandó kapcsolatot tartottak a magyarországi legitimista mozgalom vezető személyiségeivel. Az első jelentősebb megbeszélésre 1933. május 28–29-én került sor. Az osztrák oldalt F. Wiesner, M. von Hohenberg herceg (Ferenc Ferdinánd fia) és J. Lichtenstein herceg képviselte. A magyar vendéglátók között – mások mellett – Zichy János és Károlyi József grófokat is megtaláljuk. Friedrich Wiesner, az osztrák küldöttség vezetője a magyar külügyminisztériumot is felkereste, hogy a szándékaik békés voltát és tárgyalókészségüket demonstrálja.¹⁴

A magyar és az osztrák legitimizmus viszonya, illetve a kölcsönhatásai kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Theodor Hornbostel külügyi ál-

¹² F. G. Jüngert és H. Bechlyt idézi Kurt Sontheimer (1994): *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. Dt. Taschenbuch-Verlag, München. 216–217.

¹³ Botz, Gerhard (1984): *Der „4. März 1933” als Konsequenz ständischer Strukturen, ökonomischer Krisen und autoritärer Tendenzen*. In: *Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur*. Hrsg. E. Fröschl, H. Zoitl. Wien. 24.

¹⁴ ÖS. AdR.NPA. Die politischen Berichte der Gesandtschaft in Budapest 1918–1938. Karton 22. Berichte: 20–31. 5. 1933. A kapcsolatokról a követek különös előszeretettel és szimpátiával tudósítottak.

lamtitkár kormányzati felkérésre 1937 februárjában jelentést készített a magyar legitimizmus és legitimisták helyzetéről és esélyeiről. Ebből a jelentésből egyértelműen megállapítható, hogy az osztrák hatalmi köröket érdekelte a monarchisták magyarországi ereje és tömegbázisa. Hornbostel a mozgalom szervezettségéről és tömegbázisáról a következőképpen írt: *„A legitimisták száma Magyarországon nem csekély, mégis teljességgel hiányzik a központi apparátus, illetve az átfogó propaganda bel- és külföldön, kompakt csoportok csak elszórtan találhatók (így pl. Tolna megyében).”*¹⁵ Az idézetben Hornbostel utal a magyar legitimista mozgalom egyik legsúlyosabb belső ellentmondására, vagyis a legitimista politikusok és látens támogatói közötti szakadékra, valamint a pártszerű működés hiányában gyökerező szervezetlenségre és az egymástól való elszigeteltségre. Hornbostel a lehetséges szimpatizánsok, illetve támogatók közé sorolja a vidéki nagyvárosok lakosságát, a gazdagabb iparosrétegeket, a polgári elemeket, a zsidó származású tőkés városi polgárságot, a katolikus klérus jelentős részét és az arisztokrácia egyes csoportjait. Hornbostel sorra veszi a legitimista mozgalom személyiségeit (Sigray Antal, Grieger Miklós, Zichy János, Makray Lajos és Károlyi József), és megállapítja, hogy mindegyikükből hiányzik a vezetői minőség. A jelentést záró szavak összefoglalják a magyar legitimista mozgalom valós helyzetét: *„... hiányoznak a szervezeti keretek, az azt összefogó erők és egy igazi vezér.”*¹⁶ Hornbostel szerint a magyar legitimistáknak, szemben az osztrák monarchistákkal, nem sikerült hatalmi tényezővé válniuk.

Noha a szervezeti kapcsolatok gyengén működtek az osztrák és magyar mozgalom között, a paralel jelenségek mutatják a mégis létező kölcsönhatásokat. Ausztriában és Magyarországon a harmincas évek elején, részben a gazdasági világválságra adott válaszként, felerősödtek a diktatórikus tendenciák. A hatalmi körök egy szélesebb része Ausztriában és egy szűkebb csoportja Magyarországon a legitimizmus gondolatrendszerében vélte megtalálni a diktatórikus törekvésekkel szembeni alternatívát. Ausztriában a legitimistáknak sikerült a kormányzati körökben is megkapaszkodniuk, ennek okaként említhető, többek között, Ausztria geopolitikai helyzete és az önálló állami létért folytatott küzdelem. Magyarországon több jól megírt program is készült, de hiányoztak a profi politikusok, akik a legitimizmus megváltozott szellemi arculatát sikeresen képviselni tudták volna. A harmincas évek legitimizmusa már egész más értékek körül szerveződött, magába szívta részben a liberális, részben a konzervatív és nem utolsósorban a keresztényszociális gondolatokat.

¹⁵ ÖS.AdR.NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel. Karton 18. Bericht (dátum nélkül).

¹⁶ Uo.

Az Anschluss egyre fenyegetőbb veszélyére ösztönösen hívták fel a figyelmet a magyar parlament legitimista meggyőződésű képviselői, mivel jó részük hitt Ausztria és Magyarország sorsközösségében, és természetes szövetségesnek tekintette a szomszéd országot. Éppen ilyen figyelem nyilvánult meg az osztrák kormányzat és a monarchista csoportok részéről, ezt jól mutatja a budapesti osztrák követség különös érdeklődése a harmincas években és egyértelmű szimpátiája a magyar mozgalom iránt (maga Hornbostel hosszabb ideig csak a legitimista mozgalom megfigyelésével foglalkozott).

1938. március 13-án bekövetkezett az Anschluss. Az időpont lényegében választóvonal a magyar legitimista mozgalom történetében is – hiszen Ausztriában illegálisba szorultak a monarchisták –, végleges perifériára kerülésük ekkor kezdődik. Ettől kezdve szinte teljesen jelentéktelenné válik szerepük. Ausztria állami létének megszűnése végzetes hatást gyakorolt az osztrák, de a magyar mozgalomra is. Kiállításuk ennek ellenére példaértékű a fasizmus térhódításával és a diktatórikus törekvésekkel szemben, tömegbázis és megfelelő szervezeti feltételek hiányában azonban tevékenységük nem hozhatott átütő eredményt egyik országban sem.

Visszatérve a monarchista szervezetekhez, a *Kaisertreue Volkspartei* a többenél jóval kisebb befolyást vallhatott magáénak, tervei inkább az illúziók talaján mozogtak. Vezetőjük Gustav Wolff nyugalmazott ezredes volt. A szervezet rendelkezett némi támogatottsággal a bécsi egyetem hallgatóságának egy szűk rétegében, amely harcos megmozdulások szervezésében jeleskedett. Martin Sienkovitch, az egyetemi diákmozgalom frontembere szervezte a felsőoktatási akciók és tüntetések zömét.¹⁷

Az *Eiserne Ring* radikálisan bírálta mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kormányzatokat. A társadalom elszegényedésének és elnyomódásának megállítására, vélekedésük szerint, a hatalom nem volt képes használható programot kínálni, mivel minimális szociális érzékenységgel sem rendelkezett.

Ezen a helyen kell utalnunk a „szociális monarchia” későbbiekben még tárgyalandó ideájára, mely más választ kívánt adni a határozott és egyértelmű megoldást kínáló tekintélyelvű és totális törekvésekhez képest. A politikai destabilizációt kifejezetten a szociális feszültségek enyhítésével és csillapításával óhajtották orvosolni. A „szociális királyság” gondolatát Magyarországon is képviselték néhányan. A rendszeralkotó politiku-

¹⁷ A legitimista mozgalom egyik lehetséges tömegbázisát a bécsi egyetemisták adták; amennyiben utcai demonstrációra került sor, ők mindig mozgósíthatók voltak. Lásd erről bővebben: ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01. Abt. 13 Personal und 15 Rechtssachen. Karton 5–12.

sok és közírók közül Grieger Miklós és Pethő Sándor nevét lehet megemlíteni.¹⁸

Az Eiserne Ring tagjai tiltakoztak a diktatórikus intézkedések és a hivatásrendi állam felépítése ellen. A monarchia államformájában és a királyban látták azt az erőt, mely a túlzott társadalmi különbségek orvoslására és az elégedetlenség csillapítására a tekintély erejénél fogva, valamint az évszázados hagyományok alapján (Habsburgok dicsőítése) alkalmas lehet.

A Monarchia tradícióját éppen az önálló nemzetté válás viszonylatában kell hangsúlyoznunk, mivel a múlt szimbolikájában kifejezetten a jelen igazolása és magyarázata rejtőzött, vagyis hogy az osztrák történelem nem más, mint a Habsburg-monarchia története. „*Die Habsburger waren Österreich*” szállóigéje a nyugati közgondolkodásban egyértelmű teret nyert. A kettő „összetartozása” az Ausztria önállósága mellett lándzsát törők érvrendszerében és politikai programjában az első helyen szerepelt. Ezek közé sorolhatjuk a legitimisták mellett a keresztény-konzervatív erőket Dollfuß és Schuschnigg szűkebb politikai holdudvarával, illetve tömegbázisával együtt, valamint – némileg meglepő módon – a kommunistákat is.

A fenti problematika meghatározó teret kap számos Ausztria történetével foglalkozó történész művében. Az amerikai Sir Charles Petrie például így ír: „*A múltban sokkal inkább az uralkodóház, semmint valamiféle nemzeti érzés tartotta egyben az országot, és az osztrák átlagember úgy látta, hogy az állam az uralkodóban testesül meg.*”¹⁹

A Wolff ezredes „szervezetéhez” tartozók megvalósíthatónak tartották a Monarchia azonnali visszaállítását, a külpolitikai helyzetet érettnek tartották erre, semmiféle külső beavatkozással nem számoltak, ugyanakkor az új királyság területét kizárólag az új Ausztria határain belül gondolták működőképesnek. (Elvetették az osztrák–magyar perszónálunió lehetőségét.) A bolsevizmus és egyben a fasizmus elleni harcot hirdették, és hitet tettek az alkotmányos monarchia államformája mint az egyedül üdvös „berendezkedés” mellett. Úgy vélték, az alkotmányos monarchia „az evolúciós fejlődés végcélja”, mivel egyesíti a tradíciókat, a tekintélyt és a tiszta erkölcsöket a modern kor követelményeivel. A király személyében látták az igazi garanciát a pártoktól független, köztiszteletnek örvendő hatalom kiépítéséhez. Igazából nem közeledtek a hatalom képviselőihez, kérlelhetetlen ellenzékiiséget hirdettek, és csak az egyre fokozódó német nyomás hatására módosítottak politikájukon 1936–38 között.

¹⁸ Lásd erről bővebben: Pethő Sándor (1932): *A magyar Capitólium*. Budapest.

¹⁹ Idézi: Hoor, Ernst (1966): i. m. 13.

Végül a harmadik szervezet, a *Ring Österreichischer Soldaten* leírásánál fontosnak ítélem rövid írásos programjuk²⁰ ismertetését, mivel jó néhány elemét a kormányzati politika hivatalosan képviselte, és a Vaterländische Front mozgalmán keresztül és egyéb eszközök segítségével népszerűsíteni szándékozott.²¹

A programpontok egyértelmű képet adnak a követendő célok sorrendjéről. Elsőként a hazaszeretet, a bajtársi magatartás és az osztrák tradíciók megőrzését és ápolását rögzíti, ezzel kifejezve, hogy a Ring Österreichischer Soldaten kiáll Ausztria független történeti létezése mellett. Ezt követi a hazafias osztrákságra irányuló nevelés megszervezése és „fejlesztése”, „az ismerjük meg önmagunkat” jelszava nyomán. A továbbiakban, a helyzetre való tekintettel, megerősítést nyer a szervezet elkötelezettsége, a „fennálló” államhatalom megtartása és támogatása vonatkozásában, illetve határozott fellépése a hazaellenes („*vaterländsfeindlich*”) megnyilvánulások és cselekvések ellenében. Az előbbiek igazolására szükségesnek tartjuk idézni a program első részét, mely szerint a feladat „*a hazaszeretet, a bajtársiasság és az osztrák hagyomány ápolása... valódi osztrák hazafivá történő nevelés... a hazaellenes törekvések leküzdése az állami hatalom és ennek biztonsági szervezeti támogatása... Tagjai érdekeinek képviselete gazdasági és szociális helyzetük vonatkozásában... a véletlenül szükség-helyzetbe jutott vagy kereset nélküli tagoknak, valamint özvegyeik és árvaik támogatása, amilyen mértékben a szervezet lehetőségei megengedik azt...*”²²

A program a későbbiekben kellő alapossággal ír a fentiekben vázolt célok megvalósításának lehetséges eszközrendszeréről. Az osztrák nép és az ifjú nemzedék fanatizálása, nevelése és képzése (az osztrák állam és eszméjének rögzítése és elmélyítése), valamint az „impozáns” osztrák tradíció őrzése és életben tartása jelentette volna a program alapján a függetlenség fenntartásának és védelmének zálogát. A program ezekkel a

²⁰ Alapvetőforrásként használható az ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel, V.F. Karton 1–30, Gruppe 01. Auswärtige Angelegenheiten. Neue Administrative Registratur, Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen Karton 1–40.

²¹ Dollfuß és környezete 1933. május 20-án döntött a Vaterländische Front megalakításáról. A szervezet elsődleges feladata a párt nélküli struktúra igazolása és az osztrák misszió és nemzeti különállás szellemi és intézményes védelmezése volt. Rolf Bauer így ír a Front működésének eredményeiről, illetve a szervezet céljairól: „*Valamennyi hazafias szellemiségű állampolgár összegyűjtése érdekében május 20-án megalakították a Vaterländische Frontot, melybe minden közbivatal betöltőjének csatlakoznia kellett. A kormányzat arra törekedett, hogy a V.F. segítségével osztrák hazafias irányvonalát ideológiailag alátámassza...*” Rolf Bauer (1994): *Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas*. München. 405. Véleményünk szerint az 1945 után megfogalmazott, Ausztria nemzeti függetlenségét igazoló tézisek természetesen kapcsolódtak a V.F. keretein belül kidolgozott programokhoz.

²² Statuen des Ringes Österreichischer Soldaten. ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V.F. Karton 30. Februar. 1937.

mondatokkal zárul: „*A legfontosabb az osztrák nép nevelése és különösképpen a fiatal osztrák állampolgároknak az új osztrák állam gondolata és eszményei szerinti képzése. Szükséges a 18 életév alatti személyek számára ifjúsági csoportok létrehozása, gyűlések, ünnepségek, előadások, kedélyes összejövetelek és szórakoztatások rendezése a hazafias érzés erősítése céljából.*”²³

A Ring Österreichischer Soldaten az előző két szervezethez képest sokkal inkább elfogadta a „Ständestaat” rendszerét, illetve feltétlen támogatásáról biztosította Dollfuß és utódja, Schuschnigg elképzeléseit, így a szervezet alapvető magatartását rekonstruálhatjuk az adott politikai környezetben. Friedrich Mayer, a szervezet vezetője egy országos gyűlés alkalmával összefoglalta az osztrák legitimisták többségének jellemző viszonyulását a fennálló hatalomhoz: „*A mai Ausztria földjéhez ragaszkodva, Kurt Schuschnigg szövetségi kancellár megbízható követésével, az új piros-fehér-piros állam alapirányultságához, a mártír kancellár, Engelbert Dollfuß örökségéhez híven és ennek a nagy örökségének a folytatására készen, a Vaterländische Frontot a politikai akarat hordozójának elismerve és minden ellene irányuló törekvést határozottan elutasítva, az állami vezetés adott irányelveinek értelmében kívánunk céljainkra, azaz az osztrák szabadság és függetlenség feltétel nélküli tiszteletére és figyelembevételére gondolni, továbbá elutasítunk bármiféle fajgyűlöletet.*”²⁴ A beszéd üzenete egyértelmű. Kifejezi a monarchisták legfontosabb célját, vagyis Ausztria függetlenségének megőrzését, és ennek érdekében elkerülhetetlennek ítéli a Schuschnigg vezette hatalom támogatását. A fajgyűlölet elutasítása pedig a náci Németországtól való nyilvánvaló elhatárolódásnak tekinthető.

Az önállóság „ideológusa”: Karl Ernst Winter

Az osztrák küldetés és önállóság tárgyalása esetében elkerülhetetlen Karl Ernst Winter szellemi és politikai hagyatékának gondos vizsgálata. Méltán nevezhetjük őt Ausztria független államisága legfőbb ideológusának, akinek a nevéhez kötődik a „jobboldalon állni és baloldali módon gondolkodni” ismert jelmondata, mely az Első Köztársaság idején nem számított túl népszerűnek. Karl Ernst Winter egyszerre volt gazdaságtörténész, politikus (1934 márciusa és 1936 októbere között Bécs polgármester-helyettese, tisztségéből éppen a túlzott kompromisszumkészsége miatt a baloldal irányába kényszerült távozni), történész, szociológus,

²³ Uo.

²⁴ Rede des Präsidenten des Ringes Österreichischer Soldaten von Friedrich Mayer 9.3.1937. ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten. Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 31.

valamint tanár, akinek fiatalsága szorosan összekapcsolódott Engelbert Dollfußéval: közös katonai szolgálat az első világháború éveiben és barátság. A harmincas években viszont „elhidegültek” egymástól.

Winter talán a legmarkánsabb megfogalmazója a független és önálló, „mélyen közép-európai” Ausztriának. Mindig is erős kötődéssel viseltette a Habsburg-monarchia intézményei és szellemisége iránt. Politikus kortársaitól eltérően kitűnő kapcsolatokat ápolt a baloldallal. Tevékenysége egy széles, minél heterogénebb mozgalom vagy szövetség összekovácsolására irányult, a hivatásrendi struktúra keretein belül a proletariátus beemelésével és emancipálásával, mely létrejötté esetén szerinte eredményesen vehetné fel a harcot az osztrák függetlenség ellenzőivel, illetve ellenségeivel szemben (természetesen a hitleri Németországra kell gondolnunk). Írásainak jelentős részét szentelte az osztrák nemzet- és küldetéstudat vizsgálatának.²⁵

A konzervativizmust (mint eszmét, ideológiát és politikai programot) 19. századi osztrák hagyományai alapján Winter kiváltképpen alkalmasnak tartotta az osztrák politikai és társadalmi erők összefogására, valamint a Monarchia nemes konzervativizmusát is követendőnek tekintette. Egyszeri esélyt látott, melyről a következőképpen ír: *„A történelmi helyzet önmagában is lehetőséget kínál. A nagy pillanat elszalasztható. A konzervativizmus felelőséget jelent a nem konzervatívok számára is.”*²⁶

Szavaiban tetten érhető az ostromlott vár pszichózisa, mely nem kizárólag Ausztriát fenyegette, de csak Ausztriában „kínált” lehetőséget a sajátos osztrák nemzet- és küldetéstudat kényszerű megfogalmazására és „világra hozatalára”. A fenyegetettség érzéséből következő igazolási kényszer magában hordozta a tradíció, a folytonosság és az organikus fejlődés jegyei alapján (a Habsburg-monarchia történetének és az osztrák nemzet történetének azonosságára hivatkozva) a nemzetteremtés lehetőségét, noha Winternél és a már említett szellemtársainál nem merült fel kérdésként, létezik-e egyáltalán osztrák nemzet.

Új jelleget ennek a konzervatív ideológiának – Winter elképzelései alapján – egyfelől a baloldal (a szociáldemokraták és a kommunisták) iránti rendkívüli nyitottsága adhatott, másfelől pedig céljait tekintve az, hogy példát mutathat és létező alternatívát adhat a nemzetiszocializmussal szemben egész Közép-Kelet-Európában. Éppen ez a harmonizáló erő és a kirekesztéstől mentes „környezet”-nek a Duna-medencében Ausztria vezetésével történő megteremtése segíthette volna a közép-európai régió sajátos miliójének megtartását. Az előzőekből következően Ausztria

²⁵ Ezek közül kiemelendők az 1933 és 1936 között megjelent írásai az általa szerkesztett *Wiener Politische Blätter* hasábjain, illetve az 1935-ban megjelent „Österreichische Aktion” című programanyag.

²⁶ *Wiener Politische Blätter*, 1. Jg. Nr. L. 75. 16. April 1933.

konzervativizmusa Winter szerint csakis az „európai perspektívában érthető meg teljesen. Az Európa által Ausztriára gyakorolt kulturális behatások legalább olyan fontosak, mint a németek. Ausztriának döntenie kell és állást kell foglalnia a német állam és az osztrák állam két lehetőségének végleges kiválasztása között.”²⁷ Winter természetesen a független Ausztriára „szavazott”, arra az országra, mely önálló kultúrával és történelemmel rendelkezik. A kulturális, politikai és gazdasági értelemben egymásra utalt és egymásba nőtt térség szerinte csak közösen védheti meg magát a pángermán-porosz fenyegetés ellenében.

Az 1935-ben megírt „Arbeitschaft und Monarchie” című dolgozatában Winter megkísérelte az osztrák politikai közéletet figyelmeztetni a néha ugyan csábítónak tűnő, de sokkal inkább veszélyes német befolyás erősödésére.²⁸ A Németországgal való együttműködés előnyeivel szemben egy szomszédai felé nyitott, független Ausztria gazdasági kooperációját javasolja a Duna-medence országaival. Az új gazdasági és természetesen politikai együttműködés, valamint a „szociális monarchia” államberendezkedése mellett tett hitet.

Vélekedése szerint a Habsburg-ház trónörököse, Habsburg Ottó először Ausztriában foglalná el királyi méltóságot. Winter nem szól részletesen a Magyarországgal való együttműködésről, ugyanakkor beszél a két ország sorsközösségéről.

Winterhez hasonlóan a monarchista mozgalom – és helyenként a hivatalos politikai garnitúra is, különös tekintettel Schuschnigggra – Habsburg Ottó mellett Ferenc József és I. Károly személyét állította reflektorfénybe, rámutatva a Habsburg-dinasztia ezen személyiségeinek politikai tisztánlátására, újkonzervativizmusára, magas erkölcsi ítéloképességére és uralkodói elhivatottságára.²⁹ Mindezek a képességek tették őket – vélték a monarchisták – maradéktalanul alkalmassá államférfiúi hivatásuk sikeres betöltésére, hiszen képesek voltak felülemelkedni személyes ambícióikon, alapvető „népszerűtükkel” mindig a társadalmi békét szolgálták.

Ausztria a királyság államformájával jobb feltételek között biztosíthatja fejlődését egy közép-kelet-európai kisállamként, a gazdasági kooperáción keresztül szövetségre léphet szomszédaival, és létrehozhat egy új, nagyobb és jelentősebb politikai egységet, államalakulatot, állítja Winter. Elveti a restaurációt kizárólag magyar területen, hiszen ez a köz-

²⁷ Wintert idézi: Reiter, Ludwig (1946): *Bekanntnis zu Österreich*. Wien. 24–25.

²⁸ Winter, Karl Ernst (1935): *Arbeitschaft und Monarchie*. *Wiener Politische Blätter*, 3. Jg.

²⁹ A Habsburg-dinasztia személyiségeinek népszerűsítésére tett kísérletekről részletes anyag található: ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe. Gruppe 09. Christliche Soziale Partei 1–21. Karton, Vaterländische Front 1–36. Karton, Nachlass von Teodor Hornbostel 1–10. Karton.

vetlen Anschluss előkészítését jelentené, mivel Olaszország lemondana Ausztria védelméről Magyarország javára, és kiszolgáltatná Ausztriát Németországnak. A fasizmus és a bolsevizmus rémére utalva, a pángermán előretöréstől való félelmeit hangoztatja. A 20. századi történelem alakulásából azt a következtetést volta le, hogy az alkotmányos monarchia az egyetlen alternatíva, az egyetlen erő, ami sikeres harcot folytathat a fasizmus és a bolsevizmus ellenében, erre biztosíték az a történeti út, melynek eredményeképpen a különböző fejlődési fokozatok bejárásával az alkotmányos monarchia mint államforma megszületett. Az ideális államformáról így ír: „*A jövőendő monarchia, mely felülkerekedik a fasizmuson és a bolsevizmuson, éppúgy szintézise lesz a monarchiának és a szocializmusnak, mint a 19. századi alkotmányos monarchia, ami a monarchia és a demokrácia szintézise volt.*”³⁰ Winter szerint a 20. század embere nem vár mást, mint a politikai élet teljes szabadságát, a gazdasági igazságosságot, amit csak egy igazán jól működő állam képes biztosítani. Winter gondolatrendszerében a társadalom korporatív megegyezésen nyugvó szilárd királyság, és ez feltétlenül társadalmi támogatásra találna Ausztriában. Hangsúlyozottan szól a munkásság, illetve a dolgozó rétegek felé nyitás szükségszerűségéről. Az új államformán belül a társadalom minden egyes csoportja autonóm szervezeteket hozna létre, ezek biztosítanák a folyamatos kommunikációt a királlyal, másrészt lehetőséget nyújtanának az érdekek és célok közös egyeztetésére és kidolgozására. Az osztrák társadalmat Winter a monarchia tradíciói alapján kifejezetten alkalmasnak tartja az érdekegyeztetésre.

Nem véletlen, hogy Winter gondolatrendszerében az újkonzervatív ideológia szorosan kapcsolódik a szociális királyság³¹ államformájához és ezen keresztül a Monarchia több évszázados „nemes” tradíciójához, ami szerinte egyben az új Ausztria hagyománya és történelme is.

Itt utalnunk kell a monarchia államformájának és eszméjének megváltozott jelentéstartalmára. Nemcsak Ausztriában, hanem máshol is élénk vita folyt a királyság intézményrendszeréről. Új meghatározások és elképzelések nyertek létjogosultságot, ezek közé tartozott a *szociális királyság* ideája. Ebben az elképzelésben az aktívabb állami beavatkozás keveredett egy nagyobb fokú és érzékenyebb szociálpolitikával, valamint a 20. század követelményeinek jobban megfelelő népkirály alakjával.

Az egykori Monarchia soknemzetiségű volta szintén nagy hatást gyakorolt Winter eszmevilágára. A soknemzetiségű birodalom, Winter szerint, éppen a központi területekre hagyományozta a sokszínűség mitoló-

³⁰ Winter, Karl Ernst (1935): *Arbeiterschaft und Monarchie*. Wien. 323.

³¹ Winter 1933-ban az általa szerkesztett újság hasábjain egy rövid szerkesztőségi közleményben foglalkozott a szociális királyság gondolatával. *Wiener Politische Blätter*, 1. Jg. Nr. 1. 16. 6. 1933. 85.

giáját. Az osztrák ember éppen a keveredett népcsoportok hatására vált egészen sajátossá. Winter gondolatai különösen erős hatást gyakoroltak a kezdetben nácibarát, majd egyre inkább osztrák hazafivá váló Ernst Rüdiger Starhemberg-re, aki 1935-től alkancellárként – igazolhatóan – minden beszédét ezekkel a mondatokkal kezdte. *„Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy osztrákok vagytok! Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy az Úristen valami rendkívüli jelölt ki benneteket, és legyetek tudatában annak, csak rajtatok múlik, hogy ezt a rendkívüliséget tettekre váltsátok.”*³² A mondatok Winter meggyőződésével összecsengően az osztrák hazafiság fontosságáról és az osztrák küldetés létezéséről szólnak. Starhemberg is kiemeli ennek a küldetésnek az isteni jellegét, bizonyítandó az osztrákság kiválasztottságát, egyediségét.

A nemzetekfelettség eszméje és eszménye, Winter szerint, egyértelműen a 20. századra nemzetté érett osztrákságban testesül meg, nem eltagadva a kötődést a német kultúrkörhöz, de legalább ilyen súllyal, ha nem erőteljesebben ragaszkodva a Duna-medence valamennyi nemzetéhez-kultúrájához. A valóságban a nemzetekfelettség eszméjének leghitelesebb képviselője tette nemzetté Ausztriát. A birodalmi állapot után a kismemzeti keretek között tovább élő „keveredettsé”-érzés részben egy nagyobb politikai egység felé való törekvés megmaradását, másrészt az esetlegesen megvalósuló, új Duna menti államon-államszövetségen belüli osztrák nemzeti különállás vízióját sejtette Winter számára. Ausztria küldetése éppen abban manifesztálódik, hogy a szétszabdalt és eltérő érdekű közép-kelet-európai országokat- nemzeteket összefogja, integrálja, és közvetítsen a konfliktusai elsimításában.

A keresztényszocialisták és a legitimisták között is akadtak szép számmal olyanok, akik szimpatizáltak a „winteri újkonzervativizmus” reformgondolaival (pl. Anton Wildgans, Guido Zernatto, Anton Winkler, Leopold Kunschak stb.).

Winter számos keresztényszocialista politikushoz hasonlóan kifejezetten ellenezte Dollfuß kancellárnak a szociáldemokratákkal történő véres leszámolását (1934. februárban), mivel abban a nemzeti egység szétrombolását látta, ugyanakkor – a legitimista mozgalomhoz hasonlóan – a mind markánsabb „pángermán” veszély láttán hajlandónak mutatkozott az együttműködésre akár a parlamentarizmus intézményeinek „szükségyszerű korlátozása” mellett is (többpártrendszer megszüntetése, a végrehajtó hatalom erősítése a törvényhozó és bírói ág rovására, a társadalom forradalmi és hierarchikus megszerzése stb.). „A cél szentesíti

³² Ernst Rüdiger Starhemberg (arisztokrata családból származó politikus, az osztrák Mussolininek kikiáltott Heimwehr-vezér, majd alkancellár, aki a harmincas évek végére meggyőződéses osztrák hazafivá vált) beszédét lásd: *Die Reden des Vizekanzlers E. R. Starhemberg*. Hrsg. V. österreichischen Bundespressdienst. Wien. 1935. 124.

az eszközt” elv jegyében „elnézhetőnek” látszott Ausztria politikai rendszerének és társadalmának fasiszta jellegű átszervezése, amennyiben az a függetlenség ígérését hordozza.

Winter a legitimisták többségével együtt támogatta Dollfuß és később Schuschnigg politikáját is, mivel (Seipelhez hasonlóan) mindkét kancellár kifejezte szoros kötődését „a régi Ausztriához, mely az univerzalizitás nagy elvének az országává vált, amire egykor a szent Római Birodalom alapozódott és az új Ausztria alapozódik”.³³ A demokratikus keretek felfüggesztése szükséges és elkerülhetetlen „rossznak” tűnt, amely révén, miután betöltötte „misszióját”, azaz biztosította Ausztria függetlenségének a megőrzését, a rendszer törvényszerűen nyitottabbá vált volna.

Az újkonzervativizmus támogatói (keresztényszocialisták és legitimisták) Ausztriában elfogadták az Első Köztársaság kialakult politikai struktúráinak átrendezését, korlátozni kívánták (átmenetileg) a törvényhozó és bírói hatalom befolyását, és szükségszerűnek ítélték az „oktrollált” 1934. május 1-jei alkotmány alapján a végrehajtó hatalom jogkörének a rendkívüli szituáció miatti szélesítését. Ez korántsem jelentette bármifajta diktatúra elfogadását, sokkal inkább kívánták egy nemzet fölött álló, de a nemzet érdekeit szolgáló nagy tekintélyű személyiség (király) hatalmát, mert éppen egy ilyen köztisztelőben álló tekintély lett volna képes az osztrák nemzet politikai egységét megteremteni.

A kortárs legitimisták, illetve monarchisták szerint sem Dollfuß, sem Schuschnigg nem rendelkezett megfelelő harmonizáló és integráló képességgel, nagyra törő hatalmi ambíciók nem párosultak egy tényleges karizmatikus politikusnak a kor kívánalmainak megfelelő képességeivel, hiszen megvetésüket és ellenszenvüket a baloldallal szemben kritikus, illetve válságos politikai helyzetben sem voltak képesek felülvizsgálni. Mégis elmondható, hogy különösen Dollfuß „nemzetalkotó és -formáló akaratát” minden egyéb súlyos hibája ellenére elismerték, mivel „Dollfuß – habár hibás eszközökkel, de mégis pozitív eredménnyel – ennek az országnak valami olyasmit nyújtott, ami csodaszámba megy: az osztrák öntudatot. A kancellár, belső hangját követve a haláláig, Ausztriát újra felébresztette. Mert – emlékezzünk rá joggal – Ausztriának ez az újraébresztése tulajdonképpen csaknem akarata ellenére ment végbe. Csakis a német irányultságtól történő lassú elszakadás során jött létre az osztrák irányzat. Egy olyan férfi, mint Dollfuß, volt ennek a kifejlődésnek a jelképe. Ausztriának az újjáéledése tehát valóságos csoda volt, az osztrák csoda, melyet Dollfuß az elhivatottsága iránti teljes odaadásával valósított meg.”³⁴

³³ Schuschnigg beszédét lásd: *Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreichers*. Wien. 1935. 22.

³⁴ *Wiener Politische Blätter*, 2. Jg. Nr. 2. 199. 23. 12. 1934.

Véleményünk szerint Winter elemzése reálisan világít rá Dollfuß tevékenységének valós értékeire. Dollfuß kezdetben kényszerűségből fogott hozzá Ausztria életképességének igazolásához, ugyanakkor a kényszerűségből fokozatosan lett meggyőződéses politika. A dollfußi rendszer diktatórikus jellegének elutasítása mellett Dollfuß személyes érdemei az osztrák nemzet- és küldetésstudat felébresztése és megfogalmazása tekintetében elvitathatatlanok.

Tekintélyelvű, de nem totális struktúrák

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni az éles különbségtételt a tekintélyelvű (hivatásrendi jegyekkel átszótt) és a totális államszervezet között.³⁵ Ausztriában az autoritáson nyugvó hivatásrendi berendezkedés képviselői és programszerű megfogalmazói (Ottó Ender, Richard Schmitz és Johannes Meßner) a tekintélyelvű, de néhány ponton a társadalmi öngazgatást is magában foglaló (tradicionális, az osztrák történelem során kialakult tartományi autonómiák talaján és mentén) struktúrában gondolkodtak. A tekintélyelvű hivatásrendi rendszer ingatag voltát Schuschnigg, közvetlenül a második világháború után, érdekes módon éppen az autoriter jegyek dominanciájának tulajdonította: „*Nos, bár tekintélyelvű államnak minősítettük magunkat, ennek során azonban – legalább is a német megítélés szerint – látszólag kardinalis és halálos hibát követtünk el: megkíséreltük a tekintélyelvű, azonban nem totalitárius állam létrehozását, meglehet, hogy ezért a belső állami felépítésünkben félkaton leborgonyoztunk... Gyakorlatilag nagyon nehezen tagadható, hogy ezen köztes megoldás foglyává váltunk, a köztes megoldás mindig félmegoldás, és a félmegoldás sohasem bírja ki a valóságot.*”³⁶

A harmincas évek Ausztriájának gyakorló politikusai számára kifejezetten a tekintélytiszteleten nyugvó, vertikálisan szervezett (horizontális kinövésekkel), szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló, de nem a csalhatatlan vezér szavaitól függő struktúra, illetve ehhez kapcsolódóan egy ellenideológia látszott kiépítendőnek és megalkotandónak.³⁷ Beszélhetünk természetesen fasiszta áramlatokról, gondolkodási hajlamokról és intézményekről is, azonban zárt fasiszta, totalitárius ál-

³⁵ Sontheimer, Kurt (1994): i. m. 208–209.

³⁶ Schuschniggot idézi: Hopfgartner, Anton (1992): *Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler*. Wien. 64.

³⁷ Részletesen és szemléletesen foglalkozik ezzel a problémával Karl Ernst Winter a *Wiener Politische Blätter* már idézett, 1934. december 23-i számában (197–204.). Hasonlóképpen találóan és pontosan fogalmazza meg ennek az egyedi „struktúrának” a jellegzetességeit Ludwig Reichold (1964): *Oppositen gegen den autoritären Staat. Christlicher Antifaschismus 1934–1938*. Wien.

lam Ausztriában sohasem létezett. Az áramlatok nem közeledtek egymáshoz, még a legnépszerűbb szélsőjobboldali szervezet is inkább sok eltérő irányzat konglomerátumának számított (Heimwehr, Heimatschutz). A rendszer tipizált osztrák „tulajdonságait” gazdagíthatja létrejöttének véletlenszerűsége, bevezetésének *kényszerűsége és ellenmodell* tartalma. A rendszer tehát bizonyos értelemben kísérlet volt arra, hogy a fasizmust saját fegyvereivel verje meg, de mindenesetre egy módszer arra, hogy Ausztriának a nemzetiszocializmus általi fenyegetettségéhez, ami kívülről, a Harmadik Birodalom által adott volt, ne kapcsolódjék még egy belső fenyegetés, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt magában Ausztriában kifejtett agitációja révén.

Tovább gyengítette az osztrák „fasizmus” esetleges totális jegyeit a Dollfuß „parancsára” 1933 májusában alakult Vaterländische Front szervezet. A kancellár és környezete szerint a Frontban a sokszínű osztrák nemzet akarata, véleménye és politikai arculata fejeződött volna ki, azaz a már ténylegesen nem működő vagy szétvert pártok ebben a „mozgásban” artikulálhatták véleményüket, illetve „gyakorolhattak kritikát” a hatalom fölött, ezzel teremtve meg a hatalom legális puha ellenzékének intézményes kereteit.

A kialakuló rendszer további sajátossága, hogy annak politikusi elitje döntő és meghatározó részben a keresztényszocialista párt soraiból került a hatalom sáncain belülre.³⁸ Ausztria különállásának elfogadása azt is jelentette, hogy a harmincas évekre felnőtt politikusgarnitúra, melynek jó részét a keresztényszocialisták adták, a demokratikus keretek felszámolása mellett a saját hatalma megőrzésének garanciáját és biztosítékát is a függetlenség megőrzésében látta. Részben ez adja az osztrák „nemzetformálás” egyediségét, mivel egy demokratikus hagyományokat háta mögött tudó párt „vállalta” magára Ausztria forradalmi átszervezését az állam és a végrehajtó hatalom fokozott részvételével, illetve csaknem kontroll nélküli működtetésével. Az egész kísérlet egyfelől az életképesség igazolását szolgálta, másfelől az európai egyedüllét és elhagyatottság érzéséből és realitásából következően az önmeghatározás perspektíváját vetette fel. A harmincas évek kormányai az osztrák nemzet létezésének elfogadására és szellemének, küldetésének meghatározására törekedtek. Ebbe beletartozott a nemzetpropaganda megszervezése, az intézményes keretek kiépítése és kialakítása, valamint a hivatásrendi struktúra népszerűsítése. Ennek terrénuma a Vaterländische Front országot behálózó szervezete lett, pontosabban azon belül az úgynevezett Neues Leben kezdeményezés volt hivatva a hivatásrendi berendezkedés előnyeit bizonyítani, illetve felépítésének elkerülhetetlenségét az osztrák társadalom széles rétegei számára elfogadhatóvá tenni.

³⁸ Reinhofer, Friedrich (1978): *Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann*. Wien.

Álljon itt a hivatásrendi államberendezkedés csak Ausztriára alkalmazható ideája a Vaterländische Front névtelen munkatársainak megfogalmazásában: *„A parlamentarizmus és a diktatúra között az a különbség, hogy az egyikben a nép, a másikban a diktátor rendelkezik befolyással és hatalommal. Szerintünk mindkettő szélsőséges berendezkedési forma. A jogos és az igazságos az, ami a közösség számára hasznos. A tekintélyelvű vezetést pontosan a jognak és az igazságosságnak szabad vezetni, tehát már maga is »vezetett«. Nem az ember a vezetés utolsó egysége, hanem az isteni törvények. A hivatásrendi struktúra célja és lényege a kis közösségek jogainak megszervezésében csúcsosodik ki. Minden közösség a természetes közösségre épül, melynek összejtje a család. A szakszervezet a közösség legszilárdabb támasza. A munkások jogait a szakszervezet politikai hatalma oltalmazza. A ma követelése az osztályhatalom és osztályharc helyett az, hogy legyen bér-igazságosság az ál-lamban.»³⁹*

Összegzésül megállapíthatjuk, a legitimista mozgalom, amely 1918-tól folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdette, 1934 után közel került a kormány által képviselt politikai programhoz. Ez megnyilvánult bizonyos szervezeti törekvésekben (különösképpen a Vaterländische Front esetében). 1938 után a legitimisták üldözésnek voltak kitéve, többüket börtönbe zárták, sokan emigrációba kényszerültek, ahol tovább folytatták harcukat a független Ausztria visszaállításáért. 1945 után szerepük minimálisra csökkent.

NEVELÉSTÖRTÉNET

A MAGYAR KÖZOKTATÁS DILEMMÁI AZ 1956-OS FORRADALOM UTÁN

Rácz János

Összefoglaló:

Az 1956-os forradalmat követően a közoktatásban dolgozó pedagógusok nehéz helyzetben találták magukat. Fegyelmi eljárás, állásvesztés, nyugdíjazás, lefokozás, áthelyezés lebegett a fejük felett. Jóllehet más és más hozzáállást vártak el tőlük nebulóik, a szülők, az éppen formálódó helyi és országos kommunista vezetés. Képtelenségnek tűnt mindenkinek megfelelni. A bizonytalan helyzet és a fenyegetettség miatt sokan passzív magatartást tanúsítottak az új rendszer vezetőivel szemben. 1957 őszére többségük kénytelen-kelletlen alkalmazkodott a körülményekhez, és igyekezett az elvárt magatartást tanúsítani. Az őket ért megtorlási politika komolysága elsősorban a helyi körülményeknek megfelelően alakult, de éppen ezért gyakoriak voltak a túlkapások, valamint a felsőbb és alsóbb politikai vezetés közötti feszültségek és kompromisszumok is befolyásoló tényezőnek tekinthetők. Az iskolák vezetésében végrehajtott politikai indíttatású személycseréknél jóval fontosabb lett volna a közoktatás régi bajainak orvoslása. Az infrastrukturális fejlesztés, a tanterembővítés és iskolaépítés, a második világháború után kialakított teljes hálózat újragondolása. Azaz valódi iskolareformra lett volna szükség. Az oktatással foglalkozó apparátus iratai segítségével a tanulmány bemutatja az 1957 és 1959 között kialakult helyzetet és az arra adott válaszokat.

Kulcsszavak: közoktatás, megtorlási politika, személycserék, infrastrukturális fejlesztés, iskolareform

Abstract:

After the 1956 Hungarian Revolution, public education teachers found themselves in a difficult situation. Threats of disciplinary measures, termination, forced retirement, demotion or displacement hovered over their heads. Since they were expected to exhibit different attitudes to their students, the students' parents and the local and national communist leadership which was just taking shape, it seemed impossible for them to

comply with everyone. Due to their precarious situation and the danger of the threats listed above, many teachers exhibited passive behaviour towards the leaders of the new political system. By the fall of 1957, most of them had haphazardly adapted to conditions and behaved accordingly. The severity of the policies of reprisal that afflicted them primarily evolved according to local conditions, but they were also the main reason for local excesses. Tensions and compromises between senior and lower political leadership could also be considered as influencing factors. Remedying the old troubles of public education would have been far more important than politically motivated personnel exchanges in school leadership. Infrastructural development, classroom and school construction and a complete rethinking of the entire network formed after World War II, i.e., real school reform, would have been necessary. Making use of documents from the Hungarian education apparatus, the study presents answers to the challenges of the period between 1957 and 1959.

Keywords: public education, policies of reprisal, personnel exchanges, infrastructural development, school reform

Pedagógusok többes szorításban

Sokat olvashattunk az elmúlt harminc évben az 1956-os forradalmat követő megtorlásokról, amelyek nem kímélték a magyar felsőoktatást sem. A magyar történetírás napjainkig valamelyest kevesebbet törődött a közoktatásban történekekkel. Eddig alaposabban Kardos József munkáiból tájékozódhattunk az '56 után történekekről.¹ Érdekes azonban egy-egy nagyobb fejezetben áttekinteni – a helyi sajátosságok figyelembevételével – először a forradalom utáni megtorlást, majd országos körképet adva az iskolareform előtti helyzetet.

A forradalom alatt már elindultak az oktatási reform lépései: eltörölték a kötelező orosznyelv-tanítást, az eddig lépten-nyomon akadályozott hit-tanoktatás valóban szabad lett. Csakhogy az új rezsim apostolainak nyilvánvaló volt, hogy valami baj lehetett a kommunista közoktatással, hiszen a forradalomban javarészt a fiatalok vettek részt. Ráadásul azzal is szembe kellett nézniük, hogy a tanítók, tanárok egy része kifejezetten ellenséges magatartást tanúsított a Kádár-kormányval szemben. Nem véletlen, hogy Várnai Ferenc, aki 1957 márciusától a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bi-

¹ Lásd: Kardos József (2007): *Iskola a politika sodrásában*. Gondolat Kiadó, Budapest.; Kardos József: *A magyar iskolaelmúlt évtizedei (1945–1996)*. In: Balogh László (szerk.): (1997): *Iskola a magyar társadalom történetében. Konferencia a Magyar Tudományos Akadémián 1996. november 12.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest. 69–79.

zottságának (KISZ KB) titkára volt, keserűen vallotta elvtársainak, hogy a „fő probléma a pedagógusokkal van, akiknek jelentős része szembenáll [sic!] velünk és a gyermekeket is erre buzdítja. Ezzel magyarázható, hogy sok helyen égetik az orosz tankönyveket, letépi a piros nyakkendőt és az Oktatásügyi Minisztérium nem sokat tesz ennek megakadályozására.”²

A kommunista potentátok talán nem is akarták felismerni, milyen nehéz, szinte megoldhatatlan dilemmával szembesültek a jövő nemzedékének oktatói. A nevelők, tanárok több szempontból az üllő és a kalapács közé kerültek közvetlenül 1956. november 4-e után. Még működtek a helyi forradalmi bizottságok. Ezen szervezeteknek többnyire a pedagógusok is a tagjai voltak. Léteztek a nemzetőrségek, amelyek a rendőrség újjászervezése miatt kvázi polgárőri feladatokat töltöttek be, miközben egyre erősödött a szovjet csapatokra támaszkodó új hatalom is. A helyi diákság és a szülők jelentős része nem támogatta a tanárookra egyre nagyobb nyomást gyakorló Kádár-kormányt. A pedagógusoknak 1956 végén és 1957 elején egyszerre kellett volna a folyamatosan teret vesztő, de a forradalommal szimpatizálók akarátának és a lassan, de biztosan egyre nagyobb befolyásra szert tevő, sokszor a helyi erős emberekre támaszkodó Kádár-rezsim kívánságainak is eleget tenniük.

Ráadásul a párt árgus szemekkel figyelte az általános és középiskolák által szervezett ünnepeket is. 1957. április 4-én a következő megállapításokat tette az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya (APO): „Az ünnepeket április 3-án az iskolai, egyetemi megemlékezések vezették be. A megemlékezéseket mindenütt megtartották, de ezeket általában a lelkesedés hiánya jellemezte. [...] Csak néhány helyről van tudomásunk apróbb, tüntető szándékú megnyilatkozásokról. Pl. a II. kerületi Eötvös-utcai általános iskolában a gyerekek összekulcsolt kezekkel borultak le, s így gyászolták az októberben elesetteket. A XI. kerület néhány iskolájában megfenyegették azokat a gyermekeket, akik szavalni akartak. A mohácsi gimnáziumban nem voltak hajlandók elénekelni az internacionálét.”³

Az új hatalom oktatással kapcsolatos frusztrációját csak növelte, hogy a Pedagógusok Szakszervezetének Központi Vezetősége 1956. november 20-án kiadott programjában még „dicsőséges forradalomnak” nevezte az október 23-án kitört felkelést.

² Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. január 25-ei ülésének jegyzőkönyve. In: Némethné Vágyi Karola – Urbán Károly (szerk.): (1993): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. II. kötet. 1957. január 25. – 1957. április 2. Intera Kiadó, Budapest. 43.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Agitációs és Propagandaosztály iratai. Információ április 4. megünnepléséről. /Készült a budapesti és megyei pártbizottságok jelentései alapján/. MNL OL MSZMP KB APO M-KS 288.f.22./1957/1 ó. e. 19.

Az ilyen esetek után nem csoda, ha a pedagógusok egy részét „ellenforradalmárnak” tekintették. Ezzel kapcsolatban az MSZMP KB APO egy másik jelentésében az alábbiakat olvashatjuk. „A pedagógusok közül többen aktív ellenforradalmárnak bizonyultak; nagy részük távol áll érzésben, gondolkozásban pártunktól, népi demokratikus rendszerünk-től és még a demokratikusabb gondolkodású része is iskolai nevelőinknek sok esetben egy nem létező, elvont polgári demokratikus illúziókkal telített szocializmusnak, a »harmadik útnak« híve.”⁴

Ennek az okát elsősorban a tanárok alacsony társadalmi megbecsültségével és javadalmazásával magyarázták.⁵ Természetesen azt is tudták, hogy az oktatógárdát áthatja a félelem a várható letartóztatásoktól, elbocsátásoktól és áthelyezésektől. Megállapították, hogy a pedagógusok magatartását hol nagyon enyhén, hol „önkényeskedő módon” „baloldali túlkapásokkal” kezelték. Többen úgy vélték, az „ellenforradalomért” a fiatalokat oktató vagy sajátos értelmezésük szerint „elotató” pedagógusok tehetők felelőssé. Nem véletlen, hogy a fenti dokumentumban igyekeztek enyhíteni ezt a közoktatásban dolgozók számára nem túl kecsesítő gondolatot, amit strukturális okokkal magyaráztak. Ezek közé tartoztak a zsúfolt tantermek, a fiatalok heves, könnyen befolyásolható természete, illetve a szülők nem megfelelő magatartásában is vélték hibákat felfedezni.⁶

Mindez arra a megállapításra sarkallta a propagandáért felelős vezetést, hogy az oktatás tartalmában „mutakozó hibákat kell kiküszöbölni”. A forradalom után kevesebb mint fél évvel úgy látták, hogy különösen a magyar irodalom és történelem tantárgyak tematikájában fejthetőek fel ezek a problémák, hiszen a régi, a Rákosi-rendszerben kiadott tankönyvek hiteltelenné váltak a forradalom során. Ezért aztán a tanárok sokszor magukra voltak hagyva. Az elemzés szerint ez elvezetett a múlt „nívótlan”, „idealista” és „nacionalista” szellemtörténeti oktatásához. Az új és még alakuló korszakban a felelősöket a Művelődési Minisztériumban vélték megtalálni; mintha az ott dolgozók hagyták volna a hittanoktatás és a különböző idegen nyelvek tanításának túlzott burjánzását.⁷

Természetesen a helyi kommunista potentátok, a forradalom után a központi vezetés bénultságát kihasználó „erős emberek” „sikeres” ténykedésének köszönhetően a pedagógusellenesség magasabb halmazati szintjén megjelent az értelmiségellenesség is. Nyilván nem a fővárosban, ahol kevésbé tekintették az értelmiség részének a közoktatásban dolgozókat.

⁴ MNL OL MSZMP KB APO iratok, Barla Szabó Ödön: Jelentés a pedagógusok közt végzett politikai és szakszervezeti munkáról. 1957. március 21. M-KS 288.f.22/1957/1 ó. e. 35.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 37.

A tendencia azonban érzékelhető volt az MSZMP KB APO által szervezett 1957. június 4-i értekezleten, ahol a megyei APO-vezetőket meghallgatva tapinthatóvá vált az az általános értelmiségellenes légkör, amely a maga természetéből adódóan elrettentette az amúgy megnyerhetőnek vélt helyi pedagógusokat is. Mindeközben a propagandáért felelős vezetés tudatában volt annak, hogy konszolidálni kizárólag csak erőszakos lépésekkel szinte lehetetlen.

Az értekezleten egy Baranya megyei küldött lelkesen magyarázta, hogy náluk legfőképpen az értelmiség vett részt az „ellenforradalomban” – valójában a munkás- és parasztszármazású fiatalokat hurcolták a börtönökbe és a vesztőhelyekre –, és éppen ezért 112 pedagógust függesztettek fel állásukból. Egy részüket elbocsátották, sőt tizenkét tanár börtönbe is került.⁸ A Szolnok megye képviselőjében érkező elvtárs pedig arról számolt be, hogy a párt tiszavasvári taggyűlésén nyíltan kifejtették, a községben dolgozó tizennyolc pedagógusból, csupán egy van (!) aki, becsületes.⁹

Kijelenthető, hogy a közoktatásban dolgozó pedagógusok szinte kilátástalan helyzetben, többes szorításban vergődtek a forradalom után. Egyrészt, a kis- és nagydiákjaik szüleivel javarészt egyetértve, nem akarták ott folytatni a munkát, ahol a Rákosi-rendszerben abbahagyták, miközben a helyi, a régi osztályalapú ideológia szerint sokszor személyes bosszúvágytól fűtött „erős” emberek „ellenforradalmároknak” bélyegezték őket. Ugyanakkor az új hatalom elvárta tőlük a lojalitást, de a forradalom után elindította az adminisztratív eljárásnak becézett tisztogatást is az iskolákban. Ilyen körülmények mellett, a folyton változó feltételrendszerek és az állandó bizonytalanság közepette, kellett ellátni a napi feladatokat.

A korabeli dokumentumok alapján megvonható mérleg szerint a korai Kádár-korszak ideális tanára lehetőleg az MSZMP tagja, aki a vallásos nevelés ellen harcol, csillapítja a társadalom nacionalista „oroszellenességét”. Szilárd marxista meggyőződésű, és elítéli az 1956. október 23-án kitört forradalom eseményeit.

Kérdés csak az, hogy az új hatalom milyen eszközökkel remélte elérni és fenntartani a pedagógusok lojalitását. Egy strukturálisan átlátható terv szerint kezdtek el dolgozni az új oktatáspolitikán, amely személyi cserékkel, változásokkal indult el. Ez nem kímélte sem a Művelődésügyi Minisztérium oktatásügyi apparátusát, sem a helyi tanácsok oktatási osztályait, de elérte az általános és középiskolák szintjét is, miközben ugyan ezen terv szerint sor került a pedagógusok fizetésének rendezésére, illetve

⁸ MNL OL MSZMP KB APO iratok, Orbán László: Tájékoztató a KB. Agit. Prop. Osztályon tartott értekezletről. 1957. június 12. M-KS 288.f.22/1957. 1 ó. e. 82.

⁹ Uo.

hozzá kellett volna látni a régóta esedékes infrastrukturális fejlesztésekhez is. Ennek köszönhetően témánkról rendkívül ellentmondásos képontakozhat ki a szemünk előtt.

Országos körkép a tisztogatási politikai vargabetűiről

Amint az előző fejezetben említettem, akadtak szélsőségesen pedagógusellenes álláspontok. Hiba lett volna azonban minden olyan tanítót és tanárt eltávolítani a közoktatásból, aki valamiért nem felelt meg a kommunista ideológia elvárásainak. Könnyen végzetes lehetett volna, hiszen a korszakban közel egymillió kisebb és nagyobb diák járt iskolába. Sok kistelepülésen gondot okozott szolgálati lakást is biztosítani az ott dolgozó oktatóknak, ezért eleve pedagógushiánnyal küzdöttek, így megdölgondolatlanul nem lehetett cselekedni. Egy kompromisszumok nélküli megtorló akció könnyen romba dönthette volna a már amúgy is erősen leterhelt közoktatást. Ám ez nem azt jelentette, hogy szemet hunytak volna a forradalom idején történtek felett. Ezért minden egyes járásban három- vagy öttagú bizottságot hoztak létre, amelynek el kellett bírálnia a területén található iskolák pedagógusainak 1956 forró őszén tanúsított magatartását. A fegyelmi eljárásokat a helyi tanácsok művelődési osztályainak segítségével bonyolították le.

Pest megyében összesen 167 fegyelmi eljárást indítottak. Leggyakrabban – 44 esetben – írásbeli megrovásról döntöttek, 27 ízben áthelyezéssel, 25 alkalommal elbocsátással vagy felmondással zárult a vizsgálat. Kisebb számban – 15 esetben – igazgatóváltásra is sor került, 5 esetben pedig a tanár megúszta szóbeli feddével; 27 vizsgálatot megszüntettek, 25 eljárás felfüggesztéssel ért véget.¹⁰

Nyilván ez nem a legjobb hatást gyakorolta a helyi iskolák mindennapjaira. A pedagógusok sérelmeinek fokozódására világít rá egy 1957-ben keletkezett dokumentum. A forrást a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Marxista Tanszéke készítette. A Művelődésügyi Minisztérium szervezésében 1957 késő őszén több városban – Győr, Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Miskolc, Ózd, Eger, Pécs – is beszélgettek a városi kommunista vezetőkkel és a pedagógusokkal.¹¹ Megállapították, hogy a vidéki iskolákban sokkal „polarizáltabban” alakultak az események, mint a fővárosban. Komoly viták zajlottak a „kislétszámú elvhű

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. Böőr-anyag. Pest Megyei pedagógusok fegyelmi ügyei. Jelentés az ellenforradalom idején magukat kompromittált nevelők elleni eljárásokról. 1957. augusztus 12. MNL PML XV.24.2.d. 70–107.

¹¹ MNL OL MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály iratai. Pedagógus pártbizottsági anyagok. Jelentés 1957. április 29. MNL OL MSZMP KB TKO 288.f.33/1957/4. ó. e. 564.

kommunisták és a tantestületek zöme között”.¹² Ugyan többségük passzívan viselkedett, de szimpatizáltak a forradalmárokkal, és „polgári demokráciát” szerettek volna.

Sok tanár pusztán azért vett részt a forradalomban – vagy ahogy ők fogalmaztak, azért „tolódtak jobbra” –, mert rengeteg sérelem érte őket. Sem az anyagi, sem az erkölcsi megbecsülésük nem volt megfelelő. Jobb színben tűnt fel számukra a 1945 előtti időszak. A forradalom után mégis „egyre többen látták be azt, hogy az ellenforradalom győzelme milyen következményekhez vezetett volna”.

Csakhogy a megtorlások megakadályozták, hogy „pozitívan” vélekedjenek az új rendszerről. Különösen a karhatalom önkényeskedő magatartása akadályozta a pedagógustársadalom alkalmazkodását. Fontos megállapításuk szerint elég általánosnak mondható az „olyan pedagógusok súlyos bántalmazása, akik az ellenforradalom alatt semmilyen, vagy csak jelentéktelen szerepet vállaltak, vagy szerepük kifejezetten fékező jellegű volt”.¹³ Mindez bizalmatlanságot szült, és ez együtt az erkölcsi és anyagi megbecsülés hiányával, nem éppen az általuk kívánatosnak tartott módon politizálta át a tantestületeket. Ennek köszönhetően a tantestületek zöme kezdetben passzív és gyanakvó magatartással szemlélte a Kádár-kormányt.

Veszprémben is felmérték a helyzetet. A helyi pártszervezet vezetőivel elbeszélgetve, úgy találták, hogy nem elegendő a kommunista pedagógusok száma. A helyi pedagógus szakszervezet szerint kevés kollégájuk lépett be az MSZMP-be.¹⁴ A régi elvtársakban is felhalmozódott a keserűség, voltak olyanok, akiket éppen a forradalom alatt távolítottak el az iskolaigazgatói állásukból. A veszprémi kommunista vezetés akaratának megfelelően nem helyezték vissza őket. Nem kívántak felesleges feszültséget teremteni. Valószínűsíthetjük, hogy 1957-ben még korántsem érezték ilyen döntéshez elég szilárdnak a helyzetüket.

Kénytelenek voltak megállapítani, hogy a „helyi erős ember” itt is túllőtt a célon. A veszprémi járási tanácselnök egy értekezleten minősíthetetlen hangnemben beszélt a tanárokkal. Ismételten össze kellett hívni őket, hogy a veszprémi MSZMP Pártbizottsága (Pb) és a Művelődési Osztály vezetője megnyugtassa a tantestületeket, de ennek ellenére az egyik megbecsült igazgató ideg-összeroppanást kapott, és beadta a lemondását. Egyetemista fia nemzetőr volt a forradalom alatt. 1956. november 4-én fegyverrel a kézben fogták el. Ugyan nyilvánosan elítélte a

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ MNL OL MSZMP KB TKO. Jelentés a Veszprém városi pedagógusok politikai helyzetéről. 1957. november 27. 288.f.33/1957/4. ó. e. 580.

fiát, de ennek ellenére olyan módon távolították el őt is, ami nem volt helyénvaló.

Ez utóbbi eset nem tekinthető egyedinek. Elegendő csak a statáriális eljárást követően 1957-ben kivégzett pomázi nemzetőrparancsnok, Bóna Zsigmond perét megemlítenünk. Örökbe fogadó édesapja, Bóna Antal pomázi iskolaigazgató – fia letartóztatás után – arra sarkallta Zsigmond barátait, hogy értesítsék a karhatalmat azokról a nehézfegyverekről, amelyet fia és társai a közeli Majdan Pole fensíkon egy ütegállás gödrében elástak.¹⁵ Ez lett a vesztük. A pomázi iskolaigazgató azt gondolta, hogy ezzel megmentheti felesége első házasságából származó, saját fiaként nevelt és szeretett gyermeke életét. Ellenkező hatást ért el. Bóna Zsigmond mint értelmiségi származású, volt nemzetőrparancsnok nem remélhetett kegyelmet. Ezek után édesapja természetesen nem maradhatott iskolaigazgató.

Veszprém megyében 57 fegyelmi ügyet indítottak a pedagógusokkal szemben. 19 esetben fegyelmi nélkül az azonnali elbocsátásról született döntés; 17 ízben eljárás is megelőzte a kirúgást.¹⁶ A feljegyzés szerint néhány esetben túlkapas történt, vagy nem voltak megfelelőek az elbocsátás indokai. Az ily módon eltanácsolt tanárok közül néhányat sikerült ismét munkába állítani. De ezzel még nem értek véget a rémtörténetek.

A megyei tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) azt ötlötte ki, hogy vizsgálják meg a diákok szüleit is, és azokat a tanulókat, akiknek a szülei részt vettek a forradalomban, haladéktalanul távolítsák el a közintézményekből. „Nagyszerű” javaslatukat felterjesztették a Művelődési Minisztériumnak is.¹⁷ Érthető módon ilyesmit nem támogatott az országos vezetés.

A győri jelentés idézte a helyi agitprop titkárt, aki szerint a forradalmat követően az értelmiségiek közül leghamarabb a pedagógusok „józanodtak ki”.¹⁸ A megyei pártbizottság köznevelési felelőse már nem volt ennyire optimista. Úgy vélte, a pedagógusok csak látszólag követik a politikai irányvonalat, nem azonosulnak azzal „szívvel-lélekkel”, és nem annak megfelelően nevelik a nebulóikat. Összefoglaló jellemzése alapján: a konszolidáció eléggé „felületes” volt. A helyi vezetők nehezményezték, hogy a Művelődési Minisztérium és a helyi városi oktatási osztály között nincs meg a kellő összhang. Sokszor a minisztérium a megye segít-

¹⁵ A perben egyébként a karhatalom részéről tagadták a telefonhívást, sőt a pomázi iskolaigazgatót, mint a vádlott rokonát, érdekelt tanúként nem engedték a védelemnek a tárgyalásra beidézni. Ezzel a védekezéssel kapcsolatban igyekeztek minden szálát elvágni. Lásd: a bírósági eljárás tárgyalási anyagát: Hadtörténelmi Levéltár. Bóna Zsigmond és társai iratok. HM 2083/1957. 36–37.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Jelentés. 1957. november 26. MNL OL MSZMP KB TKO 288.f.33/1957/4. ó. e. 590.

ségével írta felül a helyi Pb által alkalmazott szabályokat. Ám az is előfordult, hogy a városi tanács vagy a VB változtatta meg a Pb és a tanács művelődési osztályának javaslatát. Ez olyan anomáliákat eredményezett, hogy kisebb kihágásért jobban büntették az oktatókat, vagy éppen ellenkezőleg, túl elnézőek bizonyultak.¹⁹ A forradalom utáni oktatáspolitikai rendezetlenség az alá-fölérendeltségi viszonyok átírásának és megkerülésének kedvezett. Ez sem segítette a pedagógusok konszolidációját. Kihez és hogyan kellett volna alkalmazkodniuk, amikor napról napra változhattak a direktívák?

Mindez nem volt egyedi eset. A kaposvári helyzetet elemző jelentés szerint a megyei és a helyi pártvezetés között korántsem volt meg az összhang. A megyei Pb az egyik kaposvári általános iskola igazgatójának a leváltását – a tantestület dolgozóinak egyetértésével – szorgalmazta. A kaposvári MSZMP Pb azonban ezt megakadályozta. Az eléggé sajtószerű szituációt nem hagyta szó nélkül az egyik pedagógus, aki azt találta mondani: „Az ostor nyele aranyból van, de hozzánk sokszor csak a vége jut el, amely meg szíjból van.”²⁰

Debrecenben a kommunista pedagógusok azt is zokon vették, hogy a városi tanács művelődésügyi osztályát egy pártonkívüli vezetésére bízták.²¹ Kiemelték, hogy a helyi, pártonkívüli tanárok ugyan elmondanák a véleményüket akár a helyi, akár az országos politikai vezetőről, de még a közvetlen feljebbvalóiknak sem merik elszuttogni gondolataikat. Elfogadják a szocialista társadalmat, ha az nem az osztályharc alapján szerveződik.²²

Szombathelyen 1957. márciusban folytatták le a fegyelmi eljárásokat. 36 pedagógust bocsátottak el az állásából, de 7 kolléga a bírósági tárgyalás után ismét visszakerült az iskolákba. 55 eljárás áthelyezéssel, írásbeli megrovással vagy alacsonyabb munkakörbe sorolással végződött. A tantestületekben a hangulat ennek megfelelően alakult: sok vita és vádaskodás nehezítette a közös munkát.²³

A pedagógusok közötti tisztogatásoknak azért, az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának (TKO) összefoglaló jelentése szerint, volt némi eredménye. Úgy ítélték, „a tanév elejére végrehajtott személycserék nyomán a tantestületek politikailag erősödtek”.²⁴ Jelentős

¹⁹ Uo. 593.

²⁰ MNL OL MSZMP KB TAO. Jelentés a kaposvári pedagógusok között tapasztaltakról. 1957. november 19. 288.f.33/1957/4. ó. e. 610.

²¹ MNL OL MSZMP KB TKO. Jelentés a Debrecen városi pedagógus pártszervezet munkájáról. (Dátum nélkül.) 288.f.33/1957/4. ó. e. 596.

²² Uo. 597.

²³ MNL OL MSZMP KB TKO. Jelentés a Vas megyében /Szombathelyen/ a pedagógus pártszervezetek munkájának segítése céljából végzett kiszállásról. 1957. november 15. MNL OL MSZMP KB TKO 288.f.33/1957/4. ó. e. 604–605.

²⁴ MNL OL MSZMP KB TKO. Tájékoztató jelentés. „A pedagógusok közötti politikai

eredménynek könyvelték el a művelődésügyi apparátus, illetve az iskolaigazgatói, iskolaigazgató-helyettesi pozíciók „politikai megerősítését”. Felsorolt példák szerint Bács-Kiskun megyében 62, Veszprém megyében és Budapesten 38 igazgatóváltás történt; ráadásul utóbbi két területen összesen 91 igazgatóhelyettes cseréjére is sort kerítettek.²⁵ A dokumentumhoz csatolt melléklet szerint az országban dolgozó 67 474 pedagógusból 505 főt elbocsátottak, 172 főt internáltak, 907 fő esetében fegyelmi büntetést alkalmaztak, 26 tanárt bíróság ítélte el, 271 pedagógust felmentettek.²⁶ A számarányokhoz viszonyítva, ezek az intézkedések nem a fővárosi tanárokat sújtották leginkább. A 13 400 fővárosi oktatóból összesen 69-re szabtak ki büntetést. Összehasonlításképpen: a Bács-Kiskun megyében dolgozó összes pedagógusból – 3980 fő – 142-en kerültek nehéz helyzetbe. 31 esetben elbocsátással „jutalmazták” őket, miközben Budapesten ugyanez az adat 34. De ugyanennyi főtől köszöntek el Békés és Szolnok megyékben is.²⁷

Az adatkülönbségekben ismét a helybeli sajátosságokat kell keresnünk. A fentebb említett, Bács-Kiskun megyéből származó jelentés is erre mutat rá. A helyi politikai vezetés arról számolt be, hogy miközben igyekeztek összekovácsolni egy, velük szorosan együttműködő kommunista pedagóguscsoportot, addig az alsóbb szinten ügködő falusi kommunista „erős emberek” folyamatosan nehezítették a munkájukat, és állandó nyomás alatt tartották mind a művelődési osztályt, mind a megyei ideiglenes pártbizottságot. Céljuk az volt, hogy minél több pedagógus „ellenforradalmárt” távolítsanak el a helyi kisiskolákból. A művelődési osztály pedig nem tudta időben lezárni a fegyelmi ügyeket.²⁸ A feszültségek ennek köszönhetően állandósultak. Elképzelhető, hogy sokszor az alsóbb pártvezetés megnyugtatójaul, a még kellő erővel nem rendelkező megyei pártvezetés a fővárosi gyakorlatnál szigorúbban járt el a pedagógusok fegyelmi ügyeinek megítélésében. Kénytelen-kelletlen eltúrták a volt rákossista vezetés kiskirályainak ténykedéseit.

A Bács-Kiskun megyei pártapparátust vezető Molnár Frigyes nem vé-

helyzetéről” hozott határozat végrehajtásáról. 1957. október 12. 288.f.33/1957/4. ó. e. 613.

²⁵ Uo.

²⁶ A dokumentumot idézi még: Donáth Péter (2008): Az 1957/1958. tanév megpróbáltatásából: Juhász Béla Kecskeméten. *Neveléstörténet*, 3–4. sz. http://www.kjf.hu/neveléstörténet/index.php?act=menu_tart&xrovat_mod=akt&cid=38&cid=1&cid=340 (letöltés dátuma: 2021.05.24.).

²⁷ MNL OL MSZMP KB TKO. Tájékoztató jelentés. „A pedagógusok közötti politikai helyzetéről” hozott határozat végrehajtásáról. 1957. október 12. 288.f.33/1957/4. ó. e. 622.

²⁸ MNL OL MSZMP KB TKO. Jelentés az MSZMP Központi Bizottsága IB-nek április 23.-i a pedagógusok között végzendő politikai munkáról szóló határozatának végrehajtásáról. 1957. szeptember 19. 288.f.33/1957/4. ó. e. 623.

letlenül fejtette ki a következőket: „Sok községi pártszervezetünk, sőt egyik-másik járási bizottságunk is olyan igénnyel és követeléssel lépett fel a művelődési osztály és a megyei VB felé, hogy egész tantestületeket, pl. a kiskunhalasi járásban pedig a pedagógusok több mint kétharmadát, mint ellenforradalmárokat távolítsuk el a nevelői pályáról. Ezért kb. (1957) július közepéig sok munkát kellett arra fordítani, hogy elvtársainkat meggyőzzük követeléseik indokolatlanságáról és politikailag igen káros voltáról.”²⁹

Az is eredményezhette az alsóbb pártszervek türelmetlenségét, hogy éppen a községi pedagógusok körében volt a legalacsonyabb a párttagok száma. Erről így vallott a csongrádi pártszervezet. „Van több olyan iskola a megye területén, ahol nincs párttag. A makói járás 17 községében 9 nevelőtestület úgy működik, hogy nincs párttag, illetve kommunista.”³⁰ Nyilván a keményvonalas falusi kommunisták számára a forradalom utáni kiélezett helyzetben csak a párttag tanár volt megbízható. Ráadásul a Rákosi-rendszer idején több községben a helyi pedagógus egyben a községi párttitkár funkcióját is ellátta. A forradalom előtt Szabolcs–Szatmár megye több mint harminc községében a helyi tanár, tanító vezette a falusi pártszervezetet. Sőt, a helyi Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) és Dolgozók Ifjúsági Szövetségének (DISZ) propagandistái is tantestületi tagok voltak.³¹ 1956 mindezt megváltoztatta, amit különösen a községi keményvonalas kommunisták nehezményeztek. Ők elsősorban büntetni akartak, miközben a felsőbb pártszervek az elbocsátásokkal elsősorban a passzívan viselkedő pedagógusok lojalitását akarták kikényszeríteni.

A szombathelyi iskolákból 33 pedagógust távolítottak el. Úgy értékelték, hogy ezt követően a többiek „lojális magatartást tanúsítottak a párt és a kormány iránt”.³² Természetesen nem csak az állásvesztéstől való félelem sarkalta a tanárokat a kényszerű igazodásra. A Pest megyei kommunista vezetés úgy vélte, a fizetésrendezés is kiváltott némi hatást a vonakodó tantestületekben.³³

Mindezek mellett a kommunista pedagógusok egy része is rendkívül türelmetlen volt; kritikával éltek egyrészt a helyi pedagógus szakszervezettel, másrészt a Művelődési Minisztériummal szemben. Nem találták elég erélyesnek őket. Az 1957. május 19-én megtartott Pest megyei nagy-

²⁹ Uo. 626.

³⁰ MNL OL MSZMP KB TKO Feljegyzés a pedagógusok között végzett politikai munka problémáiról. 1957. szeptember 26. 288.f.33/1957/4. ó. e. 642.

³¹ MNL OL MSZMP KB TKO. MSZMP Szabolcs–Szatmár Megyei bizottságának jelentése. 1957. október 17. Uo. 288.f.33/1957/4. ó. e. 651.

³² MNL OL MSZMP KB TKO. Jelentés. 1957. szeptember 24. 288.f.33/1957/4. ó. e. 633.

³³ MNL OL MSZMP KB TKO. MSZMP Pest Megyei Pártbizottság jelentése. 1957. szeptember 24. 288.f.33/1957/4. ó. e. 635.

aktíván ezt bőszsen hangoztatták.³⁴ Más megyékben tartott aktívákon is hasonlóan vélekedtek.

A harcias hangvételű kommunista tanárok egyrészt azt akarták, hogy ne tartsák őket felelősnek az általuk is nevelt generáció '56-os „botlásaiért”, másrészt bosszút akartak állni a forradalom időszakában eltávolított iskolaigazgatók, megsértett kommunista pedagógusok miatt. Borzasztóan zavarta őket, hogy akkor nem álltak ki értük a tantestületekben dolgozó nem párttag kollégáik. Nem véletlen, hogy egy zalai kommunista tanító kihangsúlyozta, hogy ugyan lehet valaki úgy becsületes ember, ha nem pedagógus, „de vannak követelmények, a jó tanítóknak követelményei legyenek. Szilárd elvei legyenek, ha nincs meg ez valakinél annak nincs közöttünk helye. [...] Ha valahol ellenséget fedezünk fel, legyünk következetesek. Mindenkit a saját fegyverével...”³⁵

Mivel a tanítók, a tanárok és nevelők többsége nem volt hajlandó belépni az MSZMP-be, és sok régi párttag sem aktivizálta magát, kulcskérdésnek bizonyult, hogy az igazgató- és igazgatóhelyettes-cserék során minél több párttag iskolai vezetőt válasszanak. Ugyanez vonatkozott az elbocsátások és felmondások után a tanács oktatásügyi apparátusában az új dolgozók kiválasztási metodikájára is. A Zala Megyei VB összefoglalása szerint az oktatásügyi hivatalnokokat a Zalaegerszegi és Lenti járásokban szinte teljes egészében, a Nagykanizsai járásban pedig részben távolították el.

A pótlásuk javarésze párttagokkal valósult meg. „A megyei osztály 20 dolgozója közül 11 [volt] párttag.”³⁶

Az oktatók béremelése Zalában is pozitív visszhangra talált, de a helyi szakszervezet a valós emelésnél jóval nagyobb összeget ígért, így némiképp rontották a fizetésrendezés pedagógusokra gyakorolt hatását. Sérült a propagandakampány.³⁷

Ennek ellenére 1957 utolsó hónapjaiban a pedagógusok java része már kényszerűen igazodott a Kádár-kormány elvárásaihoz. Ám ezzel együtt sem lehetett tovább odázni az oktatáspolitikai újrarendelését.

³⁴ MNL OL MSZMP KB TKO. MSZMP Pestmegyei Intézőbizottság. Az 1957. május 19-én tartott nagyaktíva jegyzőkönyve. 288.f.33/1957/4. ő. e. Pedagógus szakszervezeti anyagok 11. 769–795.

³⁵ MNL OL MSZMP KB TKO. MSZMP Zalamegyei Intéző Bizottsága: 1957. június 8-án megtartott pedagógus kommunista aktíva hozzászólásai. 288.f.33/1957/4. ő. e. 820.

³⁶ MNL OL MSZMP KB TKO. MSZMP Zala Megyei Végrehajtó Bizottságának jelentése. 1957. szeptember 24. 288.f.33/1957/4. ő. e. Pedagógus szakszervezeti anyagok 11. 640.

³⁷ Uo. 641.

Az elodázhatatlan iskolareform okai

Az 1956-os forradalom eltiprását követően még inkább szükségesnek látszott egy alapvetőnek szánt oktatási reform kidolgozása. 1959 januárjában az MSZMP Politika Bizottsága (PB) elhatározta, hogy a változtatások előkészítésre egy 12 tagú bizottságot hoznak létre. Hat hónappal később a Minisztertanács által kinevezett 38 fős bizottság folytatta a munkájukat.³⁸ Az új bizottságot Kállai Gyula, az MSZMP PB tagja vezette. Kállai művelődési miniszterként már 1957-ben is az értelmiséget és a pedagógusokat igyekezett megnyerni a Kádár-kormány számára. Természetesen ő is kötéltáncosként „ügyeskedett” a megtorlás és az engedékenység kádári pókhálóján. 1957 májusában az Országházban tartott pedagógusaktíván is igyekezett ötvözni a kettőt. „Aki az ellenforradalmi eseményekben bűnös – fejtegette –, bűne arányában bűnhődni fog. Törvényteleniséget a párt és a kormány nem enged. A pedagógusok többségét meg lehet és meg kell nyernünk a szocializmus építésének ügye számára. A köztük végzendő politikai munka alapkérdése a bizalom kérdése. Bíz-e a párt és a kormány az értelmiségben, a pedagógusokban? Mi erre a kérdésre csak azt felelhetjük, amire bennünket a marxizmus-leninizmus tanít: a szocializmus építése elképzelhetetlen az értelmiség cselekvő részvétele nélkül. [...] Nem lépünk fel azonos igényekkel a kommunistákkal és a nem kommunistákkal szemben. Ezt azért tartjuk szükségesnek megállapítani, mert sok pedagógus arra hivatkozik, hogy az iskolai élet múltbeli agyonpolitizálása elidegenítette a politikától. [...] Akik tudatosan terjesztői és képviselői az ellenforradalom mákonyának az iskolákban, eltávolításra kell javasolni akkor is, ha pillanatnyilag, érzéven az erőviszonyokat, hallgatnak.”³⁹

Miniszteri utóda, Benke Valéria is a bizottság tagja volt, csakúgy, mint előbbi helyettese, a titkári teendőkkal megbízott Ilku Pál. Ebből a munkából nem maradhatott ki Orbán László és Lugossy Jenő sem, mindketten az MSZMM KB TKO meghatározó politikusai voltak.⁴⁰ Bár tagadhatatlan, hogy az egyetemek és középiskolák képviselői is dolgoztak a bizottságban, a politikai vezetés végig biztosítva volt.

A reformbizottságon belül három albizottságot is létrehozta. A korszerű művelődési törzsanyag megállapításával foglalkozó hattagú albizottság lényegében a felnőttoktatás megreformálásán dolgozott. Vezetője Bencédy József, a Bolyai Gimnázium megalapítója és igazgatója, elismert nyelvész tudós volt, aki 1958-tól a Művelődési Minisztériumban dolgo-

³⁸ Kardos József (2007): i. m. 92.

³⁹ [Név nélkül]: Az iskolai rend és fegyelem helyreállításáról, az iskolaév sikeres befejezéséről, a pedagógusok iránti bizalom kérdéséről. *Hétféi Hírek*, 1957. május 6. 3.

⁴⁰ MNL OL MSZMP KB TKO. Az iskolai reformbizottság tagjai. 1959. július 28. 288.f.33/1959/2. ó. e. I. Osztály anyagai 2. Javaslatok és előterjesztések. 10–11.

zott. A tagok között tevékenykedett – az előbb már említett – Lugossy Jenő, valamint Orosz Ferenc, a Szabolcs Megyei Pb másodtitkára és Péter Ernő, a Pedagógus Szakszervezet főtitkára is. A legnagyobb létszámmal – 15 taggal – kezdte meg munkáját, Trautmann Rezső építésügyi miniszter vezetésével, a Szakoktatási Albizottság. Molnár János művelődésiügyi miniszterhelyettes pedig a hattagú Felsőoktatási Albizottságot elnökölte.⁴¹

Az albizottság létszámaiból és összetételéből is láthatjuk, hogy a reform központi kérdése a középfokú szakmai képzések átalakítása volt. Nem véletlen, hogy az iskolareformra tett javaslat alapvető elvei között a következőket olvashatjuk: „A hatalmasra dagadt ismeretanyagból gondosan kiválogatva az élet szempontjából legszükségesebbet, csökkenteni kell az iskolában tanulással töltött időt és a felszabadult időt megfelelő szakemberek irányításával gyakorlati foglalkozásokra /politechnizáció, termelői munka/ kell fordítani – ily módon megvalósítva az elvont tanulás és termelői munka egységét, az oktatás – és nevelés egységét. Ennek érdekében félre kell dobni az iskolai munka színvonalának még ma is megtűrt értelmezését, amely ez alatt kizárólag bizonyos mennyiségű – részben nem is lényeges – ismeretanyagot ért.”⁴² Ezeket a gondolatokat Ilku Pál jegyezte le, de az egész tervezett egy előzetes megbeszélésen alapult, amelyen, ő és Lugossy, Gyalmos János, a fővárosi tanács elnökhelyettese, valamint Bencédy József vettek részt. Természetesen figyelembe vették az MSZMP PB által kiküldött 12 tagú bizottság alapelveit, amelyek lényegében ugyanezt tartalmazták. Kardos József korábban hivatkozott monográfiájának megállapítása szerint „úgy vélték, hogy a munkára és a munkával való nevelés a szocialista embertípus kialakításának legbiztosabb módja”.⁴³ Továbbá a pártvezetés azt kérte, hogy a fiatalok az érettségi mellett valamilyen szakképesítést is szerezzenek. Jelentős volt a túlképzés, ráadásul az ország akkori gazdasági szerkezetének sajátosságai, „fejletlensége” miatt sem volt „szükség több értelmiségire”.⁴⁴

Nyilván ez csak részben volt így, hiszen ebben az időszakban egyre égetőbb szükség volt, illetve lett volna az egyes mérnökszakok drasztikus fejlesztésére. Elegendő csak azt megemlíteni, hogy a híradástechnikai ágazat erősen szorgalmazta a gyengeáramú egyetemi szakokra felvehető hallgatók létszámának emelését.

1959-ben a híradásiparban 169 mérnököt szerettek volna munkába állítani, miközben csak 86 fő kapott ilyen szakirányú diplomát. Nem

⁴¹ Az Iskolareform Bizottság Albizottságának tagjai. 1959. november 12. Uo. 12.

⁴² Ilku Pál: Javaslat a nevelési–oktatási reform legfőbb elveire és az iskolák szerkezetére. 1959. február 2. Uo. 13–14.

⁴³ Kardos József (2007): i. m. 92.

⁴⁴ Uo. 93.

véletlenül kérték a Gazdasági Bizottságot több mérnök képzésére.⁴⁵ Javasolták, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem 1960. június 15-ig híradástechnikai szerkezeti konstruktőr tanszéket állítson fel.⁴⁶ A szocialista tervgazdálkodás az egyes szakterületek hirtelen jelentkező vezetőhiányával nehezen birkózott meg. Különösen igaz volt ez a korai Kádár-korszakra. Ugyanis nem szabad megfeledkeznünk a forradalom bukását követő történelekről, a Nyugatra menekült fiatal és tehetséges magyar diákokról, egyetemistákról, tudósokról, tanárokról, akik hatalmas irt hagytak maguk után.

Emellett nem hanyagolhatjuk el az '56-os forradalom másik hatását sem, amely – amint már utaltunk rá – egyes kommunista vezetőkben értelmiségellenes hangulatot teremtett. S ez utóbbtól nem volt mentes a korszak névadója, Kádár János sem. Talán nem véletlen, hogy az értelmiségiképzés középszintű bástyaiban, a gimnáziumokban a meghaladott Horthy-korszaknak egyfajta „burzsoá” maradványát látták. A régi gimnáziumi érettségi ebben az értelmezésben az elitbe kerülés feltétele, az elnyomó osztályok kiváltsága volt, amely a fizikai munka alól nyújtott kibújási lehetőséget.

A Művelődési Minisztérium 1959-es összefoglalásában az alábbiakat olvashatjuk: „Iskoláink jellege ma megváltozott, ma a középiskolába is túlnyomó többségben munkások és parasztok gyermekei járnak; a társadalom egészét tekintve az államnak az a törekvése, a szülőknek az az igénye, hogy ifjúságunk valamilyen formában középfokú iskolát végezzen; más ma az oktatás-nevelés tartalma és célja – mégis az kell mondanunk, középiskoláink több vonatkozásban ma is burzsoá iskolák (!).”⁴⁷ A minisztérium értékelése szerint a gimnáziumok maradéktalanul nem tudták ellátni kettős feladatukat. Az egyetemekre, főiskolákra felvett hallgatók között akadtak, akik nem voltak alkalmasak a felsőoktatási tanulmányok folytatására, mások pedig hiába szereztek érettségit, mégsem tudtak aktívan részt venni a termelőmunkában. A magyar társadalom ez utóbbi miatt kénytelen-kelletlen reagált a szocialista társadalom és gazdaság nevelési elvárásaira. A szülők legszívesebben technikumba küldték továbbtanulni a gyermekeiket. A vezető kommunista oktatáspolitikusok eközben azt szorgalmazták, hogy a gimnazisták a hatnapos munkahét egy napján ipari vagy mezőgazdasági munkát végezzenek.

Emellett a forradalom után nem lehetett tovább odázni az infrastrukturális fejlesztéseket sem. Hozzávetőleg 200 ezerrel több diák járt a nyolcosztályos általános iskolába, mint 1938-ban a népiskolákba. A peda-

⁴⁵ MNL OL MSZMP KB TKO. Előterjesztési tervezet a gazdasági bizottság részére. (Dátum nélkül.) 288.f.33/1959/2. ó. e. I. Osztály anyagai 3. Levelezések. 196.

⁴⁶ Uo. 197.

⁴⁷ MNL OL MSZMP KB TKO. Oktatásügyünk helyzete. 288.f.33/1959/3. ó. e. II. Művelődésügyi Minisztérium iratai. 4. Jelentések, feljegyzések, javaslatok. 3.

gógusok száma is a duplájára nőtt. Ám ehhez a hatalmas növekedéshez képest a 2. világháború után nem állt rendelkezésre annyi eszköz, hogy a szükséges fejlesztések megtörténjenek. Az MSZMP KB TKO egy előterjesztéséből (1957. december 11.) megismerhetjük az alapfokú magyar közoktatás valódi gondjait.⁴⁸

Egy évvel a forradalom után 41 ezer osztály és tanulócsoporthoz számára 1938-hoz képest csak kétezerrel több osztályterem állt rendelkezésre, miközben 21 ezerrel nőtt a tanulócsoporthoz képest a tanulócsoporthoz. Ráadásul 1500 terem csak átalakítások, átépítések, szükségmegoldások után vehettek birtokba a nebulók. Gyakorlatilag kocsmák, magtárak, istállók és ki tudja, milyen előző funkciókkal rendelkező épületek segítségével kezdődött el a szocialista közoktatás általános iskolai története. Ez persze érthető helyzet volt közvetlenül a 2. világháború után, ám ezeket az állapotokat már nem lehetett tovább fenntartani az 1956-os forradalmat követően.

Mindenesetre az előterjesztés arra is rámutatott, hogy a rendelkezésre álló 28 ezer tanterem közel tíz százaléka (2600) nem volt alkalmas tanórák tartására; akadt közöttük időközben életveszélyesé vált vályogépület is. A váltott napszakokban tartott oktatást gyakorlatilag az egész Kádár-korszakban képtelenek voltak felszámolni. Különösen az alsóbb tagozatokon jelentett problémát a délutáni oktatás. A kisdíákok, életkori sajátosságaiknál fogva, nehezen túrték a sokszor estéig nyúló óráikat.

Ma már különösen hangzik, de egyes iskolákban nemcsak két, hanem „három műszakban” is folyt oktatás. A forradalom után még nőtt is azoknak a tanteremeknek a száma, ahol kénytelenek voltak ehhez a megoldáshoz folyamodni. 1956-ban 49, majd 1957-ben 85 tanteremben tanultak így a diákok.

Persze mindez orvosolható lett volna abban az esetben, ha az 1958–1960 közötti hároméves tervben nem 3500, hanem legalább 7000 tanterem építenek.⁴⁹ A középiskolák tekintetében valamivel jobb volt a helyzet. 4135 középiskolai tanulócsoporthoz 4088 tanterem jutott. „Csupán” 34 gimnáziumban folyt kétnapszakos oktatás. 192 olyan tanterem akadt, amely nem lett volna alkalmas a tanításra. Hiányoztak a jól felszerelt előadótermek, és jó néhány középiskolának saját tornaterme sem volt. 1950 és 1953 között csupán 90 tanterem építettek, pedig figyelembe véve az osztályok számának dinamikus növekedését, háromszor ennyit is lehetett volna.⁵⁰

Rengeteg ellentmondás feszítette a szocialista alapfokú oktatást is. A propaganda ugyan elhallgatta, de az 1957. december 11-én született do-

⁴⁸ MNL OL MSZMP KB TKO. Előterjesztés az általános iskola helyzetéről. 1957. december 11. 288 f. 33. /1957/4. ő. e. 27.

⁴⁹ MNL OL MSZMP KB TKO. Oktatásügyünk helyzete. 288.f.33/1959/3. ő. e. II. Művelődésügyi Minisztérium iratai. 4. Jelentések, feljegyzések, javaslatok. 4.

⁵⁰ Uo. 22.

kumentumban levonták a következtetést: „a kötelező 8 osztályos általános iskolai oktatást mindeddig lényegében nem tudtuk megvalósítani”.⁵¹

Egyéb problémákkal is szembe kellett nézni a korszak oktatással foglalkozó szakembereinek. Évente 150 000 fiatal hagyta el az általános iskolát, közülük 40 000 nebuló úgy távozott, hogy be sem fejezte a tanulmányait. Ráadásul évente csak 70 000 diák tanult szakmát, vagy folytatta a tanulmányait középiskolában. Mindez azt jelentette, hogy a korán kimaradókkal és a tanulmányaikat nem folytatókkal együtt egy átlagos esztendőben 80 000 tizenegyedik életévét betöltött kamasz foglalkoztatásáról kellett gondoskodnia a szocialista Magyarországnak. Ezt a folyamatot meg kellett állítani. Tehát ki kellett tolni a kötelező oktatás időtartamát. Szükséges is volt, mert a hároméves tervben összesen 100 ezer szakképzetlen fiatal munkájával számoltak.⁵² A népgazdasági tervek szerint 1966-ig nagyjából 144 ezer fiatal – főként leány – számára nem számoltak munkahellyel. Nem beszélve a tévesztési hullámról, amely újabb fiatal, de képzetlen munkaerőt jelentett a városok számára, s nem is említve a frissen érettségizettek számára szükséges munkahelyek megteremtésének kérdését. A megoldást a kötelezően iskolában töltött évek növelése mellett a fejlődő ipari és mezőgazdasági szektorok rész-munkaidős bér munkás pozícióinak, valamint a plusz foglalkozásoknak és képzéseknek az életre hívása jelentette.

Az 1945 utáni társadalmi átalakításoknak köszönhetően egyre inkább a városokban koncentrált a lakosság; itt tanítókból, tanárokból sem volt hiány. Családi kapcsolatok fűzték a városokhoz az értelmiséget, így a pedagógusokat is, ráadásul a lakhatást is könnyebben lehetett megoldani, mint vidéken. Magyarország ez utóbbi területein tanerőhiány volt. A szaktanárhiányt tanítókkal és képesítés nélküli oktatókkal pótolták. Előbbiekből 4000, utóbbiakból 400 főt kellett alkalmazni. A szaktanárok nagyjából fele kényszerűségből nem a saját szakterületét oktatta.⁵³ Ez leginkább a tanárok országos szintű egyenetlen eloszlásának, másrészt a kötelező óraszámoknak volt köszönhető. Az előbbi ok az orosznyelv-tanítást is érzékenyen érintette. Hiába állt rendelkezésre a szükségesnél is több orosznyelv-tanár, sok felső tagozaton nem tudták maradéktalanul megoldani a szak tanítását. Ezért a diákok 12 százaléka nem részesülhetett az orosztanulás „áldásaiból”. A középiskolákban ezzel ellentétben hiány mutatkozott orosz- és magyartanárokból is.

⁵¹ MNL OL MSZMP KB TKO. Előterjesztés az általános iskola helyzetéről. 1957. december 11. 288 f. 33. /1957/4. ő. e. 27.

⁵² Uo. 9.

⁵³ Oktatásügyünk helyzete. i. m. 5.

Mint látható, rengeteg mindenre kellett azonnali megoldást találni, amelyet, kiindulva a rendelkezésre álló anyagi forrásokból és az 1956-os forradalmat követő állapotokból, nem lehetett egyszerre kivitelezni. Az 1961-ben megvalósított reformok nem lehettek tartósak, mert éppen a megvalósításukhoz szükséges eszközök hiányoztak leginkább. Az 1956-os forradalom, majd bukásának következményei még feszítőbben követelték a közoktatás strukturális dilemmáinak feloldását, de csak ideológiai válaszokkal próbálták kezelni azokat. Ennek köszönhetően a gimnazisták néhány esztendőig hatodik tanítási napjukon a gyárakban ismerkedhettek meg egy-egy szakma alapjaival. Mindez a továbbtanuláshoz szükséges tananyag rovására ment.

A tizennégy éves, általános tanulmányaikat éppen befejező fiatalokra pedig – a kötelező iskolakötelezettség korhatárának megemlése miatt – még legalább két év továbbképzés várt, csak hogy ehhez sem elegendő tanterem, sem tanár nem állt rendelkezésre. Az új hatalomnak meg kellett tanulnia a keserű leckét: oktatási reformot hosszú távon, csak lépésről lépésre, lassan lehet megvalósítani; és az sem árt, ha az alapok biztosak, vagy a felépítésükhöz szükséges eszközök hozzáférhetőek.

TEHETSÉGGKUTATÓ

A NAPLÓK HELYE A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Héjjas Flóra

Összefoglaló:

A személyes források, az ego-dokumentumok megítélése a történettudományban még napjainkban is kérdéses. Az utóbbi években jelentős előrelépés történt a magániratok mint kiaknázatlan történeti források elismertetésére. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy a magániratok csupán csak kiegészítői a hivatalos iratokból származó adatoknak, mintegy színesítésként, megerősítésként lehet őket használni. Ez azonban mára változóban van. A naplók, a levelek, az önéletrajzok, memoárok sajátos módon, egy ember szemszögéből ábrázolnak tényeket, és ezen forrásokból az információk egy speciális csoportja nyerhető ki. Önmagukban is megállják a helyüket, nem szükséges őket „ellenőriztetni” más „hivatalos” forrásokkal. Tanulmányomban igyekszem összeszedni a saját kutatási témámhoz szorosan kapcsolódó személyes jellegű forrásokat feldolgozó, bemutató írásokat, publikációkat, valamint néhány lehetséges módszertani megközelítést is ismertetek.

Kulcsszavak:

ego-dokumentumok, naplók, személyes történelem, társadalomtörténet, kulturális történelem

Abstract:

Judging personal sources, ego-documents in the science of history, is still questionable today. In recent years, important progress has been made in the recognition of private documents as untapped historical sources. For a long time, the idea was that private documents were merely supplements to data from official documents which can be used as a colouring, confirmation use. However, this finding is now in transition. Diaries, letters, CVs, memoirs in a special way, from a person's perspective represent facts and a special group of information can be extracted from these sources. They stand their ground on their own, they do not need to be checked, compared to other “official” sources. In my study, I list and

describe the literature published on the topic in recent years especially in historical science and literary studies. In addition, I show how these can be used as historical sources, what methodologies and solutions are the most effective.

Keywords:

ego-documents, diaries, personal history, history of society, cultural history

Bevezetés

Tanulmányom célja a folyamatban lévő doktoranduszi kutatásom alapjaként szolgáló naplók történeti, irodalmi felhasználhatóság kérdésének vizsgálata. Témám szűkebben néhány Kádár-kori írói naplót ölel fel, amelyek az előbb említett határterületen helyezkednek el.

Jelenleg kutatásom elején tartok, ezért nem céлом a teljességre való törekvés, mindössze a saját eddig szerzett ismereteim rendszerezésére és keretbe foglalására törekszem.

A naplók a hatalmas halmazt alkotó személyes dokumentumok egyik fajtája, amelyek csak egy kis halmazt képeznek ezen belül. Nem fogok tudni az összes magándokumentumról azonos alapossággal beszámolni, csak az általam ismert és a kutatásomhoz szorosan kapcsolódó tanulmányokat, folyóiratokat, könyveket ismertetem, a többiről érintőlegesen teszrek említést.

Azt remélem, hogy a szakirodalom áttekintése közben kirajzolódnak a naplók előnyei, hátrányai, a hagyományostól eltérő történelemszemlélet fontossága.

Milyen jellegű dokumentumok tartoznak a személyes dokumentumok körébe? Olyanok, amelyeket a vizsgálandó ember maga hozott létre vagy diktált le, mesélt el. Ezek lehetnek naplók, levelek, önéletrajzok, visszaemlékezések (memoárok), de a szóbeli forrásokat (oral history) is ide sorolják. Ezek a források egy ember szemszögéből láttatják a történéseket, egyéni látásmód, szubjektivitás jellemzi őket.

A személyes források megítélése a történettudományban manapság is kérdéses, bár az utóbbi években jelentős előrelépés történt a magániratok mint kiaknázatlan történeti források elismertetése érdekében. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy a magániratok csupán kiegészítői lehetnek a hivatalos iratokból származó adatoknak, és mintegy színesítésként, megerősítésként lehet használni őket. Az utóbbi években azonban több történész is elismerően nyilatkozott ezen iratokról, illetve egyfajta paradigma/szemléletváltás is megfigyelhető a történettudományban. Kövér György, aki sokat foglalkozott az ego-dokumentumok forrásértékének vizsgálatával karrierje során, így látja ezt: „*A történetírás*

ún. narratív fordulata óta már nemcsak titkokkal teli események megfjtését keressük bennük, hanem önmagukért váltak tanulságossá. Részben a korábban érdektelennnek tartott információk halmaza értékelődött fel, részben az, ahogy a megélt történelem sokszínűsége bontakozik ki az egyéni ízü és zamatú személyes elbeszélések által.¹

Katona Csaba, aki rendszeresen publikál naplófeldolgozásokat,² úgy vélekedik, hogy minden ego-dokumentum önmagában is jelentős forrásértékkel bír, azonban mindegyik egyéni kritikai módszert igényel. Míg a naplók rendelkeznek azzal a bizonyos „pluszeróvel”, amit az esemény közvetlen lejegyzésének ténye kölcsönöz nekik (ezáltal hitelesebbé tudnak válni), addig az emlékiratoknál, önéletírásnál a szerzőnek lehetősége van utólagosan mérlegelni az eseményeket, és akarva-akaratlanul súlyozni is tud a mondanivalók között.³

Gyáni Gábor – aki már a 90-es évek végétől mélyebben foglalkozik a posztmodern történetírás kihívásaival – a személyes források (elsősorban a naplók) használatának megváltozására hívja fel a figyelmet: „A napló fő értéke nem a történeti múltra vonatkozó elsődleges adatok biztosításában, hanem a szubjektív történelem szinte primer dokumentálásában rejlik.”⁴

Az évek során egyre több tanulmány, tematikus folyóirat, könyv jelent meg az én-dokumentumok történeti hasznáról, amelyekben a naplóelemzések is jelentős helyet kaptak. Ezeket egyrészt elméleti, másrészt módszertani, felhasználási szempontból ismertetem, és az írások megjelenésének időrendjében fogok haladni. Kutatásom a történettudományhoz és az irodalomtudományhoz sorolható, így erre a két területre koncentrálok.

¹ Kövér György (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle*, 65. 3. sz. 219.

² Lásd például: Katona Csaba (2015): „Mindig beljebb keveredtünk a világháborúba”. Naplók és emlékiratok, mint a nagy háborúforrásai In: *Megtizedelt évek. Az első világháború kitörésének centenáriumi évében rendezett kecskeméti konferencia tanulmányai*. Katona József Múzeum, Kecskemét. 29–48. Katona Csaba (2017): Mit adtak nekünk a magániratok? *Belvedere meridionale*, 99–110.

³ Katona Csaba (2014): Naplók és emlékiratok az első világháborúból. *Tempevölgy*, 6. 69.

⁴ Gyáni Gábor (2000a): A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 149.

Elméleti ismertetések

Az első részben az ego-dokumentumok elméleti problémáit körüljáró írásokat ismertetem. Mivel a legtöbb írás egyaránt tartalmaz teoretikus és módszertani, forráshasználatra vonatkozó megközelítéseket, az írásokat abból a szempontból helyeztem el dolgozatomban, hogy melyik részben van a nagyobb hangsúly.

Megközelítések a történettudomány felől

Gyáni Gábor 2000-ben megjelent tanulmánykötete, az *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* két fejezete is kiemelten foglalkozik az ego-dokumentumok forráskérdéseivel.⁵ Az ismert történész újfajta nézőponttal közelít a történelemtudományhoz, tudván azt, hogy a posztmodern történetírás számos kihívás elé állította/állítja a történezt. „A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása)” című írás kitér a személyes források alkalmazásának társadalomtörténeti fordulatára. Az én-dokumentumok a történeti antropológia megjelenésével kaptak új értelmet, mint önálló történeti forráscsoport. Ír a nemzetközi első klasszikus naplófeldolgozásról,⁶ magyar vonatkozásban pedig Mohay Tamást említi, aki egy földműves személyes dokumentumait dolgozta fel.⁷ Gyáni a napló forrásjelentőségére is kitér. Szerinte a napló fő forrásértéke a múlt belső átélésének lehetősége és az a szándék, hogy létrejöhessen a múlt szubjektív fogalma, az objektív, „valóságos” történettel szemben. Az ego-dokumentumok egyedi forráskritikát és vizsgálati módszert igényelnek, ezáltal másképp kell közelíteni hozzájuk, mint a „hagyományos” forrásokhoz – véli Gyáni. „...nem indokolt tehát az a fajta kritikájuk, melyet a hagyományos történetírás gyakorol velük szemben. Nevezetesen, hogy a források összessége alapján, meghatározott szemlélet jegyében alkotott »történeti valósághoz« mérjék hozzá a talált adatokat avégett, hogy korrigálják a bennük foglaltakat.”⁸ Bár a naplók zömét szerzőjük az utókornak írja, ez nem jelenti azt, hogy ne cenzúrázná önmagát. Ennek az elhallgatásnak, torzításnak számos oka lehet, aminek felfejtése külön kutatási feladat. A történelem Gyáni szerint így lesz sokhangú, változatos egyéni narratívák halmaza.

⁵ Gyáni Gábor (2000b): Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor i. m. 128–144.; 2000a.

⁶ Macfarlane, Alan (1977): *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. New York – London.

⁷ Mohay Tamás (1994): *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a XX. század első felében Ipolynyéken*. ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest.

⁸ Gyáni Gábor (2000a): i. m. 49.

Gyáni idézett tanulmányában Olchváry Pál naplója áll a középpontban, amelyből az a történeti kérdés vetődik fel, hogy a 20. század elején hol tartott a helyi közhivatalnoki elit polgárosodása, azaz mekkora, milyen arányú volt benne a dzsentri öntudat, és mekkora a polgári. E kérdések megválaszolására Gyáni egyik legalkalmasabb forrásnak a naplót tartja. A napló vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy fogalmi felülvizsgálatokra lenne szükség, újabb, realisabb tartalmakkal kellenne megtölteni a sémák alapján berögzült kategóriákat.⁹

2010-ben jelent meg a *Budapesti Negyed* „Fővárosi magántörténelem” címet viselő nyári száma. A kötetet Horváth J. András szerkesztette, aki a bevezető tanulmányt is írta. A „Lesz-e múltad Kovács János? Személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában” című írásában Horváth ismerteti a magyarországi levéltári helyzetet a magándokumentumokra fókuszálva. Sorra veszi ezen források fajtáinak különbségeit, ismerteti az én-dokumentumok olyan forráshelyeit Európában, ahol kimondottan ilyen jellegű iratokat gyűjtenek.¹⁰ A folyóirat többi tanulmánya gyakorlati megoldásokat kínál személyes dokumentumok feldolgozásához.

Kalla Zsuzsa 2010-ben rendezte sajtó alá Bártfay László *naplóit*, és írta meg hozzá a kísérőtanulmányát. A könyv elméleti és módszertani megoldást is kínál naplófeldolgozásra, mégis inkább elméleti keretet mutat be. A munka két nagy részre bontható. Az első rész egy naplókiadás 1838-tól 1841-ig évre, hónapra, napra lebontva, amelyek elé a szerző mindig ír bevezetőt, ebben kontextualizálja és összefoglalja a napló eseményeit. Ez minden naplópublikálás előnyére válhatna, segíthetné az olvasót a könnyebb megértésben, hiszen a napló írója nem mutatja be élete szereplőit, eseményeit, mivel magának írja feljegyzéseit. A naplók a sokszor nehezen kibogozható kapcsolatok, utalások, rövidítések miatt magyarázatot igényelnek, ha pedig ez hiányzik, a napló olvasójának csökkenhet az érdeklődése.

A könyv második felében lévő fejezetekből az derül ki, hogy milyen elemzésekre alkalmas Bártfay naplója. Kalla is vallja a már többször említett történeti antropológiával érkező történeti paradigmaváltás fontosságát. A személyes emlékezet felértékelődésével a naplók által megörökített valóságot már nem kell „ellenőriztetni” más forrással, hanem elfogadható az a nézet, hogy a naplóban lévő valóság is lehet „igazi valóság”. A naplók eddig ismeretlen olvasatot teremhetnek, ami új alapokra is helyezheti a történeti tudást.¹¹

⁹ Uo. 160.

¹⁰ Horváth J. András (2010): Lesz-e múltad Kovács János? *Budapesti Negyed*, nyár. 3–20.

¹¹ Kalla Zsuzsa (2010.): A Bártfay-diárium sajátosságai. In: *Bártfay László naplói*. Ráció Kiadó, Budapest. 478–479.

Továbbá ír még a szövegkiadásról, a napló műfajáról, a naplóhoz kapcsolódó egyéb elemzési, módszertani lehetőségekről. Kalla szerint a naplószövegek alkalmasak az írás által létrehozott személyiségek, vagyis az énalkotás vizsgálatára.¹² A 700 oldalas könyv végén alapos hely- és névmutató található, ami a mű előnyére szolgál: segíti használhatóságát.

2011-ben a *Soproni Szemle* kultúrtörténeti folyóirat harmadik számában az egyik legalaposabb elméleti kérdéseket feszegető írás Kövér György.¹³ A tanulmány megszületését megelőzte a „Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája” címet viselő alapkutató, aminek a célja a hazai közgyűjteményekben őrzött, kéziratos naplók regiszterének összeállítása volt. A gyűjtés alsó határa az 5 oldal terjedelem, időköre pedig a 18–20. század volt. Sajnos az anyaggyűjtés több okból is befejezetlen maradt, és töredékessége miatt nem került ki az internetre sem. Így ha valakit érdekel a gyűjtés (fél)végeredménye, a kutatást vezető Kövér Györggyel kell felvennie a kapcsolatot.¹⁴

Az „*Énazonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés*” című Kövér-írás a fent említett regiszterből elemez két naplót. A tanulmány elején a szerző három fontos, az ego-dokumentumok megértését segítő kérdéscsoportot jár körbe. Az első: lehet-e a naplók alapján énazonosságról beszélni, az „én-elbeszélések” vajon egész életünkben ugyanazok? Egész életünkben ugyanolyanok maradunk-e, ha pedig nem, akkor az állandó változások közepette miként éljük meg az önazonosságunkat? Egyáltalán: lehetünk-e mindig önazonosak? Ilyen kérdésekre választ adnak-e a személyes források? Ezek a kérdések kapcsolódnak Kalla megállapításához, miszerint a naplószövegek alkalmasak az énalkotás, vagyis a személyiség változását bemutatni.

A második az állandóan változó azonosság kérdése, vagyis hogy miként teremődik meg az írás által. Innen pedig már műfaji kérdések következnek, hiszen jól látható lesz a különbség a napló, az önéletírás és a levelezés között. „*A napló napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élet-történet megkonstruálására tesz kísérletet.*”¹⁵ Mindkettőben közös azonban, hogy önmagamot írom meg önmagamnak. A levelezésben ellenben megjelenik a Másik perspektívája.

A harmadik kérdéskör az előző kettővel hozható összefüggésbe. Ha egy naplónak vagy önéletírásnak több változata létezik, melyiket publikáljuk? Elfogadjuk, amit a forrástípus szerzője magáról írt, mondott (végsőlegesen), vagy egy korábbi változattal, esetleg más személyes írásá-

¹² Uo. 481.

¹³ Kövér György (2011): i. m. 219–240.

¹⁴ Kövér György saját közlése.

¹⁵ Kövér György (2011): i. m. 222.

val szembesítsük írójukat? Melyik változatot tartjuk közlésre méltónak? Az is felmerülhet, hogy egy napló vagy önéletírás egy az egyben közölhető-e egyáltalán? Látható a kérdésekből, hogy az ego-dokumentumokhoz csak nagy problémaérzékenységgel érdemes nyúlni.¹⁶

Kövér György munkásságánál maradva, a személyes forrásokkal foglalkozó vizsgálatainak eredményeképp jelent meg 2014-ben *Biográfia és társadalomtörténet* című könyve.¹⁷ A biográfia módszertani és historiógráfiai kérdéseinek szentelt tanulmánykötetből a már fentebb elemzett tanulmányon túl¹⁸ az érdeklődő olvasó információt szerezhet az életrajzok, a naplók, az önéletírások forráskihasználtságáról/kihasználhatóságáról, az oral historyról, pszichobiográfiai kísérletekről, a családtörténeti mintázatokról, egyszóval gazdag áttekintést kapunk a személyes dokumentumokról.

A *Turul* 2014-es második száma is a személyes emlékezet dokumentumaival vizsgálatával foglalkozik, kiemelt figyelemmel a naplókra. Az első tanulmány különösen jó elméleti és módszertani áttekintést kínál. A Katona Csaba és Kovács Elenóra által írt „A személyes emlékezet dokumentumai”¹⁹ című írás az egyik legrészletesebb elemzés a naplókról. Szerzői kitérnek műfaji kérdésekre, hogy mi lehet a naplóíró szándéka, hogyan érdemes „kódolni” a naplókat, milyen naplótípusok léteznek. A szelekció, hibák és tévedések kérdése is szóba jön, az írásban terítékre kerülnek a különféle beszéd módok, a stílus, a szókinccs vagy éppen a napló egyéb járulékos részei is.

K. Horváth Zsolt társadalomtörténész neve is többször előkerülhet, ha valaki személyes források iránt érdeklődik. Szintén több éven keresztül folytatott kutatásának és írásának az eredménye a 2015-ben kiadott *Az emlékezet betegei. A tér-idő morfológiájához* című könyve, amely az emlékezet és az emlékezés tárgyát járja körbe. Az emlékezés folyamatát társadalmi normákkal és politikai szándékokkal befolyásolt kulturális gyakorlatok összességéként értelmezi. Jelen témánkhoz leginkább a *Szóvá tett élet* című blokk kapcsolódik, ahonnan az első tanulmányt, a „Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. Az 1848–49 emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái” címűt emelném ki. Az elméleti jellegű írásban a szerző a 19. századi történelem- és emlékezetfelfogást ütközteti az újabb emlékezetelmélettel: a kettő közötti különbség adja a vizsgálódás tárgyát. Ehhez hívja segítségül a memoárokat és nap-

¹⁶ A fentebbi kérdéseket Kövér György Krasznay Péter, illetve Slachta Etelka naplójának kapcsán vizsgálja. Míg Krasznay Péter egy nemesi család mi-tudatát jeleníti meg naplójában, addig Slachta Etelka egy 19. századi női látószöveget képvisel.

¹⁷ Kövér György (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.

¹⁸ Kövér György (2011): 219–240. (letöltés dátuma: 2021. 09. 10.)

¹⁹ Katona Csaba – Kovács Eleonóra (2014): A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 2. füzet. 41–47.

lókat, amelyek alkalmasak különféle narrációk bemutatására. Nem célja az elbeszélések közötti igazságtétel, és annak a bizonyítása sem, hogy melyik igazság az egyetlen igazság.²⁰ A memoár és a napló lehetőséget teremt olyan vizsgálódásra, ami már nemcsak arra koncentrál, hogy mi történt, hanem arra is, hogy hogyan éltek, gondolkodtak az emberek. E források nagy előnye, hogy képesek a „belső átélés” felrajzolására, így az általunk biztosnak hitt történelem a memoárokból és a naplókban esetlegesen másként fog visszaköszönni, és nem igazolja előzetes tudásunkat.²¹ Például több 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos személyes irat nem heroizálja és nem tekinti olyan dicsőségesnek a szabadságharcot, ahogyan azt mi tanuljuk/tanítjuk. Utal K. Horváth a szemléletváltás fontosságára, arra, hogy legyünk nyitottak, és fogadjuk el: a kortársak a saját korukban lehet, hogy egészen másképp láttak és éltek át eseményeket, mint ahogy azt ma látni szeretnénk.

Napló és történelem címmel jelent meg *Múltunk* 2017-es, Pritz Pál által vendégszerkesztett 1. száma, amit 2018-ban átdolgozva újra kiadtak. A szám a legtöbb itt bemutatott folyóirathoz hasonlóan épül fel, van egy elméleti bevezetője, utána pedig főképp gyakorlati naplóelemzéseket olvashatunk. (Néhány tanulmány nagyobb hangsúlyt fektet az elméletre.) A konferencián alapuló tematikus szám zömmel hazai naplókat dolgoz fel, de megjelenik benne nem magyarországi naplókra alapuló, globális szempontú elemzés is. Az elméleti felvezetőt Pritz Pál írta. Bevezetésében a naplófajtákat négy kategóriába sorolja. Ami érdekessé teszi, hogy az eddigi megközelítésekkel ellentétben a belső motivációkra helyezi a hangsúlyt és ezek alapján próbál kategóriákat létrehozni. Ha viszont belső motivációkat akarunk megragadni, sokkal nehezebb dolgunk van. A nem teljesen egyértelműen értelmezhető írás is erre utal. Pritz első kategóriájába azok a naplók tartoznak, amelyeknek írója biztosan marandót akar mondani a múltból, ami még akkor is így van, ha az íráskor nem kifejezetten a nyilvánosságnak szánja sorait. A második kategóriába azokat a naplókat teszi, amelyeknek az íróját az önkifejezés vágya hajtja. A harmadikba azokat sorolja, amelyeket csak akkor tudunk megérteni, ha tudjuk, hogy a szerző öngazoló szándékkal írt. Végül, a negyedikbe azok a naplók kerülnek, aminek írója a lelki egészsége megőrzése miatt ragad tollat, ezáltal a naplóírás egyfajta terápiává válik.²² A négy kategória nem különül el élesen, például a második kategóriába tulajdonképpen minden napló beleillik. Pritz is megállapítja, hogy sok esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem egy másik kategóriába is besorolható.

²⁰ K. Horváth Zsolt (2015): Naplók és memoárok, mint lehetséges történelemnek. In: uő: *Az emlékezet betegei. A tér-idő morfológiájához*. Kijárat Kiadó, Budapest. 22.

²¹ Uo. 24.

²² Pritz Pál (szerk.): (2018): Napló és történelem. *Múltunk, Politikátörténeti Folyóirat*, 7–9.

Pritz bevezetőjének eltérése az eddig ismertettektől, a jóval szigorúbb kritikai hozzáállás. A naplóró bármennyire is igyekszik hiteles tükröt mutatni a valóságról, mégiscsak konstruált szöveget készít, ami sok esetben nemhogy nem tükrözi, hanem kifejezetten elhomályosítja a múlt valóságát – véli Pritz. Nem beszélve arról, hogy a naplórónak jóval fontosabb, hogy jobb színben tüntesse fel magát a valóságosnál. A folyóiratban a napló jelentős elméleti irodalma több dolgozatban is kifejtésre kerül, leginkább Eiler Ferenc, Peter Pastor, Sipos Balázs, Széchenyi Ágnes munkáiban.

Gyáni Gábornak más a véleménye a személyes dokumentumokról, mint Pritz Pálnak. Az elméleti rész elején már ismertettem egy fontos, naplóelemzéssel kapcsolatos írását, amelyet 1997-ben írt, de érdeklődése, nyitottsága az évek során megmaradt, amely újabb naplók elemzésére inspirálta.²³ „Az ego-dokumentumok történetírói haszna” című tanulmánya a *Bárka* irodalommal, művészetekkel és társadalomtudományokkal foglalkozó folyóiratában jelent meg 2019-ben.²⁴ Írásában Gyáni az évek során szerzett tudása alapján tisztázza a különbséget a napló, a levelezés és a memoár között (a memoár és az önéletrajz különbségét már nem részletezi). Kövérhez hasonlóan Gyáni is úgy véli, hogy a napló, a levelezés és a memoár közötti egyik fő különbség az, hogy kinek szól a közlés. Tanulmánya centrumában ezek közül a napló, annak műfaji meghatározása, valamint történettudományi használhatósága áll. Rögzíti, hogy minden napló komoly kihívást jelent egyedisége miatt, ezáltal egyéni megismerő módszer szükségeltetik a feldolgozásához. Definíciót is kínál, ami így szól: *„A napló abszolút jelen idejű írásos tanúságtétel, amely avatott dokumentuma, hogy mit hogyan élt át egy adott pillanatban egyvalaki, mely élményt gondolta fontosnak nyomban vagy a nap végeztével írásban is rögzíteni.”*²⁵ A tanulmány végén pedig tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy egy történész miként, milyen módszerrel tudja ezeket a forrásokat alkalmazni, „megszólaltatni”. A kulcs az, hogy mivel egyedi forrásokról van szó, nem általános kérdéseket kell megfogalmazni velük kapcsolatban, hanem minden egyes naplóhoz egyedi, testre szabott kérdéseket kell feltenni. Valójában nincsen olyan eljárásbeli séma, ami univerzálisan minden naplóra ráhúzható lenne. Gyáni szerint ezért az önéletrajzi jellegű

²³ Lásd pl.: Gyáni Gábor (1998): Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed*, 14. sz. tél. 125–153.; Gyáni Gábor (2005): Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steiner Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs Kiadó, Budapest. 33–40.; Gyáni Gábor (2015): A háborús napló, mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús bétköznepok hadszíntéren, hátországban 1939–1945*. MTT–Kronosz–ÁBTL, Budapest. 37–60.

²⁴ Gyáni Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka, Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, 2. sz. 69–74.

²⁵ Uo. 70–71.

források, köztük a naplók, vizsgálata kívánja a legnagyobb kreativitást, beleélést, valamint konstruktív hozzáállást.²⁶

Megközelítések az irodalomtudomány felől

Az irodalomtörténet elsősorban az irodalmi érték szemszögéből foglalkozik a naplókkal. Nem a naplóíró által leírt események, szokások, kapcsolati hálók, mentalitás, életvitel az irodalomtörténészek számára vizsgálандó kérdések, hanem inkább a napló esztétikai értéke, stílusa, textológiai, szöveggenetikai kérdések a meghatározóak. Az irodalom és a történelem határmezsgyéjén álló napló legtöbbször mindkettőre megoldást kínál. Különösen az írói naplók alkalmasak történeti és irodalmi elemzésre egyaránt. A napló mint irodalmi alkotás kérdésnek eldöntéséhez vagy legalábbis továbbgondolásához vennék át néhány olvasmányt.

Szávai János *Az önéletírás* című művében az írói napló kérdéseit, problémáit járja körbe, és egyúttal a fő témája mellett a napló irodalmi helyét is igyekszik meghatározni. A könyv 1978-ban jelent meg, jóval korábban, mint ahogy az önéletírás a tudományos érdeklődés középpontjába került. Azt próbálja meg bebizonyítani, hogy az önéletírás önálló prózai elbeszélő műfaj. Olyan, aminek van múltja (pl. Rousseau *Vallomásai*), de van jelene is, amit az is megerősít, hogy az önéletírók száma folyamatosan nő (pl. Bernáth Aurél, Déry Tibor, Borsos Miklós), de nemcsak az övék, hanem ezzel exponenciálisan az érdeklődő olvasók száma is. A mű nagyobb részben az önéletírással foglalkozik, azaz az egy pontról visszatekintő életrajzzal, de a 101. oldaltól a 119.-ig egy külön rész az írói naplók sajátosságait és műfaji kérdését boncolgatja. A naplót egy sajátos önéletrajzi típusként kezeli.

A napló ugyanúgy, mint az önéletrajz, az induló romantikával egy időben jelent meg. Elvben kerüli a fikciót, a témája pedig elsősorban az író maga. Kérdés, hogy a napló mennyiben tekinthető szépirodalmi alkotásnak. A formai kötöttség hiánya mindenki számára elérhetővé teszi a naplóírást, így vált az irodalmi formának tekinthető műfaj Szávai szerint tömegjelenséggé. Ugyanakkor a formai kötöttség hiánya miatt a napló nem nevezhető műalkotásnak, hiszen a műalkotás mindig zárt, kerek egész, a napló viszont teljesen nyitott. Ez eredményezi azt a formai széthullást is, ami miatt a napló nem egy esetben csak bizonyos részleteiben élvezhető. Ha viszont ezen valaki változtatni szeretne, a napló spontaneitásán és hitelességén esik csorba, ami ellentmond a műfajnak.²⁷ Ez feloldha-

²⁶ Uo. 73.

²⁷ Szávai János (1978): *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest. 116–117.

tatlan ellentmondásnak látszik, ugyanakkor sok író naplóját élete fő művének tartja, azaz szépirodalmi alkotásnak.

1993-ban az *Alföld* című folyóirat 2. száma az 1992. november 19–20-án megrendezett debreceni irodalmi napok tanácskozásának szerkesztett szövegeit közölte. A konferencia *Napló rediivivus* címmel került megrendezésre. A szövegek elsősorban irodalmi szempontból közelítenek a naplóhoz és nem a történeti használhatóság foglalkoztatja őket. Németh G. Béla elméleti bevezető tanulmánya a személyes iratokról hasonlóképpen nyilatkozik, mint a fentebb ismertetett írások. Németh úgy látja, hogy az emlékiró és a naplóíró fő különbsége az, hogy az előbbi utólagos nézőpontokhoz igazodva adja elő a történéseket. Írásának fontos kérdése az ego-dokumentumok művészsége, az irodalomhoz való tartozása. Nem megy bele a felsorolásba, hogy milyen alapon lehet az emlékirásokat az irodalomhoz kapcsolni, mert erről a vélemények kezdettől fogva megoszlanak. Hitelességükről így vélekedik: „...nemcsak a különböző korokban, hanem az azonos időszakokban, sőt az azonos területeken és az azonos körülmények között élők is más-másképpen, sőt gyakran egészen ellentétesen látják világukat, s más-más történeti s társadalmi vélekedést nyilvánítanak, s így emlékezéseik is más-más javallatot ajánlanak ugyanazokról a kérdés- és feladatkörökről. S igazukat, hitelüket tárgyyszerűen többnyire nehéz vagy nem is lehet ellenőrizni, mivel, ha nem is mindig, de nagyon gyakran ők maguk, az emlékirók jelentik az elmondottakhoz, a leírtakhoz az egyetlen forrást.”²⁸ Áttekinti a magyarországi emlékirás történetét, amelynek az első korszaka szerinte a 16–17. századra esik, de igazán az erdélyi fejedelemségtől indul útjára. A magyar emlékirás egyik csúcspontjának Kazinczyt tartja, de igazi lendületet az önéletírás a századelőn vett, mikor megjelentek a lélektani kutatások. Úgy látja, hogy az emlékezések irodalmi műként való értelmezése mindig hullámzó jellegű volt az irodalomtörténet-írásban, de az utolsó „fél-háromnegyed században” ez a nézőpont egyre erősödik.²⁹

Merőben más megközelítést ad Mekis D. János monográfiája,³⁰ amely a magyar irodalmi modernség önéletrajzi beszédmódjának újraértelmezésére tesz kísérletet. *Az önéletrajz mintázatai* című 2002-ben megjelent kötet hiánypótló, mert addig még magyar nyelven nem publikáltak ennyire alapos, „a kérdést a maga összetettségében vizsgáló monográfiát”.³¹ A könyv a legkorszerűbb elméleti és történeti módszerekkel közelít az autobiográfia, azaz az önéletírás kérdésköréhez.

Az autobiográfiánál maradva, a *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 2002. évi 3. száma is az önéletírás irodalmiságát veszi górcső alá. A szer-

²⁸ Németh G. Béla (1993): Emlékirás és történeti önismeret. *Alföld. Irodalmi, művelődési és kritikai folyóirat*, 2 sz. 10.

²⁹ Uo. 12–15.

³⁰ Mekis D. János (2002): *Az önéletrajz mintázatai*. FISZ, Budapest.

³¹ Idézet: H. Nagy Péter Mekis D. János könyvéhez írt filiszövegéből.

zők arra vállalkoztak, hogy összefoglalják az önéletírás-kutatások elméleti kérdéseinek történetét, ami felé a hetvenes évektől kezdve irányult nagyobb figyelem, illetve hogy áttekintsék az autobiográfia vizsgálatának néhány újabb, társadalomtudományi szempontját is. Úgy vélekedtek, hogy az autobiográfia mint önálló kutatási irány elindult egy interdiszciplináris megközelítés felé az irodalomelméletben, a historiográfiában, a pszichoanalízisben és a kognitív tudományokban egyaránt. A gender studies művelői is elkezdtek szélesebb körben érdeklődni az önmegörökítés kérdései iránt.³²

Hasonló megközelítéssel találkozhatunk Mekis D. János és Z. Varga Zoltán „*Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*” című írásában az általuk szerkesztett konferenciakötetben.³³ A kötetben szereplő tanulmányok az önéletírást állítják a középpontba, és különböző tudományterületek felől közelítik meg a témát, érzékeltetve, hogy milyen sokféle szempont lehetséges, amikor valaki az „énnel” és az identitás kérdésével foglalkozik.

Ezekről eltérő elméleti elemzést kínál S. Sárdi Margit *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt* című könyve.³⁴ Középpontjában az a kérdés áll, hogy a napló szépirodalmi alkotás-e, vagy „csupán” egy történeti dokumentum. 16. és 18. század között keletkezett magyar nyelvű naplók alapján vizsgálja a napló irodalomtudományban elfoglalt helyét, irodalmi értékét. Bemutatja a különféle megközelítési lehetőségeket a történettudományban, a társadalomtudományban, a pszichológiában, ami jelzi, hogy a napló több tudományterületen is használható. Emlékirói műfajcsoportokat ismertet, a retrospektív, szinkrón műfajok eltéréseit, a napló funkcióját, formai megjelenítését és eredetét is vizsgálja. Úgy véli, hogy a 19. századi naplóirodalom jelentős változásokon ment keresztül, több lett benne az érzelem, a gondolat, az önreflexió megörökítése. A 20. században pedig megjelent az irodalmi napló, ami a naplóírás fejlődését bizonyítja. Itt visszautalnék Németh G. Béla írására, aki szintén a 20. századra tette az emlékiratok szépirodalmi jelentőségének megnövekedését.

³² *Helikon*, 2002. 3. sz. Autobiográfia-kutatás.

³³ http://real.mtak.hu/1033/1/43357_ZJ1.pdf (2003–2005). A 2008-ban megjelent kötet előzménye a 2005-ben hasonló címmel megrendezett konferencia volt. Mekis D. János: Záró beszámoló az „Írott és olvasott identitás az önéletrajzi műfajokban” kutatóprogram (OTKA T 043357) tevékenységéről, 2. (letöltés dátuma: 2021. 09. 10.)

³⁴ S. Sárdi Margit (2014): *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

Módszertani, forráshasználati ismertetések

Megközelítések a történettudomány felől

Az *Aetas* 2007. évi 2., tematikus száma Írott orális történelem címmel jelent meg. Az én-dokumentummal foglalkozó írások között a fő hangsúly az oral historyra és annak részeként az életútinterjúra esik. Az oral history sokrétű forráslehetőségének bemutatása mellett az önéletírások, naplók is helyet kapnak a periodikában egy-egy tanulmány erejéig. Ilyen például Pihurik Judit műhelymunkája,³⁵ amely a második világháborús naplókat és emlékiratokat vizsgálja a történeti érték szemszögéből.

Jelen tanulmányban nem ismertetem az oral history gazdag történeti hátterét, felhívnam azonban a figyelmet Lénárt András tanulmányára, amelyből tájékozódhatunk a módszer történeti előzményeiről, a technikai feltételek kialakulásáról és a széles körben elérhetővé válásról. Ebben az írásban a magyarországi oral history-archívumokról is tájékoztatást kapunk.³⁶

Az *Aetas* folyóiratnak egy évvel később, 2008-ban jelent meg a *Személyes történelem* című, az évi 3. száma, amelynek tíz tanulmánya gyakorlati példákkal, különféle módszertani megoldásokkal visszaemlékezéseket, naplókat, önéletírásokat vizsgál. Az írások nem szentelnek hosszás elméleti fejtegetéseket a személyes dokumentumoknak, sokkal inkább „élesben” alkalmazzák őket. Lukács Anikó tanulmányában például véletlenszerűen kiválasztott visszaemlékezésekben, naplókban keres feljegyzéseket a 19. századi nemzeti öltözködés és divat tudatos erősítésének megjelenítésére, ami a nyelv és a tánc mellett az egyik legfontosabb nemzeti jelképnek számított. Lukács kitér arra, hogy a 19. századi magyar nemzeti divat kutatása során szembesült azzal, hogy a rendelkezésekre álló források nem mindig elegendők ezen probléma értelmezésére, különösen akkor, ha a korabeli fogyasztó véleményére vagyunk kíváncsiak. A kor potenciális vásárlói között a legtöbben írók voltak, akik visszaemlékezéseikben, naplóikban feljegyezték öltözködési szokásaikat. A szerző úgy véli, hogy a személyes forrásokból kirajzolódó ismeretanyag érvényessége korlátozott, bizonyos tendenciák azonban így is leszűrhetők.³⁷

A *Budapesti Negyed* már említett *Fővárosi magántörténelem* című számának további részében olvashatunk egy tizenéves lány második világ-

³⁵ Pihurik Judit (2007): Második világháborús naplók és emlékiratok, mint történeti források. *Aetas*, Történettudományi Folyóirat, 2. sz. 130–146.

³⁶ Lénárt András (2007): „Történetgyűjtés”. Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 2. sz. 5–30.

³⁷ Lukács Anikó (2008): Átöltözések (A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében). *Aetas*, 3. sz. 46–64.

háborús levelezéséről Papp Barbara tollából,³⁸ de Kunt Gergelynek egy hadifogolynaplóról írt pszichológiai elemzése is izgalmas interdiszciplináris megközelítéssel készült.³⁹

A *Turul* 2015-ös 1. füzetében is olvashatók gyakorlati írások az ego-dokumentumokról. A legérdekesebb közülük talán Katona Csaba írása, amely családi magániratokat mutat be (levelezést, visszaemlékezést, naplót), de nem egy adott konkrét magánirat elemzésére vállalkozik, hanem azt próbálja meg bemutatni, hogy ezen források miként vethetők össze a hivatalos forrásokkal, s ezáltal hogyan segíthetik a történész munkáját.⁴⁰

A *Múltunk* különszáma, a *Napló és történelem* nagyobb lélegzetvételű elméleti írásai mellett több olyan tanulmánnyal egészül ki, amelyek az éndokumentumok történeti felhasználhatóságát példázzák. Például Püski Levente Kozma Miklós politikai naplóját elemzi. Kozma már fiatal kora óta vezetett naplót, amelyet többféle módon lehet elemezni. Püski Levente egy meghatározott témára koncentrálnak, Kozmának az 1939-es parlamenti választásokról szóló elmélkedéseire.⁴¹

Végül Kunt Gergely két könyvét szeretném említeni. A *Kamasztükrök – A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*, illetve a *Kipontozva... nemi erőszak második világháborús naplókban* újabb szemponttal egészítik ki a napló történeti felhasználhatóságára vonatkozó tudásunkat. Mindkét könyv összehasonlító naplóelemzés, ami Kunt szerint „kiváló lehetőség a társadalmi képzetvilág részét képező attitűdök, előítéletek, sztereotípiák történeti kontextusban való megragadására, hiszen a naplóíró számára a napló – a később tárgyalandó mértékig – őszinte közeg, ahol olyan véleményének is teret enged, amelyet sem egykoron, sem pedig ma (például egy interjú keretében) nyilvánosan nem akar vagy nem mer megfogalmazni”.⁴²

A 2017-ben kiadott *Kamasztükrökben* Kunt a második világháború időszakának mentalitását vizsgálja az első világháború befejezése után és 1939 előtt született kamaszok naplói alapján. Könyve bevezetőjében kifejti, hogy akár visszaemlékezésekről, akár interjúkról van szó, lehetséges, hogy a szerzők – még ha nem is feltétlen tudatosan, de – igyekeznek megfelelni a vélt vagy valós társadalmi igénynek, elvárásoknak. A napló ezzel ellentétben nem retrospektív perspektívát alkalmaz és általában titokban készül, így az elvárásokat jobban ki lehet zárni. Természetesen

³⁸ Papp Barbara (2010): Frontszolgálat, távszerelem. Egy tizenéves lány második világháborús levelezése. *Budapesti Negyed*, nyár. 21–48.

³⁹ Kunt Gergely (2010): Az idő partján. Egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése. *Budapesti Negyed*, nyár. 141–161.

⁴⁰ Katona Csaba (2015): Háború után. *Turul*, 1. füzet, 1–7.

⁴¹ Püski Levente (2018): Kozma Miklós politikai naplója. *Múltunk*, 134–155.

⁴² Kunt Gergely (2017): *Kamasztükrök*. Korall Kiadó, Budapest. 14.

így is ott a nyomás, hogy az adott kor normáinak a naplóíró megfeleljen, ennek azonban jóval kisebb az esélye.⁴³

A Kunt könyvében felhasznált naplók szerzői többségükben lányok, vannak köztük vidékiek, budapestiek, különböző társadalmi helyzetből jövők, különféle vallásúak. A naplók kisebb részét már publikálták, nagyobb részüket a szerző maga gyűjtötte össze. Kunt úgy véli, hogy a kamaszok által vezetett naplókban jelenik meg a legjobban, hogy miként gondolkodtak az emberek önmagukról, környezetükről, a társadalomról e vészterhes időkben. A naplók rávilágítanak arra, hogy a környezetnek milyen hatása van a társadalomkép kialakításában, átadásában. A háború, a német megszállás, a holokauszt, az ostrom, a szovjetizálás kényes kérdéseit érinti a könyv, módszertani szempontból szétbontja a naplók szövegeit, és témák szerint folyamatosan szembesíti őket egymással. Ezt a megoldást az oral history is alkalmazza, mert nagyon jól rávilágít egy problémakör többféle értelmezésére.⁴⁴

A 2019-ben megjelent *Kipontozva*⁴⁵ címet viselő könyvében Kunt hasonló módszert alkalmaz. A középpontban szintén a második világháború, pontosabban annak a vége áll. Három olyan nőnek a történetét ismerjük meg, akiken nemi erőszakot követtek el a szovjet katonák, és ezt a naplójukban megörökítették. A nemi erőszak brutalitását, ennek megnevezési nehézségeit és kibeszéletlenségének problematikáját mutatja be a szerző. Megismerjük hogyan próbálták feldolgozni ezek a nők az ellenük elkövetett erőszakot, milyen túlélési stratégiákat alkalmaztak, és hogyan próbáltak megküzdeni a megalázottsággal és szégyennel. A „felszabadító” Vörös Hadsereg katonái által elkövetett erőszakos esetekről sokáig csak szűkebb baráti, családi körben esett szó, ennek egyik oka a szégyen és az áldozathibáztatás volt.

Megközelítések az irodalomtudomány felől

Már néhányszor szóba került az írói napló irodalmisága és úgy általánosságban az írói napló kérdése. Az ilyenfajta naplók elemzéséhez kínál gyakorlati példát Szilágyi Judit *Magadtól menekvésed. Füst Milán: Napló* című, 2002-ben megvédett disszertációjából készült könyve. Itt az irodalmi megközelítési módon van a hangsúly. A szerző a modern filológia szempontjai mentén dolgozta fel Füst naplóját keletkezéstörténetétől

⁴³ Uo. 14.

⁴⁴ Lásd pl.: Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (szerk.): (2000): *Titokkal a lelkemben életem. Az ötvenbajos elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest.; Molnár Adrienne (szerk., vál.): (2004): *A „batvanas évek” emlékezete*. 1956-os Intézet, Budapest.

⁴⁵ Kunt Gergely (2019): *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Osiris, Budapest.

kezdve egészen addig, hogy az olvasó kerek egész műként tudja értelmezni a naplót. Szilágyi kiter a napló kiadástörténetére is. A nyelvazete nem egyszerű – legalábbis annak, aki nem szakavatott irodalmár –, de olyan naplófeldolgozási lehetőséget mutat be, aminek ismerete megkerülhetetlen. Füst Milán negyven éven át írta naplóját, pontosabban jegyzeteket készített cédulákon, noteszekben. Ezek átdolgozva kerültek bele a naplófüzetébe, majd publikálás előtt újra átfogalmazta őket.⁴⁶ Itt utalnék vissza Kövér tanulmányára, ahol már felvetődött a kérdés, hogy elfogadjuk-e, amit a forrástípus szerzője magáról írt, mondott (véglegesen), vagy korábbi változattal szembesítsük az író? Melyik változatot tartjuk közlésre méltónak? Gyakorlatban még jobban látható, hogy valóban fontos problémáról van szó.

Végezetül egy disszertációra is szeretném felhívni a figyelmet. Bogár Judit doktori értekezésének címe *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében, ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*.⁴⁷ A 2009-ben megvédett doktori értekezés alapja a közel háromezer oldalas latin nyelvű napló, amit Buchholtz György vezetett napi rendszerességgel. Aprólékosan feljegyezte, hogy mi történt vele, illetve a közvetlen környezetében, hogy hol járt, kivel találkozott, mit írt, mit evett, mivel töltötte szabadidejét. Bogár a naplót a művelődéstörténet, valamint az irodalmi alkotás kérdésköre szempontjából vizsgálta. Módszertanában ő is egyéni vizsgálati megoldást választott. Készített egy adatbázist a jegyzetelt szövegből. A naplót témakörök szerint vizsgálta, pl. miről ír sokat a szerző, milyen új ismereteket tartalmaz a napló, társadalmi helyzet, tudat, felekezeti hovatartozással kapcsolatos feljegyzések, észrevételek. A napló mint irodalmi alkotás vizsgálatakor pedig arra kereste a választ, hogy a diárium mennyiben felel meg a műfaji elvárásoknak, valamint milyen egyéb jegyek alapján tekinthető irodalmi alkotásnak.

Összegzés helyett

Egyelőre itt tartok most, kutatásom elején. A felsorolt szakirodalom áttekintése után megállapítható: nincs egyszerű dolga annak a kutatónak, aki személyes forrásokkal dolgozik. Sok a műfaji bizonytalanság, a határvonalak eltolódnak, ugyanakkor minél többet és mélyebben foglalkozik valaki a témával, egy idő után annál jobban körülhatárolható lesz a műfaj, és kirajzolódik egyfajta közös minimum. Természetesen írásom mindössze egy kiindulópont, több személyes dokumentumfajta

⁴⁶ Szilágyi Judit (2004): *Magadtól menekvésed. Füst Milán: Napló*. Fekete Sas Kiadó, Budapest. 230–231.

⁴⁷ Bogár Judit (2009): *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében, ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.

nem elemeztem behatóbban, de minden említett könyv, folyóirat, tanulmány lábjegyzeteiből, bibliográfiájából további kutatások indulhatnak el. Az én-dokumentumok áttekintése hasznos lehet a különböző társadalomtudományokkal foglalkozók számára. A történettudomány, az irodalomtudomány, a pszichológia, a filozófia számára egyaránt fontos lehet a személyes források ismerete és értelmezése.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az ismertetett folyóiratok, könyvek, tanulmányok nagy része visszakereshető, elérhető az interneten, ami nagyban megkönnyíti a munkát, így bátran biztatok mindenkit az olvasásukra.

A FRANCIA FILMEK MINT EGY KORSZAK FŐSZEREPLŐI

Popovics Jánosné Farkas Ilona

Összefoglaló:

A Kádár-korszak kultúrpolitikájáról, az egyetemes filmművészetről már számos könyv, tanulmány született. Jelen tanulmány annyiban jelent újdonságot, hogy a francia filmek felől közelít a témához: az 1956 és 1968 között a hazai mozikban bemutatott francia filmek magyarországi kritikáit foglalja kultúrpolitikai-filmtörténeti keretbe. A politika számára a film nagyon fontos volt, mint a propaganda, a szórakoztatás és a művészet hordozóeszköze. Ebből adódóan kutatásom a filmkritikák mellett a filmcenzúrát, a mozik világát is vizsgálja. Kiindulópontom, hogy a filmek és a róluk írt kritikák történelmi dokumentumok. A tanulmány fő célkitűzése annak vizsgálata, hogy a korszak ideológiája mennyiben tükröződött vissza a mozikban bemutatható filmekben.

Kulcsszavak: filmművészet, cenzúra, filmkritika, realizmus, újhullám

Abstract:

Many books and studies have already been published about the cultural politics of the Kádár-era and the academic cinematography. This study has a different aspect about the topic as it approaches from the perspective of French films: it provides a cultural political and film historical frame for the Hungarian critics about the French films premiered in Hungarian cinemas between 1956 and 1968. Films – for the governing party – were an important platform for propaganda, entertainment, and arts. Therefore, my study covers the topics of cinema experiences and film censorship along with film critics. My starting point is that films and the critics about them are historical documents. The main goal of this study is to examine how much the ideology of the era was reflected in the films that were allowed to be presented at cinemas.

Keywords: cinematography, censorship, film critic, realism, new wave

Bevezetés

*„A filmek a kultúra dokumentumai,
de amit dokumentálnak, az a közönség,
a filmszöveg, a szerző és a kultúra
között fennálló összetett kapcsolat.”¹*

Ha elfogadjuk azt a megállapítást, miszerint a filmek a nemzeti kultúra részét képezik, akkor ne vegyünk tudomást arról a tényről, hogy napjainkban a film erősen industrializálódik, és egyre többen gondolják azt, hogy már nem a kultúra, hanem a show-business része. Van benne igazság, de amit a filmművészet létrehozott a 20. században, az mindig is a nemzeti kultúra szerves része marad. A 20. század a mozival ajándékozta meg az emberiséget, új művészet született, a film, mely hihetetlen gyorsasággal hódította meg a világot. A filmekbe nemzeti sorsok, szellemi vonások írótak bele, így tagadhatatlanul kulturális emlékek maradnak.

Én abból a hipotézisből indulok ki, hogy a filmek szórakoztatóipari termékek, értékes és érdekes kiegészítői, referenciapontjai lehetnek egy adott korszaknak. A filmkritikák pedig történeti forrásokként is felfoghatóak, mert dokumentálják, hogy milyen filmek születtek, milyen témák merültek fel, és azokat milyen megközelítéssel, hatékonysággal dolgozták fel a filmkészítők. Feltételezve, hogy nemcsak a jó, hanem a rossz filmeknek is van szociológiájuk, esztétikájuk.

A film moziként született, amikor kapcsolatba került a közönséggel. A Lumière fivérek filmeztek mindent, ami körülöttük történt, mindenféle rendezés, esztétikum nélkül. Első filmtetekercseiket furcsaságnak, szemfényvesztésnek tartották az emberek. Az egy perc alatti valóság-hű némafilmek egy elsötétített teremben ijesztően hatottak a nézőkre.² A színháztulajdonos és színházi rendező Georges Méliès viszont már megrendezte filmjeit: felfedezte, hogy a felvevőgéppel nemcsak a világ valós eseményeit lehet filmre vinni, hanem az elképzelt dolgokat is.

A mozi a kezdetek kezdetén is kettős arculatú volt. Már 1895-ben kétféle filmet forgattak: a mozi mint a valós világ nem megrendezett (Lumière- fivérek), illetve a kitalált, mesterséges, illúziót keltő fantázia-mozi (Georges Méliès). Ez a szembenállás azonban mindig csak látszólagos volt. Az első időkben nem volt alapvető különbség a művészinak és a szórakoztatónak szánt mozi között. A némafilm korszakának (az 1920-as

Knopf, 167. <https://doi.org/10.1525/fq.1985.38.4.04a00240>

² A Lumière testvérek 1895-ben tartott legendás filmbemutatóján az egyik bemutatott rövidfilmben egy vonat szerepel, amint éppen befut egy pályaudvarra (címe: *L'arrivée d'un train à La Ciotat* – Egy vonat érkezése La Ciotat állomásra). Az egy percnél is rövidebb alkotáson látszólag semmi különös nem látható. A szerelvény gyors ütemben érkezik, majd megállása után leszállnak az utasok. Némi sürgés-forrás után vége is szakad a filmnek. A valóságot mindenfajta művészi eljárás nélkül bemutató film körül egy legenda szövődött: állítólag a kamera felé közeledő gőzös látványa olyan hatással volt a nézőkre, hogy sikoltottak és a helyükről felpattanva, rémülten elhagyták a vetítőhelyiséget. Ez a mozifilm kezdete, ez a mozifilm-hatás. Az ember kilépett önmagából, hagyta, hogy magával ragadja az, ami a filmvásznon történik. Az emberek pontosan erre vágytak, hogy a film magával ragadja őket.

évek közepéig) minden filmje nagyon magas művészi színvonalú volt a később gyártott filmek többségéhez képest. A hangosfilm megjelenésével a kép sokat veszített lendületéből és költőiségéből, ezzel egyidejűleg megerősödtek a kereskedelem törvényeinek imperatívuszai. Ez a koncepció – a hollywoodi filmipar – körülbelül huszonöt évig (nagyjából 1930 és 1955 között) uralkodott a filmgyártásban. Franciaország volt az egyetlen, ahol ebben az időszakban több jelentős film is készült. A mozimánia elsősorban Nyugat-Európában teljesedett ki, legfőképp Franciaországban, az ötvenes években. Legfőbb népszerűsítője a *Les Cahiers du cinéma* című magazin volt. A hatvanas évek és a hetvenes évek eleje volt a lázas moziba járás kora. Míg Nyugat-Európa nagy városaiban tolongtak az emberek a jegypénztárak előtt, addig Budapesten sokkal nehezebben lehetett hozzáférni a filmkultúra kincseihez.³

Tanulmányom fő célja az 1956-tól 1968-ig terjedő időszakban, a hazai mozikban vetített francia filmek bemutatása korabeli kritikák alapján. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen francia filmekkel próbálták a mozikba csalogatni a magyar publikumot, és milyen vélemények, kritikák jelentek meg egy-egy film kapcsán. Mivel tanulmányom elsősorban történelmi tárgyú, a filmek kritikai megítélése mellett a történeti-politikai megközelítést nem mellőzhettem. Kutatásom kiterjedt a kádári diktatúra kultúrpolitikájára, azt vizsgálva, hogy ez milyen kulturális-ideológiai kényszert jelentett a filmek életében, milyen tartalmú filmeket vásároltak meg a magyar nézők számára.

Jelen tanulmány terjedelmi okok miatt nem törekszik teljességre. Mivel a filmekben is manifesztálódik a nemzeti identitás, kizárólag a francia filmgyártás darabjai kerültek be a tanulmányba, de nem az összes. Ennek oka, hogy voltak olyan bemutatott filmek is, melyeknek sajtóvisszhangja nagyon csekély volt, illetve egyáltalán nem volt. Így is száz filmről ejtek szót.

Kutatásomat egyértelműen a francia filmekre alapoztam, ebből adódóan a legfontosabb primer forrásaim maguk a művek. Az érintett filmalkotások 1930 és 1968 között készültek, melyek mind műfajukban, mind minőségükben igen változatosak.

Kutatási módszeremet két megközelítés jellemzi. A tanulmány történelmi-kulturális része a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalmak feldolgozásán, valamint a témában megjelent tanulmányok másodelemzésén alapszik. Számos könyvet és tanulmányt írtak már a kádári kultúrpolitikáról, filmesztétikáról, filmtörténetről. A teljesség igénye nélkül megemlítendő Bikácsy Gergely, Kovács András Bálint, Nemeskürty István, Kalmár Melinda, Lénárt T. András munkássága. Ehhez kapcsolódik az

³ Sontag, Susan (1999): Volt egyszer egy mozi. (Ford. Takács M. József.) *Látó*, 10. évf. 7. sz. 57–59.

egyedülálló kritikai megközelítése: az online formában is elérhető folyóiratok, filmes szaklapok, napilapok vonatkozó cikkeinek átválogatása, kiválasztása és beépítése a tanulmányba. A feldolgozott újságcikkek megjelenési ideje 1930 és 1972 közé esik. Egyéb internetes forrásokat csak akkor használtam, ha az azokban található információkat más források is alátámasztották, vagy leginkább akkor, ha csak online változatban voltak elérhetőek.

Eszme- és kultúrtörténeti kontextus

1956 után a kultúra és az ideológia viszonya megváltozott. A kultúrpolitika már nem bizonyult annyira „veszélyesnek”, mint a Rákosi-érában. Kádár ugyanis a kultúra szerepét hangsúlyozta az összpolitikai szempontokhoz képest. Ezek szerint a kultúra még mindig a legfontosabb, de már nem az egyetlen eszköze volt az ideológiai befolyásolásnak, és legfőképpen már nem az egyedüli reprezentánsa az ideológiának.⁴ Tömeghatása miatt a film a kultúrpolitika egyik legfontosabb területének számított. Korántsem szükségszerű, hogy a film a politika kiszolgálója és az ideológia szolgálóleánya legyen, a múlt század mégis a film és a politika kölcsönkapcsolatának erős példáit sorakoztatta fel.⁵

A filmek közötti szelekciót Magyarországon sem bízták a piaci viszonyokra, hanem az 1948-ban államosított filmimport- és filmtérjesztő szervek végezték, természetesen állami felügyelet mellett.⁶ A Mokép⁷ vette át a külföldi filmeket, gondoskodott a megfelelő számú kópiáról és a propagandaanyagról. A Mokép elvileg a világ teljes filmgyártásából válogathatott. A kapitalista országokból vásárolt filmeknél ideológiai, kultúrpolitikai irányelvek határozták meg, hogy mely művek vehetők meg, és melyek nem.⁸ A filmátvétel feltételeinek egyik alaptétele volt, hogy biztosítani kell a szocialista filmek dominanciáját. Így a nyugati filmek esetében sokkal inkább lehetett az ideológiai szűrőket működtetni, mint a szocialista filmekkel szemben a minőségeket. A másik alapvető szempont az volt, hogy a kapitalista országokból főleg a művészi-minőségi elvárásoknak megfelelő, úgynevezett „haladó” filmeket vegyék át. Az olyan

⁴ Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Kiadó, Budapest. 149.

⁵ Varga Balázs (2004): Fent és lent. Politika és ideológia az ötvenes évek elejének termelési filmjeiben. *Art Limes*, 2. sz. 56–58.

⁶ Takács Róbert (2016): *A nyugati film és közönsége Magyarországon Sztálin halálától Helsinkiig*. Korall Kiadó, Budapest. 2.

⁷ Mozgóképforgalmazási Vállalat (1948–1987).

⁸ Sós B. Péter: *Az állami filmtérjesztés vége. Népszabadság*, 1996. 54. évf. 151. sz. 26.

filmeket, amelyek valamilyen szempontból bírálják a nyugati társadalmi viszonyokat, rávilágítanak a nyugati életforma és jólét árnyoldalaira és rámutatnak a politikai gépezet korrupszájára. Ugyanakkor a desztalinizáció folyamatában teret kaptak a könnyedebb, szórakoztató filmek is. A szórakoztatás 1953 után létjogosultságot nyert: a desztalinizált nyilvánossággal szemben már nem volt elvárás, hogy mindenáron a szocialista embertípus kialakítását mozdítsa elő, csupán azt, hogy tendenciájában legyen építő jellegű. Az 1960-as évek második felében a szórakozás „joga” már explicit is megjelent a párthatározatokban: „*Minden dolgozó emberben jogos igény él könnyebb, humoros, szórakoztató, vidám művek, könyvek, darabok, zeneszámok, filmek, tv-műsorok stb. iránt*” – fogalmazott az MSZMP Kulturális Munkaközösségének 1967-es állásfoglalása.⁹

A francia lírai realizmustól a francia újhullámig

Aligha vitatható, hogy a film kommunikatív erejével, komplexitásával és progresszivitásával a kultúra részét képezi.¹⁰ Európa filmgyártásában mindig előkelő helyet foglaltak el a francia filmek. A francia filmgyártás sokszínű rendezőegyénségekkel dicsekedhet, mint például Jean Renoir, Marcel Carné, René Clair, Claude Autant-Lara, René Clément, Jean-Paul Le Chanois, Jacques Tati, François Truffaut, Jean-Luc Godard. Ők mind a francia filmművészet élvonalába tartoznak, és nem egy filmmel bizonyították, hogy értik a mesterségüket. A filmeket pedig nagyszerű színészgárda vitte sikerre, többek között: Fernandel, Jean Gabin, Jean Marais, Louis de Funès, Gérard Philippe, Brigitte Bardot, Jean-Paul Belmondo, hogy csak néhány nevet említsek, ők a színjátszás művészetének sokoldalúságát, gazdagságát villantották meg szerepeikben.

Az első világháború után a világ országai sorban teremtik meg nemzeti filmiparukat, és a harmincas évek elejétől rendszeresen produkálnak filmeket. Tulajdonképpen ettől az időtől beszélhetünk sajátos francia filmalkotásokról is, vagyis azóta, amióta van mitől jelentősen különbözniük. Ez a sajátos jelleg egy szabályos fejlődés eredményeként alakult ki, a francia társadalmi, gazdasági, civilizációs és kulturális tényezőknek megfelelően.¹¹ A francia film a harmincas években világszerte fogalommá vált. Az igazi művészi élmény, a vászonnról sugárzó költészet szimbólumává. A filmtörténet találóan lírai realizmusnak nevezi ezt a korszakot. Realizmusa az egyszerű emberek iránt érzett rokonszenvből táplálko-

⁹ Takács Róbert: i. m. 3–13.

¹⁰ Marc Zitzmann (2002): A francia filmgyártás: múlt és jövő. *Valóság*, 45. évf. 9. sz. 121.

¹¹ Gergelyi Mihály (1960): A francia film realizmusa. *Filmvilág*, 3. évf. 23. sz. 26.

zott. A filmek hősei kispolgárok, illetve az élet perifériájára csúszott alakok. A lírát pedig az a szemlélet jelzi, mellyel a filmek alkotói közelednek felénk. A lírai realista filmek forgatókönyveit írók, költők jegyzik. „Realista ábrázolásmód és kemény társadalombírálat, ugyanakkor pesszimizmus is jellemezte a korszak legtöbb filmjét, amelyeket már beárnyékolt a közelgő háború fenyegető veszedelme” – írják a korszakról Gregor és Patalas filmtörténészek.¹² A háború (német megszállás) ideje a francia mozi aranykora, pedig szinte alig akad filmtörténeti klasszikus. A francia film most sem tesz mást, mint az elmúlt évtizedben: irodalmi adaptációkat, sikerdarabok filmváltozatait, krimiket, érzelmes és melodramai históriákat gyárt.¹³ A második világháború után a francia film képtelen volt visszanyerni a 30-as években kivívott pozícióját, az erős olasz, amerikai és televíziós konkurencia miatt súlyos válságba jutott.¹⁴ Majd jött egy 180 fokos fordulat a filmtörténelemben. Az ötvenes évek közepén szerveződött, majd az évtized végén tört be szenvedélyesen, nagy erővel a francia újhullám. A meghatározó filmes mozgalom rendezői sajátos, egyéni látásmóddal készítették merész filmjeiket: saját forgatókönyv, saját dialógusok. Az újhullám megszabadította a mozit a merev esztétikai formáktól, és a szerző-rendezőt állította középpontba. Filmet rendezni ettől fogva nem szakmai tudás, hanem művészi elhivatottság dolga.¹⁵ Az újhullám rendezői főként abban különböztek a harmincas évek nagy generációjának rendezőitől, hogy nem járták végig a szakma számlétraját, nem volt gyártási tapasztalatuk. Ők cikkekben, támadó röpiratokban fogalmazták meg esztétikai nézeteiket.¹⁶ A francia újhullám volt az első olyan iskola, amely az elmúlt korok filmes kifejezésmódjait olyan hagyományként szemlélte, amelyből szabadon meríthet ötleteket, megoldásokat, utalhat rájuk, idézheti vagy utánozhatja őket. A francia újhullám a filmet nem a szabályok dimenziójában fogta fel, hanem szabad kifejezési eszköznek és folytatható kulturális tradíciónak tekintette. Az a felfogás, hogy a filmművészet a humanista kultúra teljes jogú része, a filmtörténetet a művészeti hagyomány rangjára emelte.¹⁷ Az újhullám életmódforradalma áthangszerelte a franciákat. Párizs forradalmi lángjait a „pa-

¹² Karcsai Kulcsár István (1987): Louis Jouvét, a filmszínész. *Filmvilág*, 28. évf. 11. sz. 46.

¹³ Urbán Mária (2006): A francia film világhatalom. 2. rész. A klasszikus francia film – a második 35 év. *Filmtett*. <https://www.filmtett.ro/cikk/2568/a-francia-film-vilaghatalom-a-klasszikus-francia-film-a-masodik-35-ev>.

¹⁴ A papa mozija. *Magyar Ifjúság*. 1964. március 7. 8. évf. 10. sz. 7.

¹⁵ Ádám Péter: A Mozi az úr. https://www.filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?&cikk_id=9804&gyors_szo=%7Cfrancia%7Chull%E1m%7C+francia+%FAj+hull%E1m&start=0.- (letöltés dátuma: 2021. július 14.).

¹⁶ Urbán Mária (2006): i. m.

¹⁷ Kovács András Bálint (1992): *Metropolis, Párizs*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. 7–8.

*pa mozijának*¹⁸ izzó celluloidja lobbantotta fel. Ha 1789-et a filozófusok találták fel, a kis francia forradalmat, '68 májusát a filmesek, és ők is vesztették el, mert politikára cserélték a művészetet.¹⁹ A francia újhullám tehát nem tartott sokáig, 1968-ban, az „annus mirabilis”²⁰ évében, a párizsi diáklázadások leverése után le is hanyatlott. „Nagy lánggal, igen gyorsan égett a nouvelle vague [...] ám hatása megkerülhetetlen. Azóta is mindenki Godard-éktól tanul, akár követi, akár megtagadja őket: még Spielbergék, Lucasék, Coppoláék is az új hullám ígézetében építették fel az újabb hollywoodi álomgyárat.”²¹

Mozi–szórakozás

A film újszerűsége abban rejlett, hogy olyan érzéseket, gondolatokat fejezett ki a képek, a zene, a párbeszéd segítségével, melyekre semmilyen más médium, művészeti ág vagy nyelv nem volt képes.²² Magyarországon az államosítás után hatalmas ütemben létesítettek mozikat az egész országban, még a legapróbb településeken is. Mindenben közrejátszott természetesen az is, hogy főleg falun a mozin kívül nem nagyon volt más szórakozási lehetőség.²³ Az emberek szerettek moziba járni, ami nem volt ugyanaz, mint filmet nézni. A moziknak külön világuk, hangulatuk, egyéniségük volt. A budapesti írók, művészek kezdetektől fogva rendszeresen jártak moziba. Nem véletlen, hogy a mozi szót is egy író találta fel, Heltai Jenő.²⁴

A mozik igyekeztek a közönség számára minél szélesebb skálán elérhetővé tenni a különböző filmtípusokat. A francia filmművészet kortárs és filmtörténeti alkotásait egyidejűleg tűzték műsorra. Tematikájukat tekintve a francia filmek meglehetősen széles területet öleltek át. Nemcsak témaválasztásukban, hanem rendezői megoldásaikban, színészi előadómódjukban is változatosak voltak.

A korszak reprezentatív műfaja, a vígjáték a közönség körében rend-

¹⁸ Papa mozija: a tradicionális mozi.

¹⁹ Pentelényi László – Zentay Nóra Fanni (szerk.): (2012): *Jean-Luc Godard dicsérete, avagy a filmművészet önfelszámolása*. Francia Új Hullám Kiadó, Budapest. 10.

²⁰ A. m. 'csoda éve, csodálatos év, kritikus év'.

²¹ Báron György: Filmtörténet tizenégy részben. XII. A francia új hullám. <https://www.filmtett.ro/cikk/1411/filmtortenet-a-francia-uj-hullam> (letöltés dátuma: 2021. 07. 14.).

²² Lénárt T. András (2014): Hatalom és film. Bevezetés a diktatórikus és demokratikus filmpolitikák történetébe. *Aetas*, 29. évf. 2. sz. 87.

²³ Varga Balázs (2004): Fent és lent. Politika és ideológia az ötvenes évek elejének termelési filmjeiben. *Art Limes*, 2. sz. 57.

²⁴ Nemeskürty István (1979): Tűnt idők mozijai. Budapest. 17. évf. 10. sz. 20.

kívül népszerű volt, mert nem igényelt műértést, egyedüli célja a könnyed szórakoztatás volt. Francia vígjátékok egész sorát vetítették a hazai mozikban, több-kevesebb sikerrel, vegyes fogadtatással. Preferált filmek közé tartoztak a filmdrámák is, melyben hétköznapi emberek a főszereplők, a legkülönfélébb problémáikkal és azok megoldásának nehézségeivel, mint például szerelem, bűnözés, alkoholizmus. Különösen nagy hatással bírtak a háborús filmdrámák. A második világháború ábrázolása főleg morális kérdés volt a franciák számára, ezért a német megszállás, az ellenállás, a fasizmus világa megkerülhetetlen és visszatérő témák voltak a francia filmekben. Ezek a filmek a hétköznapiakat mutatták be: hogyan dülta fel a háború a normális életet, a béke idilljét, a társadalmi együttélés szabályait és a lelkeket.

A háborús témák mellett több évtizeddel korábban alkotó szerzők művei is filmvászonra kerültek. Az irodalmi örökség vászonra vitele szinte a kezdetektől nagy népszerűségnek örvendett az alkotók körében, így a francia film is kitermelte komoly irodalmi adaptációk dömpingjét. Gorkij, Dosztojevszkij, Maupassant, Zola, Voltaire és Diderot műveinek feldolgozását viszont sok kritika és támadás érte, mert az esetek többségében az alkotóknak nem sikerült pontosan leképezni az adott irodalmi művet, mindezek ellenére mégsem jelentéktelenek alkotások ezek a francia filmgyártás szemszögéből.

A mozik műsorából nem hiányozhatott a krimi sem, amely szintén a szórakoztatás egyik formája volt. A műfaj iránti érdeklődés témájával, borzongató hatásával, titokzatosságával, logikájával magyarázható.

A mozikban bemutatásra került dokumentumfilmek is nagyszerű, látványos, hasznos tanulságokkal járó filmalkotások. Míg például a vígjátékok kitalált történeten alapulnak, addig a dokumentumfilmek valóságos eseményeken. Gazdag információforrások: különböző témák széles skáláját ölelték fel. Történelmi, természeti, útifilmek egyaránt szerepeltek a mozik repertoárjában.

Filmkritikák

A filmek egy korhangulat kifejezői is lehetnek, a kritikák pedig a filmek tolmácsolói. A hazai sajtóban tekintélyes mennyiségben és terjedelemben jelentek meg értékelő-elemző kritikák a bemutatott filmek mondanivalójáról, minőségéről. A kritikák sokkal érthetőbbé, átélhetőbbé tették a filmeket az olvasók számára. Jellemzően a kritikák a filmek befogadását segítik, egyfajta közvetítő kapcsok a nézők és a filmek között.

A kritikákkal természetesen nem kötelező egyet érteni, hiszen olykor a kritikusok sem értenek egyet egymással. Minden kritikusnak van egy sajátos stílusa, hangvétele, és ez természetszerű különbségeket eredmé-

nyez. A kritika alapvető feladata a megítélés, az értékmeghatározás. Egy film megítélése több síkon valósulhat meg: globális, vagyis a film egészére vonatkozó értékítélet; illetve a film egyes részleteinek egy-egy aspektusból történő megítélése.²⁵

A filmkritikusok figyelemmel kísérik a filmművészet alkotásait, szinte valamennyi filmrendező egész munkásságát. A filmkritika valahol a filmtörténettel érintkezik; éppúgy nyersanyaga, dokumentuma egy kor filmtörténetének, mint maguk a filmek; valósággal előmunkálatai egy leendő filmtörténetnek. A filmkritikus akarva-akaratlanul objektíve filmtörténetet is ír. A filmkritikák a filmtörténet szinte nélkülözhetetlen forrásává válnak. A kritikai munka éppúgy alkotás, mint a film. Amikor a kritikus bírálatot ír, a filmben ábrázolt jelenségeket, a jellemeket, a situációkat, környezetrajzot, hangulatot az objektív valósághoz hasonlítja, és a tudomány eszközeivel azt vizsgálja, mennyiben és hogyan sikerült a rendezőnek a valóság tükrözése. Viszont ha a kritikus szubjektív szempontok miatt eltér a tudományos vizsgálódástól, figyelmen kívül hagyja az esztétika törvényeit, meghamisítja a valóságot. Az ilyen kritikai gyakorlat aláássa a kritika tekintélyét és hitelét. Tehát súlyos a kritikus felelőssége, hiszen tízezrek olvassák, merítenek belőle új gondolatokat. Filmtörténeti kutatások is bizonyítják, hogy sokszor egy időszak esztétikai, művészeti problémáit mélyebben érintik az adott korszak kritikái, mint maguk az alkotások.²⁶

A francia filmeket a kritika sokszor „lehúzta”, vagy épp ellenkezőleg elismeréssel írt egy adott filmről. A francia filmek többsége kiváló, karakteres alkotás. Francia filmek egész sora aratott sikert az egész világon, ugyanakkor vannak olyan filmek is, melyek messze nem hibátlanok. Nincs olyan ország, amely ne hozna létre gyenge alkotásokat, és ez alól Franciaország sem kivétel.

A francia filmek korabeli megítélése olyan változatos képet mutat, hogy érdemes elolvasni a filmekről alkotott véleményeket. Most a filmkritikák helyettesítik a mozit, a filmeket nem nézzük, hanem olvassuk.

²⁵ Nagy Márta (1982): A filmkritika szakszerűsége. *Filmkultúra*, 23. évf. 2. sz. 9–10.

²⁶ Berkesi András (1961): A filmkritikusok felelőssége. *Filmvilág*, november 15. 4. évf. 22. sz. 19–20.

Filmek a múltból

A harmincas évek realista filmjei

A harmincas évek legjobb alkotásait realista rendezők készítették. René Clair²⁷ 1930-ban készült első hangosfilmjét (*Párizsi háztetők alatt*²⁸) az egyik legjelentősebb filmalkotásként tartják számon. „Francia – és ezt nemcsak arról lehet megismerni, hogy a filmen franciául beszélnek és a keret Párizst ábrázolja. Ezt a filmet így csak franciák csinálhatták és csak franciák játszhatták el. Annyi ötlet, charme, finomság van összezsúfolva a különben egyáltalán nem igényes meséjű filmben, hogy tényleg a mozi gourmandjainak pikáns csemegéje.”²⁹ „A szereplők egytől-egyig kitűnőek, de talán még elsőbbrangúak a filmet készítő rendezők, fényképezők, díszlettervezők és a zeneszerző. A bemutatott film javára írják azt is, hogy a dialógusokkal takarékoskodtak. Csak a legfontosabb momentumokban beszélnek a színészek és így a feliratok olvasása sem fárasztja a közönséget.”³⁰ Hasonlóan kiváló alkotás Clair 1932-es filmje, a *Csókszüret*,³¹ bár nem érte el a *Párizsi háztetők alatt* színvonalát. „Színes, eleven, francia szellemességgel és humorral teletelt jelenetek váltakoznak és a szereplők könnyeiken keresztül is nevetnek.”³²

Jean Renoir³³ volt a harmincas évek legkiforrottabb rendezője. Gorkij *Éjjeli menedékhely* című drámájából készült filmjének címét (*Les bas-fonds*³⁴) talán úgy lehetne lefordítani, hogy *Kivetettek*, a társadalom nyomorultjai. Az 1936-ban készült film korabeli fogadtatása vegyes volt: „Az *Éjjeli menedékhely* megint bebizonyította egyszer, hogy remekművet más kifejezőeszközre átültetni nem lehet és megmutatta azt is, hogy ami az egyik műfajban remekmű, abból nem lehet más műfajban tökéletest alkotni.”³⁵ A másik vélemény szerint: „Gorkij Maxim világhíres regényének pompásan sikerült filmváltozata. Igazi francia film: kifogástalan rendezés, igazán művészi játék, minden ízében tökéletes.”³⁶

Renoir pacifista szellemű műve, *A nagy ábránd*³⁷ az első világháborúból való kiábrándulás története. A francia filmművészet klasszikus

²⁷ René Clair (1896–1981) francia filmrendező.

²⁸ *Sous les toits de Paris*, 1930, francia romantikus dráma, rendezte René Clair.

²⁹ Film. *Esti Kurír*, 1930. november 4., 8. évf. 251. sz. 8.

³⁰ Bemutató a Forumban. *Budapesti Hírlap*, 1930. november 1. 50. évf. 250. sz. 24.

³¹ *Quatorze Juillet*, 1932, francia melodráma, rendezte René Clair.

³² Új filmek. *Nemzeti Ujság*, 1933. március 9. 15. évf. 56. sz. 9.

³³ Jean Renoir (1894–1979) francia filmszínész és rendező.

³⁴ *Les bas-fonds*, 1936, francia filmdráma, rendezte Jean Renoir.

³⁵ Szabó Zoltán: Film. Irodalmi filmek. A francia Gorkij. *Napkelet*, 1937. június 1. 15. évf. 6. sz. 409.

³⁶ *Kecskeméti Ellenőr*, 1938. július 20. 2. évf. 161. sz. 3.

³⁷ *La grande illusion*, 1937, francia háborús filmdráma, rendezte Jean Renoir.

darabja, minden idők egyik leghíresebb és legsikeresebb francia filmje. „*Nem azt mutatja, ami történt, hanem ami történhetett volna, vagy történhetne. Nem a háború aktív részét mutatja, az ölést, a rémületet és borzalmat, de nem is szenvedő magábaroskadását [sic!] a fogságban sínylődőknek: Jean Renoir hősei fogságukban is egész férfiak, egész – emberek. [...] Jean Gabin emberi tartalmat visz szerepébe: az ember megbecsülése az ellenségben.*”³⁸ Renoir ugyancsak nagy formátumú alkotása a Zola azonos című regénye nyomán megfilmesített *Állat az emberben*.³⁹ A film több szempontból is eltér az adaptált szövegtől, ettől függetlenül sikert aratott a kritikusok körében. „*A rendezés finom, minden jelenet a szereplő pillanatnyi lelkivilágához hasonul. A játék annyira tökéletes, lebilincselő, érdekfeszítő, hogy az egész darabot szinte átéli az, aki a francia nyelvű párbeszédet érti.*”⁴⁰ „*Izgalmas, megrendítő, az emberi szenvedélyeket kegyetlen nyersséggel feltáró film, amelynek nem egy jelenete valósággal hátborzongató. Aki szereti az »élvezetet«, annak ajánljuk ezt a francia filmet.*”⁴¹ „*Tökéletesebb filmalkotást nehéz elképzelni.*”⁴²

Marcel Carné⁴³ rendező is a realizmus jegyében alkotott korszakos műveket. Az 1938-ban forgatott emlékezetes filmje, a *Külvárosi szálloda*⁴⁴ tragikus színezetű társadalomrajz. „*Párizs északi külvárosa, a csatornák partja, a kis szállodák világa elevenedik meg a filmben, minden szomorúságával, reménytelenségével és mindezen mégis átsugárzó bizakodó költészetével.*”⁴⁵ Carné *Ködös utak*⁴⁶ című filmje is nagy sikert aratott, számos díjat nyert. „*Ami kiemeli ezt az alkotást a hasonló produkciónk sorából, az művészi eszközeinek különleges finomsága, a csillogó, irodalmi dialógusoktól kezdve a képekben való gondolkodás, a hangulatteremtő muzsika és a végtelenül leegyszerűsített színészi játék.*”⁴⁷ „*Hogy miről szól, szinte nehéz lenne elmondani. Életeket mutat be, embereket, akik, ha típust is képviselnek, annyira egyéniek, hogy mint egyéniségek unikumok a világban.*”⁴⁸

³⁸ Soós László: Férfierények filmje. Irwing Berlin. *Napkelet*, 1939. február 1. 17. évf. 2. sz. 179–180.

³⁹ *La bête humaine*, 1938, francia filmdráma, rendezte Jean Renoir.

⁴⁰ Filmbemutató a brassói Capitol-mozgóban. Brassói Lapok, 1939. augusztus 4. 45. évf. 176. sz. 6.

⁴¹ Filmvilág. *Kecskeméti Közlöny*, 1941. január 9. 23. évf. 6. sz. 4.

⁴² Mozihíradó. *Budapest Hírlap*, 1939. január 22. 59. évf. 18. sz. 14.

⁴³ Marcel Carné (1906–1996) francia filmrendező, forgatókönyvíró, a francia filmtörténetben az úgynevezett „költői realizmus” legismertebb rendezőegyénisége.

⁴⁴ *Hôtel du Nord*, 1938, francia filmdráma, rendezte Marcel Carné.

⁴⁵ Száz éve született: Louis Jouvet, a filmszínész. *Filmkultúra*, 1987. november 1. 28. évf. 11. sz. 52.

⁴⁶ *Le quai des brumes*, 1938, francia filmdráma, rendezte Marcel Carné.

⁴⁷ A Művész Mozi műsorából. *Vas Népe*, 1966. július 22. 11. évf. 172. sz. 5.

⁴⁸ Film. *Élet*, 1939. január 29. 30. évf. 5. sz. 217–218.

Az emberek ábrázolása nagy hangsúllyal szerepel Yves Mirande⁴⁹ és Georges Lacombe⁵⁰ közös munkájában, a *Café de Paris*-ban⁵¹ is. A Café de Paris az elegáns világ találkozóhelye, ahol a film mozgalmas cselekménye játszódik. „*Felzárkózott film, éppen ezért jó, pontos és hű, mert a társadalom, amelyet ábrázol, felzárkózott. A Café de Paris könnyelmű és csak külsőségeiben igaz életet ábrázol.*”⁵² Ugyanez a rendezőpáros készítette az *Egy párizsi ház*⁵³ című filmet, mely nem egy átlagos bűnügyi film. „...*a film első méterében ugyanis gyilkosság történik, még sincs a filmnek további egy métere sem, amely ne csalna ki józű, tele szívből jövő nevetést a nézőből.*”⁵⁴ Nem kevésbé értékes és érdekes alkotás Christian-Jaque⁵⁵ sötét drámája, a *Fiúk az intézetben*.⁵⁶ „*Nem is szólva a film meséjéről, amelyről majdnem a végéig azt hisszük, hogy afféle erkölcsi história lesz belőle [...]. Csak az utolsó percben derül ki, hogy naiv bűnügyi film az egész.*”⁵⁷

A negyvenes évek bűnügyi filmjei

A bűnügyi filmek közül bemutatásra került a Bernard Deschamps⁵⁸ rendezte *Asszony az örvényben*,⁵⁹ mely egy nyomozás izgalmas története. „*Hogy ki az asszony, aki örvénybe kerül és miféle örvény, amiben vergődik, azt nem szabad, nem illik elárulni. Az ennek a filmnek mindennél nagyobb érdekessége.*”⁶⁰ Félig-meddig bűnügyi film a Georges Simenon *Besurra-nók* című műve alapján készült nagyszerű film is, melyet Henri Decoin⁶¹ rendezett, és az *Éjjeli vendég*⁶² címet kapta. „*Műfajmeghatározása: bűnügyi film, de mégis más, amit ebben a műfajcsoportban megszoktunk.*”⁶³ „*A film nem marad mögötte a regénynek.*”⁶⁴

⁴⁹ Yves Mirande (1876–1957) francia rendező, forgatókönyvíró, színész és producer.

⁵⁰ Georges Lacombe (1902–1990) francia filmrendező.

⁵¹ *Café de Paris*, 1938, francia krimi, rendezte Yves Mirande.

⁵² Szemle. Film. *Napkelet*, 1939. szeptember 1. 17. évf. 9. sz. 285.

⁵³ *Derrière la façade*, 1939, francia krimi, rendezte Georges Lacombe és Yves Mirande.

⁵⁴ Egy párizsi ház. *Színházi Magazin*, 1939. szeptember 30. 2. évf. 40. sz. 22.

⁵⁵ Christian-Jaque (1904–1994) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

⁵⁶ *Disparus de St. Agil*, 1938, francia filmdráma, rendezte Christian-Jaque.

⁵⁷ *Kossuth Népe*, 1945. június 16. 1. évf. 39. sz. 4.

⁵⁸ Bernard Deschamps (1892–1966) francia színész, filmrendező, forgatókönyvíró.

⁵⁹ *Tempête*, 1940, francia krimi, rendezte Bernard Deschamps.

⁶⁰ Az ezerarcu Stroheim. *8 Órai Ujság*, 1940. szeptember 19. 26. évf. 211. sz. 4.

⁶¹ Henri Decoin (1890–1969) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

⁶² *Les inconnus dans la maison*, 1942, francia filmdráma, rendezte Henri Decoin.

⁶³ Művészet-irodalom. Mérlegféle az óévről. *Szabadság*, 1946. január 1. 2. évf. 1. sz. 6.

⁶⁴ Két film. *Magyar Nemzet*, 1946. január 5. 2. évf. 4. sz. 2.

A negyvenes évek háborús filmjei

Mély fájdalom cseng ki az *Üldözöttek*⁶⁵ című filmből. Edmond T. Gréville⁶⁶ rendezte 1940-ben. „*A címe: »Üldözöttek«, bár inkább illene rá a Háború nyitánya vagy más hasonló jelentésű cím. Mert miről van szó ebben a filmben? Arról, hogy hogyan készül a háború: nem ugyan a hadianyaggyárakban vagy a diplomaták tárgyalótermeiben, hanem az emberi idegekben.*”⁶⁷ Az ellenállás időszakát eleveníti meg a *Lehull az álarc*⁶⁸ című film, melyet rendezője, Raymond Bernard⁶⁹ a kor egyik kiemelkedő színészevel, Michel Simonnal⁷⁰ forgatott. „*Irodalmi eszközökkel ábrázolja az iszonyatot. Finom képhatások, mesteri rendezés, kiváló színészek és a drámai hatások mesteri fokozása!*”⁷¹ Az ellenállás egyik legmegragadóbb alkotása, szinte dokumentumjellegű René Clément⁷² *Harc a sínekért*⁷³ című filmje. „*A filmben színészek játszanak, de ezt – s ez a film egyik nagy érdeme – nem venni észre.*”⁷⁴ „*Rombolás és halál, ez a háború igazi képe, ugyanakkor a győzelemhez, a békéhez vezető út is. Furcsa paradoxon. Az ember elpusztítja azt, amit teremtett, s a megsemmisülésével fizet érte.*”⁷⁵

A negyvenes évek filmdrámái

A háború alatt készült, de a szeretetről szól Jean Stelli⁷⁶ *Kék fátyol*⁷⁷ című filmje. A film szokatlan, de a legszokatlanabb az a világ, melyet bemutat. „*A gyermekek gondozóinak közismert fejdíszje a kék fátyol, a gyermekszereket, az önfeláldozó jóság jelképe. Az apátlan-anyátlanok s az elhanyagoltak, a »rá nem érő« szülők kicsikéinek anyahelyetteseiről szól »A kék fátyol« meséje...*”⁷⁸ Romantikus színezetű az *Örök visszatérés*.⁷⁹ Trisztán és Izol-

⁶⁵ *Menaces*, 1940, francia játékfilm, rendezte Edmond T. Gréville.

⁶⁶ Edmond T. Gréville (1906–1966) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

⁶⁷ Színház. *Világosság*, 1945. december 1. 1. évf. 126. sz. 4.

⁶⁸ *Un ami viendra ce soir*, 1946, francia háborús film, rendezte Raymond Bernard.

⁶⁹ Raymond Bernard (1891–1977) francia színész, filmrendező, forgatókönyvíró.

⁷⁰ Michel Simon (1895–1975) svájci származású francia színész.

⁷¹ *A Reggel*, 1946. december 2. 19. évf. 18. sz. 6.

⁷² René Clément (1913–1996) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

⁷³ *Bataille du rail*, 1946, háborús filmdráma, rendezte René Clément.

⁷⁴ Hevesi Endre: Az Ú. M. tudósítói jelentik a pesti mozikból... *Új Magyarország*, 1947. november 1. 3. évf. 44. sz. 12.

⁷⁵ Nemes Károly (2005): Száztíz éve „érkezett a vonat”. *Valóság*, május 1. 48. évf. 5. sz. 102.

⁷⁶ Jean Stelli (1894–1975) francia forgatókönyvíró, filmrendező.

⁷⁷ *Le voile bleu*, 1942, francia filmdráma, rendezte Jean Stelli.

⁷⁸ *A Reggel* filmje. *A Reggel*, 1947. április 21. 20. évf. 16. sz. 6.

⁷⁹ *L'éternel retour*, 1943, francia romantikus dráma, rendezte Jean Delannoy.

da történetből Jean Delannoy⁸⁰ készített filmet, melyben Jean Marais⁸¹ megkapta első főszerepét. „Szabad-e feltámasztani Trisztán és Izolda történetét...? [...] *A film azt mutatja, hogy szabad ezt tenni, bár nem nagyon lehet. [...] Mindenből következik, hogy a film, sajnos, nagy művészi erővel sem tud több lenni, mint irodalmi reminiscencia és a nézőt minduntalan felébrésztli együttérzéséből a film időtlensége, komoly arccal vállalt anakronisztikus hangulata. [...] A rendező vezetése mellett a színészek vállalkoznak persze a lehetetlenre is. Madeleine Sologne és Jean Marais egybehangoltan játsszák az ígéret hatalmában vergődő szerelmek szerepét.*”⁸² A Marcel Carné által készített *Szerelmek városa*⁸³ viszont gondolatgazdag, monumentális alkotás. „Nem ok nélkül előzte meg ezt a filmet a híre. A művészet tömény kivonata a film. A francia tudás, fölény és mélység ragyog minden kockájából. Arletty szépsége és hódító művészete, Louis Barrault öntudatos, mély átélésszerű játéka pedig a legnagyobb szenzációk egyike.”⁸⁴ „Ez a film a francia szellemnek egészen magasrendű megnyilvánulása. A történet maga túlságosan romantikus, de a részletek mindenért kárpótolnak. [...] A történet maga zsúfolt és izgalmas, nem is fontos a részletek áhítatos szépsége mellett. Irodalmi és moziinyenceknek való film.”⁸⁵ A *Francia lány*⁸⁶ egy történelmi téma monumentális feldolgozása, Guy de Maupassant egyik novellájának megfilmesítése. „Szívet szorító és tanulságos, megkapó és humánus sugárzó ez a Maupassant-történet, amely a nagy francia összeomlás, 1871 emlékezetét idézi.”⁸⁷ „A film csupa mozgás, lendület, feszültség. A főszerepet alakító Micheline Presle lelkes játékában a francia nép szabadságszeretetének lángja lobog.”⁸⁸ Fájdalmasan érzelmes *A test ördöge*⁸⁹ című film, mely Claude Autant-Lara⁹⁰ egyik legnagyobb mesterműve. A film nemcsak rendezőjének hozott nagy sikert, ez a film indította el Gérard Philipe-et⁹¹ a világhír felé. „Az első világháború éveiben játszódik le a történet, egy kamasz diákrú s egy fiatal asszony között, akinek a férje a fronton van... A történet különlegessége olyan egyéni problémát sejtet, amit a művészet közüggé emelhet. [...] A

⁸⁰ Jean Delannoy (1908–2008) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

⁸¹ Jean Marais (1913–1998) francia színész, filmrendező, író, festő.

⁸² Ujvári Imre: Filmkrónika, *Magyar Nemzet*, 1957. október 10. 13. évf. 28. sz. 7.

⁸³ *Les enfants du Paradis*, 1945, francia romantikus dráma, rendezte Marcel Carné.

⁸⁴ Mozinapló. *Fővárosi Napló*, 1947. március 8. 2. évf. 10. sz. 2.

⁸⁵ Boldizsár Iván: Még egyszer: *Les Enfants du Paradis*. *Új Magyarország*, 1947. március 8. 3. évf. 10. sz. 2.

⁸⁶ *Boule de suif*, 1945, francia filmdráma, rendezte Christian-Jaque.

⁸⁷ A Reggel filmje. *A Reggel*, 1947. május 5. 20. évf. 18. sz. 6.

⁸⁸ *Népszava*, 1947. május 3. 75. évf. 99. sz. 4.

⁸⁹ *Le diable au corps*, 1946, francia romantikus dráma, rendezte Claude Autant-Lara.

⁹⁰ Claude Autant-Lara (1901–2000) francia filmrendező, forgatókönyvíró, jelmeztervező, színész.

⁹¹ Gérard Philipe (1922–1959) francia színész.

*kamaszfiút Gerard Philippe nagyon jól hozza elének. Ábrázolásának – a kitűnő rendező irányításában – egyetlen nem-helyénvaló eleme sincs. [...] Nem rokonszenves ez a viszony, amelyet a film ábrázol, de kietlenül és kegyetlenül szinte valóság.*⁹² „De a művészi megoldások finomsága, az elmélyült lélekrajz, a példás rendezés, a felvételek szépsége, a hangulatos zene, s utoljára, de nem utolsósorban a mesteri játék a francia filmgyártás legszínvonalasabb alkotásai közé sorolják a filmet.”⁹³

A negyvenes évek vígjátékai

Jacques Becker⁹⁴ *Párizs és tavasz*⁹⁵ című romantikus, de társadalmi problémákat feszegető filmje a háború utáni Párizsban játszódik. „Végte- len gyengédség és lírai szeretet jelenik meg ebben a semmitmondónak ható történetben, ahol egy fiatal házaspár szerelmének, civódásának ábrázolása kap helyet.”⁹⁶ A második világháború idején forgatott vígjáték, a *Pipo 7 éjszaka*⁹⁷ Marc Allegret⁹⁸ alkotása. A történet főszereplője egy édes kiskutya. „Nem egyszerű állattörténetről van szó. Bár a film főszereplője a szép spániel, Pipo, mégis a lényeg, hogyan látja gazdáit egy kutya, kutyaszemmel.”⁹⁹

Az ötvenes évek vígjátékai

Az ötvenes években több olyan francia vígjáték is készült, melyekben a korszak legkiválóbb színészei játszottak. Ilyen film az 1951-es *Alvajáró Bonifác*,¹⁰⁰ melynek címszereplője az egyik legnagyobb francia színészegyéniség, Fernandel,¹⁰¹ mégsem fogadta egyöntetű elismerés a filmet. „Nevetni valóban lehet az értelmetlenségek halmazán, de az bizonyos, hogy egy ilyen filmnek még csak halvány köze sincs a való élethez.”¹⁰² Fernandel

⁹² Soós László: Három francia film, *Diárium*, 1948. október 4. sz. 108–109.

⁹³ Film. *Esti Hírlap*, 1957. november 22. 2. évf. 274.

⁹⁴ Jacques Becker (1906–1960) francia filmrendező, forgatókönyvíró, színész.

⁹⁵ *Antoine et Antoinette*, 1947, francia vígjáték, rendezte Jacques Becker.

⁹⁶ Molnár Gál Péter (1965): Jacques Becker kis világa. *Filmvilág*, szeptember 1. 8. évf. 17. sz. 20.

⁹⁷ *Parade en 7 nuits*, 1941, francia vígjáték, rendezte Marc Allegret.

⁹⁸ Marc Allegret (1900–1973) francia forgatókönyvíró és filmrendező.

⁹⁹ Napló – Új filmek a mozik műsorán. *Hajdú-Bihari Napló*, 1957. június 26. 2. évf. 147. sz. 6.

¹⁰⁰ *Boniface somnambule*, 1951, francia vígjáték, rendezte Maurice Labro.

¹⁰¹ Fernandel (teljes neve Fernand Joseph Desire Contandin) (1903–1971) francia színész, komikus, énekes.

¹⁰² Filmekről röviden. *Népszabadság*, 1959. május 22. 17. évf. 118. sz. 3.

eltúlzott figurája az *Ali babában*¹⁰³ sem vált a film javára. „*Filmnek rossz. Nem azért, mert könnyed, csak másfél órára szóló szórakozást nyújt – hanem éppen, nem nyújt azt.*”¹⁰⁴ Sajátos történetével *Az ötlábú birka*¹⁰⁵ sem egy jól sikerült Fernandel-film. „*Mi hiányzik a filmből? A mélyebb, az emberibb humor, aminek Fernandel olyan nagy mestere. Mert játéka kacagásra most is elég, de élménynek valahogy kevesebb.*”¹⁰⁶ A *Taxi úr*¹⁰⁷ című filmnek Michel Simon a főszereplője, aki szintén egy kiváló színész, de neve ellenére a film csalódás okozott. „*A Taxi úr azok közé a filmek közé tartozik, melyen míg nézzük, mulatunk, de maradandó nyomot nem hagy emlékeztünkben.*”¹⁰⁸ Nem úgy, mint az 1954-ben a legjobb eredeti forgatókönyv kategóriában Oscar-díjra jelölt *Hulot úr nyaral*.¹⁰⁹ A hallatlan műgondtal megírt forgatókönyv alapján gúnyolja ki Jacques Tati¹¹⁰ a polgári életformát. Tati nemcsak a film rendezője, hanem főszereplője is egyben. „... *Tati kizárólag a cselekvés humorával él: szinte némafilmet készített, hangot inkább csak a kísérő zene ad; szövickek helyett mindig a tréfás helyzetek buktatójával találkozunk.*”¹¹¹ „*A Hulot úr nyaral meséje voltaképpen annyi, hogy Hulot úr nyaralni megy. Az egymásba kapcsolódó epizódok alkalmat nyújtanak a legjellemzőbb egyénített típusok felvonultatására. [...] Sok az öncélú megoldás, kevesebb a társadalomkritika.*”¹¹² Jean-Paul Le Chanois¹¹³ filmje, a *Papa, mama, ő meg én*¹¹⁴ egyszerű történetével egy jellegzetesen francia mű. Egyik kitűnő szereplője, Louis de Funès¹¹⁵ számára a hírnevet jelentette. „*Ez a francia filmvígjáték rendelkezik a francia filmvígjátékok minden kellékével: szellemes, csípős, van benne egy kis enyhe bírálat is [...] némi pikantériával fűszerezett szerelem, jó színészek, izléses rendezés.*”¹¹⁶ A film olyan nagy nemzetközi sikert ért el, hogy rendezője elkészítette a folytatását, ugyanazzal a szereplőgárdával. *A papa, mama, a feleségem meg én*¹¹⁷ címet viseli, és egy árnyalattal gyengébb lett az első résznél. „*Gyengéi el-*

¹⁰³ *Ali Baba et les quarantes voleurs*, 1954, francia vígjáték, rendezte Jacques Becker.

¹⁰⁴ Filmszalag. *Népszava*, 1956. március 29. 84. évf. 76. sz. 4.

¹⁰⁵ *Le mouton à cinq pattes*, 1954, francia vígjáték, rendezte Henri Verneuil.

¹⁰⁶ *Hajdú-Bihari Napló*, 1958. február 12. 3. évf. 36. sz. 3.

¹⁰⁷ *Monsieur Taxi*, 1952, francia vígjáték, rendezte André Hunebelle.

¹⁰⁸ Filmszalag. *Népszava*, 1955. április 22. 83. évf. 94. sz. 6.

¹⁰⁹ *Les vacances de Monsieur Hulot*, 1953, francia vígjáték, rendezte Jacques Tati.

¹¹⁰ Jacques Tati (1907–1982) orosz származású francia filmrendező és színész.

¹¹¹ Bécsi filmlevél. *Filmvilág*, 1959. július 15. 2. évf. 14. sz. 29.

¹¹² Ábel Péter: *Hulot úr nyaral*. *Népszabadság*, 1960. május 19. 18. évf. 118. sz. 8.

¹¹³ Jean-Paul Le Chanois (1909–1985) francia filmrendező, forgatókönyvíró, színész.

¹¹⁴ *Papa, maman, la bonne et moi*, 1954, francia romantikus vígjáték, rendezte Jean-Paul Le Chanois.

¹¹⁵ Louis de Funès (1914–1983) francia komikus, színész.

¹¹⁶ Filmjegyzetek. *Esti Budapest*, 1955. július 15. 4. évf. 165. sz. 2.

¹¹⁷ *Papa, maman, ma femme et moi*, 1956, francia vígjáték, rendezte Jean-Paul Le Chanois.

lenére is ötletes, bájos, fordulatos és emberséges film. [...] A kép, amit rajzol, úgy érezzük, hogy mindenben hiteles.”¹¹⁸ Az 1957-ben forgatott *Megmentettem az életem*¹¹⁹ című klasszikus vígjátékban Louis de Funès a központi karakter. „A jelentéktelen történetre alig figyelünk oda, sokkal mulatságosabbak a helyzetkomikumok, a néha burleszkbe átcsapó jelenetek.”¹²⁰ Louis de Funès ismét tökéletest alakított az Yves Robert¹²¹ rendezte *Horgász a pácban*¹²² című filmben. „Vidám, helyenként fergeteges mulatságos, de egyszersmind őszinte karikatúrát rajzol a hazug kispolgári életformáról.”¹²³ „A főszerepet játszó Louis de Funès [...] nagyszerűen komédiázik. Igazi kabinetalakítás az övé, komikuma jelleméből fakad, sok színnel és eredeti humorral eleveníti meg szerepét. Groteszks mosolyára és fintoraira bizonyára még sokáig emlékezni fogunk. Noëlle Adam Arabella szerepében bájos jelenség (nem az ő hibája, hogy a szerelmi történet kissé vérszegény). [...] A filmnek nagy közönségsikere van s ezúttal teljes joggal.”¹²⁴

A vígjáték műfaját képviseli a *Megmérgez a családom*¹²⁵ is, melynek tartalmáról, színészi teljesítményéről megoszlottak a vélemények a korabeli sajtóban. A főbb szerepeket Jean Richard¹²⁶ és Nicole Courcel¹²⁷ alakították, akik karrierjük során több filmben is maradandót alkottak. Pozitív és negatív kritikát is kapott a film: „A bonyodalmak, izgalmak egész sorát nyújtja a film-vígjáték, szellemesen és mulatságosan, de túlzásokba nem esve. [...] A film két főszereplője [...] mindvégig remek, karakterisztikus figurát ad.”¹²⁸ „A *Megmérgez a családom* nem követi az elődök példáját, mert ötletekben szegény, vontatott és kifejezetten unalmas film. [...] Kiemelkedő színészi teljesítményről sem szólhatunk.”¹²⁹

Az ötvenes évek bűnügyi filmjei

Az ötvenes évek bűnügyi filmjei közül a *Vörös kocsmá*¹³⁰ a legjobbak egyike, Claude Autant-Lara mesteri rendezésében és Fernandel tökéle-

¹¹⁸ *Hajdú-Bihari Napló / Néplap*, 1956. június 30. 13. évf. 153. sz. 3.

¹¹⁹ *Comme un cheveu sur la soupe*, 1957, francia vígjáték, rendezte Maurice Régamey.

¹²⁰ Nóti Ilona: *Filmek. Esti Hírlap*, 1958. november 27. 3. évf. 279. sz. 2.

¹²¹ Yves Robert (1920–2002) francia színész, rendező, forgatókönyvíró, producer.

¹²² *Ni vu, ni connu*, 1958, francia vígjáték, rendezte Yves Robert.

¹²³ *Filmsarok. Népszava*, 1960. január 20. 88. évf. 16. sz. 8.

¹²⁴ *Filmekről. Hajdú-Bihari Napló*, 1960. január 17. 17. évf. 14. sz. 6.

¹²⁵ *La peau de l'ours*, 1957, bűnügyi komédia, rendezte Claude Boissol.

¹²⁶ Jean Richard (1921–2001) francia színész, komikus.

¹²⁷ Nicole Courcel (1931–2016) francia színésznő.

¹²⁸ *Kisalföld*, 1961. június 23. 6. évf. 146. sz. 5.

¹²⁹ *Hajdú-Bihari Napló*, 1961. június 25. 18. évf. 148. sz. 13.

¹³⁰ *L'auberge rouge*, 1951, francia vígjáték, rendezte Claude Autant-Lara.

tes alakításában. „*A film végső tanulsága, hogy a bűnözés előbb vagy utóbb, de lelepleződik és eljön a felelősségre vonás ideje. S ez a mondanivaló még gazdagodik azszal, ahogyan az ájtatoskodó és szemforgató vallásosságról lerántja a leplet.*”¹³¹ Bűnügyi történetbe ágyazott társadalmi dráma, *Az éjszaka lányai*.¹³² Rendezője, Ralph Habib¹³³ a valóságból merítette témáját, mégpedig a prostitúció világából. „*A reklám így szól: francia bűnügyi film. Megnézi az ember a bemutatót, s többel távozik, mint a szokványos bűnügyi történetek után: megrázó élménnyel gazdagodva lép ki a moziból.*”¹³⁴ Henri-Georges Clouzot¹³⁵ rendező egy zseniális lélektani krimiit konstruált, *Az ördögösök*¹³⁶ címmel. Simone Signoret,¹³⁷ a film egyik főszereplője kitűnően formálja szerepét. „*Hatásos fogások, jól szerkesztett, tökéletesen kiszámított képsorok... Maga a történet sem olyan borzalmakat tartalmaz, amelyeket valamiféle titokzatos, emberfeletti erők hoznak létre; afféle hétköznapi borzalmak ezek, és éppen ezért borzolják fel az idegeket.*”¹³⁸ „*Lidérces, jeges hangulat uralkodik ebben a filmben a legelső perctől. Paul Meurisse, a hatvanas évek francia filmjeinek »elegáns úriembere« itt szadista kényúr. Majd száználmas áldozat. Majd visszatérő kísértet. Majd megint gyilkos. Legvégül talán megint bosszútól rettegő idegroncs. [...] Az ördögösök a fekete humor egyik leggazdagabb alkotása lett.*”¹³⁹

Az ötvenes évek háborús filmjei

A franciák számára a második világháború ábrázolása igen fontos politikai, de főleg morális kérdés volt. A háborúval kapcsolatos filmek közül kitűnik az 1951-ben forgatott *Isten után az első*¹⁴⁰ című alkotás. Pierre Brasseur¹⁴¹ emlékezetes alakítása teszi egyedivé a filmet. „*Egy hajóskapitány a hőse ennek a filmnek, aki [...] emberségből és becsületből vizsgálják kitűnően.*”¹⁴² A francia filmgyártás kitűnő műve az Oscar-díjjal jutalmazott

¹³¹ Új filmek. *Vas Népe*, 1957. július 6. 2. évf. 156. sz. 5.

¹³² *Les Compagnes de la nuit*, 1953, francia bűnügyi film, rendezte Ralph Habib.

¹³³ Ralph Habib (1912–1969) libanoni származású francia filmrendező.

¹³⁴ *Vas Népe*, 1957. február 3. 2. évf. 28. sz. 5.

¹³⁵ Henri-Georges Clouzot (1907–1977) francia filmrendező, forgatókönyvíró, filmproducer.

¹³⁶ *Les diaboliques*, 1955, francia krimi, rendezte Henri-Georges Clouzot.

¹³⁷ Simone Signoret (1921–1985) francia színésznő.

¹³⁸ Film. *Film Színház Muzsika*, 1967. június 16. 11. évf. 24. sz. 6–7.

¹³⁹ Bikácsy Gergely: Clouzot poklai. *Filmvilág*, 1977. február 15. 20. évf. 4. sz. 25.

¹⁴⁰ *Maitre après Dieu*, 1951, francia filmdráma, rendezte Louis Daquin.

¹⁴¹ Pierre Brasseur (1905–1972) francia színész.

¹⁴² *Hajdú-Bihari Napló*, 1960. december 18. 17. évf. 298. sz. 6.

René Clément-mű, a *Tiltott játékok*¹⁴³ is. A film érdekes, kissé bizarr oldaláról mutatja be a háborút. „*A Tiltott játékok a háború utolsó napjaiban játszódik Franciaországban, hőse egy kisfiú és egy kislány, akik játékaikban a felnőtteket akarják utánozni, s közben drámai bonyodalom okozói lesznek.*”¹⁴⁴ „*Ez az alkotás állja az idők próbáját. Mintha az akkori »szűk esztendő« megcsontosodott filmkészítési gyakorlatának lenne az eleven cáfolata. Változatlanul magával ragadja a nézőt a kifejező eszközök széles skálája, az érzelmi gazdagság ereje, a nyomasztó valóság és a különös víziók összekapcsolódása. [...] De miről szól a Tiltott játékok? Arról, hogy a háború feldúlja az emberi személységet. Megzavarja az értelmet, a fantáziát. Clément az elveszett gyermekkorról beszél lírai szépségű filmjében.*”¹⁴⁵ Jean-Paul Le Chanois háborús filmje is kiváló értékelést és magas elismerést kapott, akárcsak a „*Papa, mama...*” filmjei. *Szökevények*¹⁴⁶ című filmje egy náci táborból megszökött három férfi története. „*Igazi emberi dokumentum, nagy művészi tett ez a film. A francia filmművészet hagyományos rangját, becsületét megőrző és tovább növelő humanista műalkotás.*”¹⁴⁷ Robert Bresson¹⁴⁸ *Egy halálraítélt megszökött*¹⁴⁹ című filmje egy ember néhány börtönbeli napjának és szökésének története. „*Tagadhatatlan, hogy a filmnek vannak értékei. [...] Miért mégis a csalódás? A forgatókönyvi hiányosságok és naivitások miatt, amelyeket a rendezés még csak aláhúz.*”¹⁵⁰

Az ötvenes évek filmdrámái

A mozikban bemutatott szerelmi drámák közül az egyik az 1952-ben készült *Tiltott szerelem*.¹⁵¹ Rendezője Henri Verneuil,¹⁵² főszereplője Fernandel. A népszerű komikus ezúttal komoly drámai szerepben mutatkozott meg. „*Mi teszi mégis elgondolkodtatóvá és tanulságossá ezt a történetet? Fernandel játéka, Fernandel varázsa. Ahogy benne él és benne lé-*

¹⁴³ *Jeux interdits*, 1952, francia háborús filmdráma, rendezte René Clément.

¹⁴⁴ *Magyar Szó*, 1969. január 25. 26. évf. 23. sz. 9.

¹⁴⁵ Veress József (1984): *Filmek a polcra*. *Film Színház Muzsika*, június 2. 28. évf. 22. sz. 31.

¹⁴⁶ *Les évadés*, 1955, háborús filmdráma, rendezte Jean-Paul Le Chanois.

¹⁴⁷ Halász Anna (1956): A hét filmjei. *Romániai Magyar Szó / Előre*, október 5. 10. évf. 2785. sz. 2.

¹⁴⁸ Robert Bresson (1901–1999) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

¹⁴⁹ *Un condamné à mort s'est échappé* ou *Le vent souffle ou il veut*, 1956, francia filmdráma, rendezte Robert Bresson.

¹⁵⁰ *Film Színház Muzsika*, 1958. május 9. 2. évf. 19. sz. 13.

¹⁵¹ *Le fruit défendu*, 1952, francia filmdráma, rendezte Henri Verneuil.

¹⁵² Henri Verneuil (1920–2002) örmény származású francia filmrendező.

legzik a film teremtette valóságban...¹⁵³ André Michel¹⁵⁴ *A boszorkány*¹⁵⁵ című szerelmi történetét Svédországban forgatta. Marina Vlady¹⁵⁶ játéka a boszorkány szerepében elragadó, a kritika mégis rossz filmnek minősítette. „*Sajnáltnivaló, hogy a franciák, akik már oly sokszor mutatták meg, hogyan kell filmnyelven szépen elmondani igazat és szépet – ez alkalommal csak részben tették ezt. Nem egészen, de jócskán elrontottak egy szépnak induló, mely gondolatokat ébresztő filmet.*”¹⁵⁷ A filmdrámák közé sorolható az 1956-ban készült Alex Joffé¹⁵⁸ rendezte, *A vasárnap gyilkosai*,¹⁵⁹ mely tragikus és komikus is egyben. „*A film művészi eszközökkel példázza, hogy a kispolgári álmok mennyire a véletlenül múltnak, s milyen sokat követelnek azoktól, akik kergetik a délibábokat.*”¹⁶⁰ *A Jelentéktelen emberek*¹⁶¹ című film Henri Verneuil munkája, a főszerepet Jean Gabin¹⁶² alakította, aki egyike a legnagyobb filmszínészeknek. „*Jelentéktelen emberek, ez a film címe, s éppen az ellenkezőjét mondja. Nincsenek jelentéktelen emberek...*”¹⁶³ Kiemelkedő alkotása a francia filmművészetnek a *Nagy családok*,¹⁶⁴ és nem csak Jean Gabin igényes játéka miatt. „*Rendezője Denys de la Patellière, akinek – a francia kritikák szerint – ez a legsikerültebb alkotása.*”¹⁶⁵ „*A film szatirikus hangvétele remekül csendül össze a jellegzetes francia humorral, amelylyel nemcsak fűszereznek, hanem jellemeznek is az alkotók. Bár nem mondja ki nyíltan az alkotás, mégis kiérződik, hogy ez a világ pusztulásra van ítélve. [...]* *A film mind tartalmában, mind mondanivalójában és művészi kivitelezésében a francia filmművészet egyik kiemelkedő alkotása.*”¹⁶⁶

A mozikban vetített filmek között egészségügyi-orvosi témájú filmek is akadtak. Jean-Paul Le Chanois nem szokványos filmet készített egy nem szokványos történetből. *A Fájdalom nélkül*¹⁶⁷ című filmjében egy orvos (Jean Gabin) a fájdalom nélküli szülés megvalósításáért harcol. „*A Fájdalom nélkül megkapó embersége éppen abban rejlik, hogy harcba száll a társadalmi előítéletek és a szakmai elfogultságok ellen a szenvedő anyák véde-*

¹⁵³ Boda István: Tiltott szerelem. *Néplap*, 1955. december 16. 12. évf. 297. sz. 7.

¹⁵⁴ André Michel (1910–1989) francia filmrendező és forgatókönyvíró.

¹⁵⁵ *La sorcière*, 1955, francia melodráma, rendezte André Michel.

¹⁵⁶ Marina Vlady (1938–) orosz származású francia színésznő, énekesnő, író.

¹⁵⁷ Megnézzük? *Népakarat*, 1957. május 23. 2. évf. 118. sz. 4.

¹⁵⁸ Alex Joffé (1918–1995) francia forgatókönyvíró, filmrendező.

¹⁵⁹ *Les assassins du dimanche*, 1956, francia dráma, rendezte Alex Joffé.

¹⁶⁰ Az első szélesvásznú vetítés. *Esti Hírlap*, 1957. június 2. 2. évf. 127. sz. 2.

¹⁶¹ *Des gens sans importance*, 1956, francia dráma, rendezte Henri Verneuil.

¹⁶² Jean Gabin (1904–1976) francia színész.

¹⁶³ Film. *Magyarország*, 1957. április 3. 1. évf. 5. sz. 11.

¹⁶⁴ *Les grandes familles*, 1958, francia filmdráma, rendezte Denys de La Patellière.

¹⁶⁵ *Zalai Hírlap*, 1960. július 6. 16. évf. 158. sz. 4.

¹⁶⁶ Szakály Éva: Filmjegyzetek. *Vas Népe*, 1960. július 10. 5. évf. 162. sz. 4.

¹⁶⁷ *Le cas du docteur Laurent*, 1956, francia filmdráma, rendezte Jean-Paul Le Chanois.

lemében.¹⁶⁸ Ehhez képest az *Emberk fehérben*¹⁶⁹ története gyengébb. „Az *Emberk fehérben* című francia filmalkotás egy fiatal tehetséges orvos küzdelmeiről, sikereiről és szerelméről szól. [...] Mondanivalóját tekintve a film közepes alkotás. Bár eseményeiben emberi sorsok villannak fel, itt-ott azonban beárnyékolják szentimentális jelenetek.”¹⁷⁰ A kuruzsló¹⁷¹ ellentmondásokkal teli, orvosi problémát tárgyaló film, melyet Jean Marais egyénisége emel ki az átlagfilmek sorából. „Az egész mű zavarosságának gyökere az, hogy a küzdelmet figyelve, a néző sokáig nem képes eldönteni, hol is van az igazság? A tudomány vagy a sarlatanizmus oldalán?”¹⁷²

Az ötvenes években megfilmesített világirodalmi alkotások közül a hazai mozikban is látható volt a *Három asszony*,¹⁷³ mely Guy de Maupassant három elbeszélésből készített André Michel rendező. „A *Három asszony* nem kiemelkedő alkotása a francia filmalkotásnak, de azzal, hogy jól érzékelteti Maupassant novelláinak levegőjét, sok helyütt finom és művészi megoldásokat talál, megérdemli a közönségsikert.”¹⁷⁴ Szintén Maupassant-feldolgozás az *Egy élet*¹⁷⁵ című film. Alexandre Astruc¹⁷⁶ munkáját a magyar sajtó kritikusan fogadta. „Meglehetősen híven tükrözi Maupassant hasonló című regényének szellemét, sötét színekkel festi az asszonysorsot, az életet, amely végeredményben – a film főszereplőjének utolsó szavai szerint – nem is olyan szép, és nem is olyan csunya [sic!], mint gondoljuk. De a film mégsem kelt olyan hatást, mint Maupassant prózája, hiányzik belőle stílusának egyszerűsége és könnyűsége, vagyis más szóval, nem gazdagítja, hanem szegényíti az eredetit. Egy mondatban: Várakozáson aluli.”¹⁷⁷ Georges Lampin¹⁷⁸ rendező viszont sikerrel filmesítette meg Dosztojevszkij nagy művét. A *Bűn és bűnhődés*¹⁷⁹ című filmje világsztárok közreműködésével készült: Marina Vlady és Jean Gabin alakították a főbb szerepeket. „A filmrendezők és a filmgyárosok szeretnek visszanyúlni témáért a klasszikus irodalomhoz. Persze, egy kis ferdítésért, átalakításért nem nyomja őket a lelkiismeret. Ebben az irányban eddig főleg az amerikaiak tüntették ki magukat annyira, hogy nemrégiben Shakespeare *Macbethjéből* gengszterdrámát fabrikáltak. A francia filmművészek eddig meglehetősen áhítattal nyúltak a klasszikus témákhoz,

¹⁶⁸ Filmsarok. *Népakarat*, 1958. január 4. 3. évf. 3. sz. 8.

¹⁶⁹ *Les hommes en blanc*, 1955, francia filmdráma, rendezte: Ralph Habib.

¹⁷⁰ *Hajdú-Bihari Napló*, 1956. november 25. 1. évf. 11. sz. 3.

¹⁷¹ *Le guérisseur*, 1953, francia filmdráma, rendezte Yves Ciampi.

¹⁷² Szinetár György (1957): Film. *Magyarország*, július 24. 1. évf. 21. sz. 9.

¹⁷³ *Trois femmes*, 1952, francia filmdráma, rendezte André Michel.

¹⁷⁴ Filmszalag. *Népszava*, 1956. november 30. 1. évf. 16. sz. 4.

¹⁷⁵ *Une vie*, 1958, francia filmdráma, rendezte Alexandre Astruc.

¹⁷⁶ Alexandre Astruc (1923–2016) francia filmrendező.

¹⁷⁷ Láttuk. *Magyar Szó*, 1960. szeptember 18. 17. évf. 220. sz. 10.

¹⁷⁸ Georges Lampin (1901–1979) orosz származású francia színész és filmrendező.

¹⁷⁹ *Crime et châtiment*, 1956, francia filmdráma, rendezte Georges Lampin.

azonban most Georges Lampin¹⁸⁰ rendező olyan merészen nyúlt hozzá a világirodalom egyik legnagyobb remekéhez, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című világhírű alkotásához, hogy egy csapásra túlszárnyalta az amerikaiakat.¹⁸¹ „Noha valójában nem magát a regényt filmesítették meg – ez valóban lehetetlen –, hanem csak alapul vették egy mai környezetben játszódó lélektani dráma elkészítésére, mégis minden kockájával Dosztojevszkij szellemét idézi...”¹⁸²

A francia újhullám – a hatvanas évek filmdrámái

Az ötvenes évek végén jelentkező újhullámos rendezők morális társadalmi problémák egész sorát dolgozták fel. 1959-ben egy különleges filmmel állt elő egyik meghatározó egyéniségük, François Truffaut.¹⁸³ A *Négyszáz csapás*¹⁸⁴ önéletrajzi ihletésű, érzelmekkel, gondolatokkal teli szerzői film, monumentális alkotás. „Olyan egyszerű, és olyan hiteles is. És éppen ez a sok-sok valóság-darabkából összerakott, életszerű szerkezet a film legvonzóbb sajátja.”¹⁸⁵ „Azt viszont egy pillanatig sem lehet vitatni, hogy Truffaut a gyereklelek kiváló ismerője. Filmjének erénye nem társadalomkritika, hanem a lélektani folyamatok kitűnő, filmszerű ábrázolásának meggyőző ereje.”¹⁸⁶ Truffaut-nak a másik legmaradandóbb alkotása az 1962-es *Jules és Jim*¹⁸⁷ című filmje. „A filmkritikákban minduntalan visszatérő gondolat, hogy a világirodalom legtisztább szerelmi háromszögét alkotta meg Truffaut, mivel az asszony szerelméért való vetélkedés semmit sem ront a két férfi barátságán.”¹⁸⁸ „A *Jules és Jim* az élet és az élet értékeinek viszonylagosságáról szól, arról a kettőségről, ami az élet számos eseményére oly tragikusan jellemző. Bár a film filozófiájával, gondolati tartalmával vitatkozni kell, Truffaut kiváló szerkesztése, remek és újszerű filmkifejezései, közlési módszerei komoly figyelmet érdemelnek.”¹⁸⁹

¹⁸⁰ Georges Lampin (1901-1979) francia színész, filmrendező.

¹⁸¹ *Bűn*, amelyet még nem ért el a bűnhődés. *Népszabadság*, 1957. február 10. 2. évf. 35. sz. 13.

¹⁸² Kalapis Zoltán (1960): Láttuk. *Magyar Szó*, február 7. 17. évf. 31. sz. 2.

¹⁸³ François Truffaut (1932-1984) francia kritikus, filmrendező.

¹⁸⁴ *Les quatre cents coups*, 1959, francia filmdráma, rendezte François Truffaut.

¹⁸⁵ Kalapis Zoltán (1960): Filmvilág – Láttuk. *Magyar Szó*, november 6. 17. évf. 262. sz. 10.

¹⁸⁶ *Négyszáz csapás*. *Esti Hírlap*, 1960. május 21. 5. évf. 119. sz. 4.

¹⁸⁷ *Jules et Jim*, 1962, francia filmdráma, rendezte François Truffaut.

¹⁸⁸ *Film Színház Muzsika*, 1963. február 2. 7. évf. 5. sz. 20.

¹⁸⁹ A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1964. december 17. 20. évf. 295. sz. 4.

A francia újhullám másik kiváló képviselője, Claude Chabrol¹⁹⁰ első filmje, *A szép Serge*¹⁹¹ az egyik legsúlyosabb társadalmi problémáról, az alkoholizmusról szól. „*A verista elemekkel átszőtt történet mindenestre őszinte, valóságképféjező, s olykor drámai hatású volt.*”¹⁹² „*Maga a film kicsit ügyetlen, bizonytalan, keresztényi erkölcsöket didaktikusan hirdető, ifonti mű. De őszinte, üde, friss hangja, a környezetet és az ábrázolt emberek viselkedésének, mindennapjainak mély ismerete és merőben új, nagyon olcsó, minden kereskedelmi és érdekszférán kívül álló forgatási módszere, új korszakot nyitott a francia filmgyártásban.*”¹⁹³ Chabrol második filmje, az *Unokafivérek*¹⁹⁴ is magas művészi értéket képvisel. Kemény ellentétekre épülő film: két jellem összeütköztetése és két életfelfogás bontakozik ki a filmből. „*A film két testvér lelkivilágáról fest hiteles képet, belső világukról sorakoztat fel érdekes adalékokat. Chabrol lírai filmje világszerte nagy sikert aratott.*”¹⁹⁵ „*Minden fejtetőre áll a világban: az erkölcsi normák elvesztették értelmüket, a jószándékot megcsúfolták, a cinizmus és a becstelenség könnyű és gyors sikereket arat. Körülbelül ilyen tanulást sugall Claude Chabrol filmje, ez a szenvedélyes vitákat kavart alkotás. Észmáját sokan megvetőzták, a formai-művészi értékekről viszont elismeréssel nyilatkoztak a bírálók. Ebben a történetben van egy rossz fiú és egy jó. Unokafivérek. Az élet nem a nemes lelkű, naív, szorgalmas fiút halmozza el ajándékaival, hanem a züllött és számítgató másikat. S a véletlen halál is a jót viszi el.*”¹⁹⁶ „*A film egyben a modern életstílus kritikája: kiábrándultság, csalódottság, lelki csőd. A műnek elsősorban filmtörténeti érdekessége jelentős.*”¹⁹⁷

1959-ben mindössze négy hét alatt forgatta le a fiatal Jean-Luc Godard¹⁹⁸ *Kifulladásig*¹⁹⁹ című filmjét, amely forradalmi volt a maga idejében, szenzációként hatott, és nem utolsósorban nagy sikert hozott alkotóinak, színészeinek. Ez a film indította el Jean-Paul Belmondót²⁰⁰ a világhír felé. „*Jean-Luc Godard arra törekedett, hogy filmjének hangulata közvetlen, spontán legyen. Mellőzte a szerinte nehézkes, szokásos technikát: a*

¹⁹⁰ Claude Chabrol (1930–2010) francia filmrendező, producer, forgatókönyvíró, színész.

¹⁹¹ *Le beau Serge*, 1959, francia filmdráma, rendezte Claude Chabrol.

¹⁹² Franciák filmen. *Film Színház Muzsika*, 1971. január 23. 15. évf. 4. sz. 27.

¹⁹³ Traser Mária: Claude Chabrol. <http://www.filmkultura.hu/regi/articles/profiles/chabrol.hu.html> (letöltés dátuma: 2021. 01. 29.).

¹⁹⁴ *Les cousins*, 1959, francia filmdráma, rendezte Claude Chabrol.

¹⁹⁵ A hét filmjei. *Hajdú-Bihari Napló*, 1966. szeptember 29. 23. évf. 230. sz. 6.

¹⁹⁶ *Tükör*, 1972. október 3. 9. évf. 40. sz. 29.

¹⁹⁷ *Kisalföld*, 1972. szeptember 29. 17. évf. 230. sz. 4.

¹⁹⁸ Jean-Luc Godard (1930–) francia–svájci származású filmrendező, forgatókönyvíró, producer, színész, operatőr.

¹⁹⁹ *À bout de souffle*, 1959, francia romantikus dráma, rendezte Jean-Luc Godard.

²⁰⁰ Jean-Paul Belmondo (1933–2021) francia filmszínész, producer.

kameradarut, a fabrtkocsit, a túl erős világítást.”²⁰¹ „A film felszíne detektív-történet, voltaképpen a detektív-történet fonákja: a gyilkos bújócskázása a rendőrséggel.”²⁰² „A Kifulladásig a fiatalság és a függetlenség himnusza is, belecsapás a világba.”²⁰³ Az *Éli az életét*²⁰⁴ Godard vitathatatlanul figyelmet érdemlő műve, kifinomult lélekábrázolásról tesz tanúbizonyságot. „Godard, mint legtöbb művében, ebben a filmjében is, az emberi cselekvés szabadságának, a gátlások nélküli belső szabadságnak a problémáját feszegeti. [...] És külön meg kell említenünk a főszereplő Anna Karina nevét [...] csodás játéka szinte egyenlő értékű Godard szuggesztív erejű rendezésével és ezzel az alakítással beírta nevét a filmművészet történetébe.”²⁰⁵

1961-ben Agnès Varda²⁰⁶ *Cléo 5-től 7-ig*²⁰⁷ című filmje világhírnevet hozott a rendező számára. „A film, mely az új francia irányzatnak is talán legemberibb s legőszintébb alkotása, mindazonáltal nem hibátlan mű. Varda legsebezhetőbb pontja az, hogy mintha maga is az orvos tárgyilagosságával s kötelező tartózkodásával mondana diagnózist anélkül, hogy teljes szenvedéllyel és hittel vezetne végig az egyébként helyesen felismert gondolati összefüggéseket. [...] Corinne Marchand, aki valójában is énekesnő, kiváló érzékkel azonosul Cléo összetett figurájával. Minden mozdulata hiteles és emberi – bár ez legalább annyira a női pszichológiát kitűnően ismerő Varda érdeme is. [...] A fentiekből következik, hogy a *Cléo* szokatlan ritmusú film, ínycsecknek való látvány, s majdnem bizonyos, hogy akik szemet gyönyörködtető, vagy izgalmas és cselekményes képsorokat várnak tőle, csalódní fognak. Dehát a filmművészetnek sokféle útja van – s a Varda útja is járható.”²⁰⁸

A *Tékozló szív*²⁰⁹ egy világhírű regény feldolgozása Georges Franju²¹⁰ rendezésében. François Mauriac Nobel-díjas író *Thérèse Desqueroix* című regénye szolgáltatta az alapot. „A regénysikerből nem lett filmsiker, s ez talán a választott formával magyarázható. A *Tékozló szív* a vásznon a szét-töredezett szerkezet, a makacsul visszatérő motívumok s egyfajta monotonía miatt nem tudja mindvégig lekötni a nézőt...”²¹¹ A Bertolt Brecht *A méltatlan özvegy* című elbeszélésből készített *Méltatlan öreg hölgy*²¹² ugyanak-

²⁰¹ Panoráma. *Film Színház Muzsika*, 1982. december 11. 26. évf. 50. sz. 26.

²⁰² Zay László: Nagyszerű stílus – felemás tartalom. *Magyar Nemzet*, 1964. január 22. 20. évf. 17. sz. 4.

²⁰³ Hegyi Zoltán: Hullámok. *Magyar Nemzet*, 2010. szeptember 15. 73. évf. 252. sz. 15.

²⁰⁴ *Vivre sa vie*, 1962, francia filmdráma, rendezte Jean-Luc Godard.

²⁰⁵ Filmekről röviden. *Film Színház Muzsika*, 1966. október 14. 10. évf. 41. sz. 11.

²⁰⁶ Agnès Varda (1928–2019) belga származású francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²⁰⁷ *Cléo de 5 à 7*, 1961, francia filmdráma, rendezte Agnès Varda.

²⁰⁸ Mozik műsorából. *Hajdú-Bihari Napló*, 1965. március 6. 22. évf. 55. sz. 5.

²⁰⁹ *Thérèse Desqueroix*, 1962, francia filmdráma, rendezte Georges Franju.

²¹⁰ Georges Franju (1912–1987) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²¹¹ *Hajdú-Bihari Napló*, 1964. augusztus 30. 21. évf. 203. sz. 7.

²¹² *Le Vieille dame indigne*, 1965, francia filmdráma, rendezte René Allio.

kor nemzetközi sikert aratott. Rendezőjének, René Alliónak²¹³ ez volt az első munkája, és ez tette ismertté nevét. „Szuggesztív, fegyelmezett módon filmez, kamerájával szinte rátapad az eseményekre, az emberekre: a dolgokat nemcsak nézi, hanem lesi, sőt meglesi, mint valami konok detektív, úgy követi a történetet. [...] Kíméletlenül jellemez ez a film, s nemcsak a benne szereplőket: az életet is ilyen kíméletlen nyíltsággal jellemzi.”²¹⁴ Jacques Rivette²¹⁵ Diderot Apácájából készült, azonos című filmje²¹⁶ egyike volt az egy ideig dobozban tartott filmeknek, melyet aztán levetítettek a mozik vetítővásznain. „A francia cenzúra »jóvoltából« egy éven át feküdt dobozban Diderot egyik leghíresebb regényének filmváltozata – nem tudni miért? A rendező szándékától ugyanis mi sem állt távolabb, mint hogy »merész« filmet készítsen, felhasználva a regény erre is lehetőséget kínáló részeit [...] A dokumentumszerűség, a visszafogottság, a látszólagos vontatottság szolgálja leghívebben a diderot-i mondánivalót: a szabadságvágy ereje mindent elsöpör, s a legsúlyosabb bűn az emberi méltóság megalázása. Anna Karina alakítja a zárdába kényszerített leányt [...] kitűnően. Az apáca nem megfilmesített regény, hanem önálló mű – Diderot szellemében.”²¹⁷

André Cayatte²¹⁸ rendező filmje, *A hivatás kockázata*²¹⁹ morális problémákkal foglalkozik. „A kissé didaktikus módszerekkel készült színes francia film arról szól, hogy a kamaszgyerekek miféle komiszkodásokra képesek tanárjukkal szemben.”²²⁰ „A megrágalmazott tanítót Jacques Brel alakítja; az általa megformált pedagógus teljességgel alkalmatlan erre a hivatásra. Mostoha szerepet kapott Emmanuelle Riva; a tanító konokul hűséges feleségét, az aszszony szenvedését és mégis töretlen bizalmat kell ábrázolnia vázlatos és lélektanilag felszínes szerepben.”²²¹ Szintén emberi sorsokat mutat be Christian de Chalonge²²² *Tiltott határátlépés*²²³ című filmje. „A film a mai Portugáliába viszi el a nézőt, ahonnan – mint a film mondja – havonként átlagosan tízezer ember menekül el illegálisan, hogy más országban keressenek kenyeret és szabadságot. A címe portugálul: *O salto, vagyis Az ugrás*. Így nevezik Portugáliában a tiltott határátlépést.”²²⁴

²¹³ René Allio (1924–1995) francia rendező, forgatókönyvíró.

²¹⁴ Zay László: A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1967. március 23. 23. évf. 70. sz. 4.

²¹⁵ Jacques Rivette (1928–2016) francia filmrendező, az újhullám egyik legjelentősebb alakja.

²¹⁶ *La religieuse*, 1966, francia filmdráma, rendezte Jacques Rivette.

²¹⁷ Előzetes. *Hétfői Hírek*, 1968. november 4. 12. évf. 45. sz. 6.

²¹⁸ André Cayatte (1909–1989) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²¹⁹ *Le risques du métier*, 1967, francia filmdráma, rendezte André Cayatte.

²²⁰ A hét filmjei. *Népszava*, 1968. szeptember 19. 96. évf. 220. sz. 2.

²²¹ A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1968. szeptember 19. 24. évf. 220. sz. 4.

²²² Christian de Chalonge (1937–) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²²³ *O salto*, 1967, francia filmdráma, rendezte Christian de Chalonge.

²²⁴ Buzási János (1967): Magas művészi és eszmei színvonalú alkotások bemutatásával

*A macska kinyújtja karmait*²²⁵ című ellenállási film nem részesült nagy elismerésben, pedig Françoise Arnoul²²⁶ teljesen azonosult szerepével. „Nem az ő hibája, hogy a film a jó színészi játék, s a mesteri fényképezés ellenére is alatta marad egy közepes alkotásnak.”²²⁷ Szintén ellenállási film, melyben Jean-Louis Trintignant²²⁸ alakítja az egyik főszerepet, az Alexandre Astruc rendezte *Út a túlsó partra*.²²⁹ „Nem a szereplőket, a hősokeket, nem a jellemeket ábrázolja, hanem – ugyanúgy, mint Maupassant az irodalomban – az eseményeket mutatja be és ezekből »jön ki« a jellem, az ember maga.”²³⁰ A *Hosszú az út Gibraltárig*²³¹ Claude Chabrol kevésbé jól sikerült filmje. *A szép Serge* és az *Unokafivérek* után Chabrol ezen filmjét hiányosságai miatt érte bírálólat. „...nem egyszerűen hagyományos stílusú ellenállási történet, hanem hideg, mondhatni közönyös epizódosorozat, szépeleg semmitmondással.”²³²

André Charpak²³³ az emberi magatartás lehetőségeit, a múlt és a jelen összefonódását mutatja be *A normális élet*²³⁴ című filmjében. „De nem könnyű a feledés. Az emberek önzése, közönyössége, újdonsült szerelemesének értetlensége folyóást vissza-visszaidézi benne a múlt szörnyű képeit. A sebzett lélek nehezen gyógyul [...] Charpak, az elsőfilmes rendező megrendítően szép művet alkotott. Jó érzékkel kerülte el a történet buktatóit: a kínálkozó közhelyeket, az öncélú lélekvájkálást. Monique Lejeune és Victor Lanoux nem játszószák, élik szerepüket.”²³⁵

A bemutatásra került szerelmi filmdrámák közül Claude Bernard-Aubert²³⁶ filmje, a *Keserű szerelem*²³⁷ nagyon emberi, meghatóan szép alkotás, melynek témája a faji előítélet. „Fehér nő feketé férfit szeret, egy magas kultúrájú európai országban, amelyik hivatalosan nem ismer semmiféle faji megkülönböztetést.”²³⁸

megnyílt a velencei nemzetközi filmszemle. *Népszabadság*, augusztus 29. 25. évf. 203. sz. 7.

²²⁵ *La chatte sort ses griffes*, 1960, francia háborús filmdráma, rendezte Henri Decoin.

²²⁶ Françoise Arnoul (1931–) francia színésznő.

²²⁷ Filmjegyzetek. *Vás Népe*, 1961. augusztus 13. 6. évf. 190. sz. 4.

²²⁸ Jean-Louis Trintignant (1930–) francia színész.

²²⁹ *La longue marche*, 1966, francia háborús filmdráma, rendezte Alexandre Astruc.

²³⁰ Oláh Tibor (1967): Jegyzetek filmekről. *Hajdú-Bihari Napló*, április 8. 24. évf. 82. sz. 4.

²³¹ *La ligne de démarcation*, 1966, francia filmdráma, rendezte Claude Chabrol.

²³² A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1968. március 7. 24. évf. 56. sz. 4.

²³³ André Charpak (1928–2006) lengyel-francia színész, filmrendező, forgatókönyvíró.

²³⁴ *La vie normale*, 1964, francia filmdráma, rendezte André Charpak.

²³⁵ Előzetes. *Hétféi Hírek*, 1967. december 18. 11. évf. 51. sz. 6.

²³⁶ Claude Bernard-Aubert (1930–2018) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²³⁷ *Les laches vivent d'espoire*, 1961, francia filmdráma, rendezte Claude Bernard-Aubert.

²³⁸ Sas György (1963): Jegyzetek filmekről. *Film Színház Muzsika*, január 19. 7. évf. 3. sz. 5–6.

Kétszeres Oscar-díjas szerelmi történet Claude Lelouch²³⁹ filmje, az *Egy férfi és egy nő*,²⁴⁰ amely Anouk Aimée²⁴¹ és Jean-Louis Trintignant nagyszerű játékának köszönhetően méltán kapta meg az amerikai filmes elismerést 1967-ben. „A legszebb emberi érzelmeket vetíti elénk minden érzélgősség nélkül, modern és mindenki által érthető filmnyelven, felejthetetlen zenével kísérve...”²⁴² „Claude Lelouch nemcsak elmondta ezt a történetet, költeményt rendezett belőle. Megemelte, fényt adott a pillanatoknak. Nagyon szép filmet rendezett. Pszichológiai remeklése azért igazán korszerű, mert értelmesen szép. Élni hagyja a színeket, a képeket. Szimbólumai költőiek és pontosak. [...] Anouk Aimée az egyéniség varázsával, forrás- természetességgel, póz és frázis nélkül tárja fel az asszony életét. [...] Jean-Louis Trintignant férfi- as ereje, belülről fakadó egyszerűsége mesteri lélekrajzzal párosul. [...] A költészet eleganciája.”²⁴³

A hatvanas évek vígjátékai

Könnyedebb hangvételű Michel Deville szerelmes filmje, *A hazug lány*,²⁴⁴ melyben Marina Vlady kiváló alakítást nyújt. „*A hazug lány a fiatalosság filmje. A siker majdnem teljes egészében Marina Vlady érdeme. Megejtő szépsége, fiatalos bája rokonszenvet ébreszt bennünk. Ha megfigyeljük jobban, észre kell venni, hogy milyen sok arca van. A szerepében megformált szeleburdi kislány alakját hitelesen, elfogadhatóan kelti életre. Játékában érezzük a kiforrott színész sokoldalúságát.*”²⁴⁵

Az 1961-ben készült *A szép amerikai*,²⁴⁶ Robert Dhéry²⁴⁷ és Pierre Tchernia²⁴⁸ közös műve kevésbé átgondolt alkotásra sikeredett. „*Előljáróban: nem férfi és nem nő a szép amerikai, hanem autó.*”²⁴⁹ „*Egész kis társadalmi körkép, a nyugati életforma maró gúnnyal megrajzolt keresztmetszete bontakozik ki a visszas helyzetek sorozatából.*”²⁵⁰ A Dhéry–Tchernia rendezőpáros három évvel később színvonalasabb filmmel jelentkezett, címe

²³⁹ Claude Lelouch (1937–) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²⁴⁰ *Un homme et une femme*, 1966, francia romantikus filmdráma, rendezte Claude Lelouch

²⁴¹ Anouk Aimée (1932–) francia színésznő.

²⁴² *Képes Újság*, 1971. szeptember 25. 12. évf. 39. sz. 29.

²⁴³ Demeter Imre (1968): Film. *Film Színház Muzsika*, február 24. 12. évf. 8. sz. 12.

²⁴⁴ *Adorable menteuse*, 1961, francia vígjáték, rendezte Michel Deville.

²⁴⁵ *A hazug lány. Hajdú-Bihari Napló*, 1965. július 24. 22. évf. 173. sz. 6.

²⁴⁶ *La belle américaine*, 1961, francia vígjáték, rendezte Robert Dhéry, Pierre Tchernia.

²⁴⁷ Robert Dhéry (1921–2004) francia színész, forgatókönyvíró, filmrendező.

²⁴⁸ Pierre Tchernia (1928–2016) francia producer, színész, forgatókönyvíró.

²⁴⁹ Geszti Pál: A francia filmnapok bemutatói. *Film Színház Muzsika*, 1962. április 13., 6. évf. 15. sz. 20–21.

²⁵⁰ Halász István: Két filmvígjáték. *Új Élet*, 1962. október 25. 4. évf. 20. sz. 18.

Hajrá, franciák!²⁵¹ „Londonban játszódik a film, franciák és angolok nemcsak azonos megosztásban, de egyformán kigúnyolva és gyakran azonos bájjal szerepelnek benne.”²⁵² *A nagyváros örömei*²⁵³ című film egy párizsi kisember egyetlen napját mutatja be. A főszereplő a népszerű Bourvil,²⁵⁴ aki sokat ad a maga humorából, hogy a vígjátékot sikerre vigye. „*A nagyváros örömei, bár története kissé széteső, cselekménye jóformán nincs is, csak történetek láncolata egy kis ember életén keresztül, mégis elegendő ahhoz, hogy a bourvil-i játéktípus néhány titkát megismerjük.*”²⁵⁵ *A Mi ketten, meg a ló*²⁵⁶ szokatlan című, érdekes témaválasztású filmbohózat. Jean-Marc Thibault²⁵⁷ rendezte, aki egyben egyik főszereplője is a filmnek. „*Burleszk ez, de nem csupán helyzetkomikumra épült, hanem sok eredeti ötlet, szatirikus elem, ironia és önironia villan fel benne.*”²⁵⁸ Jean Girault²⁵⁹ alkotása, a *Robbantsunk bankot!*²⁶⁰ hiába épül olyan nagy színészegyéniségre, mint Louis de Funès, „*sem a humor, sem a bank nem robban igazán.*”²⁶¹ Louis de Funès játsza a főnököt *A főnök inkognitóban*²⁶² című Jacques Besnard-filmben,²⁶³ melynek a magyar kritikusok szerint különösebb mondanivalója, mélysége nincsen. „*A film szellemes vígjátéknak indul, de jelentéktelen burleszk-ké lapsodlik.*”²⁶⁴ *A Hogyan lettem vezérigazgató?*²⁶⁵ ugyancsak egy Funès-film, amely szintén nem nyerte el a kritikusok tetszését. „*A nem nagy igényű, de mulatságos filmszatíra a könnyű szórakozás igényét nagyjából kielégíti.*”²⁶⁶ Funès színészi egyéniségéhez illő feladatot kapott az *Oszkár*²⁶⁷ című filmben, a hatás ezúttal elmaradt. „*Vannak káprázatos filmgyári díszletek, fényűző szobák, mesés bútorok etc., etc. Kész a leltár. Szerettük volna a jó gegeket is felsorolni, ilyenek azonban nincsenek.*”²⁶⁸ Tartalmi szempont-

²⁵¹ *Allez France*, 1964, francia vígjáték, rendezte Pierre Tchernia, Robert Dhéry.

²⁵² Holnaptól a mozikban. *Esti Hírlap*, 1965. május 19. 10. évf. 116. sz. 2.

²⁵³ *Le Tracassin ou Les plaisirs de la ville*, 1961, francia vígjáték, rendezte Alex Joffé.

²⁵⁴ Bourvil (1917–1970) születési neve: André Robert Raimbourg, francia színész, komikus, énekes.

²⁵⁵ Filmkrónika. *Fejér Megyei Hírlap*, 1962. augusztus 8. 18. évf. 184. sz. 5.

²⁵⁶ *Un cheval pour deux*, 1961, francia vígjáték, rendezte Jean-Marc Thibault.

²⁵⁷ Jean-Marc Thibault (1923–2017) francia színész, filmrendező, forgatókönyvíró.

²⁵⁸ A hét filmjei. *Népszava*, 1963. június 6. 91. évf. 130. sz. 2.

²⁵⁹ Jean Girault (1924–1982) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

²⁶⁰ *Faites sauter la banque!* 1963, francia vígjáték, rendezte Jean Girault.

²⁶¹ Kulturális. *Tükör*, 1965. július 6. 2. évf. 27. sz. 18.

²⁶² *Le Grand restaurant*, 1966, francia bűnügyi filmvígjáték, rendezte Jacques Besnard.

²⁶³ Jacques Besnard (1929–2013) francia rendező, forgatókönyvíró, producer.

²⁶⁴ Kulturális tükör. *Tükör*, 1967. május 9. 4. évf. 19. sz. 18.

²⁶⁵ *Carambolages*, 1963, francia vígjáték, rendezte Marcel Bluwal.

²⁶⁶ A hét filmjei. *Népszava*, 1964. február 27. 92. évf. 48. sz. 4.

²⁶⁷ *Oscar*, 1967, francia vígjáték, rendezte Edouard Molinaro.

²⁶⁸ Filmkomédiák. *Hajdú-Bihari Napló*, 1968. július 30. 25. évf. 177. sz. 4.

ból Jacques Besnard filmje, *A 4-es labor örültje*²⁶⁹ érdekes, ötletes. „*A kalandokban bővelkedő francia filmvígjáték egy robbanás körül játszódik, amely nevetést fakaszt.*”²⁷⁰ Girault *Szólítson ügyvédnek*²⁷¹ című filmje sem aratott különösebb sikert hazánkban. „*A cselekmény [...] túlságosan hosszan, önmagát ismételve, lagymatagon csordogál. Érthető, hiszen nincs is hová folyjék: a rendezőnek az égvilágon semmi mondanivalója nem volt.*”²⁷² Yves Robert *Egy kis csibész viszontagságai*²⁷³ című vígjátéka sem művészi tekintetben, sem tartalmilag nem emelkedik a *Horgász a pácban* című filmje fölé. „*Kár, hogy túl sok volt a filmben az ismétlődés, a vontatottság, a hirtelen felcsapó humor és az unalmas, elnyújtott képek sorozatának váltakozása.*”²⁷⁴ Nagy színészi alakítás tette emlékezetessé Yves Robert másik filmjét, melynek címe *A boldog Alexandre*.²⁷⁵ A főszerepet játszó Philippe Noiret²⁷⁶ ezzel a filmmel vált igazán híressé. „*Szellemes szituációk nevetetnek meg másfél órán keresztül; az ötletek, a helyzetek és a szerencsésen eltalált figurák feledtetik a ritmus döccenéseit, a cselekmény felépítésének aránytalanságait...*”²⁷⁷ A hazai mozikban bemutatott *Epekedő szerelmes*²⁷⁸ rendezője és főszereplője a komikus, Pierre Étaix.²⁷⁹ A film klasszikus burleszk, majdnem némafilm, de épp a párbeszéd hiánya, a képi kifejezés teszi egyedülállóvá a filmet. „*Van-e mondanivalója az Epekedő szerelmes című francia filmbobózatnak? Az égvilágon semmi – mondjuk az első meggondolásra. Pedig a mondanivaló hiánya itt nem jelent teljes semmitmondást.*”²⁸⁰ Pierre Étaix másik filmje, a *Yoyo*²⁸¹ hasonló jellegű, a látványra épülő mű. „*A film első húsz-huszonöt perce néma képsorból áll. Itt sziporkázóan szellemes ötletek, frappáns fordulatok jellemzőek rá.*”²⁸² Szubjektív, mégis magas színvonalú, mindenfajta dialógust nélkülöző mű a *Max Linder társaságá-*

²⁶⁹ *Le fou du labo IV*, 1967, francia vígjáték, rendezte Jacques Besnard.

²⁷⁰ A hét filmjei. *Hajdú-Bihari Napló*, 1968. április 4. 25. évf. 80. sz. 4.

²⁷¹ *Monsieur le Président Directeur Général*, 1966, francia vígjáték, rendezte Jean Girault.

²⁷² Hegedüs Zoltán (1967): A hét filmjei. *Népszabadság*, július 6. 25. évf. 157. sz. 7.

²⁷³ *Bébert et l'omnibus*, 1963, francia vígjáték, rendezte Yves Robert.

²⁷⁴ Film. *Zalai Hírlap*, 1965. december 12. 21. évf. 293. sz. 2.

²⁷⁵ *Alexandre le bienheureux*, 1968, francia vígjáték, rendezte Yves Robert.

²⁷⁶ Philippe Noiret (1930–2006) francia színész.

²⁷⁷ Csík István (1968): Izgalom és nevetés. *Film Színház Muzsika*, augusztus 31. 12. évf. 35. sz. 14.

²⁷⁸ *Le supirant*, 1962, francia vígjáték, rendezte Pierre Étaix.

²⁷⁹ Pierre Étaix (1928–2016) francia filmrendező, forgatókönyvíró, színész.

²⁸⁰ Sas György: Két vígjáték a hét filmműsorán. *Film Színház Muzsika*, 1963. december 7. 7. évf. 49. sz. 9.

²⁸¹ *Yoyo*, 1965, francia vígjáték, rendezte Pierre Étaix.

²⁸² Gergely Márton (1966): Jegyzetek filmokról. *Hajdú-Bihari Napló*, május 29. 23. évf. 126. sz. 6.

ban.²⁸³ A filmet Maud Linder²⁸⁴ készítette világhírű komikus édesapjáról. „... a film felvonultatja a nagy nevetető legeredetibb, legjobb ötleteit s mi tagadás, a modern néző minduntalan álmélkodni kénytelen: hát ezt már akkor is tudták?”²⁸⁵ Albert Lamorisse²⁸⁶ bájos filmje, az *Utazás a léggömbön*²⁸⁷ a francia tájat mutatja be. „A film ismeretterjesztő hatását, dokumentum felvételeinek értékét pedig lerontja, hogy Lamorisse rendkívül szűkre fogta a magyarázó szöveget.”²⁸⁸ Lamorisse *A szárnyas Fifi*²⁸⁹ című filmje tulajdonképpen egy mese, meseelemekkel. „Fifi repül, de a rendező fantáziája nem szárnyal a tőle megszokott magasságokba. A meseszerű történet nem hordoz elég poézist, gondolatot, iróniát...”²⁹⁰ A 18. századi Voltaire-remekműből megfilmesített *Candide, avagy a XX. század optimizmusa*²⁹¹ méltó párja a világhírű regénynek. „A film tehát csak szellemében lesz hű a kisregényhez; életanyaga, helyzetkomikuma teljesen modern, új. [...] Az ötlet – Candide-ot megsétáltatni a XX. században – mindenesetre: kitűnő.”²⁹²

Az 1960-ban készült *Babette háborúba megy*²⁹³ című film már a háborús vígjátékok sorába tartozik. Brigitte Bardot²⁹⁴ remekül alakítja szerepét Babette-ként Christian-Jaque filmjében. „Szellemes ötletek, maró gúny a fasizmusmal szemben, [...] és Brigitte Bardot – ez a Babette háborúba megy.”²⁹⁵ „A címszerep meglehetősen próbára tette Brigitte Bardot-t. Az egészséges ösztönű, kamaszosan naív falusi lány alakítása során a naivuságot és a tudatos rafinériát megfelelően adagolva a színésznő könnyed természetességgel hidalta át a szerep buktatóit.”²⁹⁶ Yves Robert *Gombháború*²⁹⁷ című filmje a francia filmgyártás egyik legnagyobb alkotása. A film a háborún belüli háborúról szól, melyet gyerekek vívnak. „Yves Robert rendező, aki a tempóvétel, az atmoszférateremtés és a színészinstruálás feladatait egyaránt

²⁸³ *En compagnie de Max Linder*, 1963, francia vígjáték, rendezte Maud Linder.

²⁸⁴ Maud Linder (1924–2017) francia újságíró, filmtörténész, filmrendező, Max Linder (1883–1925) színész, rendező lánya.

²⁸⁵ Veress József (1965): Filmkrónika – Max Linder feltámasztása. *Alföld*, 16. évf. 7. sz. 86.

²⁸⁶ Albert Lamorisse (1922–1970) francia filmrendező, filmproducer.

²⁸⁷ *Le voyage en ballon*, 1960, francia kalandfilm, rendezte Albert Lamorisse.

²⁸⁸ A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1962. szeptember 20. 18. évf. 220. sz. 4.

²⁸⁹ *Fifi la plume*, 1965, francia vígjáték, rendezte Albert Lamorisse.

²⁹⁰ A hét filmjei. *Népszava*, 1966. május 19. 94. évf. 117. sz. 2.

²⁹¹ *Candide ou l'optimisme au XXe siècle*, 1961, francia vígjáték, rendezte Norbert Carbonnaux.

²⁹² Kilátó. *Igaz Szó*, 1960. július 1. 8. évf. 7. sz. 128–129.

²⁹³ *Babette s'en va-t-en guerre*, 1960, francia vígjáték, rendezte Christian-Jaque.

²⁹⁴ Brigitte Bardot (1934–) francia színésznő, énekesnő

²⁹⁵ A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1961. január 12. 17. évf. 10. sz. 4.

²⁹⁶ Mezei József: Film, Babette háborúba megy. *Dolgozó nő*, 1963. november 1. 19. évf. 11. sz. 24.

²⁹⁷ *La guerre des boutons*, 1962, francia vígjáték, rendezte Yves Robert.

kitűnően oldja meg, méltán nyert művével fesztiváldíjat is.”²⁹⁸ „Ha valaki a filmben szereplő nyolcvan gyerek után azt hiszi, ez gyerekfilm, az téved, [...] mert minden látszat ellenére a Gombháború felnőtt-film.”²⁹⁹ Nagyon jó szereposztás fémjelzi az *Élet a kastélyban*³⁰⁰ című filmet is: a három főszerepet Catherine Deneuve,³⁰¹ Philippe Noiret és Pierre Brasseur játssza. A film témája bár komoly, feldolgozása vígjátéki. „A kor, a környezet és a háttér tehát egyáltalán nem vidám, és a film mégis mind végig a derű és a kacagás jegyében hullámzik.”³⁰² Michel Deville³⁰³ rendező filmje a *Veszedelemes szerep*.³⁰⁴ A főszereplő, Robert Hirsch³⁰⁵ kitűnően játszik veszélyes szerepében. „Szellemes és szórakoztató történet egy kis színésről, aki a nagy szerepről álmodik, és a háború forgószínpadán élete legnagyobb alakításait nyújtja.”³⁰⁶

A hatvanas évek bűnügyi filmjei

A bűnügyi filmek is népszerűek voltak, mint például *A hetedik esküdt*.³⁰⁷ A film egy gyilkos lelkiismereti drámája, rendezője Georges Lautner.³⁰⁸ „A hetedik esküdt igen ügyesen megszerkesztett bűnügyi film és egyben mély erkölcsi kérdéseket feszegető, társadalmi filmdráma is.”³⁰⁹ Rendelkezik a hatás- és izgalomkeltés minden eszközével Costa-Gavras³¹⁰ filmje, a *Tökéletes bűntény*.³¹¹ A főszerepekben olyan világsztárokkal, mint Simone Signoret³¹² és Yves Montand.³¹³ „...majdnem tökéletes krimi: azzá teszi eleven humora, kitűnő színészi megvalósítása, egész elkészítési módja, amely az alapjában szokványos sztorit megleveníti.”³¹⁴ A Svájcban

298 Geszti Pál: A hét filmjei. *Film Színház Muzsika*, 1963. május 25. 7. évf. 21. sz. 6.

299 Bernáth László: Heti filmkrónika. *Esti Hírlap*, 1963. május 23. 8. évf. 119. sz. 2.

300 *La vie de chateau*, 1966, francia vígjáték, rendezte Jean-Paul Rappeneau.

301 Catherine Deneuve (1943–) francia színésznő.

302 Film. *Magyar Szó*, 1966. december 29. 23. évf. 356. sz. 7.

303 Michel Deville (1931–) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

304 *Martin Soldat*, 1966, francia vígjáték, rendezte Michel Deville.

305 Robert Hirsch (1925–2017) francia színész.

306 A hét filmjei. *Népszava*, 1967. szeptember 14. 95. évf. 217. sz. 2.

307 *Le septième juré*, 1962, francia dráma, krimi, rendezte Georges Lautner.

308 Georges Lautner (1926–2013) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

309 Heti Filmkrónika. *Esti Hírlap*, 1963. augusztus 22. 8. évf. 196. sz. 2.

310 Costa-Gavras (1933–) görög származású francia filmrendező, forgatókönyvíró, producer.

311 *Compartiment tueurs*, 1965, francia filmdráma, rendezte Costa-Gavras.

312 Simone Signoret (1921–1985) Oscar-díjas francia színésznő.

313 Yves Montand (1921–1991) francia filmszínész, sanzonénekes.

314 Filmekről röviden. *Film Színház Muzsika*, 1966. november 18. 10. évf. 46. sz. 9.

forgatott *Játék a gyilkossággal*³¹⁵ Alain Jessua³¹⁶ rendező gyilkos homorú filmje. „*Ez a film a gondolkodás, a logika, a következtetés groteszk, izgalmas játéka...*”³¹⁷

Dokumentum- és természetfilmek

A magyar mozik történelmi témájú dokumentumfilmeket is bemutattak. Az 1963-ban készült *Rövid emlékezet*³¹⁸ a második világháborús Franciaországot mutatja be. „*Az alkotók az eredeti dokumentumok mellett rekonstruált jeleneteket, utólag megrendezett képsorokat is alkalmaznak, játékműrészleteket, montázsokat iktatnak be.*”³¹⁹ Szintén 1963-ban készült a *Meghalni Madridban*³²⁰ című alkotás, amely a spanyol polgárháború mentője. „*Nem egyszerűen dokumentum hát ez a film; történelmi lecke, memento, minden kockája szenvedélyt kelt és gondolatot ébreszt – olyan, mint egy történelmi passiójáték.*”³²¹

Kivételes francia alkotás François Reichenbach³²² riportfilmje, az *Amerika egy francia szemével*,³²³ amely Cannes-ban nagydíjat nyert. „*A felszín habzásával nyügzöl le minket, mélyebbre alig hatol. Csak a jelenségek érdeklik... Az igazság legkevésbé. [...] Sok mindenről hallgat ez a film: a fájldözésről, fegyverkezési hajszáról, munkanélküliségről.*”³²⁴ *A tiltott vulkán*³²⁵ című megejtően szép alkotást Haroun Tazieff³²⁶ készítette, aki nem hivatásos rendező, hanem a világ egyik legismertebb vulkanológusa. „*Sohasem látott és sehol másutt nem látható természeti jelenség tanúi lehetünk, és akit ez nem hagy közömbösen, szórakozva tanulhat.*”³²⁷ Ismeretterjesztés szempontjából az *Oroszlánvadászat nyíllal*³²⁸ különleges helyet

³¹⁵ *Jeu de massacre*, 1967, francia komédia, rendezte Alain Jessua.

³¹⁶ Alain Jessua (1932–2017) francia filmrendező, forgatókönyvíró.

³¹⁷ A hét filmjei. *Magyar Nemzet*, 1968. 24. évf. 2. sz. 4.

³¹⁸ *La mémoire courte*, 1963, francia dokumentumfilm, rendezte Henri Torrent.

³¹⁹ A hét filmjei. *Népszava*, 1966. december 29. 94. évf. 306. sz. 2.

³²⁰ *Mourir à Madrid*, 1963, francia dokumentumfilm, rendezte Frédéric Rossif.

³²¹ Illés Jenő (1964): Művészi francia dokumentumfilm – *Meghalni Madridban*. *Film Színház Muzsika*, április 24. 8. évf. 17. sz. 8.

³²² François Reichenbach (1921–1993) svájci származású francia filmrendező, forgatókönyvíró, producer, operatőr.

³²³ *L'Amérique insolite*, 1958, francia dokumentumfilm, rendezte François Reichenbach.

³²⁴ Sas György (1961): Filmkrónika. *Film Színház Muzsika*, szeptember 1. 5. évf. 35. sz. 10–11.

³²⁵ *Le volcan interdit*, 1966, francia dokumentumfilm, rendezte Haroun Tazieff.

³²⁶ Haroun Tazieff (1914–1998) orosz–lengyel származású geológus, vulkanológus

³²⁷ Jegyzet filmkekről. *Hajdú-Bihari Napló*, 1967. április 23. 24. évf. 95. sz. 5.

³²⁸ *La Chasse au lion à l'arc*, 1966, francia dokumentumfilm, rendezte Jean Rouch.

foglal el Jean Rouch³²⁹ művei között. „*Öt évet töltött Nigéria és Mali szavannáin Jean Rouch, aki egy személyben írója, rendezője és operatőre e kitűnő természetfilmnek. Legfőbb erénye nem is az oroszlánvadászat ábrázolása, hanem az a megragadó kép, melyet a Gao-Gaok-ról, a bennszülött vadászokról, az utolsó nagy varázslókról nyújt. Ez több mint néprajzi dokumentum. Költészet!*”³³⁰

Konklúzió

A hazai filmforgalmazást reprezentálja: mi kerülhetett hétről hétre a nézők elé. Külföldi filmek esetében a döntő szót a filmátvételi bizottságok mondták ki. A választás felelőssége nagy volt, hiszen ezek a döntések alapozták meg a következő időszak műsorpolitikáját. Külföldi filmekkel szemben következetesen használták azt az elvet, hogy a békés együttélés sohasem jelentheti az ellentétes ideológiák megbékélését.³³¹ Mivel a filmek a nevelés egyik fontos eszközei is voltak, ideológiai szempontból megszürték a filmeket, és csak azokat mutatták be, amelyeknek esztétikai kidolgozása, emberi-eszmei tartalma, mondanivalója összhangban volt a rendszerrel, illetve anyagi okok miatt nem mindig a nivós alkotásokat vették meg. Így a nagy múlttal rendelkező francia filmgyártásnak csak az egyik arcát ismerhettük meg.

A nézőket különösen három tényező vonzotta a moziba: a film tárgya, a film főszereplői és a filmről szóló kritikák. Ezen a ponton feltehetnénk a kérdést, hogy befolyásolhatja-e a kritika a közönséget, alakíthatja-e ízlését?

A filmkritika a legnépszerűbb publicisztikai műfajok közé tartozik, olvassák, figyelnek rá, vitatkoznak vele, következőképpen alkalmas arra, hogy a progresszív eszmék és művészi törekvések szószólója, az ízlésnevelés fontos pillére legyen. Az-e valójában? Nem felelhetünk határozottan igennel. Az a tévhit már múlté, hogy a negatív kritika általában aranyat ér a forgalmazók számára, mert becsalogatja a nézőket a moziba, az elismerő szavak ugyanakkor fenntartást, idegenkedést váltanak ki a közönségből. Sem a napilaprecenziók, sem a folyóiratokban napvilágot látó tanulmányok nem képesek elég hatékonyan befolyásolni a közvéleményt, sikerre vinni vagy megbuktatni bizonyos alkotásokat. A napilap- vagy hetilap-kritikának tájékoztató jellegűnek és természetesen szakszerűnek kell lennie. Egy-egy mű túlságosan megosztja a hivatásos bírálókat, és nyomtatásban is a legkülönbözőbb vélemények fogalmazódnak meg. Ki-

³²⁹ Jean Rouch (1917–2004) francia etnográfus, filmrendező.

³³⁰ Kulturális tükör. *Tükör*, 1967. augusztus 29. 4. évf. 35. sz. 18.

³³¹ Füleki József (1972): *Mozik és népművelők. Népművelés*, 19. évf. 12. sz. 33.

nek higgyen az olvasó? Nincs abban semmi rendkívüli, ha a kritikusok – felkészültségük, ízlésük stb. miatt – nem azonos módon közelítenek a mozarabhoz. A kritika legyen műalkotás, világnézetünk, korunk, fel-fogásunk pontos tükré, hogy az alkotó és a befogadó egyaránt tanuljon belőle.³³² A kritikusoknak ismerniük kell a közízlést, de a véleményük megalkotásakor nem a közízlésből kell kiindulniuk. A kritikusok dolga az, hogy a filmalkotásokat szakértelmük révén szembesítsék az esztétika normáival, a történelmi-társadalmi tapasztalatokkal, a társadalom életével. Vagyis minél sokoldalúbb, megalapozottabb tájékoztatást adjanak az olvasóknak. Nem a közízlés kifejezése a kritika feladata, hanem a közízlés tudományosan megalapozott befolyásolása. A közízlés nem örök, állandóan változik, a kritikának is a fejlődést kell szolgálnia.³³³

A fenti kritikákat elolvasva megállapítható, hogy a filmkritikusok sokféleképpen tekintettek a filmekre. A legszembetűnőbb a vélemények sokfélesége, olykor szellemessége vagy éppen egyhangúsága. Közös bennük a leíró-interpretatív jelleg, vagyis ahogy gondolkodnak a filmekről: elmarasztalnak vagy dicsérnek. A kritikusok főleg a filmek mondanivalóját, a rendezők munkáját, a színészek alakítását elemezték.

A filmes összeállításból is látszik, hogy a realista filmek mondanivalójának élethű ábrázolása és az újhullám újszerűsége elismerést váltott ki a kritikusok körében. Kimagaslóan és egybehangzóan jó bírálatokban részesült alkotások esetében olyan megfogalmazásokat írtak, mint például költemény ez a film (*Párizsi háztetők alatt*), az emberábrázolás csodája (*Állat az emberben*), a művészet tömény kivonata (*Szerelmek városa*), művészi megoldások finomsága (*A test ördöge*), az érzelmi gazdagság ereje (*Tiltott játékok*), remekmű, egyszerű és hiteles (*Négy száz csapás*), a fiataltság és a függetlenség himnusza (*Kifulladásig*), a költészet eleganciája (*Egy férfi és egy nő*).

Elmarasztaló sajtóhangok hallatszottak az ötvenes–hatvanas évek számos filmjéről. Nem éppen kíméletes jelzőkkel illettek több vígjátékot: kongott az ürességtől (*Alvajáró Bonifác*); szétesett történet, nem elég humoros (*Az ötlábú birka*); filmnek rossz, lapos, felszínes (*Ali baba*); ötletekben szegény (*Megmérgez a családom*); nem nagy igényű, tele sablonnal (*Hogyan lettem vezérigazgató*); blődli, szárnyaszegett alkotás (*Szárnyas Fifi*); nincs mondanivalója, csacskaság (*Szólítson ügyvédnek*); igénytelen történet (*Oszkár*).

Filmdrámák is kaptak negatív kritikákkal negatív reklámot: ködös körvonalú produkció, az egész mű zavaros (*A kuruzsló*); nagyon vontatott, unalmas (*Jelentéktelen emberek*); érdektelen, erőszakolt fordulatok (*A hívóadás kockázata*).

³³² Veress József (1973): Gondolatok a filmkritikáról. *Hajdú-Bihari Napló*, 30. évf. 58. sz. 5.

³³³ Zay László (1968): Mit akar a kritikus? *Magyar Nemzet*, 24. évf. 128. sz. 12.

Kemény bírálatok háborús drámákat is megtaláltak: egyvonalú cselekmény, mesterkéltnél (*Egy halálraítélt megszökött*), közepes alkotás, unalmas (*A macska kinyújtja karmait*); közönyös epizódosorozat, semmi új nincs benne (*Hosszú az út Gibraltárig*).

Kétségtelen, hogy a kevésbé jól sikerült filmek kategóriáján belül is vannak jobbak, amelyekre a kritikusok is felhívták a figyelmet: a film nagy és művészi, de lehetetlenség és értelmetlenség is van benne bőven (*Külvárosi szálloda*); mulatságos, de igénytelen, a film erőssége a főszereplője (*Taxi úr*); szellemes, szórakoztató, de logikailag meg-megbotlik (*Babette háborúba megy*); a film semmitmondó, de azt is szórakoztatóan mondja (*A hazug lány*).

Elgondolkodtató bizonyos alkotások kritikai visszhangja, mert olykor a kritikusok véleménye is eltért egymástól. Nem azonos magasságra tettek a mércét bizonyos filmek előtt, így fordulhatott elő, hogy egyes lapok dicsérték egy filmet, más lapok elmarasztaltak. Elsősorban irodalmi művek feldolgozásait kísérték egymásnak ellentmondó kritikák. Az *Éjjeli menedékhely* című film kapcsán egyik megállapítás, hogy a gorkiji hangulat erősen átalakult. Egy másik kritika szerint Gorkij világhírű regényének pompás filmváltozata, minden ízében tökéletes. A *Bűn és bűnhődés* esetében a film rendezője merészen nyúlt a világirodalom egyik legnagyobb remekéhez, ferdítéseivel, pontatlanságaival túlszárnyalta az amerikaiakat. Egy másik fogadtatás méltatta: a film minden kockájával Dosztojevszkij szellemét idézi. *Az apáca* az eredetihez képest többé-kevésbé hű, de nem remekmű. Vagy épp ellenkezőleg: a leghívebben szolgálja a diderot-i mondanivalót, nem megfilmesített regény, hanem önálló mű, Diderot szellemében.

A kritikák szakszerűsége mást jelent egy napilapban és mást egy filmes szaklapban. A legigényesebben megírt kritikák a filmes szaklapokra volt jellemző, közöttük is elsősorban a *Filmkultúra*, a *Filmvilág* és a *Film Színház Muzsika* kritikái. A napilapok is több szempontú elemzéssel szolgáltak, például az *Esti Hírlap*, a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet*. A hetilapok törekedtek a legkevésbé a filmek komplex megítélésére, de kivétel például a *Tükör*.

René Clair mondta, hogy „*a film az, amit nem lehet elmesélni*”. Igen, a filmet látni-átélni kell, mert sokszor a környezet- és jellemrajz a fontos, a cselekmény kevésbé. A képek világa áthatja életünket, és el lehet marasztalni vagy dicsérni a filmeket, a tény nem tagadhatjuk: a filmeknek személyiséget formáló hatása van.³³⁴ A film képei ugyanis identifikálásra, a filmben látottakkal való azonosulásra vagy az éppen attól való elhatárolódásra készítenek.³³⁵

³³⁴ Lukács Antal (1973): *Filmesztétikai vázlatok*. Magvető Kiadó, Budapest. 9.

³³⁵ Szepes Lajos (1970): A film alkalmazása a neveléstudomány oktatásában. *Felsőoktatási*

Amint a fenti összeállításból is látható, Franciaország filmművészetét főleg vígjátékok, drámák, irodalmi adaptációk és bűnügyi filmek képviselték. Közöttük díjazott filmek vagy éppen közepes színvonalú alkotások. A lassan 60-90 évvé öregedő filmek is nézhetőek, érthetőek, sőt nagyszerű élményeket is tudnak nyújtani, akár kultúrtörténeti értékű gyűjteménnyé válni. A filmek értékét éppen az emeli, hogy hiába több évtizedes alkotások, még mindig tanítanak valamire, még mindig mondanak valamit. A sajátos stílusú lírai realizmus alkotásai vagy az újhullám remekművei – valamennyi a francia valóság egy-egy darabja, reálisan és művészien ábrázolják korukat, társadalmukat. Mélységes optimizmus, életigenlés jellemzi ezeket a filmeket. Viszont voltak olyan filmek is, amelyek csalódást okoztak, de még azok is sugároznak magukból valamit, ami a francia filmekre oly nagyon jellemző.

Ma is készítenek filmeket, de a fiatalok körében már nemigen találunk igazi mozirajongókat, olyanokat, akik nemcsak szeretik a filmet, de értenek is hozzá, megvan a kellő ízlésük, és él bennük a vágy, hogy lássák vagy újra megnézzék a múlt minél több nagy alkotását. Az igazi mozirajongó azt vallja, hogy egy film egyedülálló, mágikus élmény, megismételhetetlen, így a *Kifulladásig* hollywoodi felújítása közelébe se ér az eredetinek. Az abszolút iparszerűvé vált filmgyártás korában már nincs helye a mozirajongónak, hiszen neki szükségképpen az a hitvallása, hogy a film mindenekeelőtt poétikus alkotás.³³⁶

Szemle, 19. évf. 1. sz. 56.

³³⁶ Susan Sontag (1997–1998): Volt egyszer egy mozi. *Magyar Lettre Internationale*, tél, 27. sz. 50–51.

MEGEMLEKEZÉS

MÉSZÁROS ISTVÁN, AZ EZERÉVES MAGYAR OKTATÁS- ÉS NEVELÉSÜGY MŰVELŐDÉSTÖRTÉNÉSZE

Kováts-Németh Mária

*„Az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt,
s akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnek örökkön-örökké,
miként a csillagok.” (Dán 12,3)*

Mészáros István (1927–2021)

Mészáros István a magyar iskolatörténet példa nélküli kutatója, jeles neveléstörténész, az Antall-kormány első politikai államtitkára volt.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett tanári tevékenységével, szigorú következettségével tanítványait és tisztelőit arra készítette, hogy olvasmányaikat, tanulmányaikat megfelelő kritikával kezeljék, hogy önálló véleményt alkossanak, hogy a múltat értékeljék, de ne másolják, hogy legyenek tisztában önmagukkal, meggyőződésük szilárd értékeken alapuljon, s minden más nézettel szemben higgadtan, toleránsan, a másképp gondolkodó embert tisztelve cselekedjenek. Mészáros István

munkássága és embersége meghatározó példát jelent: utolérhetetlen a tudományos kutatásban s annak eredményeiben; a neveléstudomány jelentőségének művelésében; a pedagógiai elmélet és gyakorlat összhangja szükségszerűségének bizonyításában. Tevékenysége példa az oktatáspolitikára s valamennyiünk számára.

Mészáros István rendkívül sokrétű tudományterület alapvető ismereteit sajátította el választott hivatásához. Teológia tanulmányai után a budapesti Állami Pedagógiai Főiskolán magyar-ének szakos általános iskolai tanári képesítést 1952-ben, majd az ELTE bölcsészkarán pedagógia–pszichológia szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett 1958-ban.

Kutató munkái eredményeit a 60 monográfia, több mint 800 tanulmány és tudományos fokozatai fémjelzik. Már 1959-ben az ELTE-n az „Alsófokú oktatásügyünk 1777-ig” című munkájával megszerezte az egyetemi doktorátust. 1973-tól a neveléstudományok kandidátusa, fokozatát a Szalkai-kódex pedagógiatörténeti vizsgálatával védte. 1988-tól a neveléstudomány akadémiai doktora az „Általánosan képző középiskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948” című munkájával. Az akadémiai disszertációhoz készített tézisekben a szerző úgy fogalmazott, hogy „megkísérelte meghatározni a középszintű oktatás pedagógiai funkciójának lényegét, amely a 996–1948 közötti hazai iskolarendszerben érvényesült, bemutatva egyrészt ennek a teljes időszakban kimutatható azonos vonásait, másrészt az egyes korszakokban érvényesülő speciális sajátosságait [...] A munka teljes anyaga egy magyar középiskolátörténeti lexikonnak is felfogható.”¹

A doktori védés eseménye, melyen részt vehettünk, felejthetetlen élmény. Az Akadémiai Kiadónál a védés évében megjelent kötet páratlan teljesítmény. Az egyik opponens összefoglaló értékelése jogosan úgy kezdődött, hogy Fináczy Ernő tervezte a történelmi Magyarország középszintű iskoláinak kronológiáját és topográfiáját elkészíteni, de neki nem sikerült. Mészáros István megvalósította a „tervet”. A bírálók elismerő értékelését a munka jelentőségéről mi, az esemény résztvevői, csodálattal és tanítványként jogos büszkeséggel hallgattuk. Meggyőződhetünk arról az emberi tartásról, mely bízik a jó győzelmében. Mészáros tanár úr ugyanis 1986-ban nyújtotta be hatalmas munkájának összegzését az akadémiai doktori cím megszerzésére. Ezt tanúsítja a máig őrzött téziszfüzet, melynek címlapján a hely (Budapest) megjelölése alatt két dátum szerepel: 1986–1988. Az akkor kijelölt egyik opponens – jogánál fogva – kilenc hónap után visszaadta a bírálatra kapott művet, mert a kilenc hónapos határidő eltelte után ébredt rá, hogy nincs ideje a bírálatra, ezért természetesen előlről kezdődött a védés szervezése, amire végül is

¹ Mészáros István (1986–1988): *Általános irányú középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest. 12–17.

a jelzett időben, 1988-ban került sor. (Ez az év a kiváló tudós nyugdíjba vonulásának éve is.) Az esemény az emberi gyarlásról szól, s nem a szocializmusról. A féltékenység a tudományos pályán valódi eredményeket felmutatókat mindig elérte, ez mára már gátjává vált a tudományt művelők előrehaladásának, a tudomány művelésének.

Mészáros István az uralkodó kultúrpolitikai irányzatoktól függetlenül, megalkuvás nélkül, hitelesen tárta hallgatói és olvasói elé a különböző korok nevelésügyének legfontosabb kérdéseit, különös figyelmet fordított a katolikus intézményrendszer és pedagógiai gondolkodás történetére. A hiteles történelmi világlátást segítik elő a forrásértékben igen gazdag kötetei, mint az 1989-es *Mindszenty és Ortutay* című műve, mely a főpásztor tevékenységét és az oktatási miniszter iskolaszervezését, az „iskolabarc” – a vallásoktatás, a felekezeti iskolák megszüntetése, államosítás – körülményeit mutatja be. Fáradhatatlan levéltári és könyvtári kutatásainak jogos célja volt az is, hogy megtisztítsa az állampárti időkben meghamisított Mindszenty-képet. Mészáros István visszafogottan csupán iskolatörténeti vázlatnak tekintette tanulságos munkáját, mely felöleli az 1945–1948 közötti időszakot, és számot ad a kommunista uralom kezdetéről.²

A fent említett nagy ívű munkák mellett Mészáros István „fölfedezte az európai hírű 12. századi esztergomi diákjegyzet-tankönyvet, és a 16. század végi felvidéki diákjegyzetet; feltárta a középkori Szalkai-kódexet. Az 1948 utáni hazai szakirodalomban először mutatta be tudományos tárgyilagossággal Kodály általános pedagógiai jelentőségét és az Énekklő Ifjúság-mozgalmát; a cserkészetet, Sík Sándor pedagógiáját; Mindszenty József bíboros egyházi és nemzeti szempontból kiemelkedő alakját, Teleki Pál nemzetnevelési programját. Nyomtatott cikkben megkérdőjelezte a hazai óvodákban, iskolákban ekkor hivatalosan kötelező materialista-ateista nevelés jogszerűségét; elsőként kísérte meg előítéletmentes objektivitással áttekinteni az 1945–1990 közötti hazai nevelés- és iskolatörténetet.”³

A rendszerváltás után, 1990 márciusában megjelent interjúbán az iskola jövőjével kapcsolatosan kérdezhettem korosztályom Tanárát, melyből két kérdéskört emelek ki:

1. *Mit jelent a világnézetileg semleges iskola?* „A kérdésnek kettős vonatkozása van. Hangsúlyozom: az iskola semleges világnézetileg, nem a pedagógus. Az alapvető emberi szabadságjogokból következik, hogy mindegyik állami óvodának, általános iskolának, középiskolának, kollé-

² Horánszky Nándor (2017): Mészáros István, neveléstörténet-írásunk megújítója. In: *A vándordiák II.* (szerk.): Tölgyesi József. Székesfehérvár–Veszprém. 37.

³ Mészáros István (2007): *Életrajz.* In: *Dr. Mészáros István művelődéstörténeti szakirodalmi munkásságának időrendi bibliográfiája 1960–2007.* Összeállította: Tölgyesi József. Budapest.

giumnak, nevelőotthonnak, főiskolának, egyetemnek világnézeti szempontból semlegesnek kell lennie. Nem folyhat bennük se vallási, se valásellenes propaganda. Az állami iskola ismertesse meg növendékét – előítéletektől mentesen, tudományos tárgyilagossággal, ideológiai egyoldalúság nélkül – az általános emberi értékekkel, az erkölcsi és szellemi javakkal, a tudományokkal, a művészetekkel, a gyakorlati készségekkel, a kommunikáció általános szabályaival, szokásaival.” 2. *Milyen szerepet töltsön be az állam az iskola jövőjében?* „...az államnak igen fontos és felelősségteljes kapcsolatai lesznek az egyes helyi iskolákkal a jövőben is. [...] az persze ma már egészen magától értetődő, hogy nem a napi politika, nem a pártharcok, de még a kultuszminiszter pártállása sem befolyásolhatja az egyes iskolák konkrét pedagógiai tevékenységét, oktató-, nevelőmunkáját [...] végzetes lenne az oktatás és a nevelés számára, ha bármelyik iskola szakmai felügyeletét a pártokra vagy a szülőkre bíznák.”⁴

Tanár úr az 1990/91-es tanév elején a szegedi tudományegyetem előadótermében tartott előadásával valamennyiünket, akik nevelő-oktató munkával foglalkoztunk – több mint 700-an jegyeztük minden szavát – megerősített abban, mi a feladatunk, mi a dolgunk az Iskolában. Ezt az előadást a *Kis magyar neveléstan – rendszerváltás idejére című munkájában közzé is tette. Az irányt mutató füzet első kérdésköre: ki a példa az új történelmi időszakban? A válasz: Eötvös József, aki az egyoldalúságok, a kizárólagosságok, a végletes megoldások helyett a józan egyensúlyteremtés kultúrpolitikusa volt. Eötvös „úgy látta jónak, ha az iskola arra törekszik, hogy az egyetemes emberi értékekévé vált keresztény erkölcsi értékeket, az ugyancsak egyetemes emberi értékekévé vált polgári liberális erkölcsi értékeket, mindezekben belül az egy nemzethez tartozás etikai értékeit, a helyes magyarságtudat etikai értékeit sajátíttassa el tanulóival. Az egyén és társadalom szempontjából – sokféle ok miatt – értékesebb a nevelőiskola a csupán csak tudást nyújtó iskolánál.”⁵ S az irányelvek között hangsúlyosan szerepel a pedagógus szerepe, felelőssége, kötelessége, szakszerűsége, szilárd pedagógiai tudása és tapasztalata, konkrét nevelő munkája, mert „tulajdonképpen minden a tanítótól függ”.⁶*

1996: Ezeréves a magyar iskola. Az 1990-es évtized első felében a szegedi egyetemen tartott előadása után számtalan iskola – alsó foktól a felső fokig – hívta meg Mészáros Istvánt, hogy a hazai iskolák pedagógusai előtt fejtsse ki a keresztény pedagógia lényegét, sajátosságait, a világi iskolákban az új történelmi korszakban érvényesíthető tartalmait. Ezt az évtizedkezdetet a pedagógustársadalomban az igényesség, az „éhe a

⁴ F. Németh Mária (1990): Az iskola jövője, a jövő iskolája. *Kisalföld*, március 10. 9.

⁵ Mészáros István (1990): *Kis magyar neveléstan – rendszerváltás idejére*. Hani Alapítvány – TYPO-TEAM Kft. 3.

⁶ Uo. 35–36.

Szónak, éhe a Szépnek” valósága jellemezte. 1996-ban Mészáros Tanár úrnak volt „köszönhető, hogy az ország közvéleménye, pedagógusai és neveléstudományi szakemberei méltó módon emlékeztek meg a magyarföldi iskola millenniumának kiemelkedő jelentőségű évfordulójáról, ugyanis [...] művei alapján tisztázódtak és tudatosultak az ezer esztendővel ezelőtti hazai kezdetek tényei; ennek alapján határoztak az országos évfordulás megemlékezéséről, s fogtak hozzá az ünnepi esztendő rendezvényeinek megtervezéséhez”.⁷ Az ünnepi évben az országban és a Kárpát-medence magyarok lakta területein számos helyen tartott előadást a magyar iskola ezeréves történetéről.

Tanár úr fáradhatatlanul tartott előadásokat, szívesen vett részt egy-egy szervezet munkájában, akik segítségét kérték az ünnepi készülődés során a millenniumi esemény méltó megünnepléséhez. A rendszerváltás után újjáalakult a Magyar Pedagógiai Társaság. Jómagam, mint a Soproni Egyetem neveléstörténész docense, a Győr-Moson-Sopron Megyei Tagozat szervezésére és elnöki teendői ellátására kaptam felkérést. Kiváló együttműködésünk volt a Burgenlandi Tartományban dr. Gerald Schlag múzeumigazgatóval, Hans Paul neveléstörténésszel és dr. Fritz Krutzler hivatalvezető úrral, aki támogatásával messzemenően hozzájárult a *Település – iskola – társadalom. Tanulmányok Győr-Moson-Sopron megye és Burgenland iskolatörténetéből 1777–1996* című kétnyelvű kötetünk megvalósításához és megjelentetéséhez. A 16 szerzős kötet tanulmányait a Tanár úr nemcsak lektorálta, hanem előadásaival segítette a szerzőkét a történelmi folyamatokban bekövetkezett változások hiteles értelmezésében. Most is köszönjük, Máté evangélista gondolataival, melyeket a könyvbemutató napján jegyeztem le: „Barátaimnak mondalak titeket, mert mindent tudtul adtam nektek, amit Atyámtól hallottam.” Mindent tudtul adott: emberséget, következetességet, mély szakmai tudást. Ő tanította egyedül az egyetemen, amit a 70-es években senki nem tanított, például a reformpedagógiát. Nem magyarázta, hisz nem volt idő rá a képzés óraszámában, hanem feladott egy listát, hogy készítsünk kislexikont. Nem volt nehéz, hisz 1976-ban megjelent a négykötetes kiváló *Pedagógiai Lexikon*, melyben a magyar neveléstörténet szakszerkesztője volt a mi mesterünk. Hogyan adtunk számot a hatalmas témakörrel? Természetesen a vizsgán, ahol a kislexikont is bemutattuk. Köszönjük, hogy követők lehetünk.

Mészáros István rendkívül gazdag munkásságából még a leges-legjelentősebbeket sem lehet néhány oldalban összefoglalni, ezért fontos ismerni művei bibliográfiáját, nevelés- és művelődéstörténeti kutatási eredményei ugyanis biztos támpontok a pedagógiai kultúrához, munkához. Neveléstörténészként az uralkodó kultúrpolitikai irányzatoktól függet-

lenül, megalkuvás nélkül, hitelesen tárta hallgatói és olvasói elé a különböző korok nevelésügyének legfontosabb kérdéseit, különös figyelemmel a pedagógiai gondolkodás történetére. A helyes világlátáshoz, a művelődéspolitikához nélkülözhetetlen a neveléstörténeti örökségünk. Jelentős támpontot nyújt ehhez a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 1996–1996* című kötet, valamint a 3 kötetes ...*Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház* (I. köt. 1945–1956, II. köt. 1957–1975, III. köt. 1976–1989). Ez utóbbi kötetekben mutatja be, hogy hazánk „a kommunizmus négy évtizede alatt egy megszálló idegen nagyhatalom ráerőszakolt ideológiájának következményeként a lelki, szellemi, erkölcsi, gazdasági és nemzeti értékeit kiüresítő folyamatát szenvedte el”.⁸

A nemcsak hazai, hanem európai vonatkozásban is „kiemelkedő nevelés- és művelődéstörténész, nagy hatású professzort, a Kárpát-medence ezeréves nevelés- és művelődéstörténetének kutatóját, a tudományterület innovatív megújítóját”,⁹ *Mészáros István akadémiai doktort 90. születésnapja alkalmából Szabó Péter, a Kodolányi János Főiskola rektora köszöntötte A vándordiak kötettel, melyben a generációk oktatójának a tanítványok mondhattak tanulmányaikkal köszönetet.*

Mit köszönhetünk meg Tanár úrnak? A példát: a munka szeretetét és örömet; a tanítványok megbecsülését: megismerését, segítségét, támogatását, biztatását és sikereik elismerését; s mindazt, amit Mindszentytől és Kodálytól, a két szálfá-embertől – akiket a Gondviselés eszményként, ideálként eléje állított – tanult és továbbadott. Ezek: „*az erkölcsi szilárdság, az elvekhez való rendíthetetlen hűség; a nemzethez, néphez, hazához mindhalálig való ragaszkodás; mély emberség, őszinte humanitás.*” Mint írja róluk, mindketten „*öntudatos és elkötelezett magyarok, öntudatos és elkötelezett katolikusok voltak. Ennek szolgálatára fordították tevékenységük legjavát, szinte egész életüket, ebben találva meg életük lényegét és értelmét, s ugyanakkor örömet és boldogságát is [...] Kodály példájából kaptam ösztönzést a magyarság érdekében végzett munkára; általa erősödött, mélyült el a magyarság közösségébe való tartozásom tudata, ennek összes következményével együtt.*”¹⁰ Köszönjük!

Mészáros István felismerte a tudomány és a művészet művelésének egymást feltételező, a személyiséget gazdagító szerepének jelentőségét. Kodály Zoltán gondolatai is megerősíthetik bennünk a múltbeli örökségünk és elődeink munkássága ismeretének szükségességét, hogy belő-

⁸ Mészáros István (1993): ...*Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház. 1945–1956.* I. köt. Márton Áron Kiadó, Budapest. 7.

⁹ Szabó Péter (2017): Köszöntő előszó. In: *A vándordiak II.*, i. m. 7.

¹⁰ Hargitai József (2002): Interjú Mészáros Istvánnal. In: *Mészáros István művelődéstörténeti szakirodalmi munkásságának tematikus bibliográfiája.* (szerk.): Fehér Erzsébet, Hargitai József. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., Budapest. 101–102.

lük táplálkozva valósítsuk meg rendkívül gazdag kulturális örökségünk feldolgozását és további gazdagítását a minket követő generációkkal. „Mintegy húsz éve döngeti a magyar nép igazi hangja az iskola kapuit. Hol bejutott, hol nem, de ritka helyen hivatalos támogatással. A diákság azonban nagy lelkesedéssel karolta fel, nyilván mégis magára ismert benne, megérezte, hogy a benne lüktető élet az ő élete is, míg a belédiktált iskolazene többnyire értéktelen papírgaluska. [...] Itt-ott leszállunk a néphez? A néphez nem leszállni, hanem fölemelkedni kell.”¹¹

¹¹ Kodály Zoltán (1964): *Visszatekintés I–II*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest. 94–96.;115–116. Idézi: Kovátsné dr. Németh Mária (1994): Kodály Zoltán: A magyar zenei nevelés. In: uő (szerk.): *Neveléstörténeti szemelvénygyűjtemény*. Erdészeti és Faipari Egyetem, Sopron. 71.;76.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Traumáink és azok háttere. Bordás Sándor: A magyar kultúra történelmi traumái. Ráció Kiadó, Budapest. 2020. 312 o.

Rácz János

Érdekes téma a múlt hatalmas konfliktusainak, fájó történeteinek és az ezzel összefüggő történelmi traumák hatásainak vizsgálata jelenünkben. Ehhez azt kell feltételeznünk, hogy ezek a múltbéli események meghatározó módon velünk élnek, kollektív emlékezetünk részei. Amennyiben ez igaz, akkor befolyásolhatják elképzeléseinket nemzetünk jövőjéről és a környező államokról, annak lakóiról is. Sőt, mindez meghatározza identitásunkat, énképünket, amelyek végső soron áthathatják mindennapjainkat. Ezek elfogadása azt is jelenti, hogy tudatunk bizonyos helyzetekben bizonyos válaszokat hívhat elő, mindezt akár előre megjósolható módon. Konfliktusaink és ahhoz szorosan kapcsolódó megoldásaink, kommunikációnk minősége nyilván megéri az ilyen kutatásokra fordítandó rengeteg időt, a lehető legjobb módszerek kiválasztását, kérdőívek szerkesztését, interjúalanyok felkutatását. Az eredmények hasznosíthatók tanfolyamokon, épülhet rájuk oktatási projekt és azok sikereit követően – az új tapasztalatok felhasználásával – akár megváltoztathatjuk a történelemtanítás alapjait is. Ennek végeredményeképpen a trauma átalakul tudássá, tisztázódnak a konfliktusok, segítik a továbblépést, javulhat a társadalom mentálhigiéniai állapota, a betegségeket okozó stresszes állapotok fokozatosan megszüntethetők. Ez a téma tehát rendkívül hasznos és ezért nem megkerülhető. Éppen ideje volt, hogy ezzel kapcsolatos beszélgetésre és vitatkozásra is érdemes kutatás készüljön.

Bordás Sándor könyve egy ilyen úttörő vállalkozás, egy hatalmas csapatmunka dokumentuma, amelyben a pszichológia és a kulturális antropológia alapjainak felhasználásával egy kérdőívekre alapozott elitkutatás eredményeit olvashatjuk. Nem a társadalom teljességét átfogó vizsgálatról, hanem a véleményformálókra kiterjedő mélyfúrásról van szó. Hátáron innen és túl orvosok, tanárok, polgármesterek, újságírók, papok, lelkészek, vállalkozók, könyvtár-, színház- és levéltár-igazgatók, politikusok, írók töltötték ki a kérdőíveket. Nők és férfiak, akiket tekinthetünk akár helyi vezetőkné is, a kérdés csak az, hogy ők valóban véleményformálói, alakítói-e a magyar történelmi tudatnak. Igen és nem. Igen abban a tekintetben, amiért a szerző hozzájuk fordult, és amiért azt gondolta,

hogyan alakíthatják a magyar történelmi kultúrát – hiszen ahhoz a réteghez tartoznak, akiktől talán elvárható az ország múltjának, kultúrájának alaposabb ismerete –, és nem, ha befolyásolókként gondolunk rájuk. Semmiképpen sem, mert a közösségi média térhódítása és használata alaposan megváltoztatta az elitek hagyományos fogalmát. A sokat emlegetett és szidott kommentszekciók, blogok, honlapok, a twitter, az insta és a facebook, valamint az „influenzerek” online videóí sokkal jelentősebb véleményformáló közegek, mint egy mise, ahol a pap az aktuális igehirdetést történelmi képekkel fűszerezi, vagy egy orvosi vizit, ahol a háziorvos a mohácsi vész tanúságairól is megosztja gondolatait a betegeivel, sőt egy történelemóra sem jelent önmagában sokat, hiszen miközben a tanár Trianonról beszél, a diákjai nem biztos, hogy egyáltalán követik a gondolatait. Éppen azt kellene elérni, hogy az „influenzerek” rendelkezésre álló népszerűségét felhasználjuk egy-egy fontosabb kulturális kérdés vagy történelmi téma megvitatására. Csak éppen a közönségük nem biztos, hogy kíváncsi lenne erre. Ugyanis a komoly szaktörténelmi feldolgozások olvasása elsősorban egy szűk réteget mozgat meg. Történészköri körben gyakran megfogalmazzuk, hogy szinte csak egymást – vagy ennél rosszabb esetben egymást sem – olvassuk. És hol vannak már azok az idők amikor a legtöbb értelmiségi – tekintet nélkül a foglalkozására – érdeklődött a társadalomtudományok iránt?

Ez egy valódi probléma, ahol nem a liberális, konzervatív, baloldali vagy vallási értékek, családi szocializációs modellek közötti különbségek választják el a csoportokat, hanem sokkal inkább az, hogy ki és honnan tájékozódik. Ki és mit fogad el hitelesnek, ki mit utasít el. Az értékek összekeveredtek, a hagyományos, jobb- és baloldali felosztás az internetes közegben jelen van, de nem mindig az elvártak szerint működik.

Bár abban igaza van Bordás Sándornak, hogy úgy tűnik, ma már senki sem akarja megengedni a másiknak a másként vélekedést. Az online tér uralmáért folyik a harc. Véleménybuborékok alakultak ki, és mindenki valamelyiknek a fogja. Ellenben ennek a hiteles és tudományos kutatása szinte lehetetlen, maximum csak egy mai pillanatfelvételt készíthetnénk, amely holnap már nem lenne igaz. Ráadásul az online térben nem mindig feltételezhető tudatosság a saját vélemények kialakítása során, mivel minden összekeveredett, a készen kapott magyarázatok elfogadásáról van szó, amelyet egy egészen sajátos csoportdinamika jellemez.

A kutatási projektben kiválasztott véleményformálók már nem véleményformálók, inkább a társadalom egy buborékját uraló elitként jellemezhetjük őket. Ebben a formában viszont alkalmasak tudományos megállapítások megfogalmazására. Azonban a történelem éppen az a téma, amely egyre inkább egy szűk és egyre fogyó létszámú réteget foglalkoztat komolyabban, miközben mindenki úgy véli, hogy rengeteget tud a múltról. A nem megfelelő tudás többnyire akkor okoz némi zavart – és

ez is elsősorban a történészek között –, amikor valamely politikai oldal publicistája igazolni szeretné a másik oldal megátalkodottságát. A dolgok természete szerint ilyenkor a különböző csoportok pró és kontra felsorakoznak, bevetik a „nehéztüzérséget”, azaz igyekeznek megkeresni a barátinak tartott szakembereket, akiktől elvárják a csaták megvívását. Köztük persze okkal vannak komoly szakmai ellentétek a legtöbb olyan történelmi trauma kapcsán, amit a szerző említ. A kötetet ebből a szempontból is érdemes lapozgatni. Még akkor is, ha csupán arról kaphatunk szélesebb képet, hogy a kutatás során kiválasztott elitek mit gondolnak a történelmi traumákról, és mennyire szegmentáltak a kérdésben. Feltételezhető, hogy a legnagyobb traumák kapcsán – amint az a monográfiából kiderül –, ha megkérdéznénk a társadalom többségét, nagyjából az elitek válaszaihoz idomuló véleményeket kapnánk. Tehát egy többé-kevésbé meggyökeresedett állapotrajzot pillanthatunk meg. Ennek igazolásához más kutatásokat is felhasznált a munka. Ebből a szempontból a Ráció Kiadó gondozásában megjelent kötet releváns és hasznos információkkal szolgál, amelyek éppen ezért érdemesek arra, hogy alaposabban is górcső alá helyezzük az ebből származó következtetéseket.

A tavaly megjelent monográfia alaptézise szerint: a múltban bekövetkezett traumák hatásai megfoghatók a jelenben is. A kiinduló tézis egyes pszichológusok ama véleményére alapozódott, amelyek szerint a jugoszláv polgárháború kitöréséhez hozzájárult a szerb seregek 1389-es rigómezei veresége. Ez a történelmi trauma eredményezte a szerb polgárháborús célt: Nagy Szerbia létrehozásának kísérletét. Tehát a szerb kultúra hatszáz év alatt sem volt képes feldolgozni egy eseményt, amely ezáltal egyfajta revanspolitizáláshoz vezetett el. Az albánok betelepülését, megjelenését a szerbek „ösi földjén” ugyanis a törökök hódításhoz kötötte a szerb kultúra. Most eltekintenek annak részletesebb, oldalakon át tartó elemzésétől, hogy némileg ez az elmélet is vitatható, hiszen a szerbeknek nemcsak az albánokkal – ráadásul ők a rigómezei csatában éppen szövetségeseik voltak –, hanem szinte minden olyan délszláv néppel gondjuk akadt, akik megkérdőjelezték a szerb vezetés szerepét a mesterségesen létrehozott délszláv államszövetségben. Erre a felsőbbrendűsége hatásos ideológia épült, amit olyan hol kimondott, hol kimondatlan konstrukciók alapoztak meg, mint az első, majd a második világháborús szerb hősiesség, illetve valamennyi délszláv nemzet szerbek által kivívott szabadsága. Hovatovább ezen elméletek gyökerei a 19. században keresendők, nem Rigómezőn. Bármennyire jól hangzik a rigómezei csata összekapcsolása az 1991-ben történekmel, a hatszáz évvel korábbi ütközetre hivatkozásban pusztán a szerb polgárháborús vereséget követő magyarázkodást, egy mesterséges politikai termék szellemi megtestesülését láthatjuk, hiszen a 14. században egyáltalán nem létezett szerb nemzet. Magyar példával élve: 1526. augusztus 29-én sem a magyar nemzet vívta a mohácsi

ütközetet a török nemzettel, még akkor sem, ha annak következményei kétségtelenül sújtották a magyar nemzetet, különösen 1918 után. Ráadásul mindkét ütközet esetben több országból érkező szövetséges keresztény hadak, lovagseregek szálltak szembe az oszmán hódítókkal. Éppen ezért inkább keresztény és moszlim erők csatáiról helyes beszélni. Ebből következően korántsem mindig a gyászmunka hiánya okozza egy távoli esemény utólagos traumatikus élményét, hanem a traumához szorosan kötődő történelmi konstrukció. Valójában minél távolabbi az esemény, annál inkább ezek az utólagos magyarázatok, az emlékezetpolitika és a kulturális emlékezet hatásai érhetők tetten. Végül is a nemzetté válás rögzös útján szükségesek a traumák és a sikerek, amelyek természetesen tartalmaznak releváns történelmi tényeket is. Rigómező hovatarozásának ügye, a szerbek ősi kolostorai miatt, okkal került a szerb nemzeti emlékezet azon ékkövei közé, amelyek történeteik erősítik a nemzeti egységet, még akkor is, ha a kolostorok építése idején még nem létezett szerb nemzet, miközben különböző keresztény felekezetek igen. Ráadásul mivel csak a vallás alapján lehetett akkoriban elkülöníteni a délszláv népet, hozzáadódott egy hiteles történelmi tény, amely alátámasztotta a politikai érvelést.

A magyar történelmi traumák vizsgálatára egy komoly kutatói stáb jött létre, amelynek keretét a Kodolányi János Főiskola szolgáltatta. A lényegében több kutatást felölelő projekt egy alprojektjének eredményeiről olvashatunk a munkában, amely a következő traumák vizsgálatával foglalkozik: tatárjárás, török hódoltság, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése, Trianon, a második világháború utáni kommunista átalakítás, továbbá az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása. Nem meglepő módon a megkérdezettek ezek közül Trianont, a második világháború után kialakuló diktatúrát és az 56-os forradalom eltiprását érezték a legsúlyosabb tragédiáknak. Véleményem szerint ez nem feltétlenül abból következik, hogy ezek a jelenhez köthető legkorábbi események. A szerző logikusnak látszó érve helyett ebben az eredményben sokkal inkább az 1945 utáni időszak sajátos történelemszemléletét kell keresnünk. Az 1945 után korszak magyar történetírói nem mindig fejthették ki valós nézeteiket; különösen a huszadik századi történelem szemléletét erőszakolta meg a kommunista ideológia. Ennek köszönhetően generációk nőttek fel úgy, hogy a közoktatásban szinte alig vagy egyáltalán nem, és jobb esetben is csak otthon hallhattak részletesebben Trianonról, a Rákosi-rendszerről vagy az 56-os forradalomról. A nyilvánosság külső köreiből Trianon nem a nemzeti tragédiát testesítette meg, csak egy imperialista rablóbéke volt, de okkal nem is említették az 1945 utáni történéseket, miközben 1956 csak a nacionalista-fasiszta ellenforradalom szinonimájaként működött. Ilyen körülményeknek köszönhetően nem véletlen, hogy a rendszerváltozás után éppen ezek a kérdések

foglalkoztatták leginkább a magyar társadalmat. A kibeszéletlen múlt okkal foglalkoztatta a közvéleményt, amely megosztott maradt ezen események megítélésében, megjegyzem, a szakma sem igazán tudott kialakítani közös nevezőt a 20. századi magyar történelem sorsfordító momentumairól.

A kutatás adatai szerint, bár nagyjából mindenki ezt a három eseményt tartotta a legsúlyosabbnak, akadtak eltérések. A válaszadók politikai és vallási nézetei alapján szignifikáns különbségek mutatkoztak. A három már említett történeti eseményt a jobboldali „véleményformálók” súlyosabbnak ítélték, mint a baloldali válaszolók. Ugyanez az ambivalencia, megfigyelhető volt a traumatikus eseményekben keresendő jó és rossz következményeinek megítélésében is. A leginkább szembeötlő, hogy a baloldali „véleményformálók” több jót is éreztek a második világháború utáni kommunista diktatúrában, miközben a magukat jobboldalinak definiálók ezzel szöges ellentétben álltak.

A kötetet böngészve több ilyen és ehhez hasonló érdekes adatot kaphatunk. Továbbá akár régiókra és vallási felekezetre, hivatásra bontva is tájékozódhatunk a meglévő különbségekről. Ezenkívül életkor alapján készített táblázatokat is böngészhetünk, ezekből megtudhatjuk, hogy a harminc év alatti fiatalok szerint nem igazán léptünk túl a vizsgált történeti események által okozott traumákon, ráadásul ezen témák az idősebbekben mélyebb érzelmeket is ébresztenek. Az is kiderül, hogy az ifjabb korosztályhoz tartozó megkérdezettek és a magukat baloldalinak vallók kevesebbet, míg a papok és a jobboldaliak lényegesen többet emlékeznek az 1945 utáni kommunizmusra és az 1956-os forradalom elfojtására. Sokatmondónak tartom, hogy a magukat baloldalra soroló kérdőívkitöltők a magyar kommunista diktatúra helyett többet foglalkoznának az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverésének körülményeivel.

A kutatás igazi erénye azonban, hogy nem elégedett meg a hazai adatfelvétellel, hanem a határon túli magyarság, sőt a szomszédos országok „véleményformálóit” is megkérdezték. Figyelemfelkeltő eredmény, hogy a határon túli magyarok gyakrabban emlékeznek az 1848-as eseményekre, illetve valamennyi vizsgált történelmi eset kapcsán ambivalensebb érzéseikről számoltak be.

Lényeges elemnek tartom a kérdőívet kitöltő osztrákok, szlovákok, szerbek, románok azon véleményét, amelyből kiderült, hogy a térség népei közül a magyarokkal a legkevésbé távolságtartóak. Valójában bármekkora traumák is érték a múltban a Kárpát-medence népeit, úgy tűnik, ma egységesen a roma származásúakkal szemben a legelutasítóbbak. Ellenben azt nem tudjuk meg a kutatásból, hogy ők miképpen gondolkodnak a magyarokról és azokról a többségi társadalmakról, amelynek lakói. Nem derül ki az sem, hogy miképpen vélekednek a történelmi traumákról. Ami ennél is nagyobb kétségeket hagy bennem ennek az eredmény-

nek a kapcsán, az, hogy a roma kultúra rendkívül szegmentált, ami éppen ezért megérdemelte volna a részletesebb kutatást.

Összegzésképpen, kiváló kezdeményezésnek tartom a problémák felvetését, imponálónak az erőfeszítéseket, és fontosnak a kötet alapjául szolgáló vizsgálatokat, amely eredményeképpen egy komplett képzés is felépült, hiszen a könyvben szereplő adatok gyakorlati alkalmazása jelenti az igazi hasznot a magyar társadalom számára. A projekt résztvevőit gratuláció illeti, azonban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy érdemes lenne a jövőben megszólítani ezzel a témával a közösségi médiafelületek „influensereit”, mert bármennyire is káros hatást gyakorolnak az általunk ismert kultúrára, a jelen és jövő társadalmának befolyásolóirol van szó, akiknek tanítása, megnyerése kulcskérdés lehet bármilyen múltbéli trauma feldolgozásához.

Róma mindig győztes. Súlyom Márk: Festus: A római nép viselt dolgainak breviáriuma. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 2020. 230 o.

Réfi Oszkó Dániel

Alig több mint egy év telt el azóta, hogy a magyar óorkutatás – azon belül is a kései antikvitás korszaka – egy igen fontos forráskiadással lett gazdagabb. Tavaly év elején jelent meg ugyanis az *Epitome de Caesaribus*, magyar címén *Rövid könyv az imperátorok életéről és erkölcséről*, Súlyom Márk kiváló fordításában (Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2020).¹ A szöveget kommentárral és kísérőtanulmánnyal is ellátó kutató azonban nem pihent sokáig a babérjain: még ősszel jelentkezett egy újabb hiánypótló késő ókori auktor magyarra átültetett változatával, illetve interretációjával!

Festus *Breviáriuma*, vagyis teljes magyar címén *A római nép viselt dolgainak breviáriuma* az *Epitomé*hez hasonlóan szintén az Attraktor Kiadó *Fontes Historiae Antiquae* sorozatának keretei között látott napvilágot, tovább gazdagítva a kiadó antik forráspublikálásainak sorát. Megjelentetése azért is jelentős, mert Festus *Breviárium*ával vált teljessé a késő római szerzők rövid, kivonatolt történeti munkáinak magyar nyelvű gyűjteménye: Aurelius Victor töredékeinek 1998-as (ford. Patay-Horváth András), Eutropius breviáriumának 2003-as (f. Teravágimov Péter) és az *Epitome* tavalyi kiadása után most már minden kapcsolódó auktor munkássága elérhetővé vált a szélesebb hazai olvasóközönség számára.

Súlyom Márk – akit immár nyugodt szívvel nevezhetünk a 4. századi rövidebb terjedelmű római történeti irodalom jeles kutatójának – könyvének felépítése hűen követi az antik auktorok szövegkiadásainak hazai hagyományát. Elsőként Festus *Breviárium*ának fordításával találkozunk; azt követi a sokkal terjedelmesebb kommentár, majd egy kísérőtanulmány, „Festus és kora” címen. Elemzésünk során ehhez a szerkezethez hűen, egyenként tekintjük át a kötet részeit, majd a tanulmány fejezetét, hogy megállapíthassuk, miről is mesél pontosan *A római nép viselt dolgainak breviáriuma*.

A *Breviárium* fordítása a Nelu Zugravu 2003-as, kétnyelvű latin–román kiadásában² közölt latin átiraton alapul, összevetve Marie-Pierre Arnaud-Lindet 1994-es francia kiadásával.³ Elsőre talán meglepőnek tűnhet, hogy a fordítás negyvenkét oldalt foglal el a háromszázból: a

¹ Ismertetőnkét lásd: *Polymatheia*, XVII. évf., 2020. 1–2. sz. 242–247. <https://doi.org/10.51455/Polymatheia.2020.1-2.15>

² Zugravu, Nelu (ed.) (2003): *Festus: Breviarium rerum gestarum populi Romani / Scurta Istorie a Poporului Roman (Editio Bilinguis)*. Iași.

³ Arnaud-Lindet, Marie-Pierre (1994): *Festus. Abrégé des Hauts Faits du Peuple Romain*. Paris.

laikus olvasó kevésnek, míg a történetírás, illetve Festus munkájának ismerői talán soknak találnák ezt a számot, tekintve, hogy a mű a maga 30 bekezdésével még a saját műfajában is igencsak rövidnek számít. Azonban örömteli hír és előrelépés az *Epitome* tavalyi kiadásához képest, hogy a *Breviárium* kétnyelvű formában jelent meg, akárcsak a Loeb és a Teubner ma már klasszikusnak számító szövegkiadásai. Vagyis minden lap bal oldalán az eredeti latin szöveget, míg a jobb oldalon a magyar fordítást olvashatjuk. A fordító korábbi munkáihoz híven ismét tartózkodik a túlzott lábjegyzethasználatától: a fontosabb földrajzi nevek modern megfelelőinek közlésén, illetve egyes rendszeresen előforduló archaizáló kifejezéseken (pl. „Babilónia” a Szászánida [Újperzsa] Birodalom helyett) magyarázatán túl mindent meghagy a kommentár számára. Festus szövege szikár és lényegre törő, ugyanakkor korántsem annyira alacsony színvonalú, mint amilyennek egyes történészek tartják; igyekeznek választékosabban fogalmazni, és tartalmaz eredeti, máshonnan nem ismert információkat is. Talán ezek a részek, például a 27–29. *caputok* fordítása a legérdekesebb a korszak kutatói számára: egyetlen más forrásunk sem számol be ilyen részletességgel II. Constantius perzsa háborúiról (lásd Fest. 27.1–4.). A fordítás nagy érdeme, hogy képes a viszonylag egyszerű, ám választékos, néhol egyenesen magasstos stílust hitelesen visszaadni magyar nyelven, anélkül hogy bármit is hozzátenne az eredeti szöveghez, vagy elvenne belőle, akár a forma, akár a tartalom vonatkozásában. Ezúttal stílusidegen kifejezésekkel vagy oda nem illő szinonimákkal sem találkozunk, amely egyrészt mutatja a fordítás alapos, kiforrott voltát; másrészt abból fakad, hogy a *Breviárium* tömör stílusa még annyira sem kedvez az adomázó hangvételnek, mint a kortárs kivonatolt történelmi munkák.

Ami a kommentárt illeti, a maga száz oldalával ez képezi a kötet leghosszabb fejezetét, tartalma tekintetében pedig igazi kincsesbánya minden olvasó számára. Lenyűgöző alapossággal veszi górcső alá Festus *Breviáriumát*, szinte sorról sorra elemezve a közölt információkat, összevetve mindazzal, amit egyéb forrásokból tudunk: az antik, késő antik auktorok művei és a modern szakirodalom mellett az epigráfia, sőt a numizmatika eredményeit is gyakorta hasznosítja a kommentár szerzője. Például rögtön az első *caput* (Fest. 1.1.) egyik utalásának magyarázataként másfél oldalt szentel annak, hogy bemutassa Festus korának pénzverését (50–52. o.). Mivel az eredeti szöveg is elbeszélő jellegű, elsősorban eseménytörténeti, ritkábban biográfiai és prozopográfiai adalékokkal találkozunk a kommentárban – habár az „adalék” kifejezés használata nem adja vissza a magyarázat aprólékos, részletgazdag voltát. Sólyom Márk Festus-kommentárját szinte már önálló római történelmi monográfiának is tekinthetnénk, olyan mennyiségű és minőségű adattal szolgál, összefüggő narratívába rendezve. Egyes szöveghelyek esetében arról értekezik,

mit és miért hagyott ki a *Breviárium* szerzője művéből, máshol igyekszik kiegészíteni Festus szövegét más kortárs szerzők műveivel, hogy teljesebb képet kaphassunk az eseményekről, és megérthessük, mi lehetett Festus motivációja munkája elkészítése során. Jelen esetben egyértelműen indokolt a történelmi háttér ennyire gondos bemutatása. Egyrészt, ahogy a kommentár szerzője megjegyzi, Festus munkája rendkívül sűrű, 1117 év történelmét mutatja be 30 *caput* terjedelemben (49. o.). Másrészt, a mű még a többnyire uralkodói megbízásból, az udvari elit számára készült epitomék és (ókori) breviáriumok között is elfogultnak tekinthető: „Festus nem titkolja, hogy a Róma-eszme éltetése, tehát propagandisztikus szándék vezeti munkája megírása során, közli ugyanis az *imperatorral*, hogy minden olyan hír hamis, amely római vereségről szól, azaz a római-perzsa hadikonfliktusok során »erényeik miatt valójában mindig a rómaiak lettek a győztesek«. Az idézet akár a 4. századi breviárium mottója is lehetne.” (98. o., kiemelés a szerzőtől.)

A kommentárból rajzolódik ki igazán a *Breviárium* szerkezete, amely nem meglepő módon a fentebb idézett szerzői szándékot fejezi ki. Az első és az utolsó bekezdés uralkodói ajánlás, illetve zárszó formájában foglalja keretbe a kivonatot. Ezután következik Róma történelmének – mindenekelőtt hódításainak – rövid, számszerűsítő összefoglalása, először a Város (2. *caput*), majd a provinciák vonatkozásában (3–14. *caputok*). Azonban a történelmi mű legfontosabb része kétségtelenül a harmadik, hadtörténelmi egység. A 15–29. *caputok*at magában foglaló rész Róma keleti, parthus és perzsa háborúit tekinti át a maga szubjektív, erősen részrehajló módján. Erre a részrehajlásra reflektál a kommentár, amikor megemlíti, milyen fontos részleteket – a rómaiakat kevésbé pozitív színben feltüntető eseményeket, esetenként komplett háborúkat – hagyott ki Festus szövege összeállításakor. Utóbbira jó példa, hogy a breviátor „elfelejtett” megemlékezni I. Sápúr szászánida uralkodó második (252-es), a birodalom számára szinte katasztrofális kimenetelű hadjáratáról (lásd Fest. 23., 128–131. o.). Ugyanakkor más esetben önmagához képest kifejezetten gazdagon közöl pontos adatokat egyes eseményekről. Feltételezhető, hogy ezek közül egynémely alkalommal, példának okáért II. Constantius hadjáratainak vonatkozásában első kézből származó információkkal rendelkezett (Fest. 27., 138–142. o.). Valószínűleg helytálló a szövegmagyarázat azon megállapítása, hogy Festus kivonata egyfajta tömör történelmi tablóként, összefoglalásként készült Valens keletrómai császár (364–378) számára, aki a 370-es év környékén éppen – az önmagukra valamit is adó római császároknak már-már kötelező – perzsa hadjáratát tervezte (97–98. o.).

A fordítás és a kommentár áttekintése után érdemes bemutatnunk a kísérőtanulmányt is, amely a *Festus és kora* címet viseli. A harminckilenc oldalas áttekintés arra tesz kísérletet, hogy a *Breviárium* szerzőjéről, a

műfaj sajátosságairól, valamint Festus forrásairól közölje a legfontosabb tudnivalókat; továbbá egy rövid, ám különösen alapos, a fordított szövegtől többé-kevésbé független értekezést is közread a 4. század második felének római, illetve perzsa hadseregeiről.

Breviátorunk azonosítása a tridentumi (Sextus Rufius?) Festusszal általánosságban elfogadott tény a modern történetírásban, ugyanakkor a szöveg szerzőjének vallási nézeteiről elejtett információk valóban ébreszthetnek bizonyos kétségeket a témakört ismerő jártas olvasóban. Örömteli, hogy erre az ellentmondásra is kitér a kísérőtanulmány, amikor a *magister memoriae* személyét, illetve a szöveg szerzőjét és vallásosságát tárgyalja. A(z ókori) breviáriumok műfajának és jellegzetes vonásainak bemutatása is fontos része lehet minden olyan elemzésnek, amely egy-egy adott auktor munkáját taglalja. Jelen esetben a tanulmány szerzője mindenekelőtt a Róma-eszme fontosságáról, identitásteremtő szerepéről értekezik a breviáriumok vonatkozásában, továbbá kiemeli, hogy bár egyes korábbi kutatók hajlamosak voltak egyetlen történelmi mű kivonatának, epitoméjének tekinteni Festus munkáját, minden bizonyíték arra utal, hogy ez igenis breviárium a szó legszorosabb értelmében. Forrásai között egyértelműen beazonosíthatunk olyan műveket, mint például Titus Livius *Ab Urbe conditája*, vagy Eutropius Róma-története, amely a mű elkészülte idején még frissnek számított, hiszen a 369-es év idejére keltezhetjük. Egyes történészi hipotézisek szerint Festus éppen Eutropiust váltotta a keleti udvar *magister memoriae* hivatalában, miután utóbbi breviáriumát Valens császár túlságosan terjengősnek találta, és ezért menesztette a pozícióból... (lásd 49. o.).

A huszonegy oldalt elfoglaló hadtörténeti – vagyis jelen esetben inkább hadszervezeti – áttekintés különösen hasznos adalék a korszak kutatói számára, és alapos, mégis lényegre törő voltának köszönhetően a nagyközönség is élvezetesnek találhatja az áttanulmányozását. Nem kapcsolódik szorosan Festus szövegéhez, aki inkább szigorúan vett *hadtörténeti*, mintsem hadászati, hadművészeti munkának szánhatta breviáriumát. Elvégre a császár környezetében jó néhányan kellett hogy legyen olyanok, akik nála jobban értettek a hadviseléshez. Ugyanakkor mégis helye van a kötetben ennek az önálló munkaként is prezentálható tanulmánynak: áttekinthetővé, számszerűvé, megfoghatóvá teszi mindazt, amiről Festusnál olvashatunk, és rávilágít arra, milyen orbitális dimenziókkal rendelkező katonai erő, milyen irtózatossá hatalom összpontosult a római uralkodók kezében, még a 4. század második felében is, amely periódust pedig általában már nem szokás a birodalom „fénykoraként” bemutatni.

Konklúzióképpen nem tekinthetünk el attól, hogy újfent hangsúlyozzuk: Festus *Breviáriumának* kiadásával teljessé vált a késő római kivonatolt történeti művek magyar fordításainak sora. Immár minden jelen-

tős forrás elérhető a korszak iránt érdeklődő olvasók számára, legyen szó kezdő egyetemi hallgatókról vagy a laikus nagyközönségről. Azonban érdemes észben tartani, hogy *A római nép viselt dolgainak breviárium*a önmagában is fontos. Ahogy a kötetet közreadó kutató fogalmaz: „Elmondható, hogy talán Festus breviárium a az utolsó olyan történeti munka az ókorból, amelyben egy római történetíró hódításokról, terjeszkedésről, a birodalom nagyságának növeléséről elmélkedik” (189. o.). Valóban rendkívül értékes bepillantás ez a hivatalosan még egységes, gyakorlatban már két részre osztott Római Birodalom utolsó „békeéveinek” mentalitásába; amikor, a gótok és a hunok megérkezése előtt, a római uralkodók hódító hadjáratokat terveztek, és nem a birodalmuk területi egységét, épségét kellett védelmeznük foggal-körömmel. Habár Festus munkája valóban erősen elfogult, részrehajló és propagandisztikus, de ő még abban a korban nőtt fel és élte le az életét, amikor egy római polgár ószintén hihette: bármi történt is, végül „mindig a rómaiak lettek a győztesek” (Fest. 15.1.).

Ki kicsoda az ókori Pannonia elitjében? Agócs Nándor: Dignitas, Auctoritas, Maiestas és Potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig. L'Harmattan, Pécs–Budapest. 2019. 508 o.

Solyom Márk

A szombathelyi ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének ifjú adjunktusa, Agócs Nándor 2018-ban *summa cum laude* eredménnyel védte meg doktori disszertációját a Pécsi Egyetemen, az Interdiszciplináris Doktori Iskola ókortörténeti programjának (A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban) keretei között. A hiánypótló doktori munka egy évvel később könyv formátumban is megjelent az L'Harmattan Kiadó gondozásában. A Grüll Tibor professzor témavezetése és Nagyernyei-Szabó Ádám kutatóprofesszor társtémavezetése mellett megírt disszertáció, illetve az abból készült félezer oldalas, terjedelmes kötet a latin epigráfia és a prozopográfia segédtudományainak területére navigálja az olvasót. A szerző a pannoniai származású császárokról, szenátorokról, lovagokról, tartományi főpapokról, keresztény püspökökről, valamint a *coloniák*, a *municipiumok* és az őslakos közösségek (*civitasok*) vezetőiről rendelkezésünkre álló adatokat dolgozta fel könyvében, amely tehát provinciánk egykori elitjét mutatja be Augustustól (uralk. Kr. e. 27 – Kr. u. 14) Iustinianus császár koráig (uralk. Kr. u. 527–565). Két hasonló jellegű munka készült csupán korábban az ókori Pannoniáról, Fitz Jenő német nyelvű kötetei,¹ illetve Szabó Edit Debreceni Egyetemen megírt és megvédett, mintegy 400 feliratot feldolgozó doktori disszertációja.² Agócs könyvének úttörő jellege abban áll, hogy a szerző egyrészt – Fitz és Szabó *principatus* korszakára szorítkozó munkáival szemben – egészen Iustinianus császár uralkodásáig, tehát a kora középkorig elvégezte Pannonia vezető rétegének a vizsgálatát, másrészt kizárólag a helyi születésű előkelőkre összpontosított, míg Fitz és Szabó együtt tárgyalták a helyben született elit, illetve a provinciánkba vezényelt katonai parancsnokok és a bevándorolt polgári vezetők epigráfiai emlékeit.

A könyv egy rövid előszó és egy bevezető után nyolc fő részből áll. Az egyes fejezetek címei a következők:

¹ Fitz Jenő (1993–1995): *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV*. Encyclopaedia Publishers, Budapest.

² Szabó Edit (2003): *A pannoniai városok igazgatása. Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1–3. században a feliratok tükrében*. Debrecen.

- I. Pannoniai származású római császárok
(10 pannoniai származású római császár – *augustus és caesar – életrajza.*)
- II. Pannoniai származású senatorok
(19 pannoniai származású szenátor életrajza.)
- III. Pannoniai származású lovagok
(63 pannoniai származású lovag életrajza.)
- IV. Ismert tartományi főpapok
(14 pannoniai származású főpap életrajza.)
- V. Pannonia városi rangú településeinek ismert vezetői
(113 pannoniai származású helyi városi vezető életrajza.)
- VI. *Principes civitatis*
(22 pannoniai származású *principes civitatis*, azaz barbár vezető életrajza.)
- VII. Az összeállításba fel nem vett feliratok
(7 bizonytalan megítélésű feliratot is tárgyal a könyv.)
- VIII. Összefoglalás

Agócs Nándor munkája tehát közel 250 nagy hatalmú, befolyásos pannoniai polgár életét ismerteti meg az olvasóval. A nyolc fejezetet a felhasználható források lajstroma követi, majd rövidítésjegyzék, bibliográfia és névmutató zárja a kötetet.

Az egyes részek a *nomen gentile*, tehát a nemzetségnév szerinti ábécésorrendben tárgyalják Pannonia vezető személyiségeit. Minden egyes emberhez tartozik egy identifikációs kód is, hogy könnyű legyen a későbbiekben visszautalni a már tárgyalt személyekre: a császárokra „IM” (*imperator*), a szenátorokra „SE” (*senator*), a lovagrendűekre „EQ” (*eques*), a főpapokra „SP” (*sacerdos provinciae Pannoniae*), a városi vezetőkre „ID” (*duumvir iure dicundo*), míg az őslakos közösségek vezetőire „PR” (*princeps civitatis*) kóddal, illetve egy számmal hivatkozik a szerző, tehát például a sirmiumi Vastoronyban meggyilkolt Probus császárra (uralk. Kr. u. 276–282) „IM 4”-ként, Herennius Etruscus *caesarra*, Decius császár (uralk. Kr. u. 249–251) abryttusi csatában fiatalon elhunyt fiára pedig „IM 2”-ként utal a könyv. A név és a kód után az adott személlyel foglalkozó legfontosabb szakirodalmak sorjázhatnak, majd az illetőhöz köthető epigráfiai emlékek kerülnek bemutatásra, végül pedig előbb egy rövid életrajz következik, aztán pedig a tartományi előkelő pályafutásának, *cursus honorum*ának a vázlatos ismertetése zárja az egyes személyek bemutatását. A séma jól felépített, könnyen átlátható. Nézzünk is egy példát a könyvből, Agócs a következőképp mutatja be a carnuntumi Marcus Iulius Candidianus római lovagot:³

³ Agócs Nándor: i. m. 90–91.

M(arcus) [I]ulius Candidianus
Carnuntum (Petronell)

1–3. század
sírkő

LJUBIĆ 1879 100-101; CIL III, 4490; MÓCSY 1959, 53 253 lj; BARKÓCZI 1964, 78/85.; MÓCSY 1969, 372; ZaCarnuntum 107; MROZEWICZ 1989, 67 PS 24; FITZ 2000, 117, Nr. 12; SZABÓ E. 2003, 135 Nr. 190; Lupa 1740; EDCS-28800233

M(arco) [I]ul(io) Candidia|no eq(uiti) R(omano) an(norum) XIII | et Iuliae Macr|ae ann(orum) XIII G(aius!) I(ulius) Pro|culus dec(urio) m(unicipii) | Murs(ellae) nepoti et | [nepti(?)].

Marcus Iulius Candidianus alighanem Pannonia Superior északnyugati részén született, talán Carnuntumban, sírfelirata legalábbis itt került elő. Még fiatalkorúként nyerte el az *ordo equester* tagságát, azonban 13 éves korában elhunyt, talán ikertestvére a feliraton megnevezett Iulia Macra, aki Candidianusszal egykorúként halt meg. Nagyapja, Gaius Iulius Proculus Mursella *municipium*ának *decurio*ja volt. A 3. század folyamán kezdetét vette az a gyakorlat, hogy számos *centurio* gyermeke bekerült a lovagi rendbe, talán Candidianus apja is évtizedeken át tartó katonai szolgálatának köszönhette rangját. A feliraton szereplő *eques Romanus* kifejezés is főként a 3. századra helyezi a feliratot.

Cursus honorum:
eques Romanus (193 után –)

A könyv adattár, lexikonjellegű összeállítás, azonban az egyes fejezetek zárásaként statisztikai adatokat és táblázatokat tartalmazó összefoglalásokat is olvashatunk a feldolgozott személyekről. A lovagrendű pannoniaiakat tárgyaló fejezet végén szól például egy-egy alfejezet a feldolgozott személyek időrend, földrajzi megoszlás, származás és viselt tisztségek szerinti csoportosításáról is. Megtudjuk, hogy a pannoniai lovagok a származásukat tekintve két nagyobb csoportra voltak feloszthatók, őslakosokra (a feliratok 3/5-e) és bevándorlókra (a feliratok 2/5-e). Utóbbiak túlnyomó többségükben *italicus* eredetű polgárok voltak: az első ismert pannoniai lovag, T. Eppius Latinus (EQ 18) felmenői is valószínűleg Észak-Itáliából, Aquileia városából vándoroltak be provinciánkba.

Egy történész számos ismerőssel is találkozhat a könyv olvasása közben, és nem csak a császárokat tárgyaló fejezetben. Festus 4. századi breviáriumának a fordítása és kommentálása közben magam is írtam például a *praefectus praetorio* címet elnyert sopianaei szenátorról, Maximinusról (SE 7), aki a 370-es években a történetíró Festus jóbarátja és a felségsértési perek gyűlölt levezenylője volt a birodalomban. Orestest (SE 10), az

utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus atyját, az ezüst étkészletéről ismert Seusót (SE 14), a nagyharsányi villagazdaság feltételezett tulajdonosát, Valerius Dalmatiust (SE 18), illetve a Balaton mellett született Nagy Theoderik (SE 19) keleti gót királyt pedig újságcikkekből, történelmi magazinokból a történettudomány iránt érdeklődő laikusok is ismerhetik. Ugyancsak pannoniai származású előkelő volt az egyik legkülönlegesebb ókori epigráfiai emlék készíttetője, Marcus Valerius Maximianus (SE 1) *legatus legionis* is. A párthus és a markomann háborúk hőse 179/180-ban, egy hadművelet közben, markomann felségterületen vésette sziklába embereivel, a *legio II Adiutrix* katonáival azt a nevezetes, ma a trencsényi vársziclán látható latin feliratot, amely a hadvezér nevét is említi.

Ejtsünk szót a könyv apróbb tévedéseiről, hibáiról is, amelyek azonban semmit sem vonnak le az úttörő munka értékéből és magas színvonalából. A görög nevek átírása nem mindig megfelelő, Sózomenos (Σωζομενός) egyházi szerzőre „Sozomenosként”,⁴ Zénón (Ζήνων) császárra „Zénóként”,⁵ Héródianos (Ἡροδιανός) történetíróra pedig „Hérodianosként” hivatkozik a szerző.⁶ Agócs szerint 251-ben Hostilianus császár pestisben halt meg,⁷ valójában azonban az első bizonyítható pestisjárvány csak Iustinianus uralkodása idején, 541/542-ben söpört végig az *imperiumon*. A 3. század közepén Rómában napi 5000 ember haláláért felelős Cyprianus-féle betegséget általában inkább kanyarónak tartja az orvostudomány. Ismerjük is a halálos kór lefolyásának a leírását Cyprianus püspök *De mortalitate* című munkájából. Valerianus császár I. Sápúr nagykirálytól elszenvedett vereségét és perzsa fogságba esését 260 nyarára datálja a történettudomány, szemben a könyv által megadott, Kuzsinszky Bálint publikációjára hivatkozva közölt 259. évi dátummal.⁸ Az *Epitome de Caesaribus* című breviárium szerzője ismeretlen, nem Aurelius Victor írta a rövid történeti munkát, tehát Agócs hibázik, amikor „Anon. Vict. *Epit.*” alakban rövidíti a latin mű címét.⁹ Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy máshol helyesen, „Anon. *Epit.*” alakban hivatkozik a szerző a 4–5. század fordulóján keletkezett történeti munkára.

Mindenképpen szót kell ejtenünk végül a könyv borítóképéről is, amely

⁴ Uo. 20. A görög nyelvben az ómega (ω – átírása: „ó”) és az omikron (ο – átírása: „o”) eltérő betűk!

⁵ Uo. 53. Máshol ugyanakkor a helyes latin alak, Zeno olvasható.

⁶ Uo. 419.

⁷ Uo. 18. A járványról részletesebben lásd: Grüll Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Gondolat Kiadó, Budapest. 2017. 97–98.

⁸ Uo. 159. (136. lábjegyzet). A kutatók általában 260 júniusára keltezik az eseményt, lásd: Kienast, Dietmar (2004): *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 214.

⁹ Uo. 57. (39. lábjegyzet). Az *Epitome de Caesaribus* csak a középkor és a kora újkor folyamán kötötték tévesen Sextus Aurelius Victorhoz.

Agócs Nándor saját kezű, művészi értékű grafitrajza a Zágrábi Régészeti Múzeum KS-931 leltári számú római sírsztéléjéről. A szerző középfokú tanulmányait a székesfehérvári Tóparti Gimnázium és Művészeti Szakgimnáziumban végezte, a recenzens munkahelyének, a Kodolányi János Egyetemnek a tőzsomszédságában, tehát amellet, hogy Agócs régész, illetve ókortörténész, még tehetséges művészember is. Nem egyedülálló jelenség persze a hazai kultúra egén a kiváló kézügyességgel rendelkező történettudós, eszünkbe juthat például a magyar medievisztika *doyen*jének, László Gyula professzornak az élettörténete, ugyanakkor egészen különleges, megsüvegezendő teljesítmény, ha valaki két teljesen eltérő készségterületen is kiválót képes alkotni.

Egy szélesebb történeti műveltséggel rendelkező magyar ember általában meg tudja nevezni Mátyás király udvarának nevezetes egyéniségeit, Beatrix királynét, Kinizsi Pált, Vitéz Jánost, Antonio Bonfini történetíró vagy épp Hess András nyomdászt, ugyanakkor nincs tisztában azzal, hogy kik voltak a római kor legfontosabb személyiségei a Kárpát-medencében. Agócs munkájának az elolvasásával azonban pótolni lehet ezeket a tudásbeli hiányosságokat. A kötet nemcsak történészek, régészek, klaszszika-filológusok számára ajánlott olvasmány, hanem történelem iránt érdeklődők is kézbe vehetik. Egyet kell értenem Grüll Tibor ókortörténész professzornak, az MTA doktorának a könyv bemutatóján tett lakónikus rövidségű megállapításával: „*Gazdag könyv ez.*”

SZERZŐINK

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: Dr. PhD., történész, posztdoktori TEMPUS ösztöndíjas, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Csatári Bence: Dr. PhD., történész, tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Fabó Edit: Dr. PhD., történész, tudományos munkatárs, Történeti Kutatóközpont, Magyarságkutató Intézet

Héjjas Flóra: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Egyetem

Kovácsné Magyarai Hajnalka: Dr. PhD., divat- és szépségápolás történész

Kováts-Németh Mária: Dr. habil. CSc., egyetemi magántanár

Pál István: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Popovics Jánosné Farkas Ilona: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Egyetem

Prantner Zoltán: Dr. PhD., egyetemi docens, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Nemzetközi Képzések Tanszéke, Kodolányi János Egyetem

Rácz János: Dr. PhD., tudományos munkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Réfi Oszkó Dániel: PhD hallgató, Ókortörténeti Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Seres Attila: Dr. PhD., tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Simándi Irén: Prof. Dr. habil., egyetemi tanár, Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Sólyom Márk: Dr. PhD., egyetemi docens, Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Szatmári Péter: Dr. CSc., egyetemi docens, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Tudományos és fejlesztési rektorhelyettes, Kodolányi János Egyetem